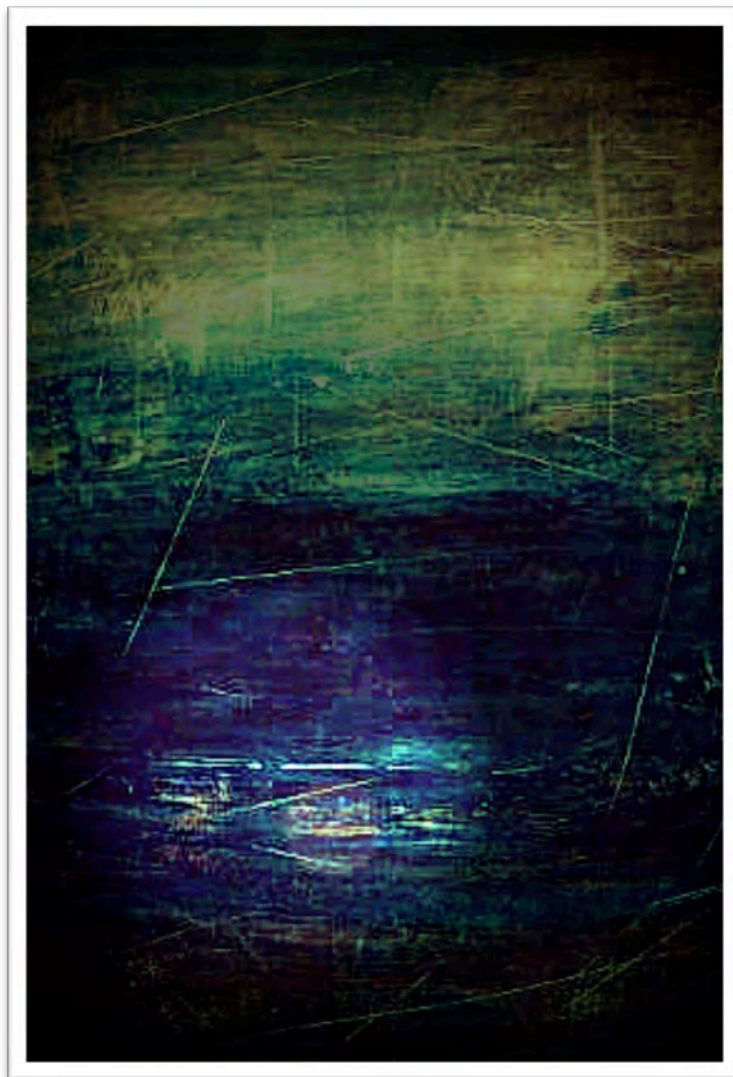

Πέλοπας / Pelopas

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
INTERDISCIPLINARY JOURNAL OF THE UNIVERSITY OF PELOPONNESE

Τόμος 2, τεύχος 1 / Volume 2, no 1
Ιανουάριος - Ιούλιος / January - July 2018
ISSN 2529-1831 (Online)

ΤΡΙΠΟΛΗ / TRIPOLI

Πέλοπας / Pelopas

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
INTERDISCIPLINARY JOURNAL OF THE UNIVERSITY OF PELOPONNESE

Εξαμηνιαία Ηλεκτρονική Επιστημονική Έκδοση Ανοικτής Πρόσβασης

Τόμος 2, τεύχος 1 / Volume 2, no 1
Ιανουάριος - Ιούλιος / January - July 2018
ISSN 2529-1831 (Online)

Ο **Πέλοπας / Pelopas** είναι ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης. Απευθύνεται σε όλα τα μέλη της ελληνικής Πανεπιστημιακής Κοινότητας και στοχεύει στη δημοσίευση (έπειτα από κρίση) πρωτότυπων άρθρων που άπτονται των θεματικών πεδίων των Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, Τεχνολογίας και Πληροφορικής.

Εκδότης: Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Editor: Library and Information Center University of Peloponnese

Επιστημονική –Συντακτική Επιτροπή (αλφαβητικά)

1. **Γιώργος Ανδρειωμένος**, Αντιπρύτανης Διοικητικών Υποθέσεων, Καθηγητής Τμήματος Φιλολογίας
2. **Δέσποινα Καρακατσάνη**, Καθηγήτρια, Πρόεδρος ΤΚΕΠ
3. **Βασιλική Μπαρμπούση**, Καθηγήτρια ΤΘΣ
4. **Γιώργος Πανουτσόπουλος**, Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Νοσηλευτικής
5. **Τσούλος Γιώργος**, Καθηγητής ΤΠΤ
6. **Ιωάννα Σηλιοπούλου**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΤΙΑΔΠΑ

Συντονιστική Ομάδα

Ευγενία Χοροζίδου, Βιβλιοθηκονόμος, Δ/ση Υπηρεσίας Βιβλιοθήκης
Κωνσταντίνος Λαφογιάννης, Βιβλιοθηκονόμος, Παράρτημα Βιβλιοθήκης Σπάρτης

Καλλιτεχνική επιμέλεια εξωφύλλου: Άση Δημητρουλοπούλου, Ε.Ε.Π. ΤΘΣ

Επιμέλεια τεύχους: Ευγενία Χοροζίδου, Βιβλιοθηκονόμος

Τεχνικός Διαχειριστής: Δημήτρης Δημητρακόπουλος, Τεχνικός – Κεντρική Βιβλιοθήκη

Οι απόψεις που εκφράζονται στα κείμενα του περιοδικού **Πέλοπας/Pelopas** αντιπροσωπεύουν αποκλειστικά τους συγγραφείς που τα υπογράφουν και δεν δεσμεύουν κατά κανέναν τρόπο τα μέλη της Επιστημονικής, Συντακτικής και Οργανωτικής επιτροπής ή κάποιο άλλο συλλογικό ακαδημαϊκό ή διοικητικό όργανο του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

© Τα πνευματικά δικαιώματα των δημοσιευμένων άρθρων ανήκουν στο περιοδικό. Η ακαδημαϊκή χρήση τους είναι ελεύθερη, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης. Απαγορεύεται η μερική ή/και ολική αναδημοσίευση κειμένων που δημοσιεύονται στο περιοδικό, χωρίς την συγκατάθεση των Επιμελητών ή της Συντακτικής Επιτροπής και επιβάλλεται αναφορά στην πρώτη δημοσίευσή τους στο περιοδικό.

<http://library.uop.gr/magazine>

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ψηφιακή Ελλάδα
Όλα είναι δυνατά
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
"Ψηφιακή Σύγκλιση"

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Μήνυμα Συντακτικής - Επιστημονικής Επιτροπής	5
---	----------

Άρθρα

Από το τοπικό στο εθνικό και τανάπαλιν: όψεις της «εθνικοποίησης» του Σολωμού (ή ο Σολωμός και η επιχειρηματικότητα)	7
ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ Γιώργος	
Πολιτικές ενίσχυσης της δια βίου μάθησης και της πολιτειότητας στα σωφρονιστικά ιδρύματα	25
ΓΟΓΟΛΑ Αγγελική	
Η Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας: Η πιο φημισμένη βιβλιοθήκη του αρχαίου ελληνικού κόσμου	39
ΚΟΤΣΩΡΗ Ιωάννα	
Διερευνώντας την ελληνικότητα του Δίσκου της Φαιστού	50
ΚΟΥΚΗΣ Νικόλαος, ΧΟΡΟΖΟΓΛΟΥ Γεώργιος, ΠΑΠΑΚΙΤΣΟΣ Ευάγγελος Χ.	
Equality data collection and processing: The Greek case	69
ΛΑΛΙΩΤΗ Βαρβάρα	
Διαφοροποιημένη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας σε μαθητή με Νοητική Αναπηρία	85
ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Νικόλαος, ΔΡΟΣΙΝΟΥ-ΚΟΡΕΑ Μαρία	
«Το Στίγμα της Ψυχικής Ασθένειας στην Υγειονομική Περίθαλψη»	108
ΠΛΕΜΜΕΝΟΣ Πέτρος	
Μελετώντας την πολιτική οικονομία των μεταρρυθμίσεων: η ελληνική περίπτωση, 2010-2017	117
ΣΚΑΛΚΟΣ Δημήτρης Π.	
Η (ουράνια) Ιερουσαλήμ σε αγιολογικά κείμενα της μέσης και ύστερης βυζαντινής εποχής: η εξέλιξη της έννοιας	151
ΣΤΑΜΟΥΛΗ Αλεξία-Φωτεινή	
Τα κόμικ στην εκπαιδευτική διαδικασία: Μία πρώτη πρόταση	188
ΤΖΟΒΛΑ Ειρήνη	
Οι εκπαιδευτικοί στην εποχή της παγκοσμιοποίησης: Προκλήσεις, εμπόδια και τρόποι υπέρβασής τους	209
ΦΟΥΛΙΔΗ Ξανθίππη, ΠΑΠΑΚΙΤΣΟΣ Ευάγγελος Χ.	

Μήνυμα Συντακτικής – Επιστημονικής Επιτροπής

Αγαπητοί και αγαπητές συνάδελφοι,

η **Συντακτική – Επιστημονική Επιτροπή** του «**Πέλοπας/Pelopas**», του ηλεκτρονικού περιοδικού του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, το οποίο δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης με τίτλο: «**Ηλεκτρονικές Υπηρεσίες της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου**» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ψηφιακή Σύγκλιση», έχει τη χαρά να σας παρουσιάσει το τρίτο τεύχος του περιοδικού μας.

Ο **Πέλοπας / Pelopas** είναι ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης. Απευθύνεται σε όλα τα μέλη της ελληνικής Πανεπιστημιακής Κοινότητας και στοχεύει στη δημοσίευση (έπειτα από κρίση) πρωτότυπων άρθρων που άπτονται των θεματικών πεδίων των Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, Τεχνολογίας και Πληροφορικής.

Με αυτή την προσπάθεια επιδιώκεται η ανάδειξη και η επιστημονική διερεύνηση θεμάτων που ενδιαφέρουν τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και συνακόλουθα, η περαιτέρω δημιουργία δικτύων συνεργασίας σε ερευνητικό και επιστημονικό επίπεδο εντός και εκτός Πανεπιστημίου.

Η συχνότητα έκδοσης του ηλεκτρονικού περιοδικού είναι εξαμηνιαία ενώ προβλέπονται και έκτακτα τεύχη με ειδική θεματολογία ή αφιερώματα.

Κάθε τεύχος περιέχει έξι (6) έως δέκα (10) κύρια άρθρα, βιβλιοπαρουσιάσεις και ενημερώσεις για εκδηλώσεις του Πανεπιστημίου. Σε ειδικές περιπτώσεις, η Επιστημονική Επιτροπή του περιοδικού δύναται να αναθέσει σε «εξωτερικούς» διακεκριμένους επιστήμονες τη δημιουργία τευχών, πέραν της κανονικής ροής έκδοσης, με ειδική θεματολογία ή να τους προσκαλέσει ως κριτές άρθρων που έχουν υποβληθεί για δημοσίευση.

Σας προσκαλούμε να υποβάλετε, ως τις 19 Οκτωβρίου, άρθρα και ανακοινώσεις για το επόμενο τεύχος του περιοδικού που θα εκδοθεί κατά τη διάρκεια του 2ου εξαμήνου 2018.

Με εκτίμηση,
εκ μέρους της Συντακτικής και Επιστημονικής Επιτροπής

Η Πρόεδρος της Επιτροπής Βιβλιοθήκης

Δέσποινα Καρακατσάνη, Καθηγήτρια

Άρθρα

Από το τοπικό στο εθνικό και τανάπαλιν: όψεις της «εθνικοποίησης» του Σολωμού (ή ο Σολωμός και η επιχειρηματικότητα)*

Γιώργος Ανδρειωμένος

Περίληψη

Το άρθρο μελετά όψεις της «εθνικοποίησης» του Διονυσίου Σολωμού, εστιάζοντας στη διαχρονική χρήση του ονόματός του για επιχειρηματικούς σκοπούς, σε τοπικό, εθνικό και υπερ-εθνικό επίπεδο. Σε αυτό το πλαίσιο, συζητείται η επιλογή ενός αριθμού επιχειρηματιών να ονοματοδοτήσουν ανάλογα επιχειρήσεις και προϊόντα τους, λαμβάνοντας υπόψη τα εκάστοτε κοινωνικά και ιστορικά συμφραζόμενα, καθώς και τις επιχειρηματικές στρατηγικές που ακολουθούνται κατά περίπτωση.

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Σολωμός, εθνικοποίηση, επιχειρηματικότητα.

doi:

Abstract

This article examines some aspects of Dionysios Solomos's "nationalization" in connection to the use of his name for commercial purposes, in local, national as well as international framework, throughout the time. In this respect, the choice of a number of businessmen to label their companies and products after the surname of the Greek "national poet" is discussed within the context of each particular period and enterprising strategies.

© 2018 Library and Information Center, The University of Peloponnese

Keywords: Solomos, nationalization, enterprising.

---

* Οφείλονται θερμές ευχαριστίες στον κ. Πάνο Καζάκο, ομότιμο καθηγητή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, που δέχθηκε με προθυμία να διαβάσει μια πρώτη μορφή της παρούσας ανακοίνωσης, η οποία παρουσιάστηκε σε επιστημονική ημερίδα για τον Διονύσιο Σολωμό, που πραγματοποιήθηκε στη Λευκωσία, στις 17.03.2018.

Η διαδικασία «εθνικοποίησης» του Διονυσίου Σολωμού (1798-1857) είναι μακρά και πολύπλοκη, ενώ έχει συζητηθεί διεξοδικά, τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και με την επιστράτευση συναφών τεκμηρίων, στη σχετική βιβλιογραφία¹. Επομένως, δεν συντρέχουν ιδιαίτεροι λόγοι να επαναληφθούν εδώ απόψεις και ντοκουμέντα, που ήδη έχουν χρησιμοποιηθεί κατά το παρελθόν. Με άλλα λόγια, η παρούσα ανακοίνωση θα επιχειρήσει να καταδείξει όψεις της «εθνικοποίησης» του εν λόγω ποιητή, οι οποίες δεν έχουν αναδειχθεί έως σήμερα, εστιάζοντας σε ορισμένα παραδείγματα τοπικού, εθνικού και υπερ-εθνικού χαρακτήρα που δεν έχουν ληφθεί υπόψη στην περί του θέματος προβληματική. Όσο και αν, εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως, φαντάζει περίεργο, οι περιπτώσεις που σχετίζονται με τον «εθνικό» ποιητή των Ελλήνων και θα παρουσιαστούν πιο κάτω κινούνται, ως επί το πλείστον, στη συνάφεια λογοτεχνίας και επιχειρηματικότητας, ήτοι στη χρήση του ονόματος και της μορφής του «εθνικοποιημένου» Σολωμού για οικονομικούς σκοπούς – ένα θέμα που, εξ όσων είναι γνωστά στον γράφοντα, δεν έχει απασχολήσει την έρευνα όσο θα άξιζε.

Άλλωστε, κάθε άλλο παρά λίγα είναι τα σχετικά παραδείγματα που θα μπορούσαν να αντληθούν από τη διεθνή εμπειρία. Δεν έχει κανείς παρά να διατρέξει τις σελίδες του Διαδικτύου για να διαπιστώσει πόσα ξενοδοχεία, καφέ ή εστιατόρια, λ.χ., έχουν ονοματοδοτηθεί, σε όλον τον κόσμο, από σπουδαίους ανθρώπους των γραμμάτων (όπως οι Dante, Cervantes, Shakespeare, Dostoyevsky, Tolstoi, Kafka, Pound κ.ά.) ή της τέχνης (καθώς οι Mozart, Beethoven, Strauss, Michelangelo, Da Vinci, Dali, Picasso κ.ά.π.). Το φαινόμενο έχει το ενδιαφέρον του, όχι μόνο για τις ίδιες τις χώρες όπου έζησαν και δημιούργησαν λογοτέχνες ή καλλιτέχνες σαν και τους πιο πάνω, αλλά και για όσους συμπατριώτες τους τυχαίνει να έχουν εγκατασταθεί και να δραστηριοποιούνται σε όλα τα πλάτη και μήκη της υφής, διαχρονικά· πράγματι, πολλές τέτοιες επιχειρήσεις μπορούν να εντοπιστούν, πέρα από την Ιταλία, την Ισπανία, τη Ρωσία, την Τσεχία, τη Μεγάλη Βρετανία ή την Αυστρία, που είναι οι χώρες καταγωγής των προμνημονευθέντων δημιουργών, από τις ΗΠΑ έως την Αυστραλία, ακόμη και στο μακρινό Ανόι του Βιετνάμ ή οπουδήποτε αλλού μπορεί να ζουν μετανάστες που έχουν κοινή εθνική προέλευση με τους συγκεκριμένους συγγραφείς, συνθέτες και ζωγράφους – ή απλώς δρουν επιχειρηματίες που είναι αγνοί θαυμαστές αυτών των προσωπικοτήτων². Για να μην ειπωθεί, βέβαια, πόσες πασίγνωστες πολυεθνικές

¹ Βλ. ενδεικτικά, Γιώργος Βελουδής, *Ο Σολωμός των Ελλήνων. Εθνική ποίηση και ιδεολογία: Μια πολιτική ανάγνωση*, [Αθήνα:] Εκδόσεις Πατάκη [2004] και Γιώργος Ανδρειωμένος, «Ο Σολωμός και το έθνος», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 11 (2008), 173-200, όπου και η οικεία βιβλιογραφία.

² Όπως παρατηρεί με ευστοχία και αρκετή δόση χιούμορ ο κ. Πάνος Καζάκος, σε μήνυμα που απέστειλε στον γράφοντα μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου στις 11.03.2018, ειδικά ως προς την «επιχειρηματική χρήση μεγάλων (εθνικοποιημένων) ονομάτων», θα είχε πολύ ενδιαφέρον η συγκριτική ανάλυση του όποιου ελληνικού παραδείγματος (εν προκειμένω, του Σολωμού) «φερ' ειπείν με την Ιταλία ή και... απόμακρες χώρες όπως η Δανία (που είναι, ας πούμε, η "Ελλάδα του Βορρά" όσο εμείς είμαστε η "Δανία του Νότου")». Πώς αξιοποιούν και οι εκεί επιχειρηματίες ονόματα εθνικής εμβέλειας; Υποθέτω ότι θα διαπίστωνε κανείς διαφορές τουλάχιστον ως προς την επιλογή των χρήσεων (δεν φαντάζομαι π.χ. κρεοπωλείο με το όνομα Δάντης στην Ιταλία) και ως προς τη γενικότερη ονοματοδοσία προϊόντων και επιχειρήσεων στο πλαίσιο των επιχειρηματικών στρατηγικών. Οι νονοί προσπαθούν σίγουρα να ταιριάζουν όνομα και προϊόν. Και οι Βρυξέλλες (ΕΕ) δίνουν σε προγράμματα ονόματα που έχουν εγγραφεί στην ευρωπαϊκή πνευματική παράδοση (π.χ. Έρασμος, Σωκράτης...). Υπό την επιφύλαξη των Βρυξελλών τέτοια ονόματα δίνονται και σε διάφορα προγράμματα κακοδιαχείρισης πόρων παρ' ημίν (Καποδίστριας, Καλλικράτης...). Μόνον οι πολιτικοί επιχειρηματίες μας δεν το κάνουν για τα κόμματά τους όπου φαίνεται ότι προτιμούν τον καιρό

Ανδρειωμένος Γιώργος

εταιρείες έχουν αντλήσει τα ονόματά τους από την ελληνική ή τη ρωμαϊκή αρχαιότητα...

Επιχειρήσεις ανά τον κόσμο (ξενοδοχεία, café, εστιατόρια)
με ονόματα γνωστών λογοτεχνών και καλλιτεχνών

(Ανοιξη!) ή τη φύση (το ποτάμι). Αλλά, ποιος ξέρει, μπορεί στο μέλλον να δούμε κόμμα με κύριο τίτλο “Κίνημα αναμόρφωσης ο Διονύσιος Σολωμός” από κάποιον που έχει παρερμηνεύσει τη δυναμική του συστήματος...»

Μερικές γνωστές πολυεθνικές εταιρείες με ονόματα από την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα

Χαρακτηριστικό δείγμα τέτοιας επιλογής, καθαρά «ελληνικού» ενδιαφέροντος, μας παρέχει η πασίγνωστη διεθνώς φίρμα σοκολατοποιίας «Leonidas», η οποία αριθμεί ήδη πάνω από εκατό χρόνια ζωής. Εμπνευστής και ιδρυτής της υπήρξε ο Καππαδοκικής καταγωγής Ελληνοαμερικανός ζαχαροπλάστης Λεωνίδας Κεστεκίδης (1876-1954)³, που ξεκίνησε να δραστηριοποιείται στο Βέλγιο ήδη από τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ού} αιώνα, ανοίγοντας αρχικά τεϊοποιτεία και ζαχαροπλαστεία· η επιχείρηση έμελλε να απογειωθεί τις επόμενες δεκαετίες, υπό τη διεύθυνση του ανιψιού του, Βασιλείου Κεστεκίδη (+1970), ο οποίος το 1937 κατοχύρωσε το όνομα και το λογότυπο της εταιρείας, που βασίστηκε στο μαρμάρινο άγαλμα του συνονόματου του ιδρυτή της σοκολατοποιίας αρχαίου βασιλιά της Σπάρτης, το οποίο βρίσκεται στο μουσείο της συγκεκριμένης πόλης. Ο σκοπός της επιλογής του λογότυπου ήταν προφανής: ο αρχαίος Λεωνίδας, πέρα από το ότι έφερε το ίδιο όνομα με τον θεμελιωτή της σοκολατοποιίας, καταδείκνυε τις ελληνικές ρίζες της επιχείρησης και λειτουργούσε ως σημείο αναφοράς για την ευρωπαϊκή (και τη δυτική, γενικότερα) κουλτούρα.

³ Ως έτη γέννησής του, παραδίδονται, ακόμη, το 1882 και το 1883, ενώ ως χρονιά θανάτου του, το 1948.

Περιττό, βέβαια, να τονιστεί ότι όλα τα προαναφερθέντα παραδείγματα κατέχουν κεντρική θέση όχι μόνο στους επιμέρους λογοτεχνικούς / καλλιτεχνικούς «εθνικούς κανόνες» και το ιστορικό παρελθόν των εθνών στα οποία αναφέρονται, αλλά και στη διαμόρφωση του παγκόσμιου πολιτιστικού κανόνα και πως, στις περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις, τα χρησιμοποιούμενα ονόματα παραπέμπουν στη φύση των υπηρεσιών που παρέχουν οι εταιρείες που τα έχουν υιοθετήσει.

Καιρός, ωστόσο, η συζήτηση να επανέλθει στο παράδειγμα του Διονυσίου Σολωμού. Σε γενικές γραμμές, είναι γνωστό ότι ο Ζακυνθινός βάρδος καθιερώθηκε ως λογοτεχνική φυσιογνωμία της εποχής του, αρχικά, μέσα στα όρια του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων. Ήδη από τα χρόνια της νεότητάς του στη Ζάκυνθο (1818-1828) είχε προκαλέσει τόση αίσθηση, ώστε να είναι αυτός που επέλεξε στα 1822 ο Σπυρίδων Τρικούπης (1788-1873), προκειμένου να τον πείσει πως επέπρωτο να καταστεί ο Δάντης του Ελληνικού Παρνασσού. Ήταν δε τέτοια η φήμη και η αναγνωρισιμότητά του στα όρια της Επτανήσου, που λέγεται πως η φρουρά των ανακτόρων του Άγγλου αρμοστή στην Κέρκυρα τού απέδιδε τιμές όταν διάβαινε από εμπρός της, ενώ αρκετά ποιήματά του διαδόθηκαν στόμα με στόμα, αντιγράφηκαν σε χειρόγραφα, μελοποιήθηκαν και τραγουδήθηκαν (όπως και τραγουδιούνται) ως παραδοσιακά, σχεδόν, άσματα, δίχως να τα έχει δημοσιεύσει ο δημιουργός τους ενόσω ζούσε. Όταν, μάλιστα, πέθανε στα 1857, ήταν πάνδημη η θλίψη: το θέατρο της Κέρκυρας έκλεισε για κάποιες ημέρες, το ίδιο και η Ιόνιος Βουλή, που διέκοψε τις εργασίες της και κήρυξε πένθος για τον χαμό του, τη στιγμή που επικήδειοι εκφωνούνταν σε διάφορες εκκλησίες των Ιονίων Νησιών. Και ήταν αρχικά ο συμπατριώτης του Παναγιώτης Χιώτης (1814-1896), στα 1857, και κυρίως ο Κερκυραίος Ιάκωβος Πολυλάς (1825-1896), ο πιο αγαπημένος από τους μαθητές του, στα «Προλεγόμενα» του 1859, που προσαγόρευσαν τον Σολωμό «εθνικό ποιητή». Αλλά και στο αθηναϊκό κέντρο του νεοσύστατου ελλαδικού βασιλείου κάθε άλλο παρά άγνωστος ήταν ο δημιουργός όσο βρισκόταν εν ζωή· μπορεί να μην αντιμετωπιζόταν από τους εκεί διαβιούντες κριτικούς και ομοτέχνους του ως ποιητική αυθεντία, και κάποιοι εξ αυτών να διατηρούσαν επιφυλάξεις για την αξία του, αλλά οι περισσότεροι δεν τον απέρριπταν εντελώς, ενώ υπήρξαν και θετικές αντιδράσεις δημοσιευμένες στα έντυπα της πρωτεύουσας, ιδίως με το άγγελμα του θανάτου του.

Τηρουμένων, βέβαια, των αναλογιών, και λαμβανομένου υπόψη ότι ο ποιητής έζησε και άκμασε στο Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων, έστω και υπό Βρετανική Προστασία, θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι υπήρξε ένα είδος «εθνικού» ποιητή για τους συμπατριώτες του στα όρια αυτού του κράτους, πριν ακόμη πεθάνει. Ωστόσο, η «εθνικοποίηση» του Σολωμού, που, όπως ειπώθηκε, είχε ξεκινήσει σχεδόν αμέσως μετά τον θάνατό του, σε τοπικό, πρωτίστως, επίπεδο, παγιώθηκε από τη δεκαετία του 1860 και εξής, και ιδιαίτερα μετά την Ένωση της Επτανήσου με το ελληνικό κρατίδιο, στα 1864, οπότε τα Ιόνια Νησιά και η πρωτεύουσά τους Κέρκυρα μετατράπηκαν, από αυτοτελής κρατική οντότητα και πνευματικό κέντρο, αντίστοιχα, σε πολιτική και πολιτιστική περιφέρεια της Ελλάδας και της Αθήνας – όσο και αν η σχετική διαδικασία ενσωμάτωσης πήρε αρκετά χρόνια για να ολοκληρωθεί, ιδίως στον χώρο των γραμμάτων και του πολιτισμού. Σε μια εποχή που, σε όλη την Ευρώπη, σχηματίζονται νέα «εθνικά κράτη», τα οποία χρειάζονται να μορφοποιήσουν την ταυτότητα όσων τα κατοικούν σε σχέση με το χρονικό βάθος και τη συνέχεια του ιστορικού τους παρελθόντος, επιχειρώντας

παράλληλα να διαμορφώσουν μια κοινή «εθνική» γλώσσα και ιδεολογία, προκύπτει η ανάγκη να εγκαθιδρυθούν και να προβληθούν και οι αντίστοιχοι «εθνικοί ποιητές», ως μπροστάρηδες και κατεξοχήν εκφραστές της «εθνικής» ποίησης. Έτσι, ιδίως μετά το 1865, όταν οι δύο πρώτες στροφές του *Ύμνου εις την ελευθερίαν*, σε μελοποίηση του Νικολάου Μαντζάρου (1795-1872), καθιερώνονται με Βασιλικό Διάταγμα ως «εθνικός ύμνος» της Ελλάδας, ο Σολωμός, πολύ γρήγορα, από «τοπικό» (σε σχέση με τα νέα συμφραζόμενα) φαινόμενο γίνεται πανελλήνιο (πάλι με τη σημασία που είχε ο συγκεκριμένος όρος τότε, δηλαδή πρωτίστως στα όρια του μετά το 1864 ελλαδικού κράτους). Όπως είχε ο υπογραφόμενος την ευκαιρία να υποστηρίξει και αλλού, ας μη γελιόμαστε:

Παρά την εμπνευσμένη προσπάθεια του Ιακώβου Πολυλά να καταδείξει στα προαναφερθέντα «Προλεγόμενά» του το βάθος και την ουσία του συνολικού σολωμικού έργου, το συγκεκριμένο ποίημα ήταν που ανέδειξε ως ποιητή τον Σολωμό και στην πρώιμη φάση της πρόσληψής του· μπορεί αυτό να απέβη εις βάρος της «αισθητικής αξίας» της υπόλοιπης δημιουργίας του, αλλά τούτο συνάγεται από αρκετές συναφείς μαρτυρίες: ο *Ύμνος* ως κατεξοχήν έργο της Επανάστασης, αλλά και η ευρύτερη σχέση του ποιητή με τα συμφραζόμενα της Εθνεγερσίας, του προσπόρισαν, σε σημαντικό βαθμό, δόξα από πολύ ενωρίς. Από τη στιγμή δε που μέρος του *Ύμνου* έγινε και επίσημα το «εθνικόν άσμα» των Νεοελλήνων, ήταν αναπότρεπτο ο δημιουργός του να «επιβληθεί» ως «εθνικός ποιητής», όχι μόνο στα μάτια των πολιτειακών αρχών αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Και διαχωρίζουμε, βέβαια, την επίσημη πολιτεία και το πλατύ κοινό από τους ειδικότερους κριτικούς του και την επιβίωσή του στους μεταγενέστερους ομοτέχνους του, αφού για τους τελευταίους υπήρξε μάλλον καθοριστική η πολυλαϊκή συμβολή των «Προλεγόμενων».⁴

Σιγά-σιγά, η πολιτεία θα τον «θεσμοποιεί» ολοένα και περισσότερο: ο *Ύμνος* (και άλλα σολωμικά ποιήματα) θα αρχίσουν να φιγουράρουν στις σελίδες των σχολικών αναγνωσμάτων, ανδριάντες θα στήνονται προς τιμήν του, εκδηλώσεις θα θεσπίζονται για τον εορτασμό της εκατονταετηρίδας ή των διακοσίων χρόνων από τη γέννησή του και του ενός αιώνα από τον θάνατό του. Μάλιστα, για τα τελευταία, το ελληνικό κράτος θα προχωρήσει και στην κοπή νομισμάτων και αναμνηστικών μεταλλίων, καθώς και στην έκδοση γραμματοσήμων – δημιουργώντας, δηλαδή, αντικείμενα με ανταλλακτική (πέρα από συλλεκτική) αξία. Με τον τρόπο αυτό, ανεπαίσθητα (και για τούτο, ενδεχομένως, πιο αποτελεσματικά), ο Σολωμός θα «εθνικοποιείται» και θα παγιώνεται όλο και ευρύτερα, αφού η μορφή του θα κυριαρχεί σε αντικείμενα με πλατιά καθημερινή χρήση, στην οποία κυριαρχούν οι οικονομικές συναλλαγές· νομίσματα θα περνούν από τα χέρια του ενός Έλληνα στο άλλο, γραμματόσημα θα επικολώνται σε χιλιάδες επιστολές εντός της ελλαδικής επικράτειας και οι συλλέκτες θα έχουν την ευκαιρία να εμπλουτίσουν τη συλλογή τους με ένα συλλεκτικό μετάλλιο, πληρώνοντας πάντα το αντίστοιχο τίμημα· και όλ' αυτά, με τον ποιητή να θωρεί, μνημειοποιημένος έστω, τα εκατομμύρια χρήστες τέτοιων αντικειμένων και τους τελευταίους να τον βλέπουν, με τη σειρά τους, πολλές φορές την ημέρα και να τον αισθάνονται πιο «δικό» τους.

⁴ Γιώργος Ανδρειωμένος, *ό.π.*, 193-194.

Γραμματόσημα για τα εκατό χρόνια από τον θάνατο του Διονυσίου Σολωμού (1857-1957) και με τη μορφή του (1996)

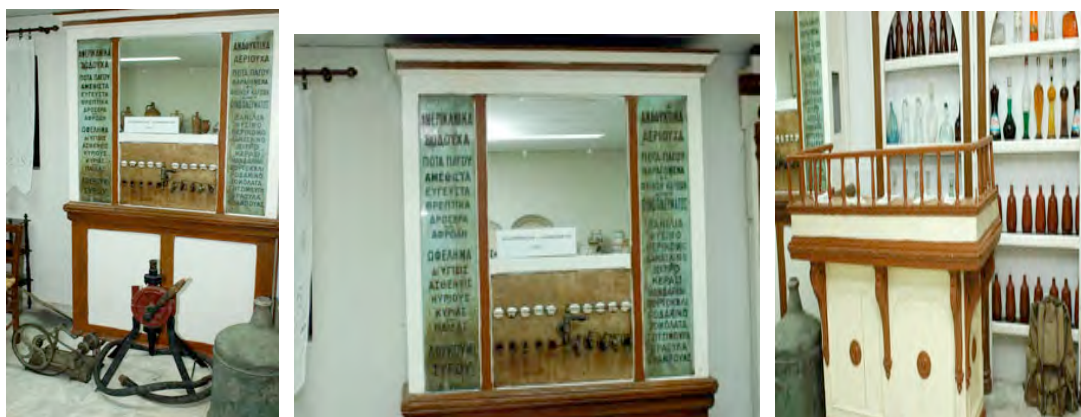
Πεντηντάδραχμο για τη σολωμική διακοσιετηρίδα (1998), εικοσάδραχμο (2000) και συλλεκτικό νόμισμα (2017) με τη μορφή του Διονυσίου Σολωμού

Αναμνηστικά μετάλλια της Βουλής των Ελλήνων με τη μορφή του Σολωμού και του Ρήγα (1998)

Ενδιαφέρον, ωστόσο, έχει να δει κανείς τον αντίκτυπο του «εθνοποιημένου» Σολωμού στον κόσμο της ελληνικής επαρχίας – και όχι μόνο της πολιτείας, σε κεντρικό επίπεδο. Και τούτο γιατί έχει σημασία να διαπιστωθεί αν το «φαινόμενο Σολωμός», που ξεκίνησε από «τοπικό» και κατέστη πανελλήνιο, ήτοι «εθνικό», σημαίνει κάτι για τους ανθρώπους του μόχθου σε διαφορετικές γωνιές της Ελλάδας. Σίγουρα, πολλοί εξ αυτών, όπως η αείμνηστη γιαγιά του γράφοντος, γεννημένη το 1909, που είχε φτάσει έως την τρίτη τάξη του τότε δημοτικού σχολείου, θα γνώριζαν τον ποιητή ως δημιουργό του «εθνικού ύμνου»· ίσως, μάλιστα, εξ αυτού ακριβώς του λόγου, να ήταν και ο μόνος Νεοέλληνας ποιητής που τους ήταν γνωστός. Πόσοι, όμως, από αυτούς θα είχαν τη διάθεση ή θα έπαιρναν την πρωτοβουλία να «αξιοποιήσουν» τον διάσημο Ζακυνθινό, για να διαφημίσουν την επιχείρησή τους; Και αν το έπρατταν, πώς θα το οργάνωναν; Θα περίμεναν, άραγε, να προκληθεί η περιέργεια των πελατών τους και να αυξηθούν οι πωλήσεις των προϊόντων τους;

Μια τέτοια, ενδιαφέρουσα, περίπτωση είναι η ακόλουθη, που σχετίζεται με το Αίγιο και χρονολογείται στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁵. Πιο συγκεκριμένα, το 1896 ξεκινά στην παράκτια αυτή πόλη της Αχαΐας (τη μεσαιωνική Βοστίτσα), στη γωνία Ερμού 1 και Εισοδίων, η λειτουργία συνεταιριστικού ποτοποιείου από τους Κωνσταντίνο Στασινόπουλο και Σπύρο Ανδρικόπουλο. Η επιχείρηση είναι πλήρως εξοπλισμένη, περιβάλλεται από εντυπωσιακές βιτρίνες, στο εσωτερικό της έχουν τοποθετηθεί για τους θαμώνες καλαίσθητα μαρμάρινα τραπεζάκια, στους τοίχους της φιγουράρουν ρεκλάμες με τα πωλούμενα προϊόντα, ενώ στα ράφια της είναι τοποθετημένες πλήθος φιάλες με άφθονα ποτά και ούζο τα οποία παρασκεύαζαν οι ιδιοκτήτες της σε μικρές φάμπρικες που βρίσκονταν στην κάτω μεριά του Αιγίου. Έξι δε χρόνια αργότερα, το 1904, παραχωρείται από αυτούς η αριστερή γωνία του μαγαζιού τους στον Στέλιο Σολωμό, προκειμένου να ανοίξει καπνοπωλείο, με όλα τα απαραίτητα είδη ενός τέτοιου καταστήματος (τσιγάρα, πούρα, πίπες κ.λπ.).

Όψεις του εσωτερικού του Ποτοποιείου Στασινόπουλου - Ανδρικόπουλου, όπως εκτίθενται στο Δημοτικό Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Αιγίου

Φωτογραφία του Ποτοποιείου Στασινόπουλου - Ανδρικόπουλου και του Καπνοπωλείου Σολωμού πριν από την κατεδάφισή του στα 1990

⁵ Ευχαριστώ τη φιλόλογο κ. Β. Μπεντεβή για την αποστολή του απαραίτητου συναφούς εικονογραφικού και πληροφοριακού υλικού.

Ο συνονόματος του διάσημου Ζακυνθινού βάρδου δεν χάνει την ευκαιρία να διαφημίσει το καπνοπωλείο του: απευθύνεται στον ζωγράφο-αγοιγράφο Δημήτρη Φανέλλη (Μιμικό), υιό του σημαντικού Σμυρνιού καλλιτέχνη Κωνσταντίνου Φανέλλη (ή Χατζηφανέλλη και Χατζηκωνταντή, 1791-1863), ο οποίος θεωρείται εισηγητής της νεοαναγεννησιακής θρησκευτικής ζωγραφικής στην Ελλάδα και έζησε επί πολλά έτη στο Αίγιο, μαζί με την Αιγιώτισσα σύζυγό του Ελένη Νταλάκα και τα τέσσερα παιδιά του – από το 1836, οπότε κλήθηκε να διακοσμήσει τον Μητροπολιτικό Ναό της Φανερωμένης, ίσαμε τον θάνατό του· ο Μιμικός, που ακολούθησε την τεχνική του πατρός του και άφησε σημαντικό αριθμό έργων σε διάφορες εκκλησίες της Αιγιαλείας, ανέλαβε να φιλοτεχνήσει πίνακα ύψους ενάμιση μέτρου και πλάτους ενός μέτρου και είκοσι πέντε εκατοστών, που στο κέντρο του είχε την προσωπογραφία του «εθνικού» ποιητή και περιμετρικά αυτού την επιγραφή: «Καπνοπωλείον Σ. Ν. Σολωμού» και απεικονίσεις ειδών καπνιστού.

Λεπτομέρεια από τον πίνακα του Δημητρίου Φανέλλη (Μιμικού) για το Καπνοπωλείο του Σ. Ν. Σολωμού και αναπαράσταση μέρους του καταστήματος στο Δημοτικό Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Αιγίου

Άραγε, ήταν ο Στυλιανός Σολωμός που ζήτησε να δεσπόσει ο συνεπώνυμός του ποιητής στον διαφημιστικό πίνακα που παρήγγειλε, ή ο Δημήτριος Φανέλλης που επέλεξε τον Ζακύνθιο δημιουργό ως κεντρικό θέμα της ζωγραφιάς του, λόγω της συνωνυμίας του με τον Αιγιώτη καπνοπώλη; Όπως και νά 'χει, ένα φαντάζει σίγουρο: στο επαρχιακό Αίγιο των αρχών του 20^{ού} αιώνα, ο Διονύσιος Σολωμός λειτουργούσε ως σύμβολο που είχε κατά πολύ ξεπεράσει τα όρια της γενέτειράς του και της Επτανήσου· είχε ήδη καταστεί «εθνικός», σε τέτοιο βαθμό, που άνετα μπορούσε να επιστρατευθεί και για εντελώς «τοπικά» προσδιορισμένη χρήση – ακόμα και με καθαρά επιχειρηματική στόχευση.

Με επιχειρηματικές, άλλωστε, δραστηριότητες σχετίζονται τρεις τουλάχιστον νεότερες χρήσεις του «εθνικοποιημένου» Σολωμού, «τοπικού», πάλι, χαρακτήρα – και μάλιστα συνδεδεμένες με χώρους όπου έζησε ο ποιητής· πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την πρώτη από αυτές, αυτοί που επισκέπτονται τα τελευταία χρόνια το «άνθος της Ανατολής» (αλλά και την Κεφαλονιά στο Ιόνιο ή τις Κυκλάδες στο Αιγαίο

Πέλαγος) γνωρίζουν ότι ένα από τα πλοία των Ζακυνθινών Ακτοπλοϊκών Γραμμών («Zante Ferries») φέρει το όνομα του διάσημου δημιουργού. Είναι προφανές ότι οι λόγοι που οδήγησαν την εν λόγω εταιρεία να «βαφτίσει» το συγκεκριμένο πλοίο «Διονύσιος Σολωμός» μπορούν να συσχετιστούν άμεσα με τη Ζάκυνθο και τα Επτάνησα, για τα οποία ο ποιητής συνεχίζει να φιγουράρει ως ένα είδος ισχυρού «σήματος πολιτιστικού κατατεθέντος» (όπως συμβαίνει και με τον Ανδρέα Κάλβο που έχει χαρίσει το ονοματεπώνυμό του σε άλλο πλοίο της ίδιας επιχείρησης). ενδέχεται, όμως, μια τέτοια επιλογή να συνδέεται και με τη διαφαινόμενη φιλομουσία των ιδιοκτητών της επιχείρησης, αφού έτερο πλοίο των «Zante Ferries» φέρει το όνομα «Αδαμάντιος Κοραής». Το βέβαιο είναι πως διά του τρόπου αυτού, ειδικά ως προς τον συζητούμενο εδώ δημιουργό, η τοπικής προέλευσης ναυτιλιακή εταιρεία ταξιδεύει διά του Σολωμού εντός αλλά και εκτός του χώρου με τον οποίο σχετίζονται τόσο η ίδια όσο και ο ποιητής, θυμίζοντας πως το όνομα που χρησιμοποιεί για το πλοίο της παραμένει ένα είδος «συμβόλου», όχι μόνο για τα Ιόνια Νησιά αλλά και για την Ελλάδα, ευρύτερα⁶.

Το πλοίο «Διονύσιος Σολωμός», των «Zante Ferries»

Αντίστοιχης τάξεως (όσο και αν, σε πρώτη ανάγνωση, δείχνει διαφορετική) είναι μια άλλη «επιχειρηματική» χρήση του «εθνικοποιημένου» Σολωμού, σε «τοπικό» / ζακυνθινό επίπεδο. Πράγματι, προξενεί εντύπωση στον επισκέπτη της πόλης της Ζακύνθου η προσωπογραφία του ποιητή που έχει τοποθετηθεί σε ρεκλάμα της πρόσοψης του καταστήματος «Ζακυνθινή Απόλαυση», το οποίο βρίσκεται στην παραλία της Χώρας (στην οδό Λομβάρδου 12), δίπλα από την είσοδο του ξενοδοχείου «Αίγλη», και εμπορεύεται παραδοσιακά προϊόντα του νησιού, ανάμεσα στα οποία δεσπόζει το μαντολάτο, αλλά και το παστέλι ή οι μάντολες. Η δε απεικόνιση της μορφής του δημιουργού συνοδεύεται από την εύγλωττη επιγραφή: *Ο δικός μας ποιητής, / ο μεγάλος Έλληνας / Διονύσιος Σολωμός*, η οποία στα αριστερά της, και πάνω από χάρτη της Ζακύνθου, φέρει την ημερομηνία γέννησης και θανάτου του (*Εγεννήθη: / 8 Απριλίου / 1798 / Απεβίωσε: / 9 Φεβρουαρίου / 1857*). Μάλιστα, την ίδια ρεκλάμα μπορεί να δει κανείς και στο εργαστήριο αυτής της οικογενειακής επιχείρησης των αδελφών Γιατρά, που βρίσκεται στην περιοχή Παναγούλα, ένα μόλις χιλιόμετρο από την πόλη της Ζακύνθου, πηγαίνοντας προς το

⁶ Αντίστοιχες παρατηρήσεις θα μπορούσαν να γίνουν και για ορισμένα πλοία άλλων εταιρειών, που επίσης φέρουν ονόματα γνωστών λογοτεχνών (π.χ. «Βιτσέντζος Κορνάρος», «Νίκος Καζαντζάκης» και «Οδυσσεάς Ελύτης»).

Αργάσι ή το Καλαμάκι, καθώς και στο προσπέκτους που διανέμεται στους επισκέπτες του μαγαζιού. Και σε αυτήν την περίπτωση, η αναγωγή από το «τοπικό» στο «εθνικό» και τανάπαλιν καθίσταται περισσότερο από εμφανής: ειδικά για τους Ζακυνθινούς, ο Σολωμός είναι πάντα «ο δικός τους» ποιητής, παραμένοντας ταυτόχρονα «ο μεγάλος Έλληνας». Για τούτο και η διασύνδεση της μορφής του ποιητή με τα χαρακτηριστικότερα παραδοσιακά προϊόντα του γενέθλιου νησιού του δεν αποτελεί απλώς μια διαφημιστικού τύπου επιχειρηματική επιλογή· μαρτυρά ταυτόχρονα τη βιωματική σχέση του Ζακυνθινού επιχειρηματία με το πολιτιστικό του παρελθόν και την αγωνία του να παραμείνει αυτό ενεργό. Παράλληλα, δείχνει το πώς ο ιδιοκτήτης της ζακυνθινής επιχείρησης αντιλαμβάνεται τη σχέση του τόπου του με την εθνική ολότητα, μέσω (ποιου άλλου;) του Σολωμού, που, όπως ήδη ειπώθηκε, από αρχικά «τοπικό φαινόμενο» κατέστη «εθνικό σύμβολο».

Η πρόσοψη του καταστήματος και του εργαστηρίου της επιχείρησης «Ζακυνθινή Απόλαυση» στη Ζάκυνθο

Ας σημειωθεί εδώ, παρεμπιπτόντως, ότι η επίσης ζακυνθινή οينوποιία «Solomos Wines», που εκτός από διάφορα είδη κρασιών (μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και παραδοσιακοί τοπικοί οίνοι), παράγει και συσκευάζει έξτρα παρθένο ελαιόλαδο, δεν σχετίζεται με τον «εθνικό» ποιητή, όπως εύλογα θα μπορούσε να υποθέσει κανείς⁷, αλλά με τους αδελφούς Τάση και Διονύση Σολωμό, που είναι και οι ιδιοκτήτες της.

⁷ Βλ. π.χ. Γιώργος Βελουδής, *ό.π.*, 32-33· πρβλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *ό.π.*, 198 σημ. 73.

Προϊόντα που παράγονται από την εταιρεία των Ζακυνθινών επιχειρηματιών Τάση και Διονύση Σολωμού

Η τρίτη σύγχρονη χρήση του «εθνικοποιημένου» Διονυσίου Σολωμού σε καθαρά «τοπικό» πλαίσιο, και πάλι επτανησιακό, διαπιστώνεται στην Κέρκυρα – χώρο όπου, άλλωστε, έζησε μεγάλο μέρος της ζωής του, άκμασε λογοτεχνικά και, γενικότερα, καθιερώθηκε ως πνευματική φυσιογνωμία. Η παρουσία του Σολωμού στη συνείδηση των σημερινών Κερκυραίων μπορεί να μην είναι, βέβαια, τόσο έντονη όσο σε εκείνην των Ζακυνθινών συμπατριωτών του· ωστόσο, ο ποιητής συνεχίζει να αποτελεί σημαντικό κεφάλαιο του πολιτιστικού αποθέματος του νησιού των Φαιάκων, μιας και εκεί, πέραν των άλλων, βρίσκονται αρκετές υλικές ενθυμήσεις του βίου του. Έτσι, δεν προξενεί μεγάλη εντύπωση το γεγονός ότι μια από τις εμβληματικότερες τουριστικές επιχειρήσεις της Κέρκυρας, το ξενοδοχείο *Corfu Palace*, επέλεξε να δώσει το όνομα του «εθνικού» ποιητή στο τριακοσίων πενήντα θέσεων συνεδριακό του κέντρο, το οποίο, ας σημειωθεί, μπορεί να χωριστεί σε τρεις μικρότερες αίθουσες, που επίσης έχουν ονοματοδοτηθεί από φημισμένα τέκνα της κερκυραϊκής (και όχι μόνο) πολιτιστικής κληρονομιάς (Νικόλαος Μάντζαρος, Σπύρος Σαμάρας και Κωνσταντίνος Θεοτόκης). Ο κύριος λόγος για την πιο πάνω επιλογή είναι, και πάλι, μάλλον προφανής: μια αίθουσα προβολής της τέχνης και του πολιτισμού, σε μιαν επιχείρηση κύρους, που επιδιώκει να ξεπεράσει τα στενά τοπικά δεδομένα της Κέρκυρας και να πρωταγωνιστήσει και σε πανελλήνιο, τουλάχιστον, επίπεδο, μπορεί κάλλιστα να συνδεθεί με έναν «τοπικό» αλλά και «εθνικό» μύθο, καθώς και με πρόσωπα που άφησαν έντονα το στίγμα τους στη λογοτεχνία και στη μουσική, όχι μόνο του νησιού, αλλά και της νεότερης Ελλάδας. Και δεν είναι άνευ σημασίας η επιλογή των εμπνευστών αυτής της πρωτοβουλίας να δώσουν το όνομα «Διονύσιος Σολωμός» στο σύνολο του πιο πάνω συνεδριακού κέντρου, καταδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο τη δεσπόζουσα παρουσία του ποιητή, όχι μόνο ως προς τα τοπικά αλλά και ως προς τα εθνικά συμφραζόμενα, σε σχέση με τους υπόλοιπους τρεις δημιουργούς, με τα επώνυμα των οποίων «βάφτισαν» τις επιμέρους αίθουσες του συγκεκριμένου κέντρου: ναι μεν υπήρξαν σπουδαίοι και οι τρεις, με έργο που, υπό προϋποθέσεις, ξεπερνά τα στενά ελλαδικά σύνορα, αλλά κανείς εξ αυτών δεν κατέχει τη φήμη του «εθνικού» ποιητή στο ευρύτερο κοινό⁸.

⁸ Ο δεύτερος συχνότερα αποκαλούμενος «εθνικός ποιητής» είναι ο Κωστής Παλαμάς. Ωστόσο, σε πολλά συναφή άρθρα και διαδικτυακές εγγραφές, αν δίπλα στο εθνικός προστεθεί η κτητική αντωνυμία *μας*, τότε, στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων, ακολουθεί το όνομα του Διονυσίου Σολωμού.

Το συνεδριακό κέντρο «Διονύσιος Σολωμός» στο ξενοδοχείο *Corfu Palace*

Επίσης, στον χώρο των επιχειρήσεων εντάσσονται άλλες τρεις τέτοιες χρήσεις του «εθνικού» ποιητή των Ελλήνων, δύο εκ των οποίων είναι πολιτιστικού προσανατολισμού και εδρεύουν σε αστικά κέντρα, ενώ μία λειτουργεί σε «υπερτοπικό» και «υπερ-εθνικό» επίπεδο, αφού δραστηριοποιείται στις ΗΠΑ και στον Καναδά. Αυτό, εκ πρώτης όψευς, φαντάζει τουλάχιστον περίεργο· πώς είναι δυνατόν, θα μπορούσε να αναλογιστεί κανείς, επιχειρηματίες εκτός Επτανήσου να επιστρατεύουν τον «εθνικό» Σολωμό για να ονοματίσουν τις επιχειρήσεις ή προϊόντα τους; Και όμως, το πράγμα δεν είναι τόσο δυσεξήγητο: για παράδειγμα, η ονομασία «Διονύσιος Σολωμός» που έχει δοθεί σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Αγία Παρασκευή Αττικής (οδός Κανάρη 33 και Αμοργού, υπό τη διεύθυνση του κ. Παντελή Χ. Μπουκάλα) φαίνεται απολύτως συμβατή με τον *ορίζοντα της προσδοκίας* των γονιών και των μαθητών του σχολείου· η σκιά του μεγάλου Επτανήσιου και Έλληνα δείχνει να «σκεπάζει» προστατευτικά ένα υψηλού επιπέδου πρόγραμμα σπουδών που επιθυμεί να προκρίνει την *παιδεία* έναντι της *εκπαίδευσης* (σύμφωνα με το μότο των εκπαιδευτηρίων), ενώ προσδίδει σε αυτό το απαιτούμενο «κύρος», διότι πολλοί θα είναι αυτοί που, ενδεχομένως, θα το συσχετίσουν, αφενός μεν, με τη στέρεη θέση του «εθνικού» ποιητή στον Ελληνικό Παρνασσό και στην ελλαδική κοινωνία, αφετέρου δε, με την ποιότητα της ποιητικής κατάθεσης του Ζακυνθινού βάρδου η οποία χαρακτηρίζεται πρωτίστως για το άρτιο αισθητικό της αποτέλεσμα. Και αυτά, βέβαια, θα πρέπει να έπαιξαν τον ρόλο τους στην επιλογή του ονόματος του σχολείου από τους ιδιοκτήτες του – πέρα από το ότι οι ίδιοι μπορεί να είναι θαυμαστές του σολωμικού έργου. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται απόλυτα φυσιολογική η προτίμηση ενός επιχειρηματία στον χώρο της παιδείας να συνδέσει τα εκπαιδευτήριά του με το κατεξοχήν εμβληματικό πρόσωπο των νεοελληνικών γραμμάτων· για τούτο και το λογότυπο του σχολείου δεν είναι άλλο από την υπογραφή του ίδιου του δημιουργού.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΑ «ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΣΟΛΩΜΟΣ» ΚΑΝΑΡΗ 33 & ΑΜΟΡΓΟΥ, 153 43 ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΤΗΛ.: 2106396791. ΦΑΞ: 2106395205

Ο χώρος των Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων «Διονύσιος Σολωμός» και το λογότυπό τους

Εύλογη, επίσης, φαίνεται και η επιλογή του επιχειρηματία κ. Γεωργίου Σπηλιώτη να δώσει το όνομα του ποιητή σε καφέ-βιβλιοπωλείο και αίθουσα εκδηλώσεων στο κέντρο της Αθήνας – κάτι που στη συγκεκριμένη περίπτωση ενισχύεται από το γεγονός ότι η εν λόγω επιχείρηση βρίσκεται στο ισόγειο και στον πρώτο όροφο κτιρίου επί της οδού Σολωμού 3, στα Εξάρχεια. Ακόμη, δηλαδή, και στην καρδιά της πιο ανήσυχης γειτονιάς της Αθήνας, με τα διάσπαρτα στέκια πρωτοποριακών (αν όχι προωθημένων) ιδεολογικών και αισθητικών αναζητήσεων, η φιγούρα του «εθνικού» ποιητή, έστω και πληγωμένη από τις πετριές κάποιων εξεγερμένων νέων, κοσμεί γυάλινη πινακίδα στο εξωτερικό του οικείου κτίσματος και δείχνει ότι παραμένει «σταθερή αξία» στο αναγνωστικό και καλλιτεχνικό χρηματιστήριο... Με άλλα λόγια, στην αρχή της οδού Σολωμού, δίπλα ακριβώς στην πλατεία Εξαρχείων, η «τραυματισμένη», έστω, μορφή του Επτανήσιου δημιουργού στην οικεία πινακίδα μαρτυρά ότι μπορεί να συνυπάρξει αρμονικά η κορυφή του νεοελληνικού λογοτεχνικού κανόνα με την αμφισβήτηση και (κάποτε) την απόπειρα ανατροπής της παράδοσης και κάθε ανάλογου κανόνα. Ίσως ακριβώς επειδή ο Σολωμός, παρά την ευγενική καταγωγή του, υπήρξε αρκετά αντισυμβατικός σε πολλές παραμέτρους της καθημερινότητάς του, ενώ αναδείχθηκε πρωτοπόρος και ρηξικέλευθος, αναμορφωτής και πειραματιστής σε τόσες εκφάνσεις του έργου του... Για τούτο, πέρα από τον καλλιτεχνικό-πνευματικό προσανατολισμό της πιο πάνω επιχείρησης, που «ταιριάζει γάντι» με τον ποιητή, ο ίδιος δεν φαντάζει τόσο «ανοίκειος» στη συγκεκριμένη περιοχή, όσο θα φαινόταν εκ πρώτης όψεως.

Η πρόσοψη, η είσοδος και οι δύο πλευρές της πινακίδας του καφέ-βιβλιοπωλείου και αίθουσας τέχνης «Διονύσιος Σολωμός», στην οδό Σολωμού 3, στα Εξάρχεια

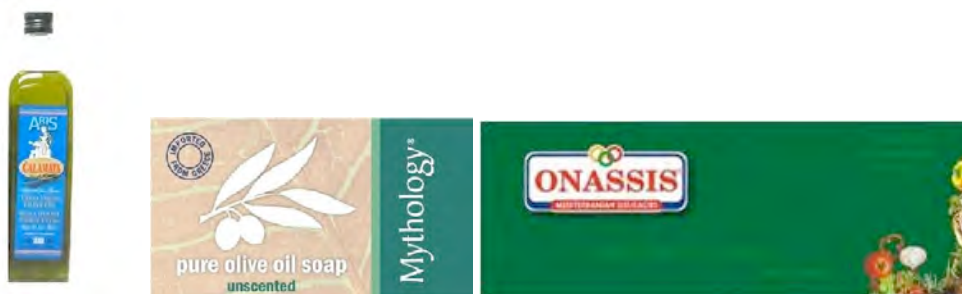
Η πλέον «απρόσμενη», έως και αναπάντεχη, ωστόσο, χρήση του «εθνικοποιημένου» Σολωμού έχει υπερ-τοπικό και υπερ-εθνικό χαρακτήρα. Πιο συγκεκριμένα, ο «εθνικός» ποιητής έχει επιλεγεί ως «σήμα κατατεθέν» για εξαιρετικής ποιότητας ελαιόλαδο το οποίο εμπορεύεται εκτός Ελλάδας η *Fantis Foods Inc.*, εταιρεία που δραστηριοποιείται πάνω από έναν αιώνα στις ΗΠΑ και στον Καναδά, εισάγοντας ή παράγοντας μεγάλη ποικιλία ελληνικών και μεσογειακών προϊόντων. Κάθε άλλο παρά τυχαίο πρέπει να θεωρηθεί ότι τα συσκευασμένα λάδια της εν λόγω επιχείρησης φέρουν τις ονομασίες «Socrates» και «Solomos»· η μεν πρώτη αναφέρεται στο πλέον διάσημο, ενδεχομένως, όνομα της ελληνικής (και όχι μόνο) αρχαιότητας, τον φιλόσοφο Σωκράτη, που παράλληλα θεωρείται ένας από τους θεμελιωτές της παγκόσμιας σκέψης και, φυσικά, λειτουργεί για τους Έλληνες ως ένα από τα συμβολικότερα σημεία αναφοράς του πολιτιστικού τους παρελθόντος και

της εξ αυτού συνεπαγόμενης ιστορικής τους συνέχειας· από την άλλη, η δεύτερη σχετίζεται με έναν από τους χαρακτηριστικότερους εκφραστές της μετά την Επανάσταση ελληνικής πνευματικής παρακαταθήκης, που παράλληλα σηματοδοτεί το νέο ξεκίνημα όχι μόνο στον χώρο των γραμμάτων αλλά και του νεοπαγούς εθνικού κράτους, ενώ είναι απόλυτα αναγνωρίσιμος ως «εθνικό» σύμβολο για τους απανταχού Ρωμιούς. Για μίαν εταιρεία, λοιπόν, που απευθύνεται πρωτίστως στο ελληνική καταγωγή αγοραστικό κοινό της Βόρειας Αμερικής, αλλά και στους αλλογενείς που προτιμούν τα μεσογειακά παραδοσιακά προϊόντα, επιλογές σαν και τις πιο πάνω καθιστούν το εμπορευόμενο είδος πιο ελκυστικό στους υποψήφιους καταναλωτές, καθώς το αισθάνονται πιο οικείο: οι μεν Έλληνες της περιοχής βλέπουν ένα από τα γνωστότερα συστατικά του διαιτολογίου τους να έχει ονοματοδοτηθεί με διάσημους εκφραστές της αρχαίας και νέας κουλτούρας τους· οι δε Αμερικανοί και Καναδοί λάτρεις της ελληνικής κουζίνας και της μεσογειακής διατροφής αισθάνονται πως το ελαιόλαδο που θα αγοράσουν είναι αυθεντικά ελληνικής προέλευσης⁹. Και αν οι τελευταίοι γνωρίζουν από τη σχολική τους παιδεία όψεις της αρχαιοελληνικής μυθολογίας, τον αρχαίο θεό του πολέμου ή τον πασίγνωστο Έλληνα διανοητή (γεγονός που οι ιδιοκτήτες το εκμεταλλεύονται καταλλήλως αφού «Mythology» επιγράφεται σειρά προϊόντων, ο Άρης ανευρίσκεται σε κονσέρβες ντολμάδων και φασολιών καθώς και σε συσκευασίες λαδιού, ενώ η μορφή και το όνομα του Σωκράτη έχει δοθεί, εκτός από το ελαιόλαδο, και σε προϊόντα περιποίησης του προσώπου και του σώματος με ποικιλία κλασικών και φυσικών αρωμάτων), δεν τους ακούγεται εντελώς ανοίκειο το όνομα του Νεοέλληνα ποιητή, αφού η αγγλική προφορά του παραπέμπει συνειρμικά στο αντίστοιχο ψάρι. (Δεν γίνεται λόγος, βέβαια, για το πόσο οικείο ακούγεται στους Έλληνες της Βορείου Αμερικής αλλά και στους κατοίκους των ΗΠΑ και του Καναδά, το όνομα «Onassis» – μολοντί σχετιζόμενο με βιομηχανία τυποποίησης ελληνικών παραδοσιακών προϊόντων της συμπρωτεύουσας, η οποία εξάγει τις κονσέρβες της στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, μέσω της *Fantis Foods Inc...*)

Προϊόντα ελαιολάδου της εταιρείας *Fantis Foods Inc.*, με την ονομασία του «εθνικού» ποιητή

⁹ Ειδικά ως προς το ελαιόλαδο, θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι διάφοροι παραγωγοί επιλέγουν να ονοματίσουν τα συναφή συσκευασμένα προϊόντα τους με πασίγνωστα διεθνώς αρχαιοελληνικά ονόματα είτε ποιητών και έργων τους (λ.χ. «Omiros extra virgin oil» και «Iliada olive oil») ή αντίστοιχων εμβληματικών προσωπικοτήτων της αρχαιότητας (π.χ. «Leonidas olive oil»).

Σειρά προϊόντων τα οποία εμπορεύεται η *Fantis Foods Inc.*, καθώς και άλλες εταιρείες, και φέρουν ονομασίες συναφείς προς την ελληνική αρχαιότητα ή τη σύγχρονη Ελλάδα

Τί μένει, λοιπόν, ως απαύγασμα από όσα αναπτύχθηκαν προγενέστερα; Μέσα από μια δαιδαλώδη διαδρομή «εθnicoποίησης», ο Διονύσιος Σολωμός έχει καταστεί ο κατεξοχήν ποιητής των Ελλήνων. Ξεκινώντας από τοπικό φαινόμενο, έγινε σταδιακά πανελλήνιο / εθνικό σύμβολο και παγιώθηκε ως τέτοιο σε κάθε γωνιά του ελληνισμού. Το «τοπικό», με άλλα λόγια κατέστη «εθνικό», ενώ το τελευταίο δεν έπαψε να επιστρατεύεται διαχρονικά για «τοπικές» χρήσεις. Ταυτόχρονα, τα τελευταία ιδίως χρόνια, μέσα στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, το φαινόμενο απέκτησε υπερ-τοπικό και υπερ-εθνικό χαρακτήρα. Ο θεσμικά «εθnicoποιημένος»

ποιητής λειτουργεί ως σύμβολο ή «σήμα-κατατεθέν» και εντός της λεγόμενης αγοράς εργασίας. Το φαινόμενο έχει τη σημασία του, καθώς στο ίδιο το σολωμικό έργο συγκεντρώνονται όλα τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά: δεν του λείπει το «τοπικό» χρώμα, διαθέτει όλα τα στοιχεία που προσδιόρισαν το ιδεολόγημα της λεγόμενης «εθνικής» ποίησης και ξεχωρίζει για τα οικουμενικά θέματα που διαλαμβάνει. Το αποτύπωσε, άλλωστε, παραστατικά ο ίδιος στους «Στοχασμούς» του: «Πρέπει να κάνεις ώστε ο μικρός κύκλος, μέσα στον οποίο κινείται το Κάστρο [=το πολιορκημένο Μεσολόγγι], να φανερώνει στο βάθος ή μάλλον στην ατμόσφαιρά του τα μεγαλύτερα συμφέροντα της Ελλάδας για την υλική θέση, [...] και για την ηθική θέση τα μεγαλύτερα συμφέροντα της Ανθρωπότητας.»¹⁰

Για τους επαρκείς αναγνώστες, ο Σολωμός μετασηματίστηκε από ποιητικό άστρο της Επτανήσου σε κύριο «εθνικό» ποιητή για μια σειρά από λόγους: ύμνησε την Ελληνική Επανάσταση και τον αγώνα των συμπατριωτών του για ελευθερία (πολύ βασική συνιστώσα της ελληνικής ιστορικής, κοινωνικής και πολιτικής διαδρομής), έγραψε με βάση τη λαλιά του λαού διαμορφώνοντας συνάμα και μια μορφή πανελληνίας ποιητικής γλώσσας υψηλών αισθητικών αξιώσεων, θεωρήθηκε από ομοτέχνους του η ποιητική απαρχή της νέας ελληνικής λογοτεχνίας και τους επηρέασε αισθητικά, τοποθετήθηκε από μεγάλο μέρος της νεοελληνικής κριτικής στην κορυφή του σύγχρονου ελληνικού λογοτεχνικού Παρνασσού και θεσμοποιήθηκε από την ελληνική πολιτεία ως «εθνικός», αρχικά με τον ορισμό των δύο πρώτων στροφών του γνωστότερου ποιήματός του ως εθνικού ύμνου της Ελλάδας και εν συνεχεία μέσω των σχολικών βιβλίων, εορτασμών, ανδριάντων, ονομασιών πλατειών και φορέων κ.ά.π. Η ίδια η πολιτεία, επίσης, ήταν αυτή που χάραξε τη μορφή του σε νομίσματα ή μετάλλια και την τύπωσε σε γραμματόσημα, καθιστώντας τον ακόμη πιο οικείο στους Έλληνες πολίτες, που τον αισθάνονταν διά της αφής και της όρασης στις καθημερινές τους συναλλαγές, για πολλά χρόνια.

Όμως και η επιχειρηματική δραστηριότητα δεν δίστασε να τον επιστρατεύσει σε τοπικό, εθνικό και υπερ-εθνικό πλαίσιο: άλλοτε για να επιγράψει προϊόντα· άλλοτε για να διαφημίσει την επιχείρησή· άλλοτε για να τον συνδέσει με την ιστορική και πολιτιστική παράδοση· κάποτε για να συσχετίσει τις παρεχόμενες υπηρεσίες με την ποιότητα του έργου του και το κύρος της μορφής του· κάποτε για να δείξει πως λειτουργεί ως σύμβολο... Οι συναφείς δε επιλογές δείχνουν πώς μπορεί ένας «εθνικός» μύθος να λειτουργήσει με αξιώσεις μέσα σε συνθήκες κέρδους και οικονομικού ανταγωνισμού. Αυτό κάθε άλλο παρά μειώνει την αξία της σολωμικής συνεισφοράς στα γράμματα· αντιθέτως, δείχνει ότι, και μέσω αυτής, ο μεγάλος Ζακυνθινός αποτελεί πλέον «εθνικό» προϊόν (πιο σωστά: κεφάλαιο).

¹⁰ Αποδομένο από τον Γ. Βελουδή, στο: Δ. Σολωμού «Στοχασμοί» στους «Ελεύθερους πολιορκισμένους», Αθήνα: Περίπλους 1997, 33-34 (αριθ. 9).

**Πολιτικές ενίσχυσης της δια βίου μάθησης και της πολιτειότητας στα
σωφρονιστικά ιδρύματα**

Γόγολα Αγγελική¹

Περίληψη

Η αύξηση του ποσοστού των φυλακών συνέπεσε με την άνοδο των νεοφιλελεύθερων πολιτικών διακυβέρνησης. Αυτές περιλαμβάνουν, την απορρύθμιση των αγορών, τη μείωση των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας και σκληρά σωφρονιστικά μέτρα για όσους παραβιάζουν τα κοινωνικά ήθη. Ακόμα μεγαλύτερη στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων μπορεί να προέλθει από την απουσία των ευκαιριών που μπορεί να προσφέρει η εκπαίδευση, στο να ανοίξουν τα μυαλά στον κόσμο της δυνατότητας. Να αντιμετωπίσουν και να γίνουν μέρος ενός οικονομικού συστήματος που γενικά δε συγχωρεί όσους βρίσκονται στο περιθώριο. Πρακτικές δεύτερης ευκαιρίας όπως, μεταβατική στέγαση, υγειονομική περίθαλψη και εκπαίδευση, αντιπροσωπεύουν ένα κίνημα της κοινωνικής πρόνοιας στο πεδίο της ποινικής δικαιοσύνης. (Yates & Lakes, 2010). Το άρθρο που ακολουθεί φιλοδοξεί να σκιαγραφήσει, μέσα από μια σύντομη βιβλιογραφική επισκόπηση, τη σχέση μεταξύ δια βίου εκπαίδευσης και κοινωνικής δικαιοσύνης. Παρουσιάζονται ορισμένες σημαντικές πτυχές του ζητήματος μαζί με ενδεικτικά στατιστικά δεδομένα. Διατυπώνονται κάποια συμπεράσματα και προτάσεις για αποτελεσματικότερη εκπαίδευση στα σωφρονιστικά ιδρύματα και κοινωνική επανένταξη των κρατουμένων, καθώς αναδύεται η ανάγκη περεταίρω έρευνας.

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις κλειδιά: Δια βίου εκπαίδευση, Πολιτικές, Ενεργός Πολιτειότητα, Σωφρονιστικό σύστημα, Κοινωνική Επανένταξη.

doi:

---

¹ Αγίας Παρασκευής 67, Φίχτια – Αργολίδας, 21200, Ελλάδα. E-mail: aggelgo@gmail.com

Abstract

The increase in prisons has coincided with the rise of neoliberal political governance. These include deregulation of markets, reduction of welfare services and harsh punitive measures for those who violate social morals. Even more deprivation of political rights may stem from the absence of opportunities that education can offer, to open the minds to the world of opportunity. To face and become part of an economic system that generally does not forgive those on the sidelines. Second-chance practices such as transitional housing, health care and education represent a social welfare movement in the field of criminal justice (Yates & Lakes, 2010). The following article aims to outline, through a brief bibliographic overview, the relationship between lifelong learning and social justice. Some important aspects of the issue are presented along with indicative statistical data. Some conclusions and suggestions for more effective education in prisons and social reintegration of prisoners are made, as emerging the need for further research.

© 2018 Library and Information Center University of Peloponnese

Keywords: Lifelong learning, Policies, Active Citizenship, Correctional System, Social Reintegration

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια η δια βίου εκπαίδευση προβάλλεται μέσα από κείμενα διεθνών οργανισμών ως ο κατεξοχήν εκπαιδευτικός θεσμός που υπηρετεί την κοινωνική συνοχή, συμβάλλει στη μείωση του κοινωνικού αποκλεισμού και ενισχύει την κοινωνική ενσωμάτωση μειονεκτούντων ομάδων. Η δια βίου μάθηση έχει γίνει σύνθημα σε όλες σχεδόν τις χώρες, λόγω της αυξανόμενης επιρροής της στις εκπαιδευτικές πολιτικές ανά τον κόσμο. Στον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), την UNESCO και την Παγκόσμια Τράπεζα, η δια βίου μάθηση παρέχει μοντέλα εκπαίδευσης για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών πολιτικών και προγραμμάτων στις αναπτυσσόμενες χώρες.

Σύμφωνα με τον Regmi (2015), η δια βίου μάθηση βασίζεται σε δύο θεμελιώδη μοντέλα. Το πρώτο αποκαλείται «μοντέλο ανθρώπινου κεφαλαίου» και το άλλο «ανθρωπιστικό μοντέλο». Το τελευταίο έχει ως στόχο την ενίσχυση της δημοκρατίας και της κοινωνικής πρόνοιας με την προώθηση της αγωγής του πολίτη, την οικοδόμηση κοινωνικού κεφαλαίου και την ανάπτυξη της ικανότητας.

Ο Σαμαράς (2010), παρουσιάζει ορισμένα ερωτήματα που θα αποτελέσουν την βάση για την μελέτη της αξίας της Δια βίου μάθησης. «Πόσο μπορεί το άτομο να επωμισθεί το βάρος της ευθύνης για την δια βίου μάθησή του χωρίς να υπολογίζεται η κοινωνική του αφετηρία; Μήπως στην περίπτωση αυτή ο λόγος περί δια βίου μάθησης προσφέρεται σαν ένα άλλοθι εκδημοκρατισμού και ευκαιριών σε μια άνιση κοινωνία; Και τελικά υπό ποιες κοινωνικές προϋποθέσεις μπορεί να επιτελέσει ξανά η δια βίου μάθηση το στόχο της κοινωνικής δικαιοσύνης;»

2. Η αξία της δια βίου μάθησης στα σωφρονιστικά ιδρύματα

Η σημασία της εκπαίδευσης για τα ανθρώπινα δικαιώματα διακηρύσσεται από τον ΟΗΕ το 1994 με τη Διακήρυξη της Σαλαμάνκα, ενώ οι στρατηγικές για την ανάπτυξή της από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών το 2005 (Miles & Singal, 2010). Οι στρατηγικές για την εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα και οι πρακτικές που αναπτύσσονται σε διάφορα μέρη του κόσμου, στηρίζονται σε δύο κατηγορίες - τυπική και άτυπη. Ο ρόλος των μέσων μαζικής ενημέρωσης, των ΜΚΟ, οι πληροφοριακές τεχνολογίες, άλλες οργανώσεις, επιτροπές και τοπικοί φορείς ερμηνεύονται υπό τον τίτλο «άτυπη». Ο ρόλος των επίσημων εκπαιδευτικών φορέων, όπως σχολεία, πανεπιστήμια και άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα ερμηνεύονται υπό τον τίτλο «τυπική» (Sajan, 2010).

Πολλοί εκπαιδευτικοί αντιλαμβάνονται την εκπαίδευση ως μετασχηματιστική διαδικασία. Αυτός ο μετασχηματισμός είναι σημαντικός σε όλες τις αίθουσες διδασκαλίας, αλλά παίρνει προστιθέμενη σημασία στις τάξεις των φυλακών. Η εκπαίδευση που λαμβάνουν οι κρατούμενοι στη φυλακή μπορεί να σημαίνει τη διαφορά ανάμεσα στην πόρτα της ελευθερίας με ένα παραγωγικό μέλλον και την πόρτα της υποτροπής. Για πολλούς εκπαιδευτικούς στη φυλακή,

αυτή η μεταμορφωτική και απελευθερωτική διαδικασία λαμβάνει τη μορφή της δημοκρατικής αγωγής του πολίτη. Αυτοί οι εκπαιδευτικοί προωθούν την εκπαίδευση του πολίτη με τη δημιουργία ασφαλών δημοκρατικών χώρων στις τάξεις τους, οι οποίες εξαρτώνται από την κατανομή της εξουσίας με τους μαθητές τους. Προσπαθούν να μετατρέψουν τους μαθητές σε ενεργούς πολίτες, μέσω της ανάπτυξης δεξιοτήτων, της κριτικής σκέψης, της ενθάρρυνσης και του διαλόγου. Αυτές οι συμμετοχικές πρακτικές, ενισχύουν την αυτο-έκφραση και τον αναστοχασμό, φιλοδοξώντας να γίνουν οάσεις δημοκρατίας μέσα στην καταπιεστική δομή της φυλακής. Τέλος, η εκπαίδευση παρέχει στους τροφίμους τα απαραίτητα εργαλεία και εφόδια, ενθαρρύνοντάς τους να λάβουν αυτά τα μαθήματα και εκτός ιδρύματος και να τα εφαρμόσουν στη ζωή τους.

3. Εμπόδια που δυσχεραίνουν την υλοποίηση και την αποτελεσματικότητα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στα σωφρονιστικά ιδρύματα

Η συμμετοχή στην εκπαίδευση μεταξύ των ενηλίκων κρατουμένων παραμένει κάτω του 25% στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης. Διάφοροι παράγοντες περιορίζουν το βαθμό στον οποίο οι κρατούμενοι μπορούν να έχουν πρόσβαση στη μάθηση, να καλύψουν τις ανάγκες τους και να κάνουν πράξη το δικαίωμα συμμετοχής τους στην εκπαίδευση. Παράγοντες οι οποίοι σχετίζονται με:

- **Το θεσμικό πλαίσιο.** Μεγάλος όγκος νομοθεσίας και γραφειοκρατικών δομών δρουν ανασταλτικά στην εφαρμογή εξειδικευμένων προγραμμάτων εκπαίδευσης.
- **Δομές εκπαίδευσης.** Διαφορετικά πλαίσια αναφορικά με την εκπαίδευση στις φυλακές λειτουργούν στις χώρες της Ευρώπης, ώστε είναι αδύνατον να υπάρξει ενιαία προσέγγιση και πολιτικός σχεδιασμός που να καλύπτει και να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις για ισότιμη εκπαίδευση και κατάρτιση όλων των κρατουμένων.
- **Η ελλιπής οργάνωση.** Υπάρχουν περιορισμοί σχετικά με το βαθμό και το εύρος υλοποίησης προγραμμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης, καθώς συναντάται πλήθος φυλακών σε πολλές χώρες της Ευρώπης και πολύ μεγάλος αριθμός κρατουμένων στις περισσότερες από αυτές.
- **Έλλειψη πόρων.** Η οικονομική κρίση σε συνδυασμό με την μη ορθολογική οικονομική διαχείριση, έχει ως αποτέλεσμα μειωμένη χρηματοδότηση και παροχή πόρων σε σχέση με τις πραγματικές ανάγκες.
- **Μη εξειδικευμένο προσωπικό.** Το προσωπικό των φυλακών και οι εκπαιδευτικοί συχνά στερούνται εξειδίκευσης ή δεν έχουν δεχθεί κάποιας μορφής επιμόρφωση σχετικά με την παροχή υπηρεσιών σε τέτοια περιβάλλοντα.

- **Ετερογένεια κρατουμένων.** Μέσα στο ίδιο σωφρονιστικό ίδρυμα συχνά συνυπάρχουν ορισμένες υποομάδες του πληθυσμού που αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα τα οποία πρέπει να ληφθούν υπόψη στο σχεδιασμό και την παροχή ευκαιριών μάθησης για να καλύψουν τις ανάγκες τους.
- **Ασφάλεια.** Οι υψηλές απαιτήσεις φρούρησης και ασφάλειας δημιουργούν ένα καθεστώς προτεραιοτήτων προς αυτή την κατεύθυνση, αφήνοντας σε δεύτερη μοίρα ζητήματα εκπαίδευσης και ανθρωπίνων δικαιωμάτων.
- **Έλλειψη διάθεσης και ενδιαφέροντος.** Συχνά τα εκπαιδευτικά προγράμματα δεν είναι σωστά σχεδιασμένα, ούτε το περιεχόμενό τους είναι ελκυστικό και προσιτό στο μαθητή - κρατούμενο. Δεν εστιάζουν στις ατομικές δεξιότητες και ικανότητες των ατόμων, ούτε τα εφοδιάζουν με προσόντα που να ανταποκρίνονται στις ανάγκες και τις προσδοκίες τους, ώστε να μπορούν να έχουν μια μόνιμη επίδραση στη ζωή τους.
- **Εσωστρέφεια – έλλειψη συνεργασίας.** Περιοριστικό παράγοντα για την αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης των κρατουμένων αποτελεί τέλος, η έλλειψη συνεργασίας των σωφρονιστικών συστημάτων με τις κατά τόπους κοινωνίες, τους κρατικούς ή μη φορείς, τις εταιρείες και τις τοπικές επιχειρήσεις. Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει την επανένταξη των κρατουμένων και την αναζήτηση απασχόλησης σε μια εποχή με ήδη περιορισμένη προσφορά.

4. Η επίδραση της εκπαίδευσης και κατάρτισης στην ενδυνάμωση της πολιτεότητας για τους κρατούμενους

Είναι γεγονός ότι πολλές χώρες εστιάζουν στην εξεύρεση καινοτόμων τρόπων προκειμένου να εξασφαλίσουν τον κατάλληλο εξοπλισμό και να αναπτύξουν εκπαιδευτικά προγράμματα στα συστήματα της φυλακής τους. Η μάθηση περιγράφεται ως μια ευκαιρία να σκεφθούν το προηγούμενο αδίκημα και τις συμπεριφορές τους και ως ένα μέσο για να αποφευχθεί η βία. Ωστόσο, το ποσοστό ολοκλήρωσης αυτών των εκπαιδευτικών προγραμμάτων είναι χαμηλό, και το ποσοστό εγκατάλειψης υψηλό (Rosario, et. al., 2016).

Οι νέοι τρόποι στήριξης των φυλακισμένων ή του προσωπικού των φυλακών σχετίζονται με τις ευκαιρίες μάθησης, την κοινωνική πρόσβαση και την απόκτηση σχετικών δεξιοτήτων και ικανοτήτων. Πολλά προγράμματα εκπαίδευσης ξεπερνούν τα όρια των χωρών με την βοήθεια της τεχνολογίας και των δικτύων. Τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτά τα διακρατικά προγράμματα έχουν ωφεληθεί και σε απόκτηση γνώσεων, αλλά και έχουν δημιουργήσει μακροχρόνιες σχέσεις με τους συνομηλίκους τους σε άλλες χώρες. Έτσι, τα προγράμματα αυτά έχουν προωθήσει τη διαπολιτισμική ευαισθητοποίηση και κατανόηση σε ολόκληρη την Ευρώπη (Hawley & Murphy, 2013).

Οι ερευνητικές μελέτες παρέχουν ισχυρές ενδείξεις ότι η εκπαίδευση των κρατουμένων μπορεί να επιτύχει μια ποικιλία από σημαντικούς σκοπούς. Μπορεί

να βελτιώσει τις συνθήκες μέσα σε σωφρονιστικά ιδρύματα, την ενίσχυση της αυτοεκτίμησης των κρατουμένων και τις προοπτικές για την απασχόλησή τους μετά την απελευθέρωση, καθώς δύναται να λειτουργεί ως οικονομικά αποδοτική προσέγγιση για τη μείωση της υποτροπής. Εκπαιδευοντας κρατούμενους προσφέρεται μια ευκαιρία για να σπάσει ο κύκλος της ανισότητας προς όφελος τόσο των πρώην φυλακισμένων ατόμων, όσο και της κοινωνίας στην οποία αυτά θα ζήσουν (Contardo & Erisman, 2005).

5. Στοιχεία για την εκπαίδευση των κρατουμένων στις ΗΠΑ

Κατά τη διάρκεια του 2003-04, διεξήχθη μια μελέτη σε 50 πολιτείες των ΗΠΑ. Βασίζεται σε διάφορες πρωτογενείς υποθέσεις που αντανακλούν την τρέχουσα έρευνα στον τομέα της πολιτικής δικαιοσύνης. Τα δεδομένα που συλλέγονται από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση δείχνουν ότι οι κρατούμενοι σε εθνικό επίπεδο είναι πολύ λιγότερο μορφωμένοι από το γενικό πληθυσμό των ΗΠΑ. Σε γενικές γραμμές, οι άνθρωποι που απαρτίζουν τον έγκλειστο πληθυσμό είναι στην πραγματικότητα αυτοί οι οποίοι δεν είχαν τις προϋποθέσεις και ευκαιρίες στην εκπαίδευση ούτε στον πριν τη φυλάκιση βίο τους (Contardo & Erisman, 2005).

Στην έρευνα διαπιστώνεται ότι τουλάχιστον 85.491 κρατούμενοι είναι εγγεγραμμένοι στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, αριθμός που αντιπροσωπεύει περίπου το 5 τοις εκατό του συνολικού αριθμού των κρατουμένων. Το 68% από τα 291 ιδρύματα που παρέχουν σωφρονιστικά προγράμματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ήταν κοινοτικά κολέγια. Η επόμενη μεγαλύτερη ομάδα με 16% ήταν δημόσια ιδρύματα τετραετούς φοίτησης. Τα ιδιωτικά, τετραετή ιδρύματα αντιπροσώπευαν μόνο το 10% και το μικρότερο μέρος ήταν σχολές που πρόσφεραν εκτεταμένα προγράμματα αλληλογραφίας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, τα περισσότερα σωφρονιστικά ιδρύματα χρησιμοποιούσαν τις παραδοσιακές εκπαιδευτικές μεθόδους. Ορισμένα πρόσφεραν επί τόπου εκπαίδευση, και η πλειοψηφία χρησιμοποιούσε επίσης βίντεο ή δορυφορική διδασκαλία. Επιπλέον, κανένα από αυτά δεν διέθετε βασισμένες στο Internet εκπαιδευτικές υπηρεσίες.

Οι ομοσπονδιακές επιχορηγήσεις ήταν η πηγή χρηματοδότησης που αναφέρεται συχνότερα για την παροχή εκπαίδευσης στα σωφρονιστικά ιδρύματα. Ωστόσο υπήρχαν και διαφοροποιήσεις. Σε κάποιες περιπτώσεις παρατηρείται μια κάποια αυτο-χρηματοδότηση από κρατούμενους, ενώ σε άλλες ζητείται από τους κρατούμενους να αποζημιώσουν το κράτος για το κόστος της εκπαίδευσής τους μετά την αποφυλάκισή τους.

Κατά την ανάλυση των δεδομένων, ωστόσο, ένα σημαντικό στοιχείο προέκυψε, από τα 44 σωφρονιστικά συστήματα που αναφέρθηκαν ότι προσφέρουν εκπαιδευτικά προγράμματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, μόνο 14 κράτη και το Ομοσπονδιακό Γραφείο Φυλακών είχε συνολικές εγγραφές τουλάχιστον 1.000 έγκλειστων φοιτητών για το ακαδημαϊκό έτος 2003-04. Από αυτά τα 15 σωφρονιστικά συστήματα προέρχεται το 89% των κρατουμένων που συμμετείχαν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση σε εθνικό επίπεδο.

6. Υλοποίηση δράσεων και προγραμμάτων εκπαίδευσης κρατουμένων στις Ευρωπαϊκές χώρες.

Σύμφωνα με έκθεση της Ευρωπαϊκής επιτροπής (Hawley & Murphy, 2013), πολλές Ευρωπαϊκές χώρες έχουν καταφέρει να αναπτύξουν και να υλοποιούν πιλοτικά ή άλλα προγράμματα για την εκπαίδευση και την κατάρτιση στις φυλακές. Η χρηματοδότηση της ΕΕ μέσω των προγραμμάτων, Socrates, Leonardo da Vinci και Δια Βίου Μάθησης (Jean Monnet) ,έχει οδηγήσει σε μια σειρά από οφέλη σε ατομικό, οργανωτικό, εθνικό και διακρατικό επίπεδο. Αναλυτικότερα:

- **Λουξεμβούργο.** Απόκτηση δεξιοτήτων μέσω της εργασίας.
Μη-κερδοσκοπικός οργανισμός Defi-work έχει ως στόχο να διευκολύνει την κοινωνική επανένταξη των κρατουμένων της φυλακής Givenich (μια ανοικτή φυλακή), μέσω της εργασίας. Προσφέρει ευκαιρίες απασχόλησης τόσο στην επίσημη αγορά εργασίας, αλλά και σε προστατευμένο εργαστήριο, ανάλογα με το πόσο έτοιμος ο κρατούμενος είναι να αναλάβει την απασχόληση. Το σχέδιο χρηματοδοτείται από τα εθνικά Υπουργεία Εργασίας και Δικαιοσύνης.
- **Γαλλία.** Πολιτιστικές δραστηριότητες στις φυλακές.
Το γαλλικό νομοθετικό πλαίσιο προβλέπει ότι, σε κάθε φυλακή, μια βιβλιοθήκη θα πρέπει να είναι διαθέσιμη για τους τροφίμους και ότι, η υπηρεσία που είναι επιφορτισμένη με την επανένταξή τους θα πρέπει να αναπτύξει πολιτιστικές δραστηριότητες. Αυτές περιλαμβάνουν τακτικές καλλιτεχνικές εκδηλώσεις και εβδομαδιαίες πολιτιστικές δραστηριότητες για τους τροφίμους, σχετικές με τη στάση, τα κίνητρα και την αυτοεκτίμηση τους.
- **Ολλανδία.** Πρόγραμμα Εργασίας.
Το πρόγραμμα Wise βοηθά τους νέους (ηλικίας 12-23), οι οποίοι έχουν τοποθετηθεί σε ένα κλειστό ίδρυμα να βρουν μία διέξοδο προς μια θέση εργασίας ή κατάρτισης. Ένας «Σύμβουλος» παρέχει υποστήριξη ώστε το νεαρό άτομο να έχει πρόσβαση και να συνεχίζει να παρακολουθεί την εκπαίδευση και την κατάρτιση, τόσο εντός όσο και εκτός της φυλακής. Καλύπτεται, επίσης, η στέγαση, η ψυχαγωγία και η πρόσβαση στα κοινωνικά δίκτυα.
- **Ιρλανδία.** Μαθητοκεντρική προσέγγιση.
Στην Ιρλανδία, η εστίαση της εκπαίδευσης στις φυλακές είναι προς την ικανοποίηση των αναγκών των εκπαιδευομένων. Αυτή η ολιστική προσέγγιση είναι μαθητοκεντρική, προάγει την προσωπική ανάπτυξη του μαθητή και η διαδικασία της μάθησης θεωρείται πιο σημαντική από το πρόγραμμα σπουδών. Οι ανάγκες των μαθητών καθορίζουν την ημερήσια διάταξη και οι κρατούμενοι αναμένεται να αναλάβουν προσωπικά την ευθύνη για τη μάθηση και τη διαχείριση της ποινής τους. Συνεργατικές

μέθοδοι και δραστηριότητες μάθησης προσανατολισμένες στις δυνατότητες των μαθητών, συνεπάγονται σαφώς καθορισμένους στόχους μάθησης.

- **Σουηδία.** Το μοντέλο του «Κέντρου μάθησης».
Όλη η επίσημη γενική εκπαίδευση στις σουηδικές φυλακές παρέχεται μέσω του μοντέλου «Κέντρο Μάθησης». Υπάρχει ένα κέντρο μάθησης σε κάθε μία από τις φυλακές της Σουηδίας, το καθένα με έναν ή περισσότερους εκπαιδευτικούς. Επιπλέον, μια ηλεκτρονική πλατφόρμα που ονομάζεται «Καθαρό Κέντρο» χρησιμοποιείται για να δώσει στους κρατούμενους πρόσβαση σε πάνω από 130 τομείς της μάθησης και της διδασκαλίας.
- **Νορβηγία.** Επικύρωση της προηγούμενης μάθησης.
Η χρήση της επικύρωσης της προηγούμενης μάθησης έχει δοκιμαστεί στους κρατούμενους της Νορβηγίας, ως ένα μέσο που τους προσφέρει μια εκπαίδευση που είναι προσαρμοσμένη στο υπόβαθρο και τις ανάγκες τους. Πέντε τοπικά έργα υλοποιούνται, φέρνοντας σε επαφή τους τροφίμους, το προσωπικό των φυλακών και τη Νορβηγική Πρόνοια με το τοπικό γραφείο διοίκησης και εργασίας.
- **Σουηδία.** KrAmi, μια πιλοτική υπηρεσία.
Η παρέμβαση KrAmi, είναι μία πιλοτική υπηρεσία που συμβάλει να ενσωματωθούν οι αποφυλακισμένοι στην αγορά εργασίας. Διαφέρει από τις «συνήθειες» υπηρεσίες επιτήρησης στο μέτρο που προβλέπει την κοινωνική εκπαίδευση, την επαγγελματική συμβουλευτική και την πρακτική άσκηση και συνεπάγεται τη συνεργασία μεταξύ των υπηρεσιών σωφρονισμού, κοινωνικής εργασίας και απασχόλησης.
- **Ηνωμένο Βασίλειο.** Αναγνωρίζοντας ανάγκες των γυναικών.
Ένα σωφρονιστικό ίδρυμα στο Ηνωμένο Βασίλειο δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο χειρισμό των γυναικών κρατουμένων και ανταποκρίνεται στις διαφορετικές ανάγκες τους. Όσον αφορά την εκπαίδευση, την κατάρτιση και την απασχόληση, μια προσέγγιση τεσσάρων σταδίων έχει σχεδιαστεί για να καλύψει ζητήματα που αφορούν: ασφάλεια και ταυτότητα, οικοδόμηση αυτοεκτίμησης και εμπιστοσύνης, απόκτηση προσόντων και προετοιμασία για εργασία. Επίσης, ένα ασφαλές, βασισμένο στα web εργαλείο επανεγκατάστασης, Virtual Campus (VC) προσφέρει στους κρατούμενους εκπαιδευόμενους την ευκαιρία να έχουν πρόσβαση σε εκπαιδευτικό υλικό και σε εργαλεία που τους βοηθούν στο ταξίδι τους προς την κοινωνική επανένταξη, συμπεριλαμβανομένης της ασφαλούς πρόσβασης σε δικτυακούς τόπους.
- **Αυστρία.** Εντατικό πρόγραμμα ειδικευμένης εργασίας.
Εντατικό πρόγραμμα προκειμένου να γίνει κάποιος ειδικευμένος εργάτης το οποίο είναι διαθέσιμο σε τέσσερις αυστριακές φυλακές, προσφέρει σε

κρατούμενους, που δεν έχουν ολοκληρώσει την επαγγελματική εκπαίδευσή τους, την ευκαιρία να ακολουθήσουν ένα χρόνο εντατικής εκπαίδευσης σε οκτώ διαφορετικά επαγγέλματα. Αυτή είναι μια σαφώς συντομότερη διαδικασία σε σύγκριση με αυτή που απαιτείται για τον έμπειρο εργάτη εκτός φυλακής.

- **Ρουμανία. Διακρατική μάθηση.**

Η Εθνική Διοίκηση των φυλακών στη Ρουμανία πραγματοποίησε πρόσφατα δύο έργα συγχρηματοδοτούμενα από την ΕΕ με διακρατική συνεργασία από τους εταίρους στην Πορτογαλία και το Ηνωμένο Βασίλειο. Τα έργα έχουν βοηθήσει προκειμένου να αλλάξει η υπάρχουσα οργανωτική κουλτούρα στο εθνικό σωφρονιστικό σύστημα, με απώτερο στόχο τη βελτίωση της πρόσβασης και της συμμετοχής των κρατουμένων στην αγορά εργασίας.

- **Βέλγιο. Σχέδιο Βοήθειας και παροχής υπηρεσιών για κρατούμενους.**

Στη Φλάνδρα (Βέλγιο), το φιλόδοξο αυτό σχέδιο ξεκίνησε το 2000. Η στρατηγική του έχει ως στόχο να εξασφαλίσει ότι υπάρχει μια συνεκτική, ολοκληρωμένη πολιτική για τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες στις φυλακές. Σκοπός του είναι οι διάφορες υπηρεσίες στη φλαμανδική κοινότητα να συνεργαστούν, προκειμένου να προσφέρουν σταθερή υποστήριξη, επαγγελματική κατάρτιση, εκπαίδευση, αθλητισμό και αναψυχή σε τροφίμους.

7. Προγράμματα επιμόρφωσης και κατάρτισης κρατουμένων στην Ελλάδα

Στη χώρα μας υλοποιούνται ορισμένα προγράμματα που δίνουν διέξοδο στους φυλακισμένους αλλά και την ευκαιρία να επανενταχθούν, να βρουν εργασία, αλλά και να αποκτήσουν ένα πτυχίο. Συγκεκριμένα παρέχονται:

- ▶ Εργαστήρια ζωγραφικής παρέχονται για τους ανήλικους κρατούμενους στη φυλακή της Αυλώνας, Το Γυμνάσιο και Λύκειο στη φυλακή Αυλώνα πήρε ένα έργο τοιχογραφίας που αφορά στις αυλές των φυλακών, σε συνεργασία με τη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας. Το αποτέλεσμα ήταν καλύτερο απ' ό,τι αναμενόταν, και έφερε μια νέα προοπτική έκφρασης, την τέχνη και το χρώμα στην καθημερινή ζωή της φυλακής.
- ▶ Πρόγραμμα επαγγελματικής κατάρτισης σε συνδυασμό με μια ολιστική υποστήριξη για την αντιμετώπιση των εμποδίων στην απασχόληση. Εισήχθη σε φυλακή γυναικών της Θήβας κατά το ακαδημαϊκό έτος 2011-2012. Η φυλακή συνεργάζεται με ένα ινστιτούτο επαγγελματικής κατάρτισης και με μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ). Μέσω αυτής της συνεργασίας, υπάρχουν επίσης σχέδια για τη στήριξη των κρατουμένων, που λαμβάνουν επαγγελματική κατάρτιση, για να βρουν εργασία σε υπηρεσίες catering με

την βοήθεια των ΜΚΟ. Προβλέπεται επίσης, ο εφοδιασμός των κρατουμένων με εξοπλισμό κουζίνας, όταν ολοκληρώσουν την ποινή τους, σε περίπτωση που θέλουν να προσφέρουν υπηρεσίες εστίασης σε επίπεδο αυτοαπασχόλησης.

Ποιοτική έρευνα που διεξήχθη για πρώτη φορά στα ελληνικά κρατητήρια (Linardatou & Manousou, 2015), ανέδειξε ορισμένες παραμέτρους που συνδέονται με την ανάγκη για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση σε κρατούμενους. Συγκεκριμένα:

- Η ενημέρωση των κρατουμένων σχετικά με τη δυνατότητα που έχουν να παρακολουθήσουν το ΕΑΠ, τα διάφορα τμήματα και τα προγράμματα σπουδών, καθώς και για το πώς αυτό γίνεται μέσω της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης φάνηκε ότι στερείται οργάνωσης και υποδομής.
- Η ιστοσελίδα του ΕΑΠ θα πρέπει να εμπλουτιστεί με πληροφορίες σχετικά με τις "ανοικτές" ευκαιρίες μάθησης.
- Η δημιουργία Περιφερειακών – Εκπαιδευτικών Κέντρων στις περιοχές όπου υπάρχουν Κέντρα Προσωρινής Κράτησης, θα ήταν επίσης επωφελής.
- Θα μπορούσαν επίσης να συμβάλουν στην ευαισθητοποίηση-εξοικείωση του περιβάλλοντος της φυλακής (π.χ., υπάλληλοι των φυλακών) για θέματα που σχετίζονται με την δια βίου εκπαίδευση των κρατουμένων.
- Σύμφωνα με τους ευρωπαϊκούς σωφρονιστικούς κανόνες, η εξ αποστάσεως εκπαίδευση παρέχεται μόνο μέσω ταχυδρομείου. Το βασικό εμπόδιο για την δυνατότητα των κρατουμένων να έχουν εμπειρία στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση είναι η έλλειψη των ΤΠΕ.
- Κατά την επιλογή της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης από απόσταση αυτό που φαινόταν να είναι ένα σημαντικό κίνητρο για τους φυλακισμένους είναι η επαγγελματική τους αποκατάσταση μετά την απελευθέρωσή τους. Ωστόσο η πληρωμή των διδάκτρων είναι ένα πολύ σημαντικό εμπόδιο. Στην περίπτωση των κρατουμένων η οικονομική δυνατότητα είναι περιορισμένη.
- Η λειτουργία Σχολείου Δεύτερης Ευκαιρίας μέσα στα σωφρονιστικά ιδρύματα είναι απαραίτητη.
- Η έλλειψη κατάλληλων πόρων δεν επιτρέπει τη σωστή λειτουργία της εκπαίδευσης και κατάρτισης ή των προγράμματα επανεκπαίδευσης για τους φυλακισμένους.
- Η πρόσβαση των καθηγητών-συμβούλων σε χώρους κράτησης και η «πρόσωπο με πρόσωπο» επικοινωνία με τους κρατούμενους απαιτεί την απόκτηση εξειδικευμένων γνώσεων και κατάρτισης.

- Η ανάπτυξη ενός μηχανισμού παρακολούθησης για την πρόοδο των κρατουμένων-φοιτητών, σχετικά με την πορεία των σπουδών τους και την επαγγελματική τους επανένταξη κρίνεται αναγκαία.
- Τέλος φαίνεται ότι, το κόστος της μείωσης της υποτροπής των κρατουμένων κοστίζει σε ένα κράτος, λιγότερο από ότι το κόστος της φυλάκισής τους.

8. Η ρόλος των Δημόσιων Βιβλιοθηκών στην εκπαίδευση των κρατουμένων

Πολλές δημόσιες βιβλιοθήκες έχουν ισχυρούς δεσμούς με τις ιδρύματα των φυλακών και να παρέχουν σημαντική υποστήριξη. Χαρακτηριστική περίπτωση της συνεργασίας της βιβλιοθήκης στο Whanganui της Νέας Ζηλανδίας με το τοπικό σωφρονιστικό ίδρυμα. Οι Vaccarino & Comrie (2010), σε έρευνά τους αποτυπώνουν ορισμένες παραμέτρους της συνεργασίας αυτής, αλλά και τις δυσκολίες που ανακύπτουν. Συγκεκριμένα:

- Οι κρατούμενοι κάνουν χρήση των πόρων της βιβλιοθήκης για να μάθουν, να αναπτυχθούν και να διασκεδάσουν.
- Χρησιμοποιούν τη βιβλιοθήκη όπως επιθυμούν και αντιμετωπίζονται όπως όλοι οι πολίτες σε κάθε άλλη βιβλιοθήκη.
- Το προσωπικό της Βιβλιοθήκης πρέπει να έχει τακτικές άτυπες συνομιλίες με τους κρατούμενους για τις υπηρεσίες της βιβλιοθήκης έτσι ώστε να αισθάνονται πιο άνετα με τη χρήση της, καθώς οφείλει να διαθέτει επίγνωση των ειδικών αναγκών των κρατουμένων.
- Προσφέρεται μια φιλόξενη φυσική διάταξη της βιβλιοθήκης με άφθονα περιοδικά και εικονογραφημένα βιβλία και ιδιαίτερη μέριμνα για τα άτομα που πασχίζουν για την απόκτηση γνώσης.
- Τέλος, υπάρχει σαφής πολιτική βούληση για το υλικό που οι κρατούμενοι μπορούν να έχουν πρόσβαση, τα μέσα και τις συνθήκες παροχής του.

Ωστόσο τα ευρήματα της έρευνας μαρτυρούν και ορισμένες δυσκολίες που πολλές βιβλιοθήκες αντιμετωπίζουν, όπως στη χρηματοδότηση και τη βελτίωση των υλικοτεχνικών υποδομών. Επιπλέον δυσκολία αποτελεί η εξυπηρέτηση των αναγκών των ατόμων με προβλήματα αλφαριθμητισμού. Οι βιβλιοθήκες δεν είναι εξοπλισμένες με ειδικό «ευανάγνωστο» τμήμα, όπου θα παρέχονται ειδικά βιβλία και εργαλεία ώστε να διευκολύνονται τα άτομα με χαμηλή παιδεία ώστε να μην αισθάνονται μειονεκτικά. Επίσης, κατάλληλο υλικό για ενήλικες που να καλύπτει το ευρύ φάσμα των ενδιαφερόντων τους δεν είναι ούτε εύκολα διαθέσιμο, ούτε ανέξοδο. Παρόλα αυτά, ένα φιλόξενο με φυσική διάταξη περιβάλλον, άφθονο υλικό περιοδικών και εικονογραφημένων βιβλίων, σε συνδυασμό με εκπαιδευμένο, καταρτισμένο και εξυπηρετικό προσωπικό, μπορεί να αντισταθμίσει σε ένα βαθμό τα προβλήματα αυτά.

9. Συμπεράσματα – Προτάσεις

Η εκπαίδευση και η κατάρτιση αποτελούν μέρος μιας σειράς παρεμβάσεων όπου απαιτείται μια ολιστική προσέγγιση και συνεργασία μεταξύ των σωφρονιστικών ιδρυμάτων και των ενδιαφερόμενων φορέων. Οι διοικητές των φυλακών σε συνεργασία με την πολιτεία μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο. Το φυσικό περιβάλλον στο οποίο οι ευκαιρίες μάθησης θα αναπτυχθούν, τα μέσα και τα εργαλεία που θα χρησιμοποιηθούν είναι επίσης πολύ σημαντικά. Σημαντικό ακόμη παράγοντα αποτελεί παροχή κινήτρων στους εκπαιδευτικούς της φυλακής σε συνδυασμό με την υποστήριξη και την εκπαίδευσή τους, για να εξασφαλιστεί ότι έχουν τις κατάλληλες ικανότητες και τις γνώσεις προκειμένου να είναι σε θέση να προσφέρουν ευκαιρίες μάθησης.

Τον Φεβρουάριο του 2010, μια Ευρωπαϊκή Διάσκεψη για την Εκπαίδευση και Κατάρτιση στις φυλακές, πραγματοποιήθηκε στη Βουδαπέστη (European Commission, 2011). Στη διάσκεψη αυτή, στην οποία συμμετείχαν πάνω από 200 σύνεδροι από 30 χώρες της Ευρώπης, τέθηκαν σε συζήτηση ζητήματα και ανέκυψαν προβληματισμοί που απορρέουν και από την παρούσα εργασία. Μελετώντας τα πορίσματα της διάσκεψης και συνοψίζοντας τα όσα παρουσιάζονται στο παρόν άρθρο, θα μπορούσαμε εστιάσουμε σε ορισμένες πτυχές του ζητήματος της εκπαίδευσης στα σωφρονιστικά συστήματα, που είναι μείζονος σημασίας και αποτελούν έναυσμα μελλοντικών ερευνών. Συγκεκριμένα:

- Αναδεικνύεται η ανάγκη εθνικών αλλά και ευρωπαϊκών μελετών σχετικά με τη σχέση κόστους-αποτελεσματικότητας της εκπαίδευσης και της κατάρτισης των φυλακών.
- Καθίσταται σημαντική η μελέτη και κατανόηση των οφελών της δια βίου μάθησης για τους φυλακισμένους, καθώς και οι επιπτώσεις αυτών των προγραμμάτων στους ίδιους και την κοινωνία.
- Μελέτες θα μπορούσαν να διεξαχθούν για το ρόλο που επιτελούν οι τέχνες και οι πολιτιστικές δραστηριότητες στην βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και στην αντιμετώπιση ζητημάτων διαφορετικότητας μέσα στις φυλακές.
- Η χρησιμότητα και το πλαίσιο που οι νέες τεχνολογίες μπορούν να εφαρμοστούν με τρόπο αποτελεσματικό, αλλά συγχρόνως συμβατό με την ασφάλεια και τους κανόνες των φυλακών, είναι επίσης σημαντική παράμετρος.
- Μείζονα σημασίας είναι η ανάδειξη και κατανόηση των ειδικών εκπαιδευτικών αναγκών αλλά και των διαφορετικών ενδιαφερόντων των υπο-ομάδων των κρατουμένων για την εξασφάλιση ικανοποιητικής εκπαίδευσης και κατάρτισης.

- Απαιτείται έρευνα προκειμένου για να διερευνηθεί η σημασία των άλλων μεταβλητών που έχουν επίπτωση στην υποτροπή, όπως η ηλικία, ο εθισμός, το στίγμα κ.α., καθώς και οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους.
- Τέλος, απαιτείται αναβάθμιση των σωφρονιστικών συστημάτων και πολιτικές μεταρρυθμίσεις στους τομείς της εγκληματολογίας και ποινικολογίας, που θα προάγουν όλα όσα προαναφέρθηκαν και εξασφαλίσουν μια πολύπλευρη προσέγγιση του ρόλου της εκπαίδευσης στα σωφρονιστικά συστήματα ως κοινωνικό αγαθό και ανθρώπινο δικαίωμα.

10. Επίλογος

Οι φυλακισμένοι είναι σίγουρα μία από τις πιο περιθωριοποιημένες και αποκλεισμένες ομάδες της κοινωνίας. Οι περισσότεροι αντιμετωπίζουν διάφορες μορφές μειονεξίας ή αποκλεισμού πριν ακόμη περάσουν την πόρτα των φυλακών. Αποκλεισμούς που σχετίζονται με την οικογένεια, θέματα υγείας, καταχρήσεων, καθώς και περιορισμένες προοπτικές στην αγορά εργασίας. Επιπλέον, ένα σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού των φυλακών έχει χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, με πολλούς κρατούμενους να στερούνται των βασικών δεξιοτήτων ανάγνωσης και αριθμητικής.

Το δικαίωμα των κρατουμένων να έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση και κατάρτιση αναγνωρίζεται τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Επιπλέον, η παροχή ευκαιριών μάθησης στη φυλακή αναδεικνύεται ως ένα σημαντικό μέρος της διαδικασίας αποκατάστασης και μπορεί να βοηθήσει τους τροφίμους να κάνουν καλή χρήση της ποινής τους. Η εκπαίδευση είναι το μέσο που προσφέρει μια «δεύτερη ευκαιρία» στα άτομα, να αποκτήσουν τις δεξιότητες και τα προσόντα που μπορούν να τους βοηθήσουν να βρουν απασχόληση, να επιδιώξουν περαιτέρω ευκαιρίες εκπαίδευσης ή απλά να διαχειριστούν καλύτερα και να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικότερα τη ζωή τους μετά την απελευθέρωση.

Πηγές – Βιβλιογραφία

- Cantrell, D. (2012). Correctional Education as Democratic Citizenship Education. *Journal of Correctional Education*, Vol. 63:2, p27-36, Sep 2012.
- Contardo, J. & Erisman, W. (2005). Learning to Reduce Recidivism: A 50-State Analysis of Postsecondary Correctional Education Policy. The Institute for Higher Education Policy.
- European Commission, (2011). Prison education and training in Europe - a review and commentary of existing literature, analysis and evaluation Directorate General for Education and Culture. Framework Contract No EAC 19/06, Order 130. GHK, Birmingham.
- Harper, D. (2007). Vocational education and training for adult prisoners and offenders in Australia: Research readings—Support document. Australasian Corrections Education Association Conference, Melbourne, 28–31 OCT, 2007.
- Hawley, J. & Murphy, I. (2013). Prison education and training in Europe: Current stage of play and challenges. A summary report authored for the European Commission by GHK Consulting.
- Linardatou, C. & Manousou, E. (2015). The Role of Open and Distance Higher Education in Detainees in Greek Detention Facilities. *European Journal of Open, Distance and e-Learning* . Vol. 18 / No. 1 1 ISSN 1027-5207 © 2015 EDEN
- Miles, S. & Singal, N. (2010). The Education for All and inclusive education debate: conflict, contradiction or opportunity? *International Journal of Inclusive Education*. Vol. 14, No. 1, p.1–15, February 2010.
- Regmi, K., (2015). Lifelong Learning: Foundational Models, Underlying Assumptions and Critiques. *International Review of Education*, Vol.61:2, p133-151, Apr 2015.
- Rosarioa, P., Nunezb, J., Pereiraa, J., Fuentesc, S., Gaetad, M., Cunhaa, J. & Polydoroe, S. (2016). Studying while doing time: understanding inmates' conceptions of learning. *British Educational Research Journal*. Vol. 42, No. 1, p.151–167, Febr. 2016.
- Sajan, K. (2010). Human Rights Education Ways and Means. April 24, 2010, ERIC: ED509341.
- Σαμαρά, Α. (2010). Δια βίου εκπαίδευση και κοινωνική δικαιοσύνη. 5ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης με θέμα: «Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη».
- Yates, M. & Lakes, R. (2010). After Pell Grants: the neoliberal assault on prisoners. *Policy Futures in Education*. Vol. 8, No. 1.
- Vaccarino, F. & Comrie, M. (2010). Pathway to rehabilitation - prisoners' use of a public library. *The Australian Library Journal*, Vol. 59:4, p.169-179.

Η Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας: Η πιο φημισμένη βιβλιοθήκη του αρχαίου ελληνικού κόσμου

Ιωάννα- Σουλτάνα Κ. Κοτσώρη¹

Περίληψη

Η Αλεξάνδρεια, η πρώτη από τις πόλεις που ίδρυσε ο Αλέξανδρος το 331π.Χ., δεν προοριζόταν να γίνει πρωτεύουσα της Αιγύπτου, αλλά το κατεχοχόν εμπορικό κέντρο στην Ανατολική Μεσόγειο και στη Δυτική Ασία. Οι διάδοχοι του έδειξαν αγάπη και το ενδιαφέρον για την καλλιέργεια των γραμμάτων, έτσι ώστε βιβλιοθήκες και ερευνητικά κέντρα ιδρύθηκαν σε κάθε περιοχή. Γύρω στα 290 π.Χ. ιδρύεται στην Αλεξάνδρεια η περίφημη Βιβλιοθήκη της, στην οποία επιτελέστηκε ένα τόσο μεγάλο έργο πολιτισμού: Οι συμπληρώσεις και οι διορθώσεις των κειμένων, η επινόηση των τόνων και των πνευμάτων, η σύνταξη υπομνημάτων και λεξικών, η επιμελής αναζήτηση του αυθεντικού κειμένου έθεσαν τις βάσεις για την μετέπειτα συστηματική εργασία στην παράδοση του στερεότυπου κειμένου και στην λογοτεχνική κριτική αυτού. Ο οικουμενικός χαρακτήρας της βιβλιοθήκης είχε ιδιαίτερη σημασία για αυτούς καθώς επιθυμούσαν να συγκεντρώσουν συγγράμματα από όλες τις χώρες του γνωστού κόσμου και να μεταφραστούν στα ελληνικά. Η βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας αποτέλεσε ένα πρότυπο εκδοτικού κέντρου που συντέλεσε στην ανάδειξη της Αλεξάνδρειας ως ενός κομβικού κέντρου της επιστήμης και του πολιτισμού στον τότε κόσμο, όπως την είχε οραματιστεί ο Αλέξανδρος.

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: συγγράμματα, επιστήμονες, ταξινόμηση, επιμελητές.

doi:

¹ Ε.Δι.Π., Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών, Πρώην Ανατολικό Στρατόπεδο, Καλαμάτα, 24100, Ελλάδα, kotsori@uop.gr.

The Library of Alexandria: The most famous library of the ancient Greek world

Abstract

Alexandria, the first of the cities that Alexander founded in 331BC, was not meant to become Egypt's capital, but the prime shopping center in the Eastern Mediterranean and West Asia. His successors showed love and interest in the cultivation of letters so that libraries and research centers were established in each region. Around 290 BC the famous Library of Alexandria is founded, in which such a great work of civilization has been accomplished: complements and corrections of texts, the invention of tones and spirits, the writing of memoirs and dictionaries, the diligent search for the authentic text laid the foundations text laid the foundations for subsequent systematic work on the tradition of the stereotyped text and its literary critique. The universal character of the library was of great importance to them as they wanted to collect books from all the countries of the known world and translate it into Greek. The Library of Alexandria was a model publishing center that contributed to the promotion of Alexandria as a focal point of science and culture in the then world as Alexander had envisioned it.

© 2018 Library and Information Center University of Peloponnese

Keywords: writings, scientists, classification, editors.

Κατά τη βασιλεία του, ο Αλέξανδρος, το 331 π.Χ, ιδρύει την πρώτη από τις πόλεις, στις οποίες θα δώσει το όνομά του, την **Αλεξάνδρεια**, μεταξύ της νησίδος Φάρου και της λίμνης Μαρεώτιδας². Η ίδρυσή της θεωρείται ένα από τα κυριότερα επιτεύγματά του³ αξιοποιώντας τη σημαντική στρατηγική της θέση και τις δυνατότητες που προσέφερε για τη δημιουργία αξιόλογου λιμανιού⁴. Η Αλεξάνδρεια δεν προοριζόταν να γίνει πρωτεύουσα της Αιγύπτου, αλλά το κατεξοχήν εμπορικό κέντρο στην Ανατολική Μεσόγειο και στη Δυτική Ασία⁵.

Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου το 323 π.Χ., οι κατακτημένες περιοχές μοιράστηκαν σε τέσσερα ανεξάρτητα βασίλεια και σημειώθηκε έντονος ανταγωνισμός ανάμεσα στους διαδόχους του σε όλους τους τομείς, αλλά κυρίως στον πολιτισμικό: Οι ηγεμόνες των Ελληνιστικών χρόνων επιδίωξαν να κοσμήσουν τις πρωτεύουσες τους με μεγαλόπρεπα οικοδομήματα, αποκτώντας φήμη για τον πολιτισμό τους⁶. Κοινό στοιχείο του κάθε βασιλείου ήταν η αγάπη και το ενδιαφέρον για την καλλιέργεια των γραμμάτων, έτσι ώστε βιβλιοθήκες και ερευνητικά κέντρα ιδρύθηκαν σε κάθε περιοχή, όπως για παράδειγμα στην Αλεξάνδρεια και την Πέργαμο⁷. Ειδικά στη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας επιτελέστηκε ένα τόσο μεγάλο έργο πολιτισμού, που χρήζει ιδιαίτερου ενδιαφέροντος και δίνει το ερέθισμα για σχετική μελέτη.

1. Μουσείο και Βιβλιοθήκη

Από την εποχή της βασιλείας του Πτολεμαίου Α΄ του Σωτήρα η Αλεξάνδρεια υπήρξε η κατεξοχήν πολιτιστική πρωτεύουσα της ελληνιστικής περιόδου⁸: τα πρώτα τέσσερα μέλη της δυναστείας έδωσαν έμφαση στην πολιτιστική ανάδειξη της Αλεξάνδρειας, αφού ήταν και οι ίδιοι διανοούμενοι⁹ και προώθησαν την εισροή επιφανών ποιητών, επιστημόνων και τεχνιτών στην Αλεξάνδρεια¹⁰. Έτσι, η πόλη στολίζεται με μνημεία: τον Φάρο, τα Ανάκτορα, ναούς, αγορές, τη Βιβλιοθήκη και το Μουσείο. Το Μουσείο δημιουργήθηκε ύστερα από συμβουλή του Δημήτριου Φαληρέως¹¹. Προστατευόταν από τις εννέα Μούσες¹² και θεωρούταν ο τόπος όπου καλλιεργούνταν οι τέχνες τις οποίες αυτές αντιπροσώπευαν¹³. Οργανώθηκε βάση των αθηναϊκών φιλοσοφικών σχολών¹⁴ και συγκεκριμένα της Ακαδημίας του Πλάτωνα και του Λυκείου του Αριστοτέλη¹⁵. Αποτέλεσε πρότυπο, καθώς συνδύαζε τόσο τη διδασκαλία όσο και την έρευνα¹⁶, ευνοώντας την έρευνα σε τομείς όπως τη

²Walbank, 1999, σ. 40.

³Στοουνμαν, 2011, σ. 83.

⁴Ballet, 2002, σσ. 11-12.

⁵Bury&Meiggs, 1998, σσ. 26-7.

⁶Flower, 2002, σ. 26.

⁷Αμπαντι, 1998, σσ. 82-85.

⁸Ballet, 2006, σ. 129.

⁹Casson, 2006, σ. 59.

¹⁰Παπασταύρου, 1953, σ. 475.

¹¹Gehrke, 2009, σ. 384. Ήταν τύραννος της Αθήνας τον 4ο αιώνα που μετά την εξορία του έγινε δεκτός στην Αλεξάνδρεια. Ballet, 2006, σ. 129.

¹²Ballet, 2006, σ. 130.

¹³Casson, 2006, σ. 60.

¹⁴Mosse&Schnapp-Gourbeillon, 2011, σ. 452.

¹⁵Αμπαντι, 1998, σ. 90.

¹⁶Μπενγκστον, 1991, σ. 384.

φιλολογία, τα μαθηματικά και τη γεωγραφία¹⁷. Βλέπουμε πως η προσπάθεια των Πτολεμαίων να δημιουργήσουν ένα πανεπιστημιακό κέντρο, το οποίο θα συναγωνιζόταν την Αθήνα, προσέδιδε μια δόση κύρους και αίγλης¹⁸.

Με το Μουσείο ήταν συνδεδεμένη μια μεγάλη βιβλιοθήκη¹⁹. Και τα δύο αυτά ιδρύματα βρίσκονταν στη συνοικία των βασιλικών ανακτόρων και βασιζόνταν άμεσα στους βασιλείς²⁰. Η βιβλιοθήκη αυτή ιδρύθηκε γύρω στο 290 π.Χ.²¹ ύστερα από εισήγηση του Δημήτριου Φαληρέως²². Αρχικά, οι Πτολεμαίοι ήθελαν να συγκεντρώσουν όλα τα βιβλία του αρχαίου κόσμου για να τα μελετήσουν και να τα μεταγράψουν. Φαίνεται ότι είχαν επηρεαστεί από τον Μέγα Αλέξανδρο, ο οποίος θέλησε να συγκεντρώσει όλα τα περσικά βιβλία στην Αλεξάνδρεια: πρώτα να μεταφερθούν και έπειτα να μεταφραστούν²³.

Η Βιβλιοθήκη θα αποτελούσε τον χώρο αποθήκευσης των βιβλίων που θα συγκεντρώνονταν και ο Δημήτριος ο Φαληρέας θα οργάνωνε και θα τακτοποιούσε τα βιβλία στον χώρο: θα ήταν, δηλαδή, ο πρώτος βιβλιοθηκάριος. Δεν είναι γνωστή η ακριβής τοποθεσία της, αλλά εκτιμάται ότι βρισκόταν στο κέντρο της πόλης, κοντά στο λιμάνι στην περιοχή Βρουχίων. Έξω από αυτήν υπήρχαν αίθουσες διδασκαλίας και στις οποίες δίδασκαν οι διάφοροι πνευματικοί άνθρωποι, ύστερα από σχετική πρόκληση. Ο Macleod μας διευκρινίζει ότι η βιβλιοθήκη δεν ανήκε σε κάποια σχολή και δεν πρέσβευε κάποιο συγκεκριμένο δόγμα²⁴.

Μετά τον θάνατο του ιδρυτή της Πτολεμαίου Α' υπολογίζεται ότι περιλάμβανε περίπου 200.000 τόμους, αριθμός που διπλασιάστηκε επί Πτολεμαίου Β'²⁵. Κατά την περίοδο της ακμής της ο αριθμός αυτός των συγγραμμάτων ανερχόταν στους 700.000 τόμους²⁶. Την εποχή ωστόσο του Πτολεμαίου Γ' φαίνεται πως υπήρχαν δυο βιβλιοθήκες²⁷ με τη μεγαλύτερη να βρίσκεται στο ανάκτορο, στη διάθεση των μελών του Μουσείου, και μια «θυγατρική» που δημιουργήθηκε λόγω περιορισμένου χώρου, στο παραπλήσιο ιερό του θεού Σεράπη και σύντομα λειτούργησε ως πλήρης βιβλιοθήκη²⁸. Ο διαρκώς αυξανόμενος αριθμός των βιβλίων που έφταναν στην Αλεξάνδρεια δημιούργησε την ανάγκη ανέγερσης αυτής της δεύτερης βιβλιοθήκης που στην ουσία ήταν ένας χώρος φύλαξης των βιβλίων. Η βιβλιοθήκη του Σεραπείου πιθανολογείται ότι αποτελούσε μια εξωτερική βιβλιοθήκη, η οποία προμήθευε την εσωτερική βιβλιοθήκη του ανακτόρου²⁹.

Σύμφωνα με τις αρχαιολογικές πληροφορίες στο νότιο μέρος της περιοχής υπήρχαν δύο μεγάλοι διάδρομοι που οδηγούσαν σε μια σειρά από δεκαεννιά ομοιόμορφα δωμάτια, καθένα από τα οποία είχε τρία ή τέσσερα μέτρα μήκος. Μέσα στα δωμάτια υπήρχαν ράφια στους τοίχους, όπου φυλάσσονταν οι κύλινδροι. Ανάμεσα στα ράφια υπήρχαν κιονοστοιχίες που εξασφάλιζαν χώρο για την

¹⁷ Ballet, 2006, σ. 130.

¹⁸ Botsford & Robinson, 5η ανατύπωση, 2008, σ. 485.

¹⁹ Μπενγκστον, 1991, σ. 384.

²⁰ Ballet, 2006, σ. 130.

²¹ Mosse&Schnapp-Gourbeillon, 2011, σ. 452.

²² Κανφορά, 2000, σ. 7.

²³ Macleod, 2010, σ. 2.

²⁴ Macleod, 2010, σ. 5.

²⁵ ΠΑΠΥΡΟΣ ΛΑΡΟΥΣ ΜΠΡΙΤΑΝΙΚΑ, τ. 6, σ. 274.

²⁶ Κανφορά, 2000, σ. 8.

²⁷ Casson, 2006, σ. 61

^{28A} μπαντι, 1998, σσ. 101-102.

²⁹ Barnes, 2010, σ. 63.

ανάγνωση των κυλίνδρων. Η βασιλική βιβλιοθήκη αποτελούνταν από μια σειρά δωματίων με μια κιονοστοιχία μπροστά τους, κοινό χαρακτηριστικό των ανάκτορων της εποχής. Τα δωμάτια θα στεγάζονταν με ράφια με τα βιβλία και η κιονοστοιχία θα εξασφάλιζε χώρο για τους αναγνώστες³⁰.

2. Η προμήθεια των βιβλίων

Το πρώτο πρόβλημα των Πτολεμαίων ήταν η απόκτηση βιβλίων. Η Αίγυπτος είχε μακραίωνη και τιμημένη πολιτιστική παράδοση, και υπήρχαν άφθονα βιβλία απ' άκρη σ' άκρη σε όλη την χώρα, αλλά στην αιγυπτιακή γλώσσα. Ελληνικά βιβλία πουλιόνταν στην Αθήνα και στη Ρόδο και σε άλλα καθιερωμένα κέντρα του ελληνικού πολιτισμού, όχι όμως στην νεόκτιστη Αλεξάνδρεια. Η λύση των Πτολεμαίων ήταν το χρήμα και η βασιλική πυγμή. Απεσταλμένοι έφευγαν με ξέχειλα βαλάντια και με την εντολή να αγοράσουν ότι βιβλία έβρισκαν, κάθε λογής, για κάθε θέμα και όσο παλιότερο τόσο το καλύτερο. Τα παλαιότερα βιβλία τα προτιμούσαν με το σκεπτικό ότι επειδή είχαν αντιγραφεί λιγότερες, το κείμενο ενδεχομένως θα είχε λιγότερα λάθη και αποκλίσεις με το αρχικό³¹. Ένα αναμφισβήτητο πλεονέκτημα που είχαν οι Πτολεμαίοι ήταν ότι στην Αίγυπτο αφθονούσε το παπύρινο χαρτί για την αντιγραφή των βιβλίων³².

Τη πρώτη μαρτυρία που επιβεβαιώνει αυτόν τον συλλεκτικό ζήλο την παρέχει η Αριστέου επιστολή, που ανάγεται στο 2^ο αι. π.Χ. και αναφέρει ότι «στη διάθεση του Δημητρίου του Φαληρέως... είχε τεθεί μεγάλο χρηματικό ποσό, αρκετό ώστε να του επιτρέψει να προμηθευτεί όλα, ει δυνατόν, τα βιβλία του κόσμου • προβαίνοντας σε αγορές πρωτοτύπων κειμένων και προμηθευόμενος αντίγραφα όσων δεν κατάφερε να αγοράσει, ο Δημήτριος κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε να ικανοποιήσει την επιθυμία του βασιλιά. Αλλά όταν μια μέρα εκείνος τον ρώτησε... πόσες χιλιάδες συγγράμματα είχε ήδη συλλέξει και ο Φαληρέυς απάντησε ότι ο αριθμός τους υπερέβαινε τις διακόσιες χιλιάδες, ο βασιλιάς δήλωσε ότι σκόπευε πολύ σύντομα να διοργανώσει επιστάμενη έρευνα προς αναζήτηση και άλλων κειμένων, ώστε η συλλογή μας να αριθμεί τουλάχιστον πεντακόσιες χιλιάδες συγγράμματα»³³.

Στη Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας συλλέχθηκαν έργα στην ελληνική, αλλά και σε άλλες γλώσσες³⁴. Δεν συγκεντρώνονταν μόνο βιβλία γραμμένα στα ελληνικά, αλλά και έργα μεταφρασμένα στα ελληνικά, όπως ήταν η επιθυμία του Αλεξάνδρου. Οι Πτολεμαίοι υπέδειξαν υπέρμετρο ζήλο στην απόκτηση συγγραμμάτων για τον εμπλουτισμό των βιβλιοθηκών τους³⁵. Ο οικουμενικός χαρακτήρας της βιβλιοθήκης είχε ιδιαίτερη σημασία για αυτούς καθώς επιθυμούσαν να συγκεντρώσουν συγγράμματα από όλες τις χώρες του γνωστού κόσμου και να μεταφραστούν στα ελληνικά³⁶.

³⁰ Flower, 2002, σ. 31.

³¹ Ballet, 2002, σ. 133 – Παγκόσμια εγκυκλοπαίδεια, 2002, τ.3, σσ. 180-181.

³² Ballet, 2002, σσ. 134-135.

³³ Αμπαντι, 1998, σσ. 104-105.

³⁴ Gehrke, 2009, σ. 138.

³⁵ Αμπαντι, 1998, σ. 105.

³⁶ Αμπαντι, 1998, σ. 109.

Χρήσιμες πληροφορίες παρέχονται από τις γραπτές πηγές για την προμήθεια των βιβλίων της βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας. Σύμφωνα με τα όσα παραδίδει ο Στράβωνας, τα βιβλία του Αριστοτέλη αποτέλεσαν την βάση της βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας. Ο Στράβων³⁷ μας πληροφορεί ότι ο Θεόφραστος, που διαδέχτηκε τον Αριστοτέλη στην διεύθυνση του Λυκείου, παρείχε οδηγίες στους Αιγύπτιους βασιλείς να συλλέξουν βιβλία και να οργανώσουν μια βιβλιοθήκη, όπως έκανε και ο ίδιος. Ο Αθήναιος, από την άλλη πλευρά, μας πληροφορεί ότι ο Φιλάδελφος, ο γιος του Πτολεμαίου Α', ήταν εκείνος που αγόρασε τα βιβλία του Αριστοτέλη από τον Νηλέα, τον κληρονόμο της βιβλιοθήκης του Αριστοτέλη και του Θεόφραστου.

Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Γαληνού³⁸, ο Πτολεμαίος ο Γ' επιθυμώντας να συλλέξει στην Αλεξάνδρεια όλα τα βιβλία που κυκλοφορούσαν ζήτησε να του αποσταλούν τα αθηναϊκά αρχεία με τις υποθέσεις των έργων των τραγικών ποιητών έναντι αμοιβής· οι τραγωδίες όλες καταγράφονταν και φυλάσσονταν μετά την εισαγωγή και την εφαρμογή του σχετικού νόμου του Λυκούργου. Ενώ ο βασιλιάς είχε υποσχεθεί ότι θα επιστρέψει τα αυθεντικά χειρόγραφα, αφού τα αντιγράψει, τελικά κράτησε τα αυθεντικά 'βιβλία' και επέστρεψε τα αντίγραφα. Έτσι, οι Αθηναίοι, μη έχοντας άλλη επιλογή, κράτησαν την εγγύηση των δεκαπέντε αργυρών ταλάντων ως υποθήκη, χωρίς ο Πτολεμαίος να στενοχωρηθεί για την απώλεια των χρημάτων της υποθήκης³⁹.

Ακόμη, με εντολή του βασιλιά υπάλληλοι έλεγχαν το εμπόρευμα των πλοίων που αγκυροβολούσαν στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας, συγκέντρωναν όσα βιβλία βρίσκονταν σ' αυτά και τα κατάτασσαν μαζί με άλλα που είχαν κατασχέσει στην κατηγορία από άλλα πλοία: τότε, αφού τα διαχώριζαν από τα υπόλοιπα βιβλία, τα κατέτασσαν σύμφωνα με την προέλευσή τους, σημειώνοντας σε κάθε κύλινδρο την ένδειξη *ἐκ πλοίων*⁴⁰. Ένας ακόμη τρόπος για να προμηθευτούν τα βιβλία ήταν να τα αγοράσουν από τους βιβλιοπώλες⁴¹. Συγκεκριμένα είχαν αγοραστεί βιβλία από την Αθήνα και την Ρόδο.

Οι Πτολεμαίοι φιλοδοξούσαν να καταστήσουν τη συλλογή τους πλήρες αρχείο ελληνικών κειμένων, αλλά και εργαλείο έρευνας. Στα αποκτήματά τους περιελάμβαναν και ελληνικές μεταφράσεις, σημαντικών έργων γραμμένων σε άλλες γλώσσες. Το πιο διάσημο παράδειγμα είναι η μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης, ή γνωστή ως «Μετάφραση των Εβδομήκοντα». Ονομάστηκε έτσι με στρογγύλεμα του αριθμού, γιατί ήταν έργο εβδομήντα δύο μεταφραστών. Ο βασικός προορισμός της, ήταν να εξυπηρετεί την εβραϊκή κοινότητα, πολλά μέλη της οποίας μιλούσαν μόνον ελληνικά και δεν καταλάβαιναν πλέον το εβραϊκό ή αραμαϊκό πρωτότυπο. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η βιβλιοθήκη είχε αντίγραφο του χρονολογικού καταλόγου των φαραώ, που είχε μεταφράσει ο Αιγύπτιος ιερέας Μανέθων από τα αιγυπτιακά στα ελληνικά⁴².

³⁷ Στράβων, 13, 608-9.

³⁸ Γαληνού, *Περι της ιατρικής τέχνης* 15, 105.

³⁹ Αμπαντι, 1998, σ. 108.

⁴⁰ White, 2009, σ. 63.

⁴¹ White, 2009, σ. 62.

⁴² Flower, 2002, σσ. 40-43.

3. Η ταξινόμηση των συγγραμμάτων

Ένα από τα σημαντικά έργα του διοικητικού προσωπικού του Μουσείου ήταν, εκτός από τη συλλογή και τη φύλαξη των κειμένων, η κωδικοποίηση και η συστηματοποίηση αυτών. Ο Τζέτζης μας πληροφορεί ότι ο Πτολεμαίος Β' είχε αναθέσει στον Αλέξανδρο από την Αιτωλία την επεξεργασία των κειμένων των τραγικών, στον Λυκόφρονα από την Χαλκίδα τα κείμενα της κωμωδίας και στον Ζηνόδοτο από την Έφεσο τα ομηρικά έπη καθώς και τα επικά ποιήματα άλλων ποιητών. Ο Ζηνόδοτος υπήρξε ο πρώτος βιβλιοθηκάριος, δηλαδή διευθυντής της βιβλιοθήκης του Μουσείου, που επιμελήθηκε την έκδοση των ομηρικών κειμένων⁴³.

Τα συγγράμματα, λοιπόν, έπρεπε να καταγραφούν, να ταξινομηθούν, να μεταφραστούν και ορισμένες φορές ίσως και να αποκατασταθούν φιλολογικά⁴⁴. Σύμφωνα με τον Γαληνό, τα συγγράμματα συγκεντρώνονταν αρχικά σε χώρους αποθήκευσης όπου διεκπεραιωνόταν η καταγραφή και μια προκαταρκτική ταξινόμησή τους⁴⁵. Τις περισσότερες φορές έχουν την μορφή κυλίνδρων ποικίλλων μεγεθών και αποτελούνται από φύλλα παπύρου κολλημένα μεταξύ τους⁴⁶. Ορισμένα από τα έργα που φθάνουν στη βιβλιοθήκη δεν φέρουν τίτλο ή ακόμα και όνομα συγγραφέα⁴⁷. Γι' αυτό καταγράφονταν οι εξής πληροφορίες όταν υπήρχαν: η προέλευση του βιβλίου, το όνομα του κατόχου, παραπλεύρως το όνομα του ερευνητή που εξέτασε το κείμενο και τέλος το μέγεθος του έργου με βάση τον αριθμό των στίχων⁴⁸. Στα ανώνυμα έργα γινόταν προσπάθεια εξακρίβωσης της ταυτότητας τους μέσω της πραγματογνωμοσύνης⁴⁹.

Στη βιβλιοθήκη υπήρχε επίσης αρχείο ή πίνακας περιεχομένων όπου οι αναγνώστες μπορούσαν να αναζητήσουν συγκεκριμένα βιβλία σε αλφαβητικό κατάλογο, ωστόσο η απλή καταγραφή αποδείχθηκε ανεπαρκής⁵⁰. Γι' αυτό τον λόγο ανατέθηκε στον ποιητή Καλλίμαχο η σύνθεση ενός ευρετηρίου των χειρόγραφων⁵¹. Πρόκειται για το έργο «*Πίνακες τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμπάντων καὶ ὧν συνέγραψαν*»⁵²: ένας λεπτομερής βιβλιογραφικός κατάλογος που αποτελούταν από 120 τόμους⁵³. Η κατάταξη του Καλλίμαχου περιείχε μια πρωταρχική διαίρεση ανάμεσα σε ποίηση και πεζογραφία και έπειτα σε υποκατηγορίες⁵⁴. Υπήρχε πίνακας για την ποίηση και τις υποδιαιρέσεις της, αλλά και για τους συγγραφείς πεζού λόγου- φιλοσόφων, ρητόρων, ιστορικών και ιατρικών συγγραφέων⁵⁵. Τέλος, σε κάθε πίνακα τα ονόματα κατατάσσονταν με αλφαβητική σειρά με βάση το πρώτο γράμμα⁵⁶ και για κάθε συγγραφέα υπήρχε μια μικρή βιογραφία (με το πατρώνυμο,

⁴³ Pfeiffer, 1998, σσ. 96-99.

⁴⁴ Gehrke, 2009, σ. 138.

⁴⁵ Αμπαντι, 1998, σ. 111.

⁴⁶ Ballet, 2006, σ. 137.

⁴⁷ Ballet, 2006, σ. 137.

⁴⁸ Αμπαντι, 1998, σ. 111.

⁴⁹ Ballet, 2006, σ. 137.

⁵⁰ Αμπαντι, 1998, σ. 112.

⁵¹ Ballet, 2006, σ. 137. Ο Macleod αναφέρει ότι βοηθός του Ζηνόδοτου και όχι διάδοχός του ήταν ο Καλλίμαχος. Macleod, 2010, σ.5.

⁵² Casson, 2006, σ. 69.

⁵³ Παπασταύρου, 1953, σ. 475.

⁵⁴ Casson, 2006, σ. 70.

⁵⁵ Casson, 2006, σ. 70.

⁵⁶ Casson, 2006, σ. 77.

τη γενέτειρα και ενίοτε το παρατσούκλι του συγγραφέα, όλα χρήσιμες πληροφορίες για να ξεχωρίζεται από άλλους συνονόματους του) και σύντομο υπόμνημα των έργων του⁵⁷.

4. Βιβλιοθήκη και προσωπικότητες

Το αξίωμα του υπεύθυνου ή επιμελητή της βιβλιοθήκης είχε τιμητικό χαρακτήρα και δινόταν συνήθως σε βασιλικούς απογόνους⁵⁸. Ο προϊστάμενος της βιβλιοθήκης ήταν διαπρεπής διανοούμενος και συχνά επιφορτιζόταν με την εκπαίδευση των βασιλικών γόνων⁵⁹. Διάδοχος του Δημητρίου ήταν ο Ζηνόδοτος ο Εφέσιος που πιθανόν πρώτος έλαβε τον τίτλο του αρχι-βιβλιοθηκάρου και υπήρξε βιβλιοθηκάριος κατά τα έτη 285- 270 π.Χ.⁶⁰. Υπήρξε πρωτοπόρος στην αποκατάσταση αξιόπιστου κειμένου των ομηρικών επών αλλά και στη βιβλιοθηκονομία, καθώς αυτός φαίνεται να δημιούργησε το σύστημα με το οποίο ταξινομούνταν τα βιβλία⁶¹. Πρόκειται για ένα σύστημα που περιλάμβανε την κατάταξη των κυλίνδρων ανάλογα με το περιεχόμενό τους λ.χ. πεζογραφία ή ποίηση, λογοτεχνία ή επιστήμη, τη φύλαξη τους στον κατάλληλο χώρο και την τελική τοποθέτησή τους στα καθορισμένα ράφια με κατάταξη σε αλφαβητική σειρά κατά συγγραφέα⁶².

Όταν άρχισε να οργανώνει τη βιβλιοθήκη ο Ζηνόδοτος πρέπει να προσέλαβε και το αναγκαίο προσωπικό: διαλογείς, ελεγκτές, γραμματείς, κλητήρες, αντιγραφείς, συντηρητές κ.ο.κ. Πρέπει να υπήρχαν δεκάδες τέτοιοι απαραίτητοι υπάλληλοι, δεν έχουμε όμως καθόλου στοιχεία για αυτούς, απλώς εικάζουμε την ύπαρξη τους. Όπως και τόσοι άλλοι από τους εργαζομένους στην αρχαιοελληνική και ρωμαϊκή γραφειοκρατία, στη μεγάλη τους πλειονότητα πρέπει να ήταν δούλοι⁶³.

Διάδοχος του Ζηνόδοτου υπήρξε ο Απολλώνιος Ρόδιος⁶⁴, παιδαγωγός του Πτολεμαίου Γ' του Ευεργέτη. Ο Απολλώνιος ήταν εκείνος που είχε συντάξει έναν κατάλογο με τα έργα της βιβλιοθήκης, τον οποίο παρέλαβε ο Καλλίμαχος και τον εξέλιξε. Ένας ακόμη από τους διευθυντές της βιβλιοθήκης και διάδοχος του Απολλώνιου ήταν ο Ερατοσθένης⁶⁵, ο οποίος διέφερε από τους υπόλοιπους γραμματικούς, διότι, εκτός από μελετητής και ποιητής, ήταν και επιστήμονας, με αποτέλεσμα να προωθήσει τις θετικές επιστήμες και κυρίως τη γεωγραφία, καθώς είχε καταλήξει σε έναν εκπληκτικά ακριβή υπολογισμό της περιφέρειας της Γης.

Στη διαδοχή ακολουθούν ο Αριστοφάνης Βυζάντιος, η συμβολή του οποίου ήταν καθοριστική για την επιμέλεια και την έκδοση του κειμένου⁶⁶ και ο Αρίσταρχος. Επιμελήθηκαν την έκδοση των επών του Ομήρου, του Ευριπίδη και του Αριστοφάνη, συντάσσοντας πάνω στο κείμενο διάφορα υπομνήματα με τα οποία σχολίαζαν το κείμενο. Για την αποτελεσματικότερη επεξεργασία των κειμένων ο Αριστοφάνης επινόησε τους τόνους και τα πνεύματα. Επίσης, συνέταξε για κάθε

⁵⁷ Παπασταύρου, 1953, σ. 475.

⁵⁸ Αμπαντι, 1998, σ. 102.

⁵⁹ Casson, 2006, σ. 65.

⁶⁰ Pollit, 2011, σ. 38.

⁶¹ Casson, 2006, σ. 65.

⁶² Casson, 2006, σ. 66.

⁶³ Casson, 2006, σσ. 65-67.

⁶⁴ Pfeiffer, 1998, σσ. 140-3.

⁶⁵ Pfeiffer, 1998, σ. 152-4.

⁶⁶ Pfeiffer, 1998, σ. 171-4.

έργο που εξέδιδε μια περίληψη της υπόθεσής του. Ασχολήθηκε με τη λογοτεχνική κριτική και τη λεξικογραφία⁶⁷. Η λεξικογραφική του μέθοδος περιλάμβανε την ταξινόμηση των λέξεων με βάση την ιστορική περίοδο που χρησιμοποιήθηκαν σε αυτές που χρησιμοποιούσαν οι παλαιότεροι και στις νεότερες⁶⁸. Στο έργο του «Λέξεις» περιέλαβε λέξεις κάθε είδους, παλαιότερες ή νεότερες που για διάφορους λόγους χρειαζόνταν σχολιασμό ή ερμηνεία⁶⁹.

Ο Αρίσταρχος, διάδοχος του Αριστοφάνη ως διευθυντής της Βιβλιοθήκης, μάλιστα παρουσίασε τα συμπεράσματά του σε υπομνήματα, βιβλία στα οποία παρέθεσε συγκεκριμένα χωρία συνοδεύοντάς τα με τα σχόλια για το νόημα τους, για τις ασυνήθιστες λέξεις ή εκφράσεις που περιείχαν, για τη γνησιότητα των λέξεων του ποιητή⁷⁰. Από τις διαθέσιμες πηγές προκύπτει ότι ήταν ο πρώτος που προέβη σε ερμηνευτικό σχολιασμό πεζογραφημάτων⁷¹. Επίσης, λόγω της επισταμένης έρευνάς τους στα έργα του Ομήρου έφερε την προσωνυμία Ομηρικός⁷². Αξιόλογες είναι οι παρατηρήσεις που έκανε στην αστρονομία αλλά και η θεωρία που ανέπτυξε όπου υποστήριζε πως ο ήλιος είναι το κέντρο του ηλιακού συστήματος⁷³. Τόσο ο Αριστοφάνης όσο και ο Αρίσταρχος επανέφεραν την έμφαση στη λογοτεχνία και προχώρησαν την έρευνα και σε άλλους ποιητές όπως ο Ησίοδος και ο Πίνδαρος⁷⁴.

Άξιοι διάδοχοι και συνεχιστές των Αλεξανδρινών γραμματικών που αναφέρθηκαν ήταν ο Διονύσιος Θρᾶξ⁷⁵ και ο Δίδυμος⁷⁶. Ο Διονύσιος έγραψε ένα από τα σημαντικότερα εγχειρίδια, την *Τέχνη γραμματική*. οργάνωσε την ύλη συστηματικά, δημιουργώντας έτσι το πρώτο βιβλίο γραμματικής. Σε αντίθεση με τόσα άλλα προϊόντα της αλεξανδρινής φιλολογίας, αυτό διασώθηκε και γνωρίζουμε το περιεχόμενό του. Μέσα σε πενήντα μόλις σελίδες, ο Διονύσιος παρουσιάζει μια συνοπτική επισκόπηση της ελληνικής γλώσσας. Το έργο του παρέμεινε η βασική γραμματική στα ελληνικά σχολεία για πάνω από χίλια χρόνια ως τον 12ο αιώνα μ.Χ. Σε αυτήν βασίσαν και οι Ρωμαίοι τις γραμματικές τους, και πάνω σ' αυτών στηρίχθηκαν τα σύγχρονα αλφάβητα⁷⁷. Σχολίασε τον Όμηρο ακόμα και μετά τον διωγμό του από την Αλεξάνδρεια και δίδαξε σ' ένα άλλο σημαντικό πνευματικό κέντρο της εποχής, την Ρόδο. Ο Αλεξανδρινός Δίδυμος εργάστηκε διαρκώς πάνω σε γλωσσικά ζητήματα και υπήρξε παραγωγικότητας, αφού υποστηρίζεται ότι συνέγραψε τριάμισι χιλιάδες έργα και γι' αυτό ονομάστηκε *χαλκέντερος*.

---

⁶⁷ Γιαλουράκης, 2006, σ. 597.

⁶⁸ Αμπαντι, 1998, σ. 127.

⁶⁹ Casson, 2006, σ. 76.

⁷⁰ Ballet, 2002, σ. 144.

⁷¹ Αμπαντι, 1998, σ. 129.

⁷² Αμπαντι, 1998, σ. 129.

⁷³ Παπασταύρου, 1953, σ. 478.

⁷⁴ Casson, 2006, σ. 73.

⁷⁵ Pfeiffer, 1998, σ. 245.

⁷⁶ Pfeiffer, 1998, σσ. 274-279.

⁷⁷ Casson, 2006, σσ. 76-78.

5. Επίλογος

Αναπόδραστα η συμβολή των Αλεξανδρινών φιλολόγων στην ανάπτυξη και στην εδραίωση της φιλολογικής επιστήμης είναι αναμφισβήτητη. Οι συμπληρώσεις και οι διορθώσεις των κειμένων, η επινόηση των τόνων και των πνευμάτων, η σύνταξη υπομνημάτων και λεξικών, η επιμελής αναζήτηση του αυθεντικού κειμένου έθεσαν τις βάσεις για την μετέπειτα συστηματική εργασία στην παράδοση του στερεότυπου κειμένου και στην λογοτεχνική κριτική αυτού. Η βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας αποτέλεσε ένα πρότυπο εκδοτικού κέντρου και το Μουσείο ένα πρότυπο ερευνητικού κέντρου της αρχαιότητας, τα οποία συντέλεσαν στην ανάδειξη της Αλεξάνδρειας ως ενός κομβικού κέντρου της επιστήμης και του πολιτισμού στον τότε κόσμο, όπως την είχε οραματιστεί ο Αλέξανδρος.

Βιβλιογραφία

- Αμπαντι Μ. (1998). Η αρχαία βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας: η ζωή και η μοίρα της. Αθήνα: Εκδόσεις Σμίλη.
- Ballet P. (2006). Η καθημερινή ζωή στην Αλεξάνδρεια 331- 30 π.Χ. 2η έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Barnes R. (2010). The ancient library of Alexandria. Oxford: Oxford University Press.
- Battles M. (2003). Library: An Unquiet History. New York.
- Botsford & Robinson (2008). Αρχαία Ελληνική Ιστορία. Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Bury J. B. & Meiggs R. (1998). Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας μέχρι το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, μέρος τρίτο. 3η έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Casson L. (2006). Οι Βιβλιοθήκες στον Αρχαίο Κόσμο. Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Canfora L. (1988). The vanished library: a wonder of the ancient world. Massachusetts: Vintage Reading.
- Γαληνού (1999). Περί της ιατρικής τέχνης. Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος.
- Γιαλουράκης Ε. (2006). Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα (1997). τ. 6. Αθήνα: Εκδόσεις Πάπυρος.
- Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα (1997). τ. 24. Αθήνα: Εκδόσεις Πάπυρος.
- Flower D.A. (2002). Στις όχθες της Σοφίας. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Gehrke H. (2009). Ιστορία του Ελληνιστικού Κόσμου. 2η έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- MacLeod R. (2000). The Library of Alexandria: centre of learning in the ancient world. London: I.B. Tauris Publishers.
- Μπενγκστον Ε (1991). Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.
- Mosse C., Schnapp- Gourbeillon A. (2011). Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2000- 31 π.Χ.).12η έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.

- Παπασταύρου Ι. (1953). Αρχαία Ιστορία, Τόμος Β', Η Αρχαία Ελλάς από των Μηδικών μέχρι των παραμονών της υποταγής εις τους Ρωμαίους. Αθήνα: Εκδόσεις Χιωτέλλη.
- Pfeiffer R. (1998). History of Classical Scholarship: from the beginning to the end of Hellenistic age. Oxford: Clarendon Press, 96-99.
- Pollit J. (2011). Η Τέχνη στην Ελληνιστική Εποχή. 6η έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Στοουνμαν Ρ. (2011). Αλέξανδρος ο Μέγας, Από την ιστορία στον θρύλο. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Στράβων (1994). Γεωγραφικών. Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος.
- Walbank F. (1999). Ελληνιστικός Κόσμος. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- White P. (2009). Bookshops in the literary culture of Rome, William A Johnson και Holt N Parker. Ancient Literacies: The Culture of Reading in Greece and Rome. Oxford: Oxford University Press.

Διερευνώντας την ελληνικότητα του Δίσκου της Φαιστού

Κούκης Νικόλαος¹, Χορόζογλου Γεώργιος², Παπακίτσος Χ. Ευάγγελος³

Περίληψη

Στο ανά χείρας άρθρο περιγράφεται η προσπάθεια αναζήτησης ενός αλγόριθμου αποκρυπτογράφησης του Δίσκου της Φαιστού, όχι τόσο με την προσδοκία να λυθεί το επί ένα και πλέον αιώνα άλυτο αίνιγμα του περιεχομένου του Δίσκου, όσο με την επιδίωξη να μελετηθεί στατιστικά ο Δίσκος και να προστεθεί, ει δυνατόν, μια ακόμη ερευνητική μελέτη με σκοπό να διερευνηθεί η πιθανή ελληνικότητα του κειμένου του με βάση τη γλώσσα της Γραμμικής Β'. Μετά την παρουσίαση των ιστορικών στοιχείων και των προσπαθειών αποκρυπτογράφησης του Δίσκου, παρατίθεται η κωδικοποίηση των συμβόλων του δίσκου και περιγράφεται αδρομερώς η διαδικασία εφαρμογής του αλγόριθμου στην πράξη και η εξαγωγή συμπερασμάτων.

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις κλειδιά: Δίσκος Φαιστού, αλγόριθμος αποκρυπτογράφησης, στατιστική μελέτη.

doi:

Abstract

This paper discusses the research effort of discovering a decipherment algorithm for the Disk of Phaestus, not so with the expectation of solving this over-a-century old and still unsolved riddle of the content of the disc, but with the intention of studying statistically the disc and adding, if possible, another research for investigating the possible greekness of its text based on the language of Linear B (Mycenaean Greek). After the presentation of historical data and the decipherment efforts regarding the disk, the encoding symbols of it are presented and the implementation process of the algorithm in practice is described, along with the derived conclusions.

© 2018 Library and Information Center University of Peloponnese

Keywords: Phaestus Disk, decipherment algorithm, statistical study.

¹ Διευθυντής του 3^{ου} Γυμνασίου Κηφισιάς

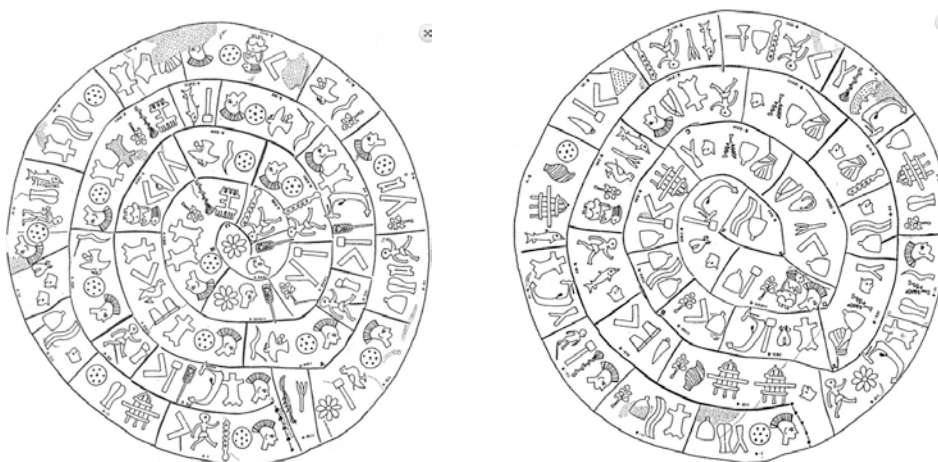
² Κέντρο Πληροφορικής & Νέων Τεχνολογιών, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Α' Αθήνας

³ Επιστημονικός Συνεργάτης του ΠΕΣΥΠ/ΑΣΠΑΙΤΕ

1. Εισαγωγή

Ο Δίσκος της Φαιστού (Εικόνα 1) ανακαλύφθηκε από τον ιταλό αρχαιολόγο Luigi Pernier στο ανάκτορο της Φαιστού στις 3 Ιουλίου 1908. Έχει διάμετρο 16 περίπου εκατοστά, πάχος 2 περίπου εκατοστά και είναι φτιαγμένος από πηλό. Χρονολογείται από τον 17ο αιώνα π.Χ. και έχει πάνω του 45 διαφορετικά εμπίεστα σύμβολα, οργανωμένα και στις δυο όψεις του Δίσκου σε σπείρες. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον πιθανό τρόπο και τις τεχνικές κατασκευής τού Δίσκου παρέχουν οι εργασίες τού D. Rumpel (2003, 2004, Faucounau & Rumpel 2003). Κάποια αμφισβήτηση της αυθεντικότητας του Δίσκου (Eisenberg 2008a,b) δεν έχει γίνει αποδεκτή από την επιστημονική κοινότητα.

Οι πρώτοι που επιχειρήσαν να αποκρυπτογραφήσουν τον Δίσκο της Φαιστού ήταν ο άνθρωπος που τον ανακάλυψε, ο L. Pernier και ο ανασκαφέας της Κνωσού, A. Evans. Ο πρώτος εκτίμησε ότι ο Δίσκος είναι κρητικής προέλευσης και διαβάζεται από τα δεξιά προς τα αριστερά, δηλαδή από την περιφέρεια προς το κέντρο. Ο Evans, από την άλλη, θεώρησε ότι ο Δίσκος δεν έχει κρητική προέλευση, ότι η γραφή του είναι συλλαβική και ότι διαβάζεται από το κέντρο προς την περιφέρεια (Τσικριτής 2006: 13). Πολύ αργότερα, ο J.P. Olivier (1975) δημοσίευσε μια εμπειριστατωμένη μελέτη, αποτυπώνοντας φωτογραφικά όλες τις λεπτομέρειες και των δύο όψεων του Δίσκου και καταθέτοντας τους προβληματισμούς του αναφορικά με τον τρόπο ανάγνωσής του. Παρουσίαση του Δίσκου δημοσιεύει και ο Y. Duhoux (1977). Ο L. Godart στο βιβλίο του, με τίτλο «Ο Δίσκος της Φαιστού – Το αίνιγμα μιας γραφής του Αιγαίου» (1995), θεωρεί ότι ο Δίσκος είναι προϊόν του αιγαιακού χώρου και ότι το κείμενο έχει κατεύθυνση από την περιφέρεια προς το κέντρο. Ακόμη, εκτιμά πως τα 242 σύμβολα του Δίσκου είναι λίγα και αν δε βρεθεί ικανοποιητικός αριθμός νέων κειμένων στην ίδια γραφή, κάθε προσπάθεια αποκρυπτογράφησης του Δίσκου είναι καταδικασμένη σε αποτυχία.

Εικόνα 1. Οι δυο όψεις του Δίσκου της Φαιστού (Πηγή: ΤΕΙ Κρήτης)

Οι προσπάθειες αποκρυπτογράφησης/ερμηνείας του Δίσκου στο πέρασμα του χρόνου δεν είναι λίγες και μπορούν να διακριθούν σε δύο κύριες κατηγορίες:

- Τις γλωσσολογικές που θεωρούν ότι το περιεχόμενο του Δίσκου αποτελείται από κείμενο (έμμετρο ή πεζό). Οι προσπάθειες αποκρυπτογράφησης θεωρούν τα σύμβολα ως σημεία κάποιου τύπου γραφής (ιδεογράμματης, συλλαβικής ή και αλφαβητικής).
- Τις αστρονομικές που ερμηνεύουν τα σύμβολα του Δίσκου ως σημεία δήλωσης αστερισμών και εννοιών ημερολογίου ή χάρτη (Matossian 2013, Ridderstad 2010, Butler 1999, Hagen 1998, Pomerance 1976a,b).

Οι αστρονομικές ερμηνείες, παρότι μπορεί να φαίνονται ιδιαίτερα πειστικές, παραβλέπουν τρία σημαντικά στοιχεία:

- Υπάρχει ομοιότητα κάποιων συμβόλων του Δίσκου με συλλαβογράμματα των άλλων σύγχρονων γραφών της Κρήτης (Εικονογραφική, Γραμμική Α') με βάση τα οποία γίνεται προσπάθεια απόδοσης φωνητικών αξιών στα σύμβολα (Younger 2014a), χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι η αντιστοίχιση είναι σωστή (Younger 2014b). Η ομοιότητα αυτή επεκτείνεται και εκτός Κρήτης στην Πρωτο-Βιβλική γραφή του Λιβάνου (Kenna 1970, Dunand 1945) που ήταν σύγχρονη του Δίσκου.
- Κάποια από τα σύμβολα του Δίσκου ή παρόμοια υπάρχουν στον Πέλεκυ του Αρκαλοχωρίου και σε μία πήλινη σφραγίδα από το αρχείο της Φαιστού (CMS II 5 no. 246), χωρίς να υπάρχει καμία ένδειξη ότι εκεί έχουν αστρονομική σημασία. Αντίθετα επιχειρείται η συσχέτισή τους προς διευκόλυνση της αποκρυπτογράφησης (Younger 2014c, Rumpel 2009, Owens 2007).
- Οι Μινωίτες είχαν εξελιγμένες αστρονομικές γνώσεις (Downey 2011a,b, Henriksson & Blomberg 2011) και οι αντίστοιχες «συσκευές», τόσο στην Κρήτη όσο και στον υπόλοιπο Ελλαδικό χώρο εκείνης της εποχής, είχαν αντίστοιχα εξελιγμένη σχεδίαση για αστρονομική χρήση σε σχέση με αυτήν του Δίσκου (Downey 2015, Tsikritsis et al. 2015, 2013).

Επομένως η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί στις γλωσσολογικές προσπάθειες αποκρυπτογράφησης του Δίσκου, που θα ταξινομηθούν σε δύο κατηγορίες τύπου γραφής: τη συλλαβική και τη μη-συλλαβική (ιδεογράμματη, αλφαβητική), αρχίζοντας με τη δεύτερη.

1.1. Μη-συλλαβικές απόπειρες αποκρυπτογράφησης

Αυτή η κατηγορία προσπαθειών αποκρυπτογράφησης αποτελούν περισσότερο προσπάθειες ερμηνείας, παρά απόπειρες εξεύρεσης μιας υποκείμενης γλώσσας. Το 1931 ο F.G. Gordon στο βιβλίο του «Δια της Βασικικής στη Μινωική» επιχειρεί την ερμηνεία του Δίσκου με αντιστοίχιση κάθε συμβόλου με μια σχετική λέξη, χωρίς όμως κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα. Το 1975 ο Κ. Καλλιφατίδης ερμηνεύει τον Δίσκο ως ιδεογράμματα και όχι συλλαβική γραφή, χωρίς ιδιαίτερα εύστοχα αποτελέσματα. Αντίστοιχες ερμηνείες ιδεογράμματης γραφής παρουσιάζουν οι Ballotta (1974) και Haarmann (1990). Ο Αξιώτης (2003) ερμήνευσε το περιεχόμενο του Δίσκου ως περιγραφή των Άθλων του Ηρακλή και ειδικότερα μια επίσκεψή του στο Λαβίρυνθο! Ο Surnin (2013) ερμηνεύει το περιεχόμενο του Δίσκου ως οδηγίες-εντολές κοινωνικής συμπεριφοράς προς ένα πρότυπο ηθικού άνδρα εκείνης της εποχής.

Μία άλλη ξεχωριστή προσπάθεια ερμηνείας ανήκει στον D. Ohlenroth (1996) και η πρωτοτυπία της έγκειται στο ότι αντιστοίχισε κάθε σύμβολο του Δίσκου με ένα γράμμα του αλφαβήτου. Η επιλογή αυτής της ανάγνωσης οδήγησε στον ισχυρισμό ότι το κείμενο απευθύνεται σε δυο ιερά εκτός Κρήτης. Ασφαλώς η προσπάθεια αυτή έχει το μειονέκτημα ότι και κατά την εποχή κατασκευής του Δίσκου και για 500 χρόνια μετά το αλφάβητο δεν είχε εξελιχθεί αλλά επικρατούσαν οι συλλαβικές γραφές. Παρόμοια ήταν και η προσπάθεια του A. Martin (2000) που ισχυρίζεται ότι το κείμενο του Δίσκου είναι δίγλωσσο, έχοντας την Ελληνική έκδοση στην Α' όψη του και τη Μινωική στη Β', ενώ διαβάζεται από το κέντρο προς την περιφέρεια.

1.2. Συλλαβικές απόπειρες αποκρυπτογράφησης

Οι συλλαβικές απόπειρες αποκρυπτογράφησης συνδέονται άρρηκτα με την υποτιθέμενη υποκείμενη γλώσσα των συμβόλων. Μερικές από τις προταθείσες γλώσσες είναι η Αιγυπτιακή (Cuny 1914), κάποια Σημιτική (Aartun 1992, Gordon 1971), η Χετιτική-Λουβική, η Μινωική ως μια διακριτή Ινδοευρωπαϊκή γλώσσα συγγενής τής Ελληνικής και διάλεκτοι αρχαϊκής και Πρωτο-Ελληνικής.

Η πρώτη ίσως εργασία που προσπαθούσε να συνδέσει τη γλώσσα του Δίσκου με τη Χετιτική ήταν αυτή του Vladimir Georgiev (1976). Δυο ακόμη ερμηνευτικές προσπάθειες αξίζει να αναφερθούν. Η μια ανήκει στους Best και Woudhuisen (1989) που αναφέρεται στη συσχέτιση του Δίσκου με Χετιτικά (Λουβιτικά) σύμβολα και η άλλη είναι νεότερη έκδοση της προηγούμενης (Achterberg κ.ά. 2004). Η εκτίμησή τους είναι πως το περιεχόμενο της μιας όψης του Δίσκου αφορά μια επιστολή του βασιλιά Arzawa Tarhundaradus προς το βασιλιά Νέστορα της Φαιστού και της άλλης όψης αφορά την απαντητική επιστολή του Νέστορα της Φαιστού. Η εκτίμηση αυτή δεν συνάδει με την εποχή χρονολόγησης του Δίσκου. Τέλος, ο I. Κεσανίδης (2013: 192-193) αποδίδει το κείμενο του Δίσκου στη Χετιτική-Λουβική, εξηγώντας τους λόγους για τους οποίους απέτυχε η αποκρυπτογράφηση των Achterberg κ.ά. (2004).

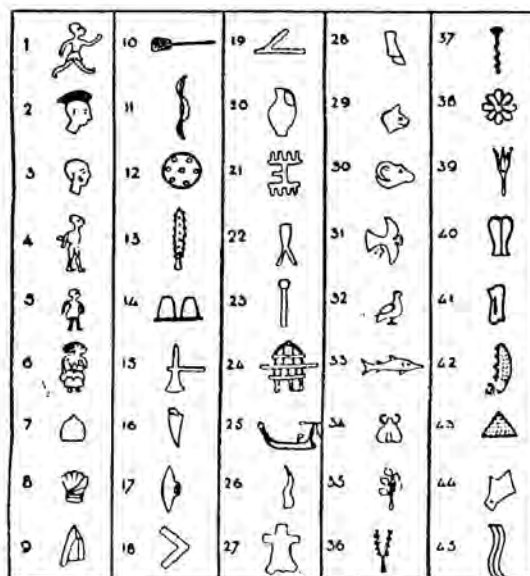
Οι περισσότεροι υποστηρικτές τής Μινωικής γλώσσας τη θεωρούν ως μια γηγενή προ-ελληνική γλώσσα του αιγαιακού χώρου. Ο J. MacDonald (1999), επιχειρώντας κριτική προσέγγιση άλλης σχετικής ερευνητικής εργασίας (Schwarz 1959) με μεθόδους ποσοτικής γλωσσολογίας, καταλήγει στο συμπέρασμα μιας μινωικής προελληνικής γραφής που όμως έχει στατιστική συγγένεια με τη Γραμμική Β' αλλά όχι με τη Γραμμική Α'. Στο αντίθετο συμπέρασμα καταλήγει ο T. Timm (2004) που θεωρεί τη γλώσσα του Δίσκου ίδια με αυτήν της Γραμμικής Α', στηριζόμενος στα μοτίβα κατανομής συμβόλων τής τελευταίας (Facchetti 1999). Ο G. Owens (2007) υποστηρίζει για το Δίσκο την άποψη τής μινωικής γραφής μιας τοπικής γλώσσας άγνωστης αλλά με αρκετά από τα σύμβολα αναγνώσιμα (δηλαδή με απόδοση φωνητικής αξίας). Από τις τελευταίες εργασίες αποκρυπτογράφησης είναι αυτές του D. Rumpel, ο οποίος ερμηνεύει το περιεχόμενο του Δίσκου στη Μινωική γλώσσα (2006) αλλά και τη σημασία συγκεκριμένου συμβόλου (2005). Η

ερμηνεία του συμπίπτει με αυτή του Sir Arthur Evans πως πρόκειται για την εξύμνηση μιας νικηφόρας ναυτικής εκστρατείας.

Οι απόπειρες αποκρυπτογράφησης του Δίσκου που συνδέουν την υποκείμενη γλώσσα με πρώιμες ή αρχαίες διαλέκτους της Ελληνικής είναι οι πολυπληθέστερες. Η χρονολογική παράθεση αρχίζει με τον G. Heimpl (1911) που ερμηνεύει το Δίσκου στην Ιωνική διάλεκτο, χωρίς ωστόσο το κείμενό του να είναι ιδιαίτερα συνεκτικό. Το ίδιο έτος η F.M. Stawell (1911) δίνει μια αρχική ερμηνεία στην Ομηρική Ελληνική, με φορά ανάγνωσης από την περιφέρεια προς το κέντρο. Το 1931 στο βιβλίο της «Κλείδα των Κρητικών γραφών» χρησιμοποιεί την ακροφωνική θεωρία, σύμφωνα με την οποία κάθε σημείο λαμβάνει την πρώτη συλλαβή της λέξης που θεωρεί ότι την αντιπροσωπεύει (Τσικριτσής 2006). Με την επιλογή αυτή καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Μινωική γραφή παραπέμπει στην αρχαϊκή ελληνική γλώσσα. Ο B. Schwarz (1959) διαβάζει το κείμενο σε Μυκηναϊκή Ελληνική ενώ, αρχίζοντας από τη δεκαετία του 1970, οι J. Faucounau (1999, 2000) και M.G. Corsini (2010) υποστηρίζουν ότι η υποκείμενη γλώσσα είναι η Πρωτο-Ιωνική. Ο Y. Duhoux (2000) ασκεί γλωσσολογική κριτική εναντίον των απόψεων του J. Faucounau. Ο S.R. Fischer (1988, 1997) επίσης αποδίδει το κείμενο στη Μυκηναϊκή ελληνική διάλεκτο. Το 1996 η Μπαλοδήμα-Πολυγιαννάκη εξέδωσε το βιβλίο της «Ο Δίσκος της Φαιστού μιλάει Ελληνικά», στο οποίο υποστηρίζει ότι η φορά ανάγνωσης του Δίσκου είναι από την περιφέρεια στο κέντρο (Μπαλοδήμα-Πολυγιαννάκη 2000). Στηριζόμενη στην ακροφωνία, αποδίδει στο κάθε ιδεόγραμμα μια συλλαβική αξία και θεωρεί τη γλώσσα τού Δίσκου Ελληνική. Αντίστοιχη είναι και η μελέτη τού Γ. Πολύμερου (1998), με την αντίθετη φορά ανάγνωσης. Το ίδιο έτος (1998) οι δίδυμοι αδελφοί Massey δημοσιεύουν τη μελέτη τους που επίσης αποδίδει το κείμενο ως αρχαϊκή ελληνική διάλεκτο. Καμμία από τις παραπάνω αποδόσεις δεν συμπίπτουν ενώ βρithουν γλωσσικών αυθαιρεσιών!

2. Η κωδικοποίηση των συμβόλων του Δίσκου

Σε όλες τις μελέτες που καταγράφονται στη διεθνή βιβλιογραφία έχει καθιερωθεί μια συγκεκριμένη κωδικοποίηση των 45 συμβόλων του Δίσκου, η οποία αποτυπώνεται στον Πίνακα 1. Τα 45 αυτά σύμβολα απαρτίζουν 61 ομάδες σημείων/λέξεων, δηλαδή συνολικά 242 σημεία. Κάθε λέξη συμβολίζεται συμβατικά με ένα κεφαλαίο γράμμα που δηλώνει την όψη τού Δίσκου στην οποία βρίσκεται (A/B) και έναν αριθμό που δηλώνει τη σειρά της με απαρίθμηση από την περιφέρεια προς το κέντρο (συνολικά: A01-A31 & B01-B30). Αν η λέξη επαναλαμβάνεται, τότε συμβολίζεται διαφορετικά, τόσες φορές όσες και η επανάληψή της ανάλογα με τις θέσεις της.

Πίνακας 1. Τα σύμβολα του Δίσκου της Φαιστού

Εκτός από τα 45 αυτά σύμβολα υπάρχει και ένα ακόμη σύμβολο στο τέλος 17 λέξεων του Δίσκου, το σύμβολο \ . Αυτό έχει θεωρηθεί ως σημείο στίξης, ως τελεία στην κάθε πρόταση, επομένως ο Δίσκος, σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, αποτελείται από 17 προτάσεις. Τα 45 διαφορετικού χαρακτήρα σημεία στις δυο όψεις του Δίσκου, όπως φαίνονται στον Πίνακα 1, περισσότερα για να απαρτίσουν ένα αλφάβητο και λιγότερα για να αποτελέσουν μια πραγματική ιδεογραφική γραφή, όπως τα Κινέζικα, οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για μια συλλαβική γραφή, όπως η Μυκηναϊκή Γραμμική Β' γραφή και η Μινωική Γραμμική Α' γραφή (Owens 2007: 186).

Όσον αφορά την ανάγνωση και κατανόηση του Δίσκου, ο Owens (2007) διαφωνεί με τον Godart αναφορικά με την άποψη ότι κάθε προσπάθεια αποκρυπτογράφησης είναι καταδικασμένη σε αποτυχία και υποστηρίζει ότι κάποιες συγκρίσεις με άλλες γραφές της Κρήτης επιτρέπουν να «διαβάσουμε» αλλά όχι και να «κατανοήσουμε» τα μισά από τα σημεία του Δίσκου. Πιο συγκεκριμένα, εκτιμά πως η ανάγνωση του Δίσκου ίσως είναι εφικτή, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, χρησιμοποιώντας τις φωνητικές αξίες της Γραμμικής Β' και της Γραμμικής Α' (Owens 2007: 196).

Ο Owens (2007) θεωρεί, ακόμη, πως σκόπιμο θα ήταν να διερευνηθούν οι ομοιότητες του Δίσκου της Φαιστού και των άλλων γραφών της Κρήτης. Έτσι, εκτός της σύγκρισης με τη Γραμμική Α' και τη Γραμμική Β' ο Owens προτείνει και τη σύγκριση με την Κρητική Ιερογλυφική γραφή. Η γραφή αυτή ονομάστηκε έτσι από τον Evans, λόγω της εξωτερικής της ομοιότητας με τα Αιγυπτιακά Ιερογλυφικά. Η Κρητική Ιερογλυφική γραφή βρίσκεται χαραγμένη σε πήλινες πινακίδες, σε ράβδους και σφραγιδόλιθους.

Η προσπάθεια σύγκρισης των συμβόλων του Δίσκου με τα σύμβολα της Κρητικής Ιερογλυφικής γραφής, της Γραμμικής Α' και της Γραμμικής Β' οδηγεί στη διαπίστωση ότι τα σύμβολα του Δίσκου μοιάζουν με την Κρητική Ιερογλυφική

γραφή σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό από ότι με τη Γραμμική Α' και τη Γραμμική Β'. Ασφαλώς, όμως, η όποια ομοιότητα συμβόλων είναι σχετική και δεν σημαίνει ότι τα σύμβολα απεικονίζουν απαραίτητα τις ίδιες συλλαβικές αξίες. Την προσπάθεια ανάγνωσης αλλά και ερμηνείας του Δίσκου δυσχεραίνουν τόσο η μικρή επαναληψιμότητα των συμβόλων, όσο και η μη αποκρυπτογράφηση, μέχρι στιγμής, της Κρητικής Ιερογλυφικής γραφής, καθώς και της Γραμμικής Α'.

3. Η αφετηρία της παρούσας ερευνητικής προσέγγισης

Λαμβάνοντας υπόψη τη βιβλιογραφία και την πληθώρα των δημοσιεύσεων που αφορούν τις προσπάθειες ανάγνωσης και ερμηνείας του Δίσκου της Φαιστού αισθάνεται κανείς ότι βρίσκεται μπροστά σε ένα αδιέξοδο, γιατί καμιά από τις προσπάθειες αυτές δεν είναι πειστική και γιατί δεν υπάρχουν όλα τα σύμβολα του Δίσκου καταγεγραμμένα σε άλλες επιγραφές ή κείμενα σε τέτοιο πλήθος ώστε να μπορέσουν να γίνουν συγκρίσεις που θα οδηγήσουν στατιστικά σε κάποια ασφαλή συμπεράσματα, αν όχι για το σύνολο του Δίσκου, έστω για κάποιες λέξεις του.

Η παρούσα ερευνητική προσπάθεια ξεκίνησε με την πρόθεση να διερευνηθεί η ελληνικότητα της γλώσσας τού Δίσκου, καθώς οι περισσότερες μελέτες αποδίδουν κάποια ελληνική διάλεκτο ως την υποκείμενη γλώσσα των συμβόλων, αλλά καμμία ερμηνεία δεν συμπίπτει με άλλη. Αυτό το γεγονός, από μόνο του, είναι αρκετό για να υποψιάσει τον αντικειμενικό αναγνώστη ότι η ελληνικότητα της γλώσσας είναι έντονα αμφισβητήσιμη. Ακολουθείται επίσης η υπόθεση ότι η ανάγνωση του Δίσκου γίνεται από το κέντρο προς την περιφέρεια και στις δυο όψεις του. Ο Evans ήταν ο πρώτος που πίστεψε πως η ανάγνωση πραγματοποιείται από το κέντρο του Δίσκου προς την περιφέρεια της κάθε όψης, ενώ η αρίθμηση και των δύο όψεων του Δίσκου ξεκινά από την περιφέρειά τους (Τσικριτσής 2006: 60). Η υπόθεση αυτή σηματοδοτεί την αντιστροφή της καθιερωμένης σειράς των συμβόλων. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι οι λέξεις σε κάθε όψη του Δίσκου τοποθετούνται χωροταξικά από την αρχή στο τέλος των προτάσεων και αντίστροφα. Επίσης, σημαίνει ότι εντός κάθε λέξης αντιστρέφεται η αρχή με το τέλος της.

Αν και οι περισσότεροι, έως σήμερα, μελετητές προκρίνουν την ανάγνωση του Δίσκου από την περιφέρεια της κάθε όψης προς το κέντρο της (Τσικριτσής 2006: 50), τα ελλιπή αποτελέσματα, ως προς την ανάγνωση και ερμηνεία του, δίνουν τη δυνατότητα για παραγκωνισμό αυτής της εκτίμησης και για μελέτη του Δίσκου με την υιοθέτηση της αντίθετης φοράς. Χωρίς να υποστηρίζεται στην παρούσα μελέτη ότι η σωστή φορά ανάγνωσης είναι από το κέντρο προς την περιφέρεια, η συσχέτιση της γραφής του με ελληνική γλώσσα οφείλει να λάβει υπόψη της δύο στοιχεία:

- Η πλησιέστερη χρονικά προς το Δίσκο ελληνική γραφή είναι αυτή της Γραμμικής Β', η οποία γραφόταν όπως και σήμερα με φορά από αριστερά προς τα δεξιά. Αυτή η φορά ανάγνωσης στο Δίσκο είναι από το κέντρο προς την περιφέρεια (δεξιόστροφα).

- Αν δεχτούμε, όπως όλοι οι ερευνητές τής γλωσσικής φύσης του Δίσκου, ότι τα συλλαβογράμματα που περιορίζονται μεταξύ δύο κάθετων γραμμών αποτελούν μια λέξη, τότε στην αριστερόστροφη ανάγνωση (από την περιφέρεια προς το κέντρο) από τις 61 λέξεις του κειμένου οι 19 αρχίζουν με την ίδια συλλαβή. Ειδικά στην Α' όψη του, αυτό συμβαίνει στις 14 από τις 31 λέξεις της! Πόσο πιθανό είναι αυτό στην ελληνική γλώσσα; Εκτός αν υποθέσουμε κάτι όχι απίθανο, είτε ότι κάποια άρθρα είναι προσκολλημένα σε μερικές λέξεις σαν προθήματα είτε ότι το συγκεκριμένο σύστημα γραφής περιλαμβάνει ταυτόχρονα και συλλαβογράμματα και ιδεογράμματα, όπως η Γραμμική Β'.

Σε κάθε περίπτωση, η Γραμμική Β' αποτελεί το πλησιέστερο χρονικά σημείο αναφοράς για τη διερεύνηση της ελληνικότητας του Δίσκου. Έτσι, η συγκεκριμένη ερευνητική προσέγγιση ξεκίνησε με το δεδομένο ότι ο αναγνώστης τού κειμένου τού Δίσκου τής Φαιστού διάβαζε τα σύμβολα από το κέντρο προς την περιφέρεια και στις δυο όψεις του.

4. Η αξιοποίηση ενός Λεξικού της Γραμμικής Β'

Υιοθετώντας, από τη μια, σε ένα βαθμό την άποψη του Owens, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ανάγνωση του Δίσκου είναι, πιθανώς, εφικτή χρησιμοποιώντας τις φωνητικές αξίες της Γραμμικής Β' και της Γραμμικής Α' και θεωρώντας, από την άλλη, ότι τα σύμβολα του Δίσκου της Φαιστού αποτελούν συλλαβογράμματα μιας γλώσσας που εξελίχθηκε, εν πολλοίς, στη Γραμμική Β', στην παρούσα ερευνητική προσέγγιση επιχειρήθηκε η αξιοποίηση των φωνητικών αξιών τής Γραμμικής Β'.

Πιο συγκεκριμένα, αφού πρώτα έγινε στατιστική μελέτη της επαναληψιμότητας των συμβόλων του Δίσκου, στη συνέχεια αξιοποιήθηκε το Λεξικό που κατασκευάστηκε από τη μεταπτυχιακή φοιτήτρια Αργυρώ Κοντογιάννη, στο πλαίσιο της διπλωματικής της εργασίας στο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Τεχνολογασία VII» (Κοντογιάννη 2014). Το λεξικό αυτό αποτελεί, ουσιαστικά, τη δεύτερη φάση ενός πονήματος που ξεκίνησε η μεταπτυχιακή φοιτήτρια Χρυσάνθη Παπαμιχαήλ, επίσης στο πλαίσιο της διπλωματικής της εργασίας στο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Τεχνολογασία VI» (Παπαμιχαήλ 2012).

Η αξιοποίηση του εν λόγω Λεξικού έγινε με μεγάλη προσοχή και η αισιοδοξία για κάποια μεγάλη και καινοτόμο ανακάλυψη ήταν εξ αρχής περιορισμένη, γιατί, όπως ήδη προαναφέρθηκε, η ομοιότητα κάποιων συμβόλων του Δίσκου με σύμβολα της Γραμμικής Β' δεν διασφαλίζει, ούτε καν σηματοδοτεί, την ομοιότητα και στις φωνητικές αξίες. Για τον λόγο αυτό, τα συμπεράσματα που εξάγονται στηρίζονται περισσότερο στη στατιστική μελέτη των συμβόλων και λιγότερο σε εκτιμήσεις που δεν μπορούν να αποδειχτούν. Εξάλλου ο σκοπός τής συγκεκριμένης μεθοδολογίας είναι να απαλλαγεί η διαδικασία τής αποκρυπτογράφησης από την εκ των προτέρων απόδοση φωνητικών αξιών στα συλλαβογράμματα και να στηριχτεί στην πιθανή ομοιότητα συλλαβικών μοτίβων

μεταξύ Δίσκου και Λεξικού. Έτσι οι φωνητικές αξίες των συλλαβογραμμάτων θα προκύψουν εκ των υστέρων.

4.1. Δημιουργία και αιτιολόγηση της ερευνητικής διαδικασίας/πορείας

Για την ερευνητική αυτή προσέγγιση υιοθετήθηκαν κάποιες βασικές παραδοχές. Αρχικά, θεωρήθηκε ως δεδομένο ότι κάθε σύμβολο του Δίσκου αντιστοιχεί σε ένα συλλαβόγραμμα. Έπειτα, θεωρήθηκε ότι οι συλλαβές στην αρχή των λέξεων αποτελούν το θέμα και ότι οι συλλαβές στο τέλος των λέξεων αποτελούν την κατάληξη. Επειδή, λοιπόν, στις δισύλλαβες λέξεις δεν είναι δυνατή η εξαγωγή αξιολογών συμπερασμάτων, αφού η πρώτη συλλαβή αποτελεί το θέμα και η δεύτερη την κατάληξη, για τον λόγο αυτό και ερευνήθηκαν κατά κύριο λόγο οι πάνω από δισύλλαβες λέξεις του Δίσκου.

Για τη συλλογή και την επεξεργασία δεδομένων, προκειμένου να εξαχθούν στατιστικά μετρήσιμα αποτελέσματα, τα οποία με τη σειρά τους οδήγησαν σε κάποια ασφαλή συμπεράσματα, χρησιμοποιήθηκε η Γλώσσα Προγραμματισμού C Sharp (C# programming language). Έγινε προσπάθεια να δημιουργηθεί ένας αλγόριθμος με την ικανότητα να πραγματοποιεί αναζήτηση στα δεδομένα του Ηλεκτρονικού Λεξικού της Γραμμικής Β' που αναφέρθηκε προ ολίγου, προκειμένου να καταγραφούν κάποια μοτίβα (patterns) συλλαβών της Γραμμικής Β' που ομοιάζουν με τα μοτίβα που επισημαίνονται στις συλλαβές του Δίσκου, δεδομένου κατ' αναλογία ότι η φωνοτακτική της Ελληνικής ελάχιστα έχει μεταβληθεί από τους κλασσικούς χρόνους μέχρι σήμερα. Ο εντοπισμός τέτοιων λέξεων μπόρεσε με αντικατάσταση των επαναλαμβανόμενων συλλαβών να οδηγήσει, με κάποια σχετική βεβαιότητα, σε στατιστικά συμπεράσματα για τη φωνητική αξία ενός συλλαβογράμματος. Επιπλέον, προχωρώντας περισσότερο, ο εντοπισμός της φωνητικής αξίας του μπόρεσε να συμβάλει στην αναζήτηση νοήματος ακόμη και για ολόκληρες λέξεις. Η ερευνητική διαδικασία με τον αλγόριθμο ήταν ταχύτερη και η αναζήτηση στο Ηλεκτρονικό Λεξικό αποτελεσματικότερη, εργασία που αν γινόταν χωρίς τη βοήθεια του ηλεκτρονικού υπολογιστή θα απαιτούσε πολύ περισσότερο χρόνο και δεν θα ήταν το ίδιο αξιόπιστη. Ακόμη, με τον αλγόριθμο υπήρξε ευκολότερος ο εντοπισμός κάποιων επαναλαμβανόμενων μοτίβων συλλαβών του Δίσκου, που παρουσιάζουν ομοιότητες με τα μοτίβα του Ηλεκτρονικού Λεξικού της Γραμμικής Β'.

Η δυσκολία στο εγχείρημα αυτό εντοπίστηκε στην εξεύρεση και τον καθορισμό κανόνων που δύνανται να «ψάχνουν» στο Λεξικό και να κάνουν αντιστοιχίσεις. Η επιλογή της a priori απόδοσης φωνητικής αξίας σε μερικά σύμβολα θα απλοποιούσε την όλη διαδικασία αλλά για λόγους ερευνητικής εγκυρότητας αποφεύχθηκε. Ωστόσο, φωνητικές αξίες που αναφέρονται ήδη στη διεθνή βιβλιογραφία ως κοινά αποδεκτές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι και αναμφισβήτητα ορθές, θα χρησιμοποιηθούν σε επόμενο στάδιο.

4.2. Επεξεργασία και ανάλυση δεδομένων

Παρατηρώντας τις λέξεις του Δίσκου διαπιστώθηκαν τα εξής:

- Υπάρχουν λέξεις με συλλαβές που επαναλαμβάνονται στην ίδια λέξη (π.χ., βλ. Πίνακα 4: A04, B13, A17 & A29).
- Υπάρχει λέξη με τρία σύμβολα που η αρχή και το τέλος ταυτίζονται.
- Κάποια σύμβολα σε λέξεις ίδιου μεγέθους εμφανίζονται σε διαφορετικές θέσεις.

Οι δύο πρώτοι κανόνες μπορούν να εφαρμοστούν άμεσα και να προκύψουν κάποια αποτελέσματα. Με χρήση της C# και αρχείο εισόδου το αρχείο κειμένου, που περιέχει το λεξικό, προέκυψαν τα πρώτα αποτελέσματα. Ως αποτέλεσμα εξήχθησαν πολλές λέξεις που είχαν ίδιες συνεχόμενες συλλαβές αλλά μόνο πέντε (5) λέξεις ή ομάδες λέξεων από αυτές πληρούσαν τα κριτήρια, όπως φαίνονται στον Πίνακα 4.

A04								
B13								
A17, A29								

Πίνακας 4: Μορφή λέξεων με συνεχόμενες συλλαβές στον Δίσκο

Οι ομάδες λέξεων που αποτέλεσαν τη βάση και το σημείο αναφοράς, για να γίνουν αντικαταστάσεις και να προκύψουν και άλλες λέξεις που να ταυτίζονται με το Λεξικό, είναι οι ακόλουθες:

o-pi-te-te-re, pe-re-re
no-u-te-te-o, e-o-o
e-tu-ka-ka-no, a-no-no
su-tu-ka-ka-no, a-no-no
de-ki-si-o-o-ma-i

Έτσι, για κάθε μία ξεχωριστά από τις πέντε αυτές περιπτώσεις έπρεπε να αντικατασταθούν οι γνωστές φωνητικές αξίες σε όλο το Δίσκο και μετά να διερευνηθούν στο Λεξικό οι λέξεις που ταιριάζουν με τις νέες πια λέξεις που προέκυψαν. Επειδή δεν υπάρχει ασφαλής προσδιορισμός για τις φωνητικές αξίες, προέκυψαν πολλές πιθανές λύσεις στην αναζήτηση που πραγματοποιήθηκε.

5. Εκτιμήσεις και υποθέσεις εκ των αποτελεσμάτων της έρευνας

Ενδελεχής μελέτη των αποτελεσμάτων της συγκεκριμένης ερευνητικής προσπάθειας δύναται να οδηγήσει σε κάποιες εκτιμήσεις και υποθέσεις για το περιεχόμενο του Δίσκου της Φαιστού.

Αρχικά, η ανάδειξη έως δύο συνεχόμενων λέξεων του Δίσκου με πλήρη ταύτιση με τις λέξεις του Λεξικού της Γραμμικής Β', όπως είναι αναμενόμενο, δεν δίνει τη δυνατότητα ούτε να εξαχθεί με βεβαιότητα κάποιο νόημα ούτε να προσδιοριστεί με ασφάλεια ο γραμματικός τύπος της υπό έρευνα λέξης. Το γεγονός αυτό, αφενός οδηγεί στην εκτίμηση ότι οι συγκεκριμένοι συνδυασμοί ενδέχεται να μην είναι εύστοχοι, αφετέρου σηματοδοτεί τη σκέψη ότι ο Δίσκος της Φαιστού ενδέχεται να μην έχει καμιά σχέση με τη Γραμμική Β' και ότι τα όποια στατιστικά αποτελέσματα αποτελούν απλώς μια τυχαία εκδοχή. Η εκτίμηση αυτή έχει ως επόμενη εύλογη παραδοχή, την άποψη ότι ο Δίσκος δεν περιέχει κείμενο το οποίο ανήκει σε μια γλώσσα η οποία είναι κατά βάση ελληνική και εξελίχθηκε στο πέρασμα των λίγων επόμενων αιώνων στη Γραμμική Β'.

Δεδομένων των λέξεων που αναδείχθηκαν μέσα από την εφαρμογή του συγκεκριμένου αλγόριθμου είναι επίσης δυνατή η υπόθεση ότι η πρώτη όψη του Δίσκου έχει ως θέμα της την καταγραφή προϊόντων ή προσφορών (αναθημάτων) προς μια γυναικεία θεότητα. Η υπόθεση αυτή δεν είναι καινοφανής όσον αφορά την ανάγνωση και ερμηνεία του Δίσκου αλλά έχει ήδη διατυπωθεί πολλάκις από πολλούς ερευνητές στο παρελθόν. Το σημαντικό στην παρούσα ερευνητική διαδικασία, όμως, είναι ότι η υπόθεση αυτή προκύπτει μετά από έλεγχο διαφορετικών συνδυασμών/αντιστοιχίσεων των συλλαβογραμμάτων του Δίσκου και είναι βασισμένη σε προηγούμενη στατιστική μελέτη όλων των συλλαβογραμμάτων του Δίσκου. Εντούτοις, αν θέλει κανείς να είναι επιστημονικά συνεπής και να εξάγει έγκυρα συμπεράσματα, η εκτίμηση αυτή δεν αποδεικνύεται, γιατί η επαναληψιμότητα των λέξεων που προέκυψαν είναι πολύ μικρή για να οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα.

Ένα ακόμη αξιοσημείωτο στοιχείο, το οποίο καταδείχθηκε από την ερευνητική πορεία που περιγράφεται εδώ, είναι ότι για το περιεχόμενο της δεύτερης όψης του Δίσκου της Φαιστού δεν μπορεί να διατυπωθεί καμιά εκτίμηση, καθώς οι λέξεις που αναδείχθηκαν έχουν ετερόκλητο νόημα και δεν είναι δυνατόν να συνθέσουν ένα ενιαίο περικείμενο, εντός του οποίου να είναι εφικτή η εξαγωγή κάποιου, έστω κατά προσέγγιση, νοήματος. Το δεδομένο αυτό, αντικειμενικά, ενισχύει την υποψία ότι το κείμενο του Δίσκου είναι γραμμένο σε μια γλώσσα που ουδεμία σχέση έχει με τη γλώσσα της Γραμμικής Β', γιατί είναι απίθανο τα ίδια συλλαβογράμματα να δίνουν εύστοχα αποτελέσματα στη μια όψη του Δίσκου και εντελώς ετερόκλητα στην άλλη όψη του, ακόμη κι αν διαφέρει το θεματικό κέντρο του κειμένου των δυο όψεων.

Ακόμη, μια εύλογη, όσο και δυσάρεστη για κάθε ερευνητή του Δίσκου, πραγματικότητα είναι ότι ο ίδιος ο Δίσκος δεν αποκαλύπτει την αφετηρία του κειμένου που περιέχει και τη φορά ανάγνωσής του. Αυτό είναι πολύ σημαντικό σε κάθε προσπάθεια αποκρυπτογράφησης του, γιατί κάθε ερευνητής αναγκάζεται να

υποθέσει το σημείο έναρξης του κειμένου και με βάση την υπόθεση αυτή να στηρίξει μια ολόκληρη ερευνητική διαδικασία. Στην παρούσα περίπτωση, η επιλογή της ανάγνωσης του Δίσκου από το κέντρο προς την περιφέρεια και στις δυο όψεις του, οδήγησε, από τη μια, σε κάποια αποτελέσματα και σε ανάδειξη υπαρκτών λέξεων με νόημα στη Γραμμική Β', από την άλλη, όμως, ο αριθμός των ευρημάτων στατιστικά δεν εγγυάται ότι η επιλογή αυτή είναι η ορθή. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι αν ο δημιουργός/συντάκτης του Δίσκου της Φαιστού είχε υιοθετήσει την αντίθετη πορεία, όλα τα ευρήματα και τα αποτελέσματα της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας είναι άστοχα και συγκυριακά. Βέβαια, όσο η επιστημονική κοινότητα δεν αποδέχεται ως τεκμηριωμένο και αναμφισβήτητο γεγονός ότι η ανάγνωση από την περιφέρεια προς το κέντρο αποτελεί την ορθή φορά ανάγνωσης του Δίσκου, η αφετηρία της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας παραμένει αποδεκτή. Μπορεί αριθμητικά, σύμφωνα με την υπάρχουσα βιβλιογραφία, οι ερευνητές που υιοθετούν την άποψη ότι η ανάγνωση του Δίσκου γίνεται από την περιφέρεια προς το κέντρο να αποτελούν πλειοψηφία, ωστόσο, κανείς δεν μπορεί να διαβεβαιώσει τεκμηριωμένα ότι η υπόθεση αυτή είναι ορθότερη από την ακριβώς αντίθετή της. Σε αυτό το σημείο πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι οι διαφορετικές απόψεις που υπάρχουν για τη φορά με την οποία εμπιέστηκαν τα σύμβολα στο Δίσκο δεν υποδεικνύουν απαραίτητα και το ότι η φορά ανάγνωσης είναι η ίδια.

Επίσης, παρατηρώντας τους πίνακες με τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα των αντιστοιχίσεων, η συνολική αποτύπωση των λέξεων με πλήρη ταύτιση με το Λεξικό της Γραμμικής Β' ενισχύει την ήδη διατυπωμένη εκτίμηση, ότι ο Δίσκος της Φαιστού ενδέχεται να μη σχετίζεται καθόλου με τη Γραμμική Β'. Το μικρό ποσοστό των λέξεων που ταυτίζονται πλήρως με τις λέξεις του Λεξικού καταδεικνύει ότι, αν και μερικά σύμβολα του Δίσκου μοιάζουν με κάποια σύμβολα της Γραμμικής Β', το κείμενο του Δίσκου είναι διατυπωμένο σε μια γλώσσα που δεν αποτελεί προηγούμενο στάδιο της γλώσσας που αργότερα εξελίχθηκε σε αυτή της Γραμμικής Β'. Επομένως, η αρχική υπόθεση της παρούσας ερευνητικής προσπάθειας ότι ο δίσκος της Φαιστού μπορεί να αποκρυπτογραφηθεί με τη συνδρομή της Γραμμικής Β' δεν επαληθεύεται, αφού τα στατιστικά αποτελέσματα αποκαλύπτουν ότι σχέση του Δίσκου με τη Γραμμική Β' δεν υφίσταται.

Τέλος, η εφαρμογή του αλγόριθμου σε σύμβολα στα οποία αποδίδονται φωνητικές αξίες κοινά αποδεκτές, σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, συνέβαλε στο να αναδειχθεί το μείζον ζήτημα της αυθαίρετης, ή έστω μη τεκμηριωμένης, εκτίμησης της φωνητικής αξίας των συλλαβογραμμάτων του Δίσκου. Στην παρούσα περίπτωση, η συνεπής και συνεχής, καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας, δέσμευση προσήλωσης στα στατιστικά αποτελέσματα που προέκυψαν, οδήγησε βέβαια σε λίγα αποτελέσματα και σε αδυναμία πλήρους ανάγνωσης και ερμηνείας του Δίσκου αλλά από την άλλη όψη, κανένα από τα συμπεράσματα δεν είναι αυθαίρετο και χωρίς κάποια βάση στα αποτελέσματα της ερευνητικής διαδικασίας.

5.1. Συζήτηση των αποτελεσμάτων της παρούσας έρευνας

Μελετώντας την όλη πορεία της συγκεκριμένης ερευνητικής διαδικασίας, τα ερευνητικά αποτελέσματα και τον σχολιασμό τους, σε συνδυασμό με την υπάρχουσα για το συγκεκριμένο θέμα βιβλιογραφία, είναι δυνατή η εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων.

Αρχικά, σε σχέση με αρκετές μελέτες που εντοπίζονται στη βιβλιογραφία, η παρούσα έρευνα δεν οδήγησε σε ολοκληρωμένη πρόταση αποκρυπτογράφησης, δηλαδή ανάγνωσης και ερμηνείας του Δίσκου της Φαιστού, παρά μόνο σε κάποιες εκτιμήσεις για τη φωνητική αξία κάποιων συμβόλων. Αυτό οφείλεται κυρίως στην επιλογή των ερευνητών, που συνέταξαν και το παρόν κείμενο, να μην παρασυρθούν από ελκυστικές αλλά αβάσιμες εκτιμήσεις, παρά να περιοριστούν στα αποτελέσματα που η στατιστική επεξεργασία επιβεβαίωσε ως αληθή. Το γεγονός ότι το κείμενο και στις δυο όψεις του Δίσκου είναι περιορισμένης έκτασης δυσκολεύει το ερευνητικό έργο, γιατί τα στατιστικά δεδομένα δεν παρέχουν την απαιτούμενη επιστημονική εγκυρότητα. Έτσι, κατά την καταγραφή και το σχολιασμό των αποτελεσμάτων της έρευνας επιδιώχθηκε μια, κατά το δυνατόν, ορθολογική και προσγειωμένη προσέγγιση, ακόμη και σε περιπτώσεις που μοιάζουν να επιβεβαιώνουν ερευνητικά πορίσματα της διεθνούς βιβλιογραφίας, όπως στην περίπτωση της ανακάλυψης λέξεων που καταδεικνύουν ότι το θέμα της πρώτης όψης του Δίσκου είναι η καταγραφή προϊόντων, ότι πρόκειται δηλαδή για ένα έγγραφο εμπορικής συναλλαγής ή καταγραφής προσφορών στο πλαίσιο θρησκευτικής λατρείας.

Έπειτα, στη βιβλιογραφία διαφαίνεται ότι η επιστημονική κοινότητα δεν έχει ακόμη καταλήξει με βεβαιότητα ούτε για το σημείο του Δίσκου που αποτελεί την αφετηρία του κειμένου ούτε για την κατεύθυνση ανάγνωσής του. Κρίθηκε σκόπιμο, και για τους λόγους που αναφέρθηκαν στο εδάφιο [4] του παρόντος άρθρου, να υιοθετηθεί η άποψη του Evans, που ήταν ο πρώτος ο οποίος πίστεψε πως η ανάγνωση πραγματοποιείται από το κέντρο του Δίσκου προς την περιφέρεια της κάθε όψης, ενώ η αρίθμηση και των δύο όψεων του Δίσκου ξεκινά από την περιφέρειά τους (Τσικριτσής 2006: 60), σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία. Όπως αναφέρεται και σε άλλα σημεία, η επιλογή αυτή δεν οδήγησε σε κάποια ασφαλή συμπεράσματα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι αποκλείεται η ορθότητά της. Το αναμφισβήτητο συμπέρασμα είναι ότι, μέχρι τη στιγμή της σύνταξης του κειμένου, ουδείς έχει αποδείξει με επιστημονικά τεκμηριωμένο τρόπο ποια είναι η κατεύθυνση ανάγνωσης του Δίσκου. Στο συγκεκριμένο ερευνητικό ζήτημα η παρούσα έρευνα δεν κατάφερε να προσθέσει κάποιο ασφαλές συμπέρασμα.

Ακόμη, τα ερευνητικά αποτελέσματα της παρούσας προσπάθειας κατέδειξαν ότι η πρώτη όψη του Δίσκου περιέχει κείμενο που σχετίζεται με την καταγραφή προϊόντων ή/και προσφορών προς μια γυναικεία θεότητα, ενώ η δεύτερη όψη περιέχει κείμενο που δεν μπορεί να αποκωδικοποιηθεί και ούτε κατ'εκτίμηση να προσδιοριστεί το θεματικό του κέντρο. Στο σημείο αυτό η παρούσα ερευνητική προσπάθεια υπολείπεται προηγούμενων προσπαθειών, που έχουν καταλήξει σε αναγνώσεις και ερμηνείες, κατά την άποψη ασφαλώς των ερευνητών

και όχι με αδιάσειστα επιχειρήματα περί της ορθότητας των ερμηνειών. Εδώ, είναι σκόπιμο να αναφερθεί ξανά ότι στην περίπτωση μας δεν καταγράφηκε καμιά υπόθεση ή/και εκτίμηση των ερευνητών ως βέβαιο συμπέρασμα.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι ο αλγόριθμος επεξεργασίας, ως κώδικας της C#, δημιουργήθηκε αποκλειστικά για τις ανάγκες της έρευνας που διεξήχθη στο πλαίσιο της αντίστοιχης διπλωματικής εργασίας και εξυπηρέτησε την επιδίωξη των ερευνητών να ανιχνεύσει τη σχέση των λέξεων του Δίσκου με τις λέξεις του Λεξικού της Γραμμικής Β'. Κατά τη βιβλιογραφική επισκόπηση που πραγματοποιήθηκε, πριν αρχίσει να γράφεται η παρούσα εργασία, δεν εντοπίστηκε πουθενά αντίστοιχος κώδικας ή λεπτομερής περιγραφή της ερευνητικής πορείας που οδήγησε κάποιους μελετητές του Δίσκου στα όποια συμπεράσματά τους. Από αυτή την άποψη, επομένως, η παρούσα ερευνητική προσπάθεια υπερτερεί σε σχέση με την υπάρχουσα βιβλιογραφία, γιατί αποτελεί μια ολοκληρωμένη πρόταση, την οποία ο μελλοντικός ερευνητής θα αξιολογήσει και, ενδεχομένως, θα αξιοποιήσει όχι μόνο βάσει των αποτελεσμάτων και των συμπερασμάτων της αλλά και βάσει της διαδικασίας της, η οποία περιγράφεται με κάθε λεπτομέρεια. Ανεξάρτητα, λοιπόν, από την προστιθέμενη γνώση στο ερευνητικό πεδίο, η προστιθέμενη αξία της παρούσας έρευνας έγκειται στο ότι εκτός από το περιγραφικό της τμήμα περιέχει και το τεχνικό τμήμα που είναι απαραίτητο σε κάθε ερευνητή που θα ασχοληθεί με την αποκρυπτογράφηση του Δίσκου της Φαιστού.

5.2. Περιορισμοί της παρούσας έρευνας

Λίγο πριν τον επίλογο αναγκαία θεωρείται η επισήμανση κάποιων περιορισμών, που αφορούν τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα της παρούσας εργασίας.

Ο πρώτος και βασικός περιορισμός έγκειται στο ότι τα συμπεράσματα που διατυπώθηκαν έχουν εξαχθεί βάσει μιας συγκεκριμένης υπόθεσης/παραδοχής, ότι η ανάγνωση του κειμένου γίνεται από το κέντρο προς την περιφέρεια του Δίσκου. Αυτό, αντικειμενικά, σημαίνει ότι αν η αφετηρία της ερευνητικής διαδικασίας ήταν η ακριβώς αντίθετη, δηλαδή υιοθετούνταν η υπόθεση ότι ο Δίσκος διαβάζεται από την περιφέρεια προς το κέντρο του, τότε τα αποτελέσματα και επομένως και τα συμπεράσματα θα ήταν εντελώς ή αρκετά διαφορετικά.

Ο δεύτερος, εξίσου σημαντικός, περιορισμός είναι ότι όλη η ερευνητική διαδικασία στηρίχθηκε στην υπόθεση ότι τα σύμβολα που υπάρχουν στο Δίσκο της Φαιστού μπορούν να μελετηθούν με τη συνδρομή των συλλαβικών μοτίβων της Γραμμικής Β' και τις αντίστοιχες φωνητικές τους αξίες. Η υπόθεση αυτή υιοθετήθηκε στο πλαίσιο της άποψης ότι η Γραμμική Β' αποτελεί την πιθανή εξέλιξη μιας γλώσσας που τα σύμβολά της είναι χαραγμένα πάνω στον Δίσκο της Φαιστού, εάν θέλουμε να εξακριβώσουμε την ελληνικότητα της γλώσσας τού Δίσκου. Η πορεία της έρευνας και τα αποτελέσματα, όπως δηλώνεται και σε άλλο σημείο της εργασίας, οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι το κείμενο του Δίσκου δεν έχει καμιά σχέση με τη γλώσσα της Γραμμικής Β'.

Ο τρίτος περιορισμός-παραδοχή είναι ότι οι λέξεις τού Δίσκου έχουν τη μορφή που μας είναι γνωστή από την εποχή της Γραμμικής Β' μέχρι σήμερα. Δεν

είναι όμως απίθανο, ειδικά στην περίπτωση ποιητικού κειμένου ή θρησκευτικού ύμνου, στις λέξεις του Δίσκου να προσκολλούνται άρθρα και εγκλιτικά. Σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να εμπλουτιστεί το Λεξικό της Γραμμικής Β' με όλους τους αναγκαίους συνδυασμούς άρθρων-λέξεων-εγκλιτικών ώστε να διευκολυνθεί η αναζήτηση και αντιστοίχιση των πιθανών κοινών συλλαβικών μοτίβων.

6. Γενικά συμπεράσματα – Επίλογος

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν, το πρώτο γενικό συμπέρασμα που εξάγεται συμπίπτει με το συμπέρασμα πολλών εκ των επίδοξων ερμηνευτών του Δίσκου, ότι, δηλαδή, την προσπάθεια ανάγνωσης αλλά και ερμηνείας του Δίσκου δυσχεραίνουν κατά κύριο λόγο η μικρή επαναληψιμότητα των συμβόλων εντός του Δίσκου και το γεγονός ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερο πλήθος κειμένων με χρήση των συμβόλων αυτών.

Το δεύτερο συμπέρασμα, που αναδεικνύεται, είναι ότι η προσπάθεια ανάγνωσης από το κέντρο προς την περιφέρεια δεν οδήγησε με βεβαιότητα, μέσω της στατιστικής επεξεργασίας που πραγματοποιήθηκε, σε καμιά νέα ανακάλυψη ούτε αναφορικά με κάποια περιοχή ή/και κάποια λέξη του Δίσκου ούτε αναφορικά με κάποιο συγκεκριμένο συλλαβόγραμμα.

Το τρίτο συμπέρασμα, που προκύπτει από την αξιοποίηση του Λεξικού της Γραμμικής Β', είναι ότι τα συλλαβικά μοτίβα που περιέχονται στο Δίσκο καμιά σχέση δεν έχουν με τα αντίστοιχα της Γραμμικής Β', αφού η παρούσα προσπάθεια συνδυασμού και ταύτισης κάποιων συμβόλων δεν οδήγησε, τελικά, σε κανένα ασφαλές αποτέλεσμα.

Επομένως, η ερευνητική διαδικασία που περιγράφεται στο παρόν άρθρο, από τη μια ακολούθησε κάποιες υποθέσεις προηγούμενων ερευνητικών προσεγγίσεων και από την άλλη επιδίωξε να αναδείξει την πιθανή αντιστοίχιση των συλλαβών του Δίσκου με τις συλλαβές της Γραμμικής Β'. Τα αποτελέσματα επαλήθευσαν, κατά το μάλλον ή ήττον, ότι με δεδομένο τους αρχικούς περιορισμούς της παρούσας έρευνας (βλ. εδάφιο [6.2]) δεν υπάρχει τέτοια αντιστοίχιση. Κρίνεται λοιπόν αναγκαίο να συνεχιστεί η τρέχουσα ερευνητική πορεία προς τη μελέτη των επόμενων συνδυασμών από παραδοχές (κατεύθυνση ανάγνωσης, φύση των συμβόλων και των λέξεων) που τελικά θα καλύψουν κάθε περίπτωση θεώρησης ως προς την ελληνικότητα του Δίσκου, προτού περάσει η σχετική διερεύνηση σε άλλες γλώσσες.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αξιώτης, Θ. 2003. Η Αποκρυπτογράφηση του Δίσκου της Φαιστού. Αθήνα: Εκδόσεις Γεωργιάδης-Ελληνική Αγωγή.
- Καλλιφατίδης, Κ. 1975. Ο δίσκος της Φαιστού και η ελληνική γραφή – Συμβολή στην ερμηνεία των συμβόλων της Μινωικής ανακτορικής ιδεογράμματης γραφής. Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Κενανίδης, Ι. 2013. Ιστορικές και Γλωσσικές Μελέτες: «cwepeker.doc». Καβάλα: Λαζίδου Ε.Π.
- Κοντογιάννη, Α. 2014. Ερευνητικό Λογισμικό: Ανάπτυξη Ηλεκτρονικού Λεξικού Γραμμικής Β'. Διπλωματική Εργασία: Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό ΠΜΣ «Τεχνολογασία» (Τμήμα Φιλολογίας ΕΚΠΑ - Σχολή Ηλεκτρολόγων Μηχανικών & Μηχανικών Υπολογιστών ΕΜΠ).
- Μπαλοδήμα-Πολυγιαννάκη, Ε. 2000. Ο δίσκος της Φαιστού μιλάει ελληνικά. Αθήνα: Εκδόσεις Γεωργιάδης-Ελληνική Αγωγή.
- Παπαμιχαήλ, Χ.Α. 2012. Υπολογιστική και Στατιστική επεξεργασία του Δίσκου της Φαιστού: Δημιουργία της Βάσης Δεδομένων. Διπλωματική Εργασία: Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό ΠΜΣ «Τεχνολογασία» (Τμήμα Φιλολογίας ΕΚΠΑ - Σχολή Ηλεκτρολόγων Μηχανικών & Μηχανικών Υπολογιστών ΕΜΠ).
- Πολύμερος Γ. 1998. Ο Δίσκος της Φαιστού λύνει τη σιωπή του. Αθήνα: Εκδόσεις Νέα Θέσις.
- Τσικριτσής, Μ. 2006. Ο ΔΙΣΚΟΣ ΤΗΣ ΦΑΙΣΤΟΥ. Οδηγός στην αποκρυπτογράφησή του. Ηράκλειο: Τυπογραφικές εργασίες: Iraklion Offset.

Ξενόγλωσση

- Aartun, K. 1992. Der Diskos von Phaistos; Die beschriftete Bronzeaxt; Die Inschrift der Taragona-tafel in Die minoische Schrift : Sprache und Texte vol. 1. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Achterberg, W., Best, J., Enzler, K., Rietveld, L., Woudhuizen, F. 2004. The Phaistos Disc: A Luwian Letter to Nestor. Dutch Archeological and Historical Society, Amsterdam: Publications of the Henry Frankfort Foundation, vol. XIII.
- Ballotta, P. 1974. Le déchiffrement du disque de Phaistos. Bologna: Minerva.
- Best, J. & Woudhuizen F. 1989. Lost Languages from the Mediterranean. Leiden, Netherlands: E.J. Brill.
- Butler, A. 1999. The Bronze Age Computer Disc. Quantum.
- Corsini, M.G. 2010. La decifrazione della scrittura pittografica di Festòs. Available at: <http://digilander.libero.it/corsinistoria/genesi della decifrazione.htm> .
- Cuny, A. 1914. Notes de phonétique historique. Indo-européen et sémitique. Revue de phonétique 2, 101–132.

- Downey, W.S. 2011a. Orientations of Minoan Buildings on Crete May Indicate the First Recorded Use of the Magnetic Compass. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 11 (1), 9-20.
- Downey, W.S. 2011b. Archaeomagnetic Directional Determinations on Various Archaeological Materials from the Late Minoan Destruction Site at Malia, Crete. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 11 (1), 21-31.
- Downey, W.S. 2015. The Cretan Middle Bronze Age 'Minoan Kernos' was Designed to Predict a Total Solar Eclipse and to Facilitate a Magnetic Compass. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 15 (1), 95-107.
- Duhoux, Y. 1977. *Le Disque de Phaestos*. Louvain: Editions Peeters.
- Duhoux, Y. 2000. How Not to Decipher the Phaistos Disc: A Review Article. *American Journal of Archaeology* 104 (3), 597-600.
- Dunand, M. 1945. *Byblia Grammata*. Beirut: République Libanaise, Ministère de l'Éducation National des Beaux-Arts, p. 90.
- Eisenberg, J.M. 2008a. The Phaistos Disk: one hundred year old hoax?. *Minerva* (July/August), 9–24.
- Eisenberg, J.M. 2008b. Phaistos Disk: A 100-Year-Old Hoax? Addenda, Corrigenda, and Comments. *Minerva* (September/October), 15–16.
- Facchetti, G.M. 1999. Statistical data and morphematic elements in Linear A. *Kadmos* 38 (2).
- Faucounau, J. & Rumpel, D. 2003. The Production of the Phaistos Disk II Remarks and Reply. *Anistoriton Journal* 7, Section P034.
- Faucounau, J. 1999. *Le déchiffrement du disque de Phaistos. Preuves et conséquences*. Paris: L'Harmattan.
- Faucounau, J. 2000. The Phaistos Disk: A Statistical Decipherment. *Anistoriton Journal* V002.
- Fischer, S.R. 1988. Evidence for Hellenic Dialect in the Phaistos Disk. Herbert Lang.
- Fischer, S.R. 1997. *Glyphbreaker*. Springer Verlag.
- Georgiev, V. 1976. Le déchiffrement du texte sur le disque de Phaistos. *Linguistique Balkanique* 19, 5–47.
- Godart, L. 1995. Ο Δίσκος της Φαιστού – Το αίνιγμα μιας γραφής του Αιγαίου. Χανιά: Εκδόσεις ΙΤΑΝΟΣ.
- Gordon, C.H. 1971. *Forgotten scripts: the story of their decipherment*. Harmondsworth: Penguin.
- Gordon, G. 1931. *Through Basque to Minoan: transliterations and translations of the Minoan tablets*. London: Oxford University Press
- Haarmann, H. 1990. *Language in Its Cultural Embedding : Explorations in the Relativity of Signs and Sign Systems*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Hagen, O. 1998. The Calendar on the Phaistos Disk (The Philosopher's Disk). *Anistoriton Journal* V987.
- Hempl, G. 1911. The Solving of an Ancient Riddle: Ionic Greek before Homer. *Harper's Monthly Magazine* 122 (728), 187–198.
- Henriksson, G. & Blomberg, M. 2011. The Evidence from Knossos on the Minoan Calendar. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 11 (1), 59-68.
- Kenna, V. 1970. The Stamp Seal, Byblos 6593. *Kadmos* 9, 93-96.
- Martin, A. 2000. *Der Diskos von Phaistos - Ein zweisprachiges Dokument geschrieben in einer frühgriechischen Alphabetschrift*. Augsburg: Ludwig Auer Verlag.

- Massey, K. & Massey, K. 1998. The Phaistos Disk Cracked? Available at: <http://www.keithmassey.com/files/ThePhaistosDisk-Massey.pdf>.
- Matossian, M. K. 2013. The Phaistos Disk: A Solar Calendar. Contribution to a Decipherment. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 13 (1), 235-264.
- Ohlenroth, D. 1996. Das Abaton des lykäischen Zeus und der Hain der Elaia: Zum Diskos von Phaistos und zur frühen griechischen Schriftkultur. Tübingen: M. Niemeyer.
- Olivier, J-P. 1975. Le disque de Phaistos – Édition Photographique. Αθήνα: École Française d’Athènes.
- Owens, G. 2007. Η «Κρητική Ιερογλυφική» Γραφή. Στο: «Λαβύρινθος: Γραφές και Γλώσσες της Μινωικής και Μυκηναϊκής Κρήτης», Μέρος Γ’, σελ. 185-214. Ηράκλειο Κρήτης: Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας.
- Pomerance, L. 1976a. The Phaistos Disk. Goteborg: Paul Astroms.
- Pomerance, L. 1976b. The Phaistos Disk: An Interpretation of Astronomical Symbols. *Archaeology series: studies in Mediterranean Archaeology*. Goteborg: Paul Astroms forlag.
- Ridderstad, M. 2010. Lunisolar Calendrical Symbolism on the Phaistos Disk. *Anistoriton Journal* 12.
- Rumpel, D. 2003. The Production of the Phaistos Disk Experimental Studies. *Anistoriton Journal* 7, Section P033.
- Rumpel, D. 2004. The Production of the Phaistos Disk III On the Printing Process of the Phaistos Disk. *Anistoriton Journal* 8 In Situ, Section P041.
- Rumpel, D. 2005. A Plausible Interpretation of the Diskos-of-Phaistos Character No. 44. *Anistoriton Journal* 9 In Situ, Section P054.
- Rumpel, D. 2006. An Approximate Interpretation of the Diskos of Phaistos Text. *Anistoriton Journal* 10.
- Rumpel, D. 2009. The Arkalokhori Axe Inscription in Relation to the Diskos of Phaistos Text. *Anistoriton Journal* 11 In Situ.
- Schwartz, B. 1959. The Phaistos disk. *Journal of Near Eastern Studies*. 18 (2), 105–112.
- Stawell, F. M. 1911. An Interpretation of the Phaistos Disk. *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 19 (97), 23–29 & 32–38.
- Stawell, M. 1931. A CLUE TO THE CRETAN SCRIPTS. London: G. Bell & Sons, London Publication.
- Surnin, V. 2013. Hieroglyphs of the Phaistos Disc. Rostov-on-Don: Samizdat.
- Timm, T. 2004. Der Diskos von Phaistos - Anmerkungen zur Deutung und Textstruktur. *Indogermanische Forschungen* 109, 204–231.
- Tsikritsis, M., Moussas, X., Tsikritsis, D. 2015. Astronomical and Mathematical Knowledge and Calendars During the Early Helladic Era in Aegean “Frying Pan” Vessels. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 15 (1), 135-149.
- Tsikritsis, M., Theodossiou, E., Manimanis, V.N., Mantarakis, P., Tsikritsis, D. 2013. Astronomical and Mathematical Knowledge and Calendars during the Early Helladic Era in Aegean “Frying Pan” Vessels. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 13 (1), 265-275.

- Younger, J. 2014a. Signs on the Phaistos Disc/Arkalokhori Ax compared with Cretan Hieroglyphic & Linear A Signs. Available at: <http://people.ku.edu/~jyounger/PHDisc/PHDiscSigns.html>.
- Younger, J. 2014b. JY's response to G. Owens's analysis of the Phaistos Disc. Available at: <http://people.ku.edu/~jyounger/misc/>.
- Younger, J. 2014c. The Phaistos Disc/Arkalokhori Ax/CMS II 5 no. 246. Available at: <http://www.people.ku.edu/~jyounger/PHDisc/>.

**Equality data collection and processing:
The Greek case**

Varvara Lalioti, Postdoctoral Researcher
Panteion University of Social and Political Sciences
19 Telesillis Street, 11635, Athens, Greece
E-mail: blalioti@gmail.com

Abstract

The present article investigates the collection and processing of equality data in Greece. This is a term that has only relatively recently entered the vocabulary of EU-related terms. It includes all types of disaggregated data used to assess the comparative situation of a specific group at risk of discrimination. Hence, equality data is inextricably linked to the idea of discrimination based on a variety of grounds, from age and gender to political beliefs and sexual orientation. The need for the collection and processing of equality data has been promoted by the European Commission and other European bodies, since it's extremely useful for a series of reasons, such as for the purposes of policy development and implementation and the monitoring of the implementation of human rights and fundamental freedoms. To the author's knowledge this is the first effort ever made to discuss the collection and processing of equality data in Greece in a systematic way. Moreover, the article seeks to contribute to the rather underdeveloped literature on discrimination in Greece. Special attention is paid to equality data that relates to a series of under-researched grounds of discrimination, namely age, ethnic or racial origin, sexual orientation, disability, religion or belief and multiple grounds. The article draws on research conducted between October 2015 and March 2016 and benefits from evidence collected from the major actors that collect and analyse equality data in the country. It critically discusses the existing legal framework concerning equality data collection and processing, as well as information regarding equality data practices in Greece. It is argued that the collection and processing of equality data in Greece are not prioritized and performed in a systematic way. This hinders the fight against discrimination, as well as diversity monitoring. The comparison with the equality data produced in other EU countries is also made difficult. For some grounds of discrimination the problem is particularly acute. For example, when it comes to racial and ethnic origin, national authorities, public agencies and civil society organizations usually utilize citizenship as a proxy, whilst in the case of sexual orientation the collection and processing of data is much more restrained.

Keywords: Equality Data; Data Collection and Processing; Discrimination; Diversity; Greece.

doi:

Η συλλογή και επεξεργασία δεδομένων που αφορούν στην ισότητα: Η περίπτωση της Ελλάδας

Βαρβάρα Λαλιώτη, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια
Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τελεσίλλης 19, 11635, Αθήνα, Ελλάδα
Ηλεκτρονική διεύθυνση: blalioti@gmail.com

Περίληψη

Το παρόν άρθρο διερευνά τη συλλογή και επεξεργασία δεδομένων που αφορούν στην ισότητα στην περίπτωση της Ελλάδας. Πρόκειται για όρο που έχει σχετικά πρόσφατα εισέλθει στο Ευρωπαϊκό λεξιλόγιο. Περιλαμβάνει όλους τους τύπους των αναλυτικών δεδομένων που χρησιμοποιούνται για την αποτίμηση της συγκριτικής κατάστασης μίας συγκεκριμένης ομάδας που αντιμετωπίζει κίνδυνο διάκρισης. Ως εκ τούτου, τα δεδομένα που αφορούν στην ισότητα είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένα με την ιδέα της διάκρισης για μία σειρά αιτιών, από την ηλικία και το φύλο έως τα πολιτικά πιστεύω και τον σεξουαλικό προσανατολισμό. Η ανάγκη για τη συλλογή και επεξεργασία δεδομένων που αφορούν στην ισότητα έχει προαχθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και άλλα Ευρωπαϊκά σώματα. Αυτό οφείλεται στο ότι τα δεδομένα αυτά είναι εξαιρετικά χρήσιμα για μία σειρά από λόγους, όπως είναι ο σχεδιασμός και η υλοποίηση πολιτικών, καθώς και η παρακολούθηση του κατά πόσον υπάρχει σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών. Από όσο γνωρίζει η συγγραφέας το άρθρο αυτό αποτελεί την πρώτη απόπειρα συζήτησης με τρόπο συστηματικό της συλλογής και επεξεργασίας δεδομένων που αφορούν στην ισότητα. Το άρθρο φιλοδοξεί επίσης να συμβάλει στην μάλλον υποανάπτυκτη βιβλιογραφία για τις διακρίσεις στη χώρα μας. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στα δεδομένα εκείνα που σχετίζονται με μία σειρά από σχετικά ανεξερεύνητες αιτίες διακρίσεων, όπως είναι η ηλικία, η εθνική ή φυλετική καταγωγή, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η αναπηρία, η θρησκεία ή η πίστη ή και πολλαπλές αιτίες διακρίσεων. Το άρθρο στηρίζεται σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε μεταξύ του Οκτωβρίου 2015 και Μαρτίου 2016 και σε πληροφορίες που έχουν συλλεχθεί από τους κύριους φορείς που συλλέγουν και επεξεργάζονται δεδομένα που αφορούν στην ισότητα στην Ελλάδα. Συζητείται με τρόπο κριτικό το υφιστάμενο νομικό πλαίσιο που αφορά στη συλλογή και την επεξεργασία δεδομένων που αφορούν στην ισότητα, καθώς και πληροφορίες που σχετίζονται με το τι συμβαίνει στην πράξη με τη συλλογή και την επεξεργασία τέτοιων δεδομένων. Διατυπώνεται το επιχείρημα ότι δεν δίνεται προτεραιότητα στη συλλογή και στην επεξεργασία δεδομένων που αφορούν στην ισότητα· ούτε η

συλλογή και η επεξεργασία αυτή πραγματοποιείται στην Ελλάδα με τρόπο συστηματικό. Το γεγονός αυτό δημιουργεί εμπόδια στη μάχη κατά των διακρίσεων, όπως και στην παρακολούθηση της ποικιλομορφίας/διαφορετικότητας των ατόμων. Δυσχεραίνει επίσης τη σύγκριση με δεδομένα που αφορούν στην ισότητα σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες. Για κάποιες μάλιστα αιτίες διακρίσεων το πρόβλημα που προκύπτει είναι ιδιαίτερα οξύ. Παραδείγματος χάριν, στην περίπτωση της φυλετικής και εθνικής καταγωγής, οι εθνικές αρχές, δημόσιες υπηρεσίες και οργανώσεις που εκπροσωπούν την κοινωνία των πολιτών συνήθως αντί της προαναφερθείσας καταγωγής εστιάζουν στην ιθαγένεια/υπηκοότητα, ενώ στην περίπτωση του σεξουαλικού προσανατολισμού η συλλογή και η επεξεργασία των σχετικών δεδομένων είναι ακόμη περισσότερο περιορισμένη.

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις κλειδιά: Δεδομένα που αφορούν στην ισότητα, συλλογή και επεξεργασία δεδομένων, διακρίσεις, ποικιλομορφία/διαφορετικότητα, Ελλάδα.

1. Introduction

As reflected in the 2007 edition of the European Handbook on Equality Data the revised version of which was published in 2016, equality data has only relatively recently entered the vocabulary of EU-related terms (European Commission, 2007, 2016). Yet, what is equality data? Although the term may be given different meanings in various contexts, both the aforementioned handbooks conclude that equality data includes all types of disaggregated data used to assess the comparative situation of a specific group at risk of discrimination. More specifically, based on the definition cited in the 2016 European Handbook on Equality Data “the notion of equality data is used in this handbook in reference to any piece of information that is useful for the purposes of describing and analysing the state of equality....The main focus is on equality statistics, by which are meant aggregate data that reflect inequalities or their causes or effects in society” (European Commission, 2016, p. 15).

Equality data is inextricably linked to the idea of discrimination based on a variety of grounds, from age and gender to political beliefs and sexual orientation. The right to equal treatment is both a universal human right and a fundamental EU value, and is key to achieving social inclusion and social cohesion at both the global and European levels. At the European level, two EU Directives, issued in 2000, are relevant to the subject in question. Directive 2000/78/EC prohibited discrimination in employment on the grounds of religion and belief, disability, age and sexual orientation. Directive 2000/43/EC forbade discrimination on the grounds of racial or ethnic origin in a wide range of areas, employment, education, social security and the provision of goods and services included. The aforementioned Directives are responsible for raising the level of protection against discrimination in EU countries (European Commission, 2007, p. 3).

The European Commission (2000) and other European bodies have on several occasions promoted the need for the collection and processing of equality data (European Commission, 2000). For example, the European Court of Auditors, in its 2016 report on EU policy initiatives and financial support for Roma integration, called for the collection of data on ethnicity (European Court of Auditors, 2016). The reason for this is that the collection and processing of equality data, and thus in broad terms of data on various grounds of discrimination, is extremely useful. The list of reasons for this is long. First, it is needed for the purposes of policy development and implementation, since equality considerations are relevant for all policy areas. Without measuring and quantifying the extent of discrimination and inequality in Europe, it becomes very difficult to tackle them effectively. Second, it helps in the judicial assessment of whether discrimination has taken place. Third, it is indispensable in the monitoring of the implementation of human rights and fundamental freedoms on grounds of equality. For example, over one in two Europeans believe that discrimination because of one’s ethnic origin is widespread. Yet no European-wide data is available on exactly how many persons experience

unequal treatment because of their racial or ethnic origin. The United Kingdom is the only EU country to collect equality data on ethnic minorities¹.

Fourth, it is needed by organizations, which want to ensure that their hiring, firing and other policies and practices comply with equal treatment laws. Fifth, it can serve as a major asset for awareness-raising and communication activities with regard to combating discrimination. Last but not least, equality data is needed because it is an indispensable resource for researchers seeking to improve our understanding of discrimination as a phenomenon.

Although all EU countries have taken a (limited) number of measures in order to produce equality data, only a few have developed a systematic or institutionalized framework for doing this. More often than not, data collection tends to be conducted on an ad hoc basis and focuses only on some grounds of discrimination, especially gender. Furthermore, data collection is frequently based on the use of proxy indicators. The result is that research findings from the analysis of equality data do not fully manage to respond to the research questions asked (European Commission, 2007, p. 12).

As a general rule, equality data is regarded as “sensitive” personal data, the collection and processing of which is allowed in exceptional cases. For instance, when the data subject has given her/his written consent, unless such consent has been extracted in a manner contrary to the law or *contra bonos mores*. Or if the law stipulates that any consent given may not lift the relevant prohibition. Furthermore, equality data can be collected based on different methodologies (third party identification, self-identification, auto-hetero perception or objective criteria) and using different sources (public censuses, administrative registers, surveys, etc.).

The bibliography concerning equality data is relatively limited and owes much to EU contributions. Aside from the two handbooks mentioned above and published in 2007 and 2016, other studies on the issue include research published under the aegis of the European Commission: one on the fight against discrimination and the promotion of equality (published in 2004), and a comparative study on the collection of data to measure the extent and impact of discrimination within five countries (published in 2008). This rather narrow strand of research should be viewed in conjunction with the very broad stream of research conducted on various grounds of discrimination and the less widespread research on diversity. The 2015 Oxford Handbook of Workplace Discrimination offers an example of recent, collective work on different causes of discrimination, including age, disability, race, religion and sexual orientation with a focus on the workplace, whilst the 2013 Oxford Handbook of Diversity and Work provides an overview of different perceptions of diversity.

Against this backdrop, the present article highlights the collection and processing of equality data in Greece, a country with a rather low reputation in the collection and processing of quantitative data in general. Special attention is paid to data related to a series of relatively under-researched grounds of discrimination, namely age, ethnic or racial origin, sexual orientation, disability, religion or belief and multiple grounds.

To the author’s knowledge this is the first effort ever made to discuss the collection and processing of equality data in Greece in a research paper. Moreover,

---

¹ Unless otherwise stated, this and the next paragraph draw on European Commission, 2016, pp. 19–21.

the article seeks to contribute to the rather underdeveloped literature on discrimination in Greece, recent examples of which have been published under the aegis of the National Centre of Research (EKKE) (see Balourdos and Mouriki, 2012, and Balourdos et al., 2014).

The article draws on research conducted between October 2015 and March 2016. It benefits from data collected from the major actors that collect and analyse equality data in the country, including EKKE, the Office of the Greek Ombudsman and the National Federation of People with Disabilities, among others.

It is argued that a key issue in equality data collection and processing in Greece is the shortage and fragmentation of this data, which poses serious limitations to the design and implementation of anti-discrimination policies and diversity monitoring. The comparison with the equality data produced in other EU countries is also made difficult. For some grounds of discrimination the problem is particularly acute. For example, when it comes to racial and ethnic origin, national authorities, public agencies and civil society organizations usually utilize citizenship as a proxy, whilst in the case of sexual orientation the collection and processing of data is much more restrained.

The first section of the article discusses the dominant legal framework with regard to the collection and processing of equality data in Greece. The second section examines the existing practices concerning equality data collection and processing. The final section synthesizes the findings.

2. Legal framework

The main law for the promotion of the principle of equal treatment, regardless of racial or ethnic origin, religious or other beliefs, disability, age or sexual orientation (Law 3304/2005²), includes no reference to the issue of equality data collection and processing. The legislation regulating equality data collection and processing in Greece includes mainly Law 2472/1997³ and Law 3832/2010⁴. At the heart of the former lie the notions of “personal data” and “sensitive data”. The law defines the terms and conditions under which the processing of “personal data” is to be carried out, so as to protect the fundamental rights and freedoms of natural persons; in particular their right to privacy. For the purposes of this law, “personal data” means any information relating to the data subject. The data subject is defined as any natural person to whom such data refers and whose identity is known or may be found. Her/his identity may be determined directly or indirectly, in particular by reference to an identity card number or to one or more factors specific to her/his physical, physiological, mental, economic, cultural, political or social identity.

---

² Official Government Gazette, Issue 16, Volume A, 27 January 2005.

³ “Protection of Individuals with regard to the Processing of Personal data”, Official Government Gazette, Issue no. 50, Volume A, 10 April 1997.

⁴ “Greek Statistical System. Establishment of the Hellenic Statistical Authority (ELSTAT) as an Independent Authority”, Official Government Gazette, Issue no. 38, Volume A, 9 March 2010.

Moreover, pursuant to Article 2 of Law 2472/1997 “sensitive data” is determined as the data referring to racial or ethnic origin, political opinions, religious or philosophical beliefs, membership of a trade union, health, social welfare and sexual life, criminal charges or convictions, as well as membership of societies dealing with the aforementioned areas. Hence, aside from “age” and “multiple grounds”, the data regarding all the grounds which are at the centre of this article is deemed to be “sensitive”. This categorization also concerns “disability” that is covered through the proxy of health. No specific reference is made to age, or to the existence of multiple grounds for discrimination.

According to Article 7 of Law 2472/1997, the collection and processing of “sensitive data” is prohibited. Exceptionally, the collection and processing of “sensitive data”, as well as the establishment and operation of the relevant file, will be permitted by the Hellenic Data Protection Authority (HDPa), when one or more of the following conditions occur: a) The data subject has given her/his written consent, unless such consent has been extracted in a manner contrary to the law or *contra bonos mores*, or if the law provides that any consent given may not lift the relevant prohibition. b) Processing is necessary to protect the vital interests of the data subject or the interests of a third party provided for by the law, if she/he is physically or legally incapable of giving her/his consent. c) Processing relates to data made public by the data subject or is necessary for the recognition, exercise or defence of rights in a court of justice or before a disciplinary body. d) Processing relates to health matters and is carried out by a health professional, subject to the obligation of professional secrecy or the relevant codes of conduct, provided that such processing is necessary for the purposes of preventive medicine, medical diagnosis, the provision of care or treatment or the management of health care services. e) Processing is carried out by a Public Authority and is necessary for the purposes of: national security; criminal or correctional policy, in which case it pertains to the detection of offences, criminal convictions or security measures; protection of public health; and public control of fiscal or social services. f) Processing is carried out exclusively for research and scientific purposes, provided that anonymity is maintained and all necessary measures for the protection of the persons involved are taken. g) Processing concerns data pertaining to public figures, provided that such data is in connection with the holding of public office or the management of third parties’ interests, and is carried out solely for journalistic purposes. The HDPa may grant a permit only if such processing is absolutely necessary in order to ensure the right to information on matters of public interest, as well as within the framework of literary expression and provided that the right to protection of private and family life is not violated in any way whatsoever.

Law 3832/2010, on the other hand, describes the principles and obligations of the Hellenic Statistical Authority (ELSTAT), as well as the obligations of the agencies and institutions of the broader public and private sectors with regard to statistical data. The objective of data collection and processing is the systematic production of official statistics, and to conduct scientific surveys and studies. The law makes no explicit reference to the obligation of the state and public authorities to collect equality data, as opposed to ELSTAT’s duty to produce official statistics. Furthermore, the law makes no explicit reference to the protected grounds targeted.

More rarely, provisions regulating equality data collection and processing may be found in other pieces of legislation. For instance, according to Ministerial

Decision 5072/6/25.02.2013⁵ employers have the legal obligation to report to the Greek authorities, i.e. the competent agencies of the Ministry of Employment, the beginning and the end of the employment relationship with their employees. This includes the collection of information on the citizenship of employees, which is utilized as a proxy for racial/ethnic origin. In theory, employers also have the obligation to inform the Ministry of Labour of the total number of their employees with disabilities. Lastly, Article 8 of Law 3144/2013⁶ explicitly states that it is forbidden to record or process the personal data of employees. An exception is made for medical data, but only in the case that this is absolutely necessary: for instance, in order to promote health and safety at the workplace.

Hence, equality data collection and processing is regulated by the main laws relating to both personal and sensitive data, as well as the production of statistical data. Moreover, not all the grounds of discrimination discussed in this article are covered by national legislation. The Greek state's "failure" to fully regulate the collection and processing of equality data is illustrative of its minimal interest in the subject, leaving a significant void that also becomes obvious in the inadequacy and fragmentation of the practices related to equality data collection and processing that are discussed below.

3. Equality data collection and processing in practice

In a similar vein, the interest (and thus the debate) in equality data collection and processing at the national level has been extremely weak, if not non-existent. Overall, aside from gender, as will be described below, meagre attention has been paid to the need to collect and process equality data not only by national authorities and public bodies, but also by civil society organizations and universities and research centres; i.e. by all the actors that are active in equality data collection and processing in Greece. The lack of interest and the ensuing absence of data is striking, especially in cases of sexual orientation, as well as religion or belief and multiple grounds.

This finding is confirmed by research conducted by the Economic and Social Council of Greece (OKE) in 2011, which revealed that only a very small number of organizations mention the use of continuous monitoring, i.e. through the collection of statistical data, as a means of combating discrimination (Balourdos and Mouriki, 2012, pp. 181, 186). Illustrative of the country's low performance in the collection and processing of equality data are also the "gaps" in the national strategy for equality, as reflected, for example, in the fact that the national equality action plans for the social integration of migrants or Roma citizens, that is action plans which are in the broad sense related to ethnic and racial origin, include references to the need to improve the state's ability to collect, analyse and disseminate data on migrants or the Roma.

---

⁵ Official Government Gazette, Issue no. 449, Volume B.

⁶ "Social Dialogue for the Promotion of Employment and Social Protection, and Other Provisions", Official Government Gazette, Issue no. 111, Volume 8, 8 May 2013.

A series of opinions, reports and recommendations concerning Greece issued by international organizations, public authorities and civil society organizations, comment on the lack of equality data. For example, in its 2013 Annual Report the United Nations Human Rights Council (UNHCR), as one of the coordinators of the Racist Violence Recording Network (RVRN), re-introduced a series of recommendations by the Network, including the creation of an official and uniform system for the recording and monitoring of racist crimes, in cooperation with the police and any governmental or non-governmental body which collects relevant data (UNHRC, 2014, p. 10). In its 2014 Annual Report RVRN mentioned that the initiative for its establishment was taken in mid-2011 by the Greek National Commission for Human Rights (GNCHR) and the Office of the UN High Commissioner for Refugees in Greece following two major findings: the absence of an official and effective data collection system; and the need for coordination among organizations which recorded on their own initiative incidents of racist violence against persons who sought recourse to their services (RVRN, 2014, p. 3).

Moreover, in its 2015 Report on Greece the European Commission against Racism and Intolerance (ECRI) noted that the exact number of hate incidents against migrants, Muslims and Roma, but also against Jews and LGBT persons, is difficult to ascertain in the absence of systematic data collection. Furthermore, it also noted that there are no detailed statistics on the few cases that reach the courts, since there is no central hate crime database. Each court is supposed to compile its own data, without standardized criteria (ECRI, 2015, pp. 17–18).

Against this backdrop, the main systematic sources of equality data at the national level in Greece are major national official surveys, that is the Labour Force Survey (LFS) and the “Statistics on Income and Living Conditions” (EU-SILC) survey. A limited amount of information can be also derived from the Population and Housing Census.

LFS’s estimates are published on a quarterly and monthly basis. They are produced by a suitable unbiased estimator which takes into account the probability of selection of every sampled household, the response rate in every primary sampling unit, and the estimated population based on the 2001 census results, for January 2011 (allocated by NUTS II areas, gender and age group). The EU-SILC takes place annually. The data for the Population and Housing Census, conducted by ELSTAT once every 10 years, is collected through interviews and the use of special questionnaires.

The LFS, the EU-SILC survey and the Population and Housing Census all collect data on age. Indicators related to age consider, inter alia, employment status and labour and working conditions. Moreover, ELSTAT has conducted ad hoc surveys which include the collection of data on age, as exemplified by research for the labour market access of pensioners.

As far as the ground of ethnic or racial background is concerned, the LFS, the EU-SILC and the Population and Housing Census frequently use “citizenship”/ “country of birth” as a proxy for ethnic/racial background (Balourdos and Mouriki, 2012, p. 289). ELSTAT’s website also provides information on two LFS ad hoc modules that provide information on migrants and utilize “nationality” as a proxy for ethnic or racial background, that is the “Survey on the Labour Market Situation of Migrants and their Descendants” (Ad hoc 2008), and the “Survey on the Labour

Market Situation of Migrants and their Descendants” (Ad hoc 2014). No data is collected on ethnicity and cultural origin.

The use of the term “citizenship” as a proxy for ethnic/racial background is especially problematic, as reflected, for instance, in the fact that a number of Greek Roma have no proof of citizenship (Hormovitis, 2013, p. 6). Generally speaking, the Greek state does not encourage the collection of data with regard to ethnic or racial categories. Data on ethnic and racial background is regarded as particularly sensitive “national” data, the collection and processing of which might potentially threaten the idea of Greece as a unitary nation-state. The lack of interest in the collection of such data has (arguably falsely) taken deep root in the consciousness of society as being an anti-discrimination practice, i.e. a practice that protects citizens from discrimination and serves as an instrument for appeasing minority issues.

Data on disability is included in two LFS ad hoc modules, the “Employment of People with Health Problems or Disability” (Ad hoc 2002) and the “Survey on Employment of People with Health Problems” (Ad hoc 2011). Both utilized the survey methodology, so as to discuss mainly accidents at work and work-related health problems. The use of the term “disability” is unclear and confusing. In essence, work limitations are used as a proxy for disability.

Although Greece has signed the “UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities”, according to Article 31 of which the state has the obligation to collect “appropriate information, including statistical and research data”, the Greek state’s effort to collect data on persons with disabilities remains minimal (National Federation of People with Disabilities, 2012, p. 18). Despite estimates that the number of the total population with some kind of disability (even one that is not obvious) in developed countries is approximately 10% (Office of the Greek Ombudsman, undated, p. 1), there is no accurate information on the number of people with disabilities in Greece.

In the framework of major national official surveys, no data is collected with regard to sexual orientation, religion or belief, as well as on discrimination due to multiple grounds. As a general rule, the collection and processing of such data is permitted in exceptional cases and conditions (as these are described in Article 7 of Law 2472/1997, discussed in the previous section). It should be noted that in the case of sexual orientation, the only kind of data that is (indirectly) collected by ELSTAT is data on the number of same-sex cohabitation agreements/pacts⁷. This data draws on the archives of the registry offices of municipalities. From May 2013 onwards ELSTAT has also had access to the “Ariadne” system of the Ministry of Interior, an electronic system for registering demographic events (ELSTAT, 2014, p. 13).

---

⁷ Same-sex marriages are not recognized by law in Greece. In 2008 Greece passed a law which regulated cohabitation and regarded heterosexuals exclusively (Law 3719/2008, Official Government Gazette, Issue no. 241, Volume A, 26 November 2008). Following a citizens’ appeal, on the basis of illegally excluding homosexual couples, the European Court of Human Rights condemned Greece for violating provisions for the protection of private and family life and provisions against discrimination [See Office of the Greek Ombudsman (undated), Diversity Guide for Civil Servants Aimed at Combating Discrimination, Section 4, 2]. More than seven years after Law 3719/2008 (Official Government Gazette, Issue 241, Volume A, 26 November 2008) had set the legal framework for the so-called cohabitation agreement/pact, the parliament voted in December 2015 on a draft law that, inter alia, furnished same-sex couples with the right to proceed to the aforementioned agreement/pact. Part 1 of Law 4356/2015 (Official Government Gazette, Issue 181, Volume A, 24 December 2015) provided the definition of the “contract of cohabitation” and included details, inter alia, on the parties’ financial relations and inheritance rights.

Leaving aside the major national surveys conducted under the aegis of ELSTAT, the public bodies that collect and process equality data do this for different (but mainly administrative) purposes. They also do this in a fragmented way that is not part, once again, of a comprehensive strategy for equality data collection and processing. Moreover, as a general rule, the data collected is not made available to the public. In theory, much of the information collected is made available upon request. Usually, the competent public bodies ask researchers who are interested in the aforementioned information to fill in an application form and explain the exact reasons of their interest in the data. In practice, access depends upon the discretionary power of the public bodies in charge of the data and may be often denied.

The list of public bodies that collects and processes equality data includes, among others, the Ministry of Labour, the Pedagogical Institute of Greece, the Management Organization Unit of Development Programmes, as well as decentralized administrations and regional authorities, especially in regions that are characterized by a relatively high percentage of migrants or wherein previous censuses have shown high concentrations of Roma populations. It is often difficult to separate the data collections made by the various bodies, since some of this is interconnected (Hormovitis, 2013, p. 2). Examples of the equality data collected and processed include data on the citizenship of migrants holding a residence permit, asylum seekers and individuals who have been awarded Greek citizenship due to the fact that they have been born and been to school in Greece, as exemplified by the data collected from the Ministry of Interior. Or data on the citizenship and religion of students that is collected through an information system named “myschool” (operating under the aegis of the Ministry of Education).

It should be noted that until 2001, when the Council of State declared that the inclusion of religion on identity cards is unconstitutional, data on the religious beliefs of citizens was included in official documents, such as identification cards. It was part of the data kept at the municipal registers. Given that the municipal registers were the source for the creation of the electoral registers of the Ministry of Interior, data on religious beliefs (at least until the early 2000s) could also be drawn from the electoral registers.

Nonetheless, the most active body in the collection and processing of equality data is the Office of the Greek Ombudsman. According to Law 3304/2005, the key law regarding the equal treatment principle, the Office of the Greek Ombudsman is in charge of protecting this principle, when anti-discrimination legislation is breached by public bodies. The Office of the Greek Ombudsman collects data related to age, racial/ethnic origin, disability, sexual orientation, religious or other beliefs and includes such data in its annual special reports on equal treatment, which have been published since 2005.

The data collected draws on citizens’ complaints against discriminatory behaviour, but also utilizes information from secondary sources, such as NGOs, the media, and the Hellenic Police. Additionally, since 2013 the Office of the Greek Ombudsman collaborates with a network of civil society organizations that develop activities for all grounds related to discrimination (and often collect equality data). The network comprises organizations such as Praksis, Drasis, Act Up, Colour Youth, Positive Voice, 50+, etc.

According to the 2014 special report on combating discrimination by the Office of the Greek Ombudsman (2014, p. 115), the Ombudsman investigated 216 cases of discrimination due to racial/ethnic origin, disability, age, sexual orientation, religious or other beliefs. Of these cases, 77 were pending from previous years. The data is broken down according to the different grounds of discrimination. Among the 216 cases examined in 2014, 75 concerned Roma, 25 ethnic/racial origin (Roma excluded), 50 disability, 33 age, 4 sexual orientation, and 29 religious and other beliefs.

On the other hand, civil society organizations representing grounds/community groups related to age, ethnic or racial origin, disability, sexual orientation, religion or belief and multiple grounds are not characterized by a clear-cut stance towards equality data collection and processing. Some appear to be hesitant towards the collection and use of equality data. Indicative of this is the fact that a few years ago the HDPa received a complaint from the Greek Federation of Kidney Patients, according to which the enterprise “New Road” that was responsible for the toll stations on a large highway violated the rights of the Federation’s members. The reason was that the enterprise asked from people with disabilities to fill in a form with their personal data, so as to allow them to pass for free (HDPa, 2014, p. 90).

Others, however, meaning organizations such as the RVRN, “Doctors without Borders”, the “Lighthouse for the Blind in Greece”, “Efxini Poli” play a key role in equality data collection and processing. For instance, during the period of January–December 2014, the RVRN recorded, through interviews with the victims, 81 incidents of racist violence with more than 100 victims. In 46 incidents, migrants or refugees were targeted because of their ethnic origin or skin colour, while 32 incidents were committed against LGBTQI persons (in three of these cases the victims were foreigners) (RVRN, 2014, p. 5). The majority of documented attacks against refugees and migrants were provided by the organizations “Praxis” and “Doctors of the World”. The majority of the documented attacks against LGBTQI persons were provided by the organization “Colour Youth – Athens LGBTQ Youth Community”.

Equality data, particularly for sexual orientation, is usually collected on an ad hoc and on a project basis. For instance, in 2014, the Athens Pride and Colour Youth – Community of LGBTQ Youth of Athens conducted research on the voting intentions of the LGBTQ community, especially young people aged 18– 30.

Although the equality data collected by civil society organizations is often published, as exemplified by the publication since 2011 of RVRN’s annual reports on racist violence, there is no general rule. Overall, equality data is utilized so as to make discriminatory activities and hate crimes related to grounds such as ethnic/racial origin, sexual orientation and other grounds of discrimination more visible. Given its fragmentation, it is difficult, however, to argue that the data collected from civil organizations is comparable (Balourdos and Mouriki, 2012, p. 172).

Universities and research centres also play a role in equality data collection and processing at the national level. Nevertheless, the lack of funds, which has been further aggravated due to the crisis, largely places severe limitations on their ability to develop data collection and processing practices.

The main body that is explicitly devoted, inter alia, to the collection and processing of data on racial or ethnic origin, religion or other beliefs, disability, age and sexual orientation in Greece is the “Observatory on Combating Discrimination”. The Observatory was established in 2011 (thanks to EU funds), operates under the auspices of EKKE and places emphasis on the field of employment. The research conducted by the Observatory largely draws on the quantitative and qualitative analysis of data from the quarterly LFS, the EU-SILC and public bodies such as the Manpower Employment Organization (OAED). Although the data used for the Observatory’s research is not publically available, the Observatory’s research findings have been published (Balourdos et al., 2014).

Moreover, “socioscope” and “Panorama of Greek Census Data”, two experimental databases created by EKKE in collaboration with ELSTAT, include some equality data. The application “Panorama of Greek Census Data” in particular enables access, increases analysis potential, and permits the easy and detailed mapping of data from the last three censuses. Lastly, pioneering research has also been carried out due to the individual initiative of scholars (Karantinos and Manoudi, 2011).

Overall, equality data in Greece is collected through a wide range of methods: data on age mainly through self-identification and official documents, e.g. identity card, passport, birth certificate; data on ethnic or racial origin through self-identification, third party categorization, proxies and official documents e.g. identity card, passport, birth certificate; data on disability through self-identification, third party categorisation, proxies and official documents, e.g. certificates of disability; data on sexual orientation through self-identification; and data on religion or belief through self-identification.

The segmented collection of data only for some grounds of discrimination and based on different sources and methods makes this data non-comparable to data from other European countries. Moreover, it poses serious limitations to policy design and implementation for groups facing discrimination. For instance, how can we get rid of the segregation of Roma children in schools without knowing how many Roma children are enrolled in education?

It also hinders diversity monitoring. Diversity monitoring is defined as the process by which an organization observes the impact of its policies and practices upon the equality groups, especially concerning employment (workforce monitoring, monitoring in recruitment and selection) and service delivery (through administrative record keeping, surveys, observations, discrimination testing or mystery shopping for instance). For example, how can an employer ensure the diversity of her/his workforce without data, for instance, on the ethnic and religious background of her/his employees?

Diversity monitoring is not a practice performed by public or private bodies in Greece. Diversity is not perceived as a target of public policies and no processes are introduced towards that direction. No measuring benchmarks and metrics have been developed and no attention is paid to how individuals experience diversity in the workplace. This works against social inclusion, in stark contrast to practices promoted by other European countries, such as the United Kingdom. The challenges related to devising and implementing diversity policies include overcoming fixed perceptions in favour of homogeneity that are deeply rooted in the collective

consciousness, such as, for example, that a heterosexual sexual orientation is the only “proper” type of sexual orientation.

Whilst there are no best practices regarding the collection and processing of equality data in Greece, equality data collection and processing has been further hindered by the severe effects of the crisis. The lack of resources, financial and human, poses significant obstacles to both an interest in and any attempt to evaluate and improve the existing, inadequate and segmented, data collection and processing practices. However, above all, political will to put equality data at the centre of policy design and implementation is a sine qua non for progress in the fight against discrimination and the promotion of social inclusion.

4. Conclusions

Equality data, meaning all types of disaggregated data used to assess the comparative situation of a specific group at risk of discrimination, has only relatively recently entered the vocabulary of European organizations and member states. Inextricably linked with the concepts of discrimination and diversity, the collection and processing of equality data is invaluable for a series of reasons that include improvements in the design and implementation of policies targeting groups facing discrimination, in the monitoring of human rights and social awareness.

Against this backdrop and drawing on research conducted between October 2015 and March 2016, the article discusses the collection and processing of equality data in Greece, a subject that is missing from the domestic social sciences literature. In particular, attention is paid to the collection and processing of data related to a series of under-researched grounds of discrimination, namely age, ethnic or racial origin, disability, sexual orientation, religion or belief and multiple grounds.

Overall, the article argues that equality data collection and processing is not a major policy priority in Greece, as reflected in the absence of a national strategy concerning equality data. This becomes particularly pronounced in the case of data relating to sexual orientation, religion and belief, as well as multiple grounds.

The first section of the article presented the legal framework regarding equality data in Greece, as this is mainly depicted in laws 2472/1997 and 3832/2010. Strikingly, the main law for the promotion of the principle of equal treatment, that is Law 3304/2005 includes no reference to the issue of equality data collection and processing. There are no institutions responsible exclusively for equality data collection and/or protection, with ELSTAT and HDPA being, inter alia, responsible for the former and the latter respectively.

The use of “sensitive data” (which includes most categories of equality data) is allowed only when at least one of the exceptions mentioned by Article 7 of Law 2472/1997 are in force. Processing is not allowed without a permit issued by the HDPA. Furthermore, the national legislation does not cover all the grounds of discrimination discussed in this article.

Legislators appear to underestimate the importance of the collection and processing of the so-called equality data. This finding is illustrative of the Greek state’s minimal interest in the subject, as is also reflected in the practices relating to

equality data collection and processing in the country, discussed in the second section of the article.

In that section, the analysis mainly highlights the roles of major national official surveys, public bodies and civil society organizations in the collection and processing of equality data. Thus, the equality data that is collected in Greece comes from a variety of sources and is inadequate and fragmented. Moreover, it is far from homogeneous with respect to definitions and data collection methods. In this context, the equality data that is collected in Greece is hardly comparable to data from other EU countries.

Furthermore, the country's low performance in equality data collection and processing poses serious obstacles to the effective design and implementation of policies that are targeted to population groups facing discrimination, especially due to their age, sexual orientation, religion or belief, as well as multiple grounds. In a similar vein, the potential for diversity monitoring is minimalized. Lastly, the severe implications of the crisis, as exemplified by cuts in public spending and the loss of jobs, may have further limited both the interest in and the capacity for the collection and processing of equality data.

Nonetheless, this situation places serious limitations to efforts to combat discrimination and promoting social inclusion at both the national and the broader, European level. In this context, the request for political initiatives that will acknowledge the importance of equality data for better anti-discrimination practices and the building of more inclusive societies and labour markets should be promptly encouraged by both policymakers and society.

References

- Balourdos, D. and Mouriki, Al. (eds) (2012). *Combating discrimination in Greece. State of the art, challenges and policy interventions*. Papazisis Publishers, Athens.
- Balourdos, D. et al. (eds) (2014). *Vulnerable social groups and discrimination in the labour market*. Papazisis Publishers, Athens.
- Colella, Ad. and King, Ed. (2015) (eds). *The Oxford handbook of workplace discrimination*. Oxford University Press, Oxford (published online in February 2015).
- ECRI (2015). *ECRI report on Greece (fifth monitoring cycle)*. ECRI Secretariat, Directorate General II – Democracy, Council of Europe.
- ELSTAT (2014). *Φυσική κίνηση πληθυσμού έτους 2013*. [Press report on the natural movement of the population for year 2013]. Piraeus, 30 September.
- European Commission (2000). *Joint report on the application of Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin ("racial equality directive") and of Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation ("employment equality directive")*. COM (2014) 2 Final.

- European Commission (2004). Comparative study on the collection of data to measure the extent and impact of discrimination within the United States, Canada, Australia, the United Kingdom and the Netherlands. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- European Commission (2007). European handbook on equality data. Luxembourg, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- European Commission (2008). The fight against discrimination and the promotion of equality. How to measure progress done. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- European Commission (2016). European handbook on equality data. 2016 revision. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- European Court of Auditors (2016). EU policy initiatives and financial support for Roma integration: Significant progress made over the last decade, but additional efforts needed on the ground. European Union.
- HDPА (2014). Ετήσια Εκθεση 2013. [2013 annual report]. Athens.
- Hormovitis, D. (2013). FRA Online survey. Mapping data sources on Roma. September (Deliverable 2. Summary Report).
- Karantinos, D. and Manoudi, An. (2011). Country report 2 2011. Economic case for anti-discrimination. Greece. Network of Socio-Economic Experts in the Anti-Discrimination Field.
- National Federation of People with Disabilities (2012). Εγχειρίδιο σε θέματα διάκρισης και εύλογων προσαρμογών για εργαζόμενους με αναπηρία. [Handbook on issues of discrimination and reasonable adjustments for employees with disabilities]. Athens, December.
- Office of the Greek Ombudsman (undated). Οδηγός διαφορετικότητας για δημοσίους υπαλλήλους με σκοπό την καταπολέμηση των διακρίσεων. [Diversity guide for civil servants aimed at combating discrimination].
- Office of the Greek Ombudsman (2014). Καταπολέμηση των διακρίσεων. Ειδική έκθεση 2014. [Combating discrimination, 2014 special report].
- Robertson, Q. (2013). Oxford handbook of diversity and work. Oxford University Press, Oxford.
- RVRN (2014), 2014 Annual Report.
- UNHRC (2014). United Nations high commissioner for refugees-office in Greece. Current issues of refugee protection. 19 June.

**Διαφοροποιημένη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας σε μαθητή με
Νοητική Αναπηρία**

Πανόπουλος Νικόλαος^α, Δροσινού – Κορέα Μαρία^β

^αΥποψήφιος διδάκτορας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Τρικόρφων 66,
Τρίπολη, 22100, Ελλάδα

^βΕπίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Καλαμάτα, Ανατολικό
Κέντρο - Παλαιό Στρατόπεδο, Καλαμάτα, 24100, Ελλάδα

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια εικόνα ανομοιογένειας στα σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Σε αυτό συνέβαλε, κυρίως, η αυξανόμενη τάση εξάλειψης του αποκλεισμού των μαθητών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (ΕΕΑ), όπως αυτών με Νοητική Αναπηρία (ΝΑ), από την εκπαιδευτική διαδικασία του γενικού σχολείου με αποτέλεσμα να διευρύνεται η εσωτερική διαφοροποίηση στις τάξεις. Αυτή η τάση για εκπαιδευτικό εκδημοκρατισμό οδήγησε στην εύρεση εκπαιδευτικών λύσεων όπως η διαφοροποιημένη διδασκαλία.

Στην παρούσα μελέτη αναλύουμε τη διαδικασία σχεδιασμού του Στοχευμένου, Ατομικού, Δομημένου, Ενταξιακού Προγράμματος Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης (ΣΑΔΕΠΕΑΕ) σε σχέση με τα δομικά συστατικά (μαθησιακό προφίλ, ετοιμότητα, ενδιαφέροντα, περιεχόμενο, διαδικασία και αποτέλεσμα) που διαμορφώνουν τη διαφοροποιημένη διδασκαλία. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζουμε κατά πόσο η διαφοροποιημένη διαδικασία που εφαρμόστηκε σε μαθητή με ΝΑ προκειμένου να αυτονομηθεί μαθησιακά και κατ' επέκταση να ενταχθεί σε μικρο - ομαδικές δραστηριότητες στο μάθημα της αρχαίας ελληνικής γλώσσας ήταν αποτελεσματική στα πλαίσια της υλοποίησης του ΣΑΔΕΠΕΑΕ. Για τη συλλογή των ποιοτικών δεδομένων αξιοποιήθηκαν οι Λίστες Ελέγχου Βασικών Δεξιοτήτων στα πλαίσια της υλοποίησης της συμμετοχικής εκπαίδευσης, καθώς και το Έντυπο Διδακτικής Αλληλεπίδρασης στα πλαίσια της υλοποίησης της μεθοδολογίας της διδακτικής παρέμβασης και της ειδικής διδακτικής.

Τα αποτελέσματα έδειξαν πρώτον ότι το ΣΑΔΕΠΕΑΕ ικανοποιεί τις βασικές αρχές μιας αποτελεσματικής διαφοροποιημένης διδασκαλίας. Δεύτερον, παρατηρήθηκε ικανοποιητική επίδοση του μαθητή με ΝΑ στο γνωστικό αντικείμενο και αυξήθηκε η εμπλοκή του στην εκπαιδευτική διαδικασία. Τρίτον, η εκπαιδευτική παρέμβαση κινητοποίησε και προετοίμασε όλους τους εμπλεκόμενους για μικρο-ομαδικές δραστηριότητες στο μάθημα της αρχαίας ελληνικής γλώσσας.

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις κλειδιά: Νοητική αναπηρία, ΣΑΔΕΠΕΑΕ, διαφοροποιημένη διδασκαλία, σχολική ένταξη.

doi:

Abstract

In recent years there has been a picture of heterogeneity in secondary schools. This was mainly due to the growing tendency to eliminate the exclusion of pupils with special educational needs (SEN), such as those with Intellectual Disability (ID), from the general school's educational process, thus widening internal classroom differentiation. This tendency for educational democratization has led to educational solutions such as differentiated teaching.

In this study we analyze the process of designing the Targeted, Individual, Structured, Integrated Program for Students with Special Educational Needs (TISIPfSENs) in relation to the structural components (learning profile, readiness, interests, content, process and outcome) that shape the differentiated instruction. More specifically, we examine whether the differentiated process applied to a pupil with ID in order to learn autonomously and thus to integrate into micro - group activities in the course of the ancient Greek language was effective in the context of the implementation of the TISIPfSENs. For the collection of qualitative data, the Checklists of basic skills (CBS) were used in the context of the implementation of participatory education as well as the Form of the Teaching Interaction (FTI) during the implementation of the methodology of didactic intervention and special didactics.

The results, first, showed that TISIPfSENs meets the basic principles of effective differentiated teaching. Secondly, there was a satisfactory performance of the pupil with ID in the subject and increased involvement in the educational process. Thirdly, educational intervention mobilized and prepared all the participants for micro-group activities in the lesson of the ancient Greek language.

© 2018 Library and Information Center University of Peloponnese

Key words: Intellectual disability, TISIPfSENs, differentiated instruction, school inclusion

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια εικόνα ετερογένειας στα σχολεία. Σε αυτό συνέβαλαν τόσο οι μετακινήσεις πληθυσμών (Δροσινού, 2015), όσο και η αυξανόμενη τάση εξάλειψης του αποκλεισμού των μαθητών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (ΕΕΑ) από την εκπαιδευτική διαδικασία του γενικού σχολείου με αποτέλεσμα να διευρύνεται η εσωτερική διαφοροποίηση στις τάξεις (Avisar, Licht, & Vogel, 2016; Drossinou – Korea et al., 2016; Frey, 2009). Η συνεκπαίδευση, συνεπώς, είναι αυτή που προτείνεται ότι προάγει μια πιο δημοκρατική προσέγγιση στην πολυμορφική τάξη του σήμερα και έχει θετικό αντίκτυπο γι' όλους τους μαθητές με ΕΕΑ (Strogilos & Stefanidis, 2015).

Αυτή η τάση για εκπαιδευτικό εκδημοκρατισμό αλλά και η μετατόπιση προσέγγισης από το ιατρικό μοντέλο στο κοινωνικό μοντέλο ερμηνείας της αναπηρίας, το οποίο περιλαμβάνει αλλαγές στο σχολικό πλαίσιο, έχει οδηγήσει στον καθορισμό στόχων, όπως σχολική ένταξη και διαφοροποιημένη διδασκαλία, στο εκπαιδευτικό λεξιλόγιο και στην πραγμάτωση τους εντός του σχολικού πλαισίου αφού η επίτευξη του πρώτου προϋποθέτει την εφαρμογή του δεύτερου (Δροσινού-Κορέα, 2017α; Valiandes, 2015). Η διαφοροποιημένη διδασκαλία σχεδιάστηκε προκειμένου οι τάξεις να ανταποκρίνονται στην ποικιλομορφία των μαθητών όπως αυτών με Νοητική Αναπηρία (ΝΑ) σύμφωνα με τα ενδιαφέροντα, το μαθησιακό προφίλ και την ετοιμότητα τους (Gargiulo & Bouck, 2017; Tomlinson, 2010).

2. Σχολική Ένταξη και μαθητές με Νοητική Αναπηρία

Η σχολική ένταξη τείνει να μετατρέψει την τάξη σε ένα όσο το δυνατόν λιγότερο περιοριστικό περιβάλλον για τους μαθητές με ΕΕΑ, όπως αυτών με ΝΑ. Η ένταξη συνεπάγεται όλες εκείνες τις προσπάθειες που αφιερώνονται στην τοποθέτηση των μαθητών με και χωρίς ΕΕΑ σε κοινές τάξεις εκπαίδευσης (Soulis, Georgiou, Dimoula, & Rapti, 2016; Ainscow, Dyson & Weiner, 2013). Σύμφωνα με τους Ainscow, Booth και Dyson (2006) η σχολική ένταξη συμπεριλαμβάνει την εμπλοκή των σχολείων στην αναγνώριση και την εκτίμηση της διαφορετικότητας όλων των μαθητών, στη διεύρυνση της πολυμορφίας των τάξεων και, συνεπώς, στη μέριμνα για να μάθουν σε μικτές ομάδες συνεργασίας (σ. 13). Οι Ruijs και Peetsma (2009) αναφέρουν ότι το θέμα της σχολικής ένταξης πρέπει να εξετάζεται τόσο ως ένα κοινωνικό-πολιτικό ζήτημα (κάθε άτομο έχει δικαίωμα να εκπαιδευτούν στο γενικό σχολείο) αλλά και ως ζήτημα καθαρά προερχόμενο από τις εμπειρίες (να έχουν ουσιαστική εκπαίδευση είτε αυτό σημαίνει την ένταξη τους σε κανονική τάξη είτε στην ειδική τάξη). Οι ίδιοι υποστηρίζουν ότι η διεθνής τάση προς μια ενταξιακή εκπαίδευση φαίνεται να είναι δικαιολογημένη.

Η προσπάθεια για συνεκπαίδευση των μαθητών με ΕΕΑ στο γενικό σχολείο χαίρει ευρείας υποστήριξης από πολλούς ερευνητές γεγονός που έχει οδηγήσει πολλές χώρες να αλλάξουν την εκπαιδευτική τους πολιτική. Σύμφωνα με τους Strogilos και Tragoulia (2013) υπάρχουν πέντε βασικά μοντέλα συνδιδασκαλίας τα οποία εφαρμόζονται σήμερα σε σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης: το μοντέλο δάσκαλου – βοηθού (one teaching and one assisting), το μοντέλο βάσεις-σταθμοί διδασκαλίας (station teaching), το μοντέλο της παράλληλης διδασκαλίας (parallel teaching), το μοντέλο της εναλλασσόμενης ή

συμπληρωματικής διδασκαλίας (alternative or complementary teaching) και τελευταίο είναι το μοντέλο της ομαδικής διδασκαλίας (team teaching).

Οι μαθητές με ΝΑ αντιμετωπίζουν απόρριψη και κοινωνική απομόνωση από την ομάδα των συνομηλίκων τους. Αυτό οφείλεται στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα συγκεκριμένα παιδιά όσον αφορά τη ρύθμιση των συναισθημάτων, στις προβληματικές κοινωνικές τους δεξιότητες και στην έλλειψη κατάλληλων κοινωνικών στρατηγικών που είναι απαραίτητες για τη διαμόρφωση και διατήρηση των κοινωνικών σχέσεων (Vasileiadis, I; and Doikou-Avlidou, M, 2018). Ως εκ τούτου, απαιτείται η εφαρμογή συστηματικών και αποτελεσματικών προγραμμάτων υποστήριξης παρέμβασης για τη βελτίωση της κοινωνικής αποδοχής των μαθητών με ΝΑ και για την ενίσχυση της κοινωνικής τους αλληλεπίδρασης με τους συνομηλίκους τους. Οι Vasileiadis και Doikou-Avlidou (2018) σε μια έρευνα για μαθητές με ΝΑ υποστήριξαν τις θετικές αλλαγές στις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις των παιδιών με ΝΑ με τους μαθητές της γενικής εκπαίδευσης, τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά την εφαρμογή του προγράμματος παρέμβασης. Παρόμοια αποτελέσματα έδειξε ένα διετές πρόγραμμα σε μαθητές με ΝΑ που εφάρμοσαν οι Vlachou και Stavroussi σε τέσσερις φάσεις (Vlachou & Stavroussi, 2016): α. αρχική αξιολόγηση δεξιοτήτων επίλυσης προβλημάτων, β. εξοικείωση με κοινωνικές καταστάσεις επίλυσης προβλημάτων των μαθητών με τους συνομήλικους τους με σύντομες ιστορίες που συνοδεύονταν από φωτογραφίες σε φυσικό περιβάλλον, γ. διδασκαλία των βημάτων επίλυσης κοινωνικών προβλημάτων και δ. επιλογή της καλύτερης λύσης διαχείρισης «προβληματικών» κοινωνικών δεξιοτήτων μέσα από την ανάγνωση ιστοριών).

Πολλοί ερευνητές έχουν μελετήσει τη σχολική ένταξη των μαθητών με ΝΑ στην κανονική τάξη. Σε έρευνα μας (Drossinou-Korea, M. and Panopoulos, N, 2018) τονίστηκε ότι οι αλληλεπιδράσεις των μαθητών με ΝΑ με τους συνομήλικους τους συμβάλλουν στην αποτελεσματική σχολική τους ένταξη (Brooks, Floyd, Robins, & Chan, 2015; Garrote, 2017a). Η φύση και ο βαθμός των σχέσεων του μαθητή με ΝΑ με τους συμμαθητές του μπορεί να επηρεάσει την αυτοεκτίμηση, την πνευματική ανάπτυξη, την ακαδημαϊκή επίδοση και τις συμπεριφορικές λειτουργίες (Cutts & Sigafoos, 2001). Ωστόσο, επισημάνθηκε ότι δεν μπορούν πάντα να πραγματοποιηθούν τα πιθανά κοινωνικά οφέλη της ενταξιακής εκπαίδευσης καθώς η απλή τοποθέτηση των μαθητών με ΝΑ στο κοινό σχολείο δεν είναι πάντα επαρκής καθώς οι κοινωνικές τους δεξιότητες είναι ελλειμματικές και ως εκ τούτου οι παρεμβάσεις είναι σαφώς απαραίτητες (Avramidis, 2013; Schwab, Gebhardt, Krammer & Gasteiger-Klicpera, 2015). Κάτι που επιβεβαιώθηκε και στα αποτελέσματά μας υποστηρίζοντας ότι η σχολική ένταξη συνδέεται με τις κατάλληλες διαδικασίες εκπαιδευτικών πρακτικών στο σχολείο αξιοποιώντας ένα διαφοροποιημένο πρόγραμμα με έμφαση τις κοινωνικές και γλωσσικές δεξιότητες σε μαθητή με ΝΑ (Gartin, Murdick, Imbeau, & Perner, 2002; Garrote, 2017b; Kemp & Carter, 2002; Reynhout & Carter, 2007).

Η σχολική ένταξη των μαθητών με ΕΕΑ οδήγησε πολλούς ερευνητές στη μελέτη των παραγόντων που επηρεάζουν τη συνεκπαίδευση. Σύμφωνα με τους Mastropieri και συν. (2005) οι κύριοι στόχοι της συνεκπαίδευσης των μαθητών ΕΕΑ είναι η αύξηση της πρόσβασης τους σε ένα ευρύτερο φάσμα εκπαιδευτικών επιλογών, η ενίσχυση της συμμετοχής τους στα μαθήματα γενικής εκπαίδευσης και

η βελτίωση της απόδοσης των μαθητών με ΕΕΑ. Στα αποτελέσματα της έρευνάς τους τονίστηκε ότι το ακαδημαϊκό περιεχόμενο κάθε μαθήματος δεν άσκησε σημαντική επιρροή στην επιτυχία της συνεκπαίδευσης. Ωστόσο, η αλληλεπίδραση μεταξύ του περιεχομένου του μαθήματος και της γνώσης των εκπαιδευτικών αποδείχθηκε ότι έχει σημαντική επίδραση στη συνεκπαίδευση όπως και η σχέση μεταξύ των καθηγητών. Όταν οι καθηγητές συνεργάζονται και εργάζονται καλά, οι μαθητές με ΕΕΑ είναι πιο πιθανό να είναι επιτυχείς και να έχουν επιτυχημένες εμπειρίες στο περιβάλλον χωρίς αποκλεισμούς. Παρόμοια, οι Vlachou, Didaskalou και Vouduouri (2009) τονίζουν ότι οι κύριοι παράγοντες που εντοπίστηκαν ως εμπόδια για τη μη εφαρμογή προγραμμάτων συνεκπαίδευσης σε πολυμορφικές τάξεις ήταν: α) η έλλειψη χρόνου, β) ο ρυθμός και οι πιέσεις των προγραμμάτων σπουδών / σχολικών βιβλίων, γ) η έλλειψη γνώσης και κατάρτισης, δ) η αντίληψη ότι ορισμένες προσαρμογές δεν είναι εφικτές ή χρονοβόρα, ε) έλλειψη υλικού και πόρων, στ) ισχυρή παράδοση προτεραιότητας στις ανάγκες της πλειοψηφίας και ζ) φόβοι δημιουργίας μηχανισμών αρνητικής διάκρισης σε συνδυασμό με την πεποίθηση ότι η «ομοιότητα» και «ίδια μεταχείριση» διασφαλίζει την ισότητα. Στα αποτελέσματά της έρευνας τους αναδείχθηκε ότι οι εκπαιδευτικοί ταυτίζουν τους εκπαιδευτικούς τους στόχους με τους εθνικούς στόχους του προγράμματος σπουδών και στις περισσότερες περιπτώσεις αδυνατούν να τους τροποποιήσουν. Λειτουργούν, λοιπόν, ως «υπηρέτες» και όχι ως «συν-κατασκευαστές» του προγράμματος σπουδών. Τέλος, οι Strogilos και Stefanidis (2015) ανέφεραν στην μελέτη τους ότι οι εκπαιδευτικοί που τροποποιούν τα προγράμματα σπουδών προωθούν τη συμμετοχή των μαθητών με ΕΕΑ σε ομάδες μεικτών ικανοτήτων και η ενεργό συμμετοχή των εκπαιδευτικών γενικής εκπαίδευσης τείνει να συμβάλλει στη βελτίωση της κοινωνικής συμμετοχής των μαθητών με ΕΕΑ. Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να εκπαιδευτούν ώστε να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν αποτελεσματικές τροποποιήσεις του προγράμματος σπουδών για να ανταποκριθούν στις μεμονωμένες ανάγκες των μαθητών.

3. Διαφοροποιημένη διδασκαλία

Οι μαθητές στην τάξη αντιμετωπίζονται ως μέρος της ομάδας αναγνωρίζοντας τα κοινά και διαφορετικά στοιχεία άτομα. Σε αυτή τη βάση στηρίζεται η εισαγωγή και υλοποίηση της διαφοροποιημένης διδασκαλίας στην εκπαίδευση. Η διαφοροποιημένη διδασκαλία νοείται ως ειδική διδακτική παρέμβαση σύμφωνα με την οποία τα γνωστικά αντικείμενα, οι διδακτικές μέθοδοι και οι μαθησιακές δραστηριότητες σχεδιάζονται έτσι, ώστε να ανταποκρίνονται στις ανάγκες όλων των μαθητών (Tomlinson, 2010; Valiandes, Boghian, Cojocariu, & Lazar, 2017).

Η διαδικασία αυτή επικεντρώνεται στο να συμπεριλάβει όλους τους μαθητές που φοιτούν σε μια τάξη ανεξάρτητα από το φύλο, τη γλώσσα, τη θρησκεία, την ετοιμότητα, τις μαθησιακές δυνατότητες κ.α. στη μαθησιακή διαδικασία προσφέροντας ίσες ευκαιρίες αγωγής και μάθησης (Καργιώτη, Μ, 2016). Εν αντιθέσει, με την παραδοσιακή διδασκαλία, η διαφοροποιημένη μέθοδος εντάσσει στην εκπαιδευτική διαδικασία στοιχεία όπως, τη συνεχή αξιολόγηση για την εκπαιδευτική πράξη, τη συνεργατικότητα, το μαθητοκεντρισμό, τον ευέλικτο χρόνο, την πολλαπλή νοημοσύνη, τη μαθησιακή ετοιμότητα (ΥΠΕΠΘ-ΠΙ, 2009), τις

εναλλακτικές μορφές εργασίας, τα πολλαπλά υλικά κ.α. (Tomlinson, 2010, σ. 31). Σύμφωνα με την Σιμιτζή- Δέλλα, βασικό γνώρισμα της διαφοροποιημένης διδασκαλίας είναι ότι αποτελεί μια εξατομικευμένη παιδαγωγική που ενδιαφέρεται για το ατομικό μέσα στο συλλογικό» (Σιμιτζή-Δέλλα, 2014, σ. 70).

Θεωρητικά θεμέλια της διαφοροποιημένης διδασκαλίας αποτελούν η κοινωνιογνωστική θεωρία μάθησης του Vygotsky, τα αποτελέσματα ερευνών για τη λειτουργία του εγκεφάλου, καθώς και η θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης του Gardner. Πιο συγκεκριμένα, ο Vygotsky θεωρεί ότι το νοητικό προφίλ του ανθρώπου καθορίζεται από το κοινωνικό του περιβάλλον. Στο θεωρία του περί της «ζώνης επικείμενης ανάπτυξης» αναφέρεται στη διαφορά που εντοπίζεται ανάμεσα στο τι μπορεί να κάνει το παιδί μόνο του (ζώνη πραγματικής ανάπτυξης) και σε ό, τι μπορεί να κάνει με κατάλληλη βοήθεια (ζώνη εν δυνάμει ανάπτυξης) (Vygotsky, 1978). Σύμφωνα με τον Εφραιμίδη (2015), ο Vygotsky «εισάγει έναν προσανατολισμό για την εκπαίδευση των παιδιών με ΕΕΑ: το όραμα της Ειδικής Αγωγής για την ένταξη με βάση τη θετική διαφοροποίηση» (σ. 10). Επιπλέον, η νοημοσύνη και η φυσιολογία του εγκεφάλου αποτελούν έναν ακόμα βασικό παράγοντα που χρειάζεται να εξεταστεί προκειμένου να κατανοήσουμε την έννοια της διαφοροποιημένης διδασκαλίας. Η νοημοσύνη είναι πολυδιάστατη. Σύμφωνα με την θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης του Gardner οι άνθρωποι έχουν οχτώ τύπους νοημοσύνης (Gentry, Sallie, & Sanders, 2013). Οι Gentry, Sallie και Snaders (2013) μέσα από εκτενή ανασκόπηση της βιβλιογραφίας έδειξαν ότι το διαφορετικό προφίλ κάθε μαθητή δημιουργεί την ανάγκη στους εκπαιδευτικούς να διαφοροποιήσουν τη διδασκαλία με βάση τη θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης του Howard Gardner και τη θεωρία της φυσιολογίας του εγκεφάλου, που επηρεάζουν την ετοιμότητα του μαθητή (Χρηστάκης Κ. , 2006), το ενδιαφέρον και τις προτιμήσεις νοημοσύνης του σε σχέση με τα κίνητρα, την εμπλοκή του και την ακαδημαϊκή του ανάπτυξη. Συνεπώς, η νοημοσύνη είναι μια μεταβλητή και μπορεί να ενισχυθεί με την παροχή ποικίλων μαθησιακών εμπειριών και ερεθισμάτων. Τέλος, σύμφωνα με την Tomlinson (2010), τα νεύρα του εγκεφάλου αυξάνονται και αναπτύσσονται όταν ενεργοποιούνται μέσω της ενεργητικής μάθησης ενώ ατροφούν σε αντίθετη περίπτωση. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει ότι ο εγκέφαλος μαθαίνει καλύτερα όταν μπορεί να κατανοήσει ο ίδιος τις πληροφορίες και όχι όταν του επιβάλλονται οι πληροφορίες (Tomlinson, 2010, σ. 36). Συνεπώς, κάθε εγκέφαλος είναι μοναδικός και κατ' επέκταση οι εκπαιδευτικοί χρειάζεται να στοχεύουν στη δημιουργία διαφοροποιημένων παιδαγωγικών στρατηγικών για τους μαθητές ώστε να κατανοήσουν τις πληροφορίες (Dundar & Aynaz, 2016).

Βασικές αρχές που διέπουν τη διαφοροποιημένη διδασκαλία είναι (Tomlinson, 2010): (α) η διδακτική διαδικασία επικεντρώνεται στα ουσιαστικά διατυπωνώντας τα με σαφήνεια καθώς ο εγκέφαλος ξεχνά περισσότερο απ' όσα μπορεί να θυμηθεί, (β) ο εκπαιδευτικός να αντιλαμβάνεται και να ανταποκρίνεται στη διαφορετικότητα των μαθητών, (γ) η αξιολόγηση και η διδασκαλία απαιτείται να υλοποιούνται παράλληλα καθώς η πρώτη συμβάλλει στην κατανόηση του πώς θα διαφοροποιηθεί η προσεχή διδασκαλία με σκοπό τη βελτίωση των μαθητών και όχι στην τεκμηρίωση των λαθών τους, (δ) όλοι οι μαθητές χρειάζεται να συμμετέχουν σε αξιόλογη εργασία λάμβάνοντας υπόψη τις ομοιότητες και τις διαφορές τους, (ε) συνεργασία του εκπαιδευτικού με τους μαθητές ώστε από

κοινού να παρακολουθούν την πορεία της μάθησης και την πρόοδο, να αναλύουν τις επιτυχίες και τις αποτυχίες και να προσπαθούν να πολλαπλασιάζουν της επιτυχίες και να μαθαίνουν από τις αποτυχίες, (ζ) να προωθείται τόσο η ομαδική όσο και η ατομική εργασία, (η) ο εκπαιδευτικός και οι μαθητές να συνεργάζονται με ευελιξία. Για να μπορέσει ο εκπαιδευτικός να ανταποκριθεί στις διάφορες μαθησιακές ανάγκες χρειάζεται να αξιοποιεί υλικά με ευελιξία όπως συμβαίνει σε ένα μουσικό σύνολο, μια ορχήστρα, όπου κάθε μέλος της μαθαίνει με το δικό του όργανο (Σιμιτζή-Δέλλα, 2014; Soro, 2013) και (θ) ο εκπαιδευτικός χρειάζεται να δίνει προτεραιότητα στο μαθησιακό προφίλ, τα ενδιαφέροντα και την ετοιμότητα του μαθητή.

Οι μαθητές διαφέρουν ως προς την ετοιμότητα, το ενδιαφέρον και το μαθησιακό προφίλ (Σαλβαράς, 2017; Tomlinson, 2010; Tomlinson, et al., 2003; Valiandes, Boghian, Cojocariu, & Lazar, 2017). Η ετοιμότητα (Δροσινού-Κορέα, Μ, 2017γ) είναι το σημείο εισόδου ενός μαθητή σε μια συγκεκριμένη δεξιότητα και αναφέρεται στις προϋπάρχουσες γνώσεις του. Σύμφωνα με τους Tomlinson και συν. (2003) το ενδιαφέρον των μαθητών συμβάλλει σημαντικά στην ακαδημαϊκή εξέλιξη του μαθητή. Τα ενδιαφέροντα των μαθητών συνδέονται με τα κίνητρα καθώς αυτά θα τους οδηγήσουν σε αυξημένη εμπλοκή στο εκπαιδευτικό έργο. Σε γενικές γραμμές, φαίνεται ότι το ενδιαφέρον συμβάλλει στην αίσθηση ικανότητας και αυτοδιάθεσης στους εκπαιδευόμενους και στις θετικές συμπεριφορές μάθησης, όπως η προθυμία να δεχτούν πρόκληση και να επιμείνουν σε αυτό. Τέλος, το μαθησιακό προφίλ αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο μαθαίνουμε καλύτερα (Tomlinson, 2010). Περιλαμβάνει εκείνες της στρατηγικές διδασκαλίας (Χρηστάκης Κ. , 2013) (π.χ. εξατομικευμένη μελέτη, ομαδική έρευνα, διδασκαλία σε μικρές ομάδες, διαφορετικά εγχειρίδια, ηχογραφημένο υλικό κ.α.) σύμφωνα με το μαθησιακό στυλ του μαθητή (οπτικό, ακουστικό, κιναισθητικό κ.α.).

Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν άξονες για τη διαφοροποίηση της διδασκαλίας. Απαντούν, δηλαδή, στο πως ο εκπαιδευτικός θα διαφοροποιήσει το διδακτικό του έργο. Σύμφωνα με την Tomlinson (2018), οι εκπαιδευτικοί πρέπει να έχουν ορίσει σαφείς διδακτικούς στόχους και να παρέχουν διάφορες «οδούς» και στοιχεία υποστήριξης για την επίτευξη τους. Η αξιοποίηση της διαφοροποίησης είναι αναγκαία για τους μαθητές που δεν καταφέρνουν να ανταπεξέλθουν σε όσα ζητά μια εργασία. Δεν υπάρχει κανένας συγκεκριμένος τύπος διαφοροποίησης. Η τελευταία αρχίζει όταν ο εκπαιδευτικός αντιλαμβάνεται την ποικιλομορφία των μαθητών στην τάξη, αναλαμβάνει την ευθύνη για την επιτυχία καθενός από αυτούς και σκέφτεται: «Αν όλοι πρόκειται να μάθουν, θα πρέπει να βρω περισσότερες από μια διαδρομές προς την επιτυχία τους!» (Tomlinson, C. An, 2018, p. 14).

Ο εκπαιδευτικός χρειάζεται να είναι σε θέση να διαφοροποιήσει το περιεχόμενο της διδασκαλίας, τη διαδικασία μάθησης και το μαθησιακό αποτέλεσμα για τους μαθητές όπως αυτών με ΕΕΑ (Bender, 2008; Lenwood, 2013; Tomlinson, 2010). Το μαθησιακό περιεχόμενο αναφέρεται στις γνώσεις και τις δεξιότητες που ο εκπαιδευτικός επιθυμεί να κατακτήσουν οι μαθητές μετά την εκπαιδευτική διαδικασία καθώς και τα διδακτικά υλικά αξιοποιώντας τα ενδιαφέροντα τους. Το μαθησιακό περιεχόμενο συνδέεται με το αναλυτικό προγράμματος σπουδών της γενικής και της εκπαίδευσης και αγωγής. Η μαθησιακή διαδικασία περιλαμβάνει τον τρόπο με τον οποίο αλληλεπιδρά ο μαθητής με το περιεχόμενο. Αυτό θα καθοριστεί από το πως θα οργανωθούν οι δραστηριότητες προκειμένου να επιτευχθεί ο διδακτικός στόχος. Η μαθησιακή διαδικασία συχνά

συμπεριλαμβάνει και το μαθησιακό περιβάλλον το οποίο αναφέρεται στις συνθήκες της τάξης που καθορίζουν τις μαθησιακές προσδοκίες. Τέλος, το μαθησιακό αποτέλεσμα συμπεριλαμβάνει και το τρόπο με τον οποίο οι μαθητές δείχνουν τι έμαθαν. Ο τρόπος αξιολόγησης πρέπει να ταιριάζει με τον τρόπο που διδάσκονται τα μαθήματα. Σύμφωνα με τους Valiandes, Boghian, Cojocariu και Lazar (2017) για να συμβούν τα παραπάνω ο εκπαιδευτικός χρειάζεται να κατέχει σε πολύ καλό βαθμό το θέμα που θα διδάξει, να γνωρίζει πολύ καλά τους μαθητές του, τις ανάγκες, τα ενδιαφέροντα, τα δυνατά και τα αδύναμα στοιχεία, να μπορεί να ανταποκριθεί στις ιδιαιτερότητες των μαθητών του, να αλλάζει και να προσαρμόζει το περιεχόμενο και τη διαδικασία της διδασκαλίας ανάλογα με την ανταπόκριση των μαθητών.

Αρκετές έρευνες εστιάζουν στον παράγοντα – εκπαιδευτικό για την αποτελεσματική διαφοροποιημένη διδασκαλία και υπογραμμίζουν την ανάγκη χαρτογράφησης των εκπαιδευτικών αναγκών των εκπαιδευτικών στον τομέα της διαφοροποιημένης διδασκαλίας, τη θετική στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στη διαφοροποίηση και την προώθηση της κουλτούρας της διαφορετικότητας στα σχολεία (Nicolae, 2014; Smit & Humpert, 2012; Suprayogi, Valcke, & Godwin, 2017). Η Valiandes (2015) διεξήγαγε έρευνα με στόχο να προσδιοριστεί η αποτελεσματικότητα της διαφοροποίησης στις τάξεις, να προσδιοριστούν τα χαρακτηριστικά της αποτελεσματικής διαφοροποιημένης διδασκαλίας και τα αποτελέσματα που έχουν αυτά τα χαρακτηριστικά στην ποιότητα της διδασκαλίας και της επίτευξης των μαθητών, χρησιμοποιώντας και δοκιμάζοντας το πρωτόκολλο παρατήρησης. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη έρευνα, οι αποτελεσματικές διαφοροποιημένες βασικές εκπαιδευτικές πρακτικές είναι οι εξής: η ιεραρχική σειρά μαθησιακών δραστηριοτήτων, η μεγιστοποίηση της ενεργού συμμετοχής των μαθητών στη μαθησιακή διαδικασία, η μείωση του χρόνου ομιλίας των εκπαιδευτικών κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας, η διαφοροποίηση των δραστηριοτήτων ανάλογα με τα ενδιαφέροντα των σπουδαστών και το προφίλ μάθησης και η συνεχής αξιολόγηση των επιτευγμάτων των μαθητών με ταυτόχρονη και συνεχή αξιολόγηση των μαθημάτων. Επίσης, τα αποτελέσματα της έρευνας εντοπίζουν και δικαιολογούν την ανάγκη διαφοροποιημένης διδασκαλίας προκειμένου να αυξηθεί η αποτελεσματικότητα μέσω της παροχής εκπαιδευτικής ποιότητας και ισότητας.

4. Νοητική Αναπηρία και Διαφοροποιημένη Διδασκαλία

Η νοημοσύνη και η προσαρμοστική συμπεριφορά αποτελούν δύο βασικούς παράγοντες για την κατανόηση και τον προσδιορισμό της Νοητικής Αναπηρίας (NA) (Gargiulo & Bouck, 2017). Ο μεν πρώτος μπορεί να θεωρεί ως ανθρώπινο γνώρισμα που προσδιορίζεται με βάση την απόδοση του ατόμου σε ορισμένους τύπους γνωστικών δεξιοτήτων. Αυτή η απόδοση ορίζεται μέσω των τεστ που μετρούν τον δείκτη νοημοσύνης (αναλογία νοητικής και χρονολογικής ηλικίας). Ο δεύτερος όρος αναφέρεται στο βαθμό στον οποίο το άτομο πληροί τα πρότυπα της ωρίμανσης, της μάθησης, της ανεξαρτησίας και της κοινωνικής υπευθυνότητας τα οποία αναμένονται για την ηλικία του και την κοινωνική του ομάδα. Σε αυτήν συγκαταλέγονται όλες εκείνες οι δεξιότητες (αντιληπτικές, κοινωνικές και

πρακτικές) που καθιστούν τον άνθρωπο ικανό να λειτουργήσει στην κοινωνία. Σύμφωνα με τον νέο (27/12/2017) πίνακα προσδιορισμού ποσοστού αναπηρίας (Α.Φ. 80000/45219/1864), ένα άτομο θεωρείται ότι υπολείπεται στην προσαρμοστική ικανότητα όταν παρουσιάζει σημαντικούς περιορισμούς σε δεξιότητες (ανάπτυξη λόγου και ομιλίας, δεξιότητες γραφής και ανάγνωσης, κατάκτηση αριθμητικών δεξιοτήτων, γνώση και διάκριση χρονικών μεγεθών, δεξιότητες φροντίδας εαυτού, δεξιότητες αυτόνομης διαβίωσης κ.α.).

Τα μαθησιακά χαρακτηριστικά των μαθητών με ΝΑ είναι ετερογενή και διαφέρουν ανάλογα την ηλικία, τη σοβαρότητα και την αιτιολογία του προβλήματος καθώς και από τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες που τους παρέχονται (Χρηστάκης, 2006). Σύμφωνα με τους Gargiulo και Bouck (2017) τα μαθησιακά χαρακτηριστικά τους είναι τα εξής: η έλλειψη προσοχής καθώς δεν μπορούν να εστιάσουν την προσοχή τους στις βασικές πτυχές του θέματος που τους παρουσιάζεται. Η μνήμη των μαθητών με ΝΑ παρουσιάζεται αρκετά φτωχότερη από τους τυπικά αναπτυσσόμενους συνομήλικους. Αυτό ισχύει τόσο για την βραχύχρονη μνήμη καθώς δεν μπορούν να απομνημονεύσουν εύκολα τις κατευθυντήριες οδηγίες για να εκτελέσουν μια δραστηριότητα, όσο και για την εργαζόμενη μνήμη. Οι κινητήριοι παράγοντες (κίνητρα), επίσης, είναι κρίσιμοι καθώς υπάρχει απόσταση μεταξύ της επίδοσης των μαθητών και των πραγματικών ικανοτήτων τους. Ακόμα, οι μαθητές με ΝΑ αδυνατούν να μεταφέρουν ή να γενικεύσουν τις γνώσεις που έμαθαν σε ένα καινούργιο πλαίσιο. Τέλος, οι μαθητές παρουσιάζουν αδυναμία στην ανάγνωση και συγκεκριμένα στην αναγνωστική κατανόηση. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν ικανοποιητικά σε τέτοιου είδους προκλήσεις. Σε προηγούμενες έρευνες μας (Δροσινού & Πανόπουλος, 2017; Drossinou - Korea & Papopoulos, 2017a) σε μαθητή και μαθήτρια με ΝΑ παρουσιάσαμε εξατομικευμένα διδακτικά προγράμματα και αποδείξαμε μέσω των ποιοτικών δεδομένων ότι οι εκπαιδευτικοί δεν θα πρέπει να διακατέχονται από χαμηλή προσδοκία αναφορικά με τις ικανότητες αναγνωστικής κατανόησης των μαθητών με ΝΑ και συνεπώς, μια δομημένη και προσαρμοσμένη διδασκαλία σύμφωνα με τις ανάγκες των μαθητών μπορεί να αποφέρει θετικά αποτελέσματα (Allor, Mathes, Roberts, Jones, & Champlin, 2010, Hua, Woods-Groves, Ford, & Nobles, 2014).

Σύμφωνα με τους Gargiulo και Bouck (2017) η διαφοροποιημένη διδασκαλία ενδίκνεται για τους μαθητές με ΝΑ στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση καθώς τους οδηγεί στην πλήρη πρόσβαση τους στο γενικό αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών. Οι ίδιοι υποστηρίζουν ότι η διαφοροποίηση αφορά την ατομική πρόσβαση των μαθητών με ΝΑ στην εκπαιδευτική διαδικασία γι' αυτό και πρέπει να προσαρμόζεται στις ατομικές του ανάγκες πλαισιωμένος είτε σε εξατομικευμένο πρόγραμμα είτε σε μαθητική ομάδα.

Οι Gartin, Murdick, Imbeau και Perne (2002) τονίζουν ότι οι εκπαιδευτικοί του σήμερα αναζητούν ένα μέσο αντιμετώπισης του θέματος της πολυμορφίας στην τάξη, όπου τοποθετούνται μαθητές με ΝΑ, μέσω της χρήσης κατάλληλων στρατηγικών διδασκαλίας. Στις σημερινές αίθουσες διδασκαλίας, οι εκπαιδευτικοί καλούνται να σχεδιάσουν τη διδασκαλία όχι μόνο για να ικανοποιήσουν τις συγκεκριμένες εκπαιδευτικές ανάγκες των μαθητών με ΝΑ αλλά και για να ανταποκριθούν στα πρότυπα σπουδών. Προκειμένου να ενσωματωθούν οι αρχές μιας διαφοροποιημένης διδασκαλίας και να προετοιμαστεί ένα πρόγραμμα σπουδών υψηλής ποιότητας, ο εκπαιδευτικός πρέπει να καταλάβει ότι το πρόγραμμα σπουδών μπορεί να χωριστεί σε τρία ειδικά και αλληλένδετα

συστατικά: (α) το περιεχόμενο, (β) την διαδικασία, και (γ) το αποτέλεσμα. Για μαθητές με πιο σοβαρή αναπηρία ίσως χρειαστεί να αλλάξουν το πρόγραμμα σπουδών και οι εκπαιδευτικές στρατηγικές. Η αλλαγή των προγραμμάτων μπορεί να γίνει είτε με τον εμπλουτισμό του ήδη υπάρχοντος, είτε με απλούστευσή του ή με εναλλακτικό τρόπο διαμόρφωσής του. Μαζί με την προσαρμογή του περιεχόμενου υλοποιείται και η εκπαιδευτική προσαρμογή (χρήση ηχητικού ή οπτικού υλικού, γραφικοί οργανωτές, τροποποίηση κειμένου κ.α.). Τέλος, αναφορικά με την τροποποίηση του αποτελέσματος ο μαθητής μπορεί να αξιολογηθεί παρουσιάζοντας όσα έμαθε προφορικά, γραπτά, μέσα από ταινίες ή από θέατρο, μέσω νέων τεχνολογιών, μέσω κατασκευής τρισδιάστατων γνωστικών μηχανών με μινιατούρες (Δροσινού- Κορέα, Μ, 2017δ). Μια ακόμη ανησυχία για τους μαθητές με αναπτυξιακές αναπηρίες είναι εάν η θέση της διδασκαλίας βρίσκεται στην τάξη γενικής εκπαίδευσης ή σε πιο εξειδικευμένο περιβάλλον. Ωστόσο, οι αποφάσεις σχετικά με το καταλληλότερο εκπαιδευτικό περιβάλλον για έναν φοιτητή πρέπει τελικά να βασίζονται στις μοναδικές και συγκεκριμένες ανάγκες του σπουδαστή.

Οι Strogilos, Tragoulia, & Kaila (2015) διεξήγαγαν μια έρευνα με σκοπό να προσδιορίσουν και να αξιολογήσουν τον τρόπο εκπαίδευσης των μαθητών με ΝΑ στις γενικές τάξεις με ένα υποστηρικτικό μοντέλο συνεκπαίδευσης όπου οι τροποποιήσεις του προγράμματος σπουδών θεωρούνται απαραίτητες για την κοινωνική και ακαδημαϊκή πρόοδο των μαθητών με ΝΑ στις τάξεις γενικής εκπαίδευσης. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα οι εκπαιδευτικοί έδιναν στους μαθητές με ΝΑ τις ίδιες δραστηριότητες με την υπόλοιπη τάξη ή παρείχαν διαφορετικές δραστηριότητες όταν οι συγκεκριμένοι μαθητές δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν το πρόγραμμα των μαθημάτων. Όσον αφορά τη χρήση συγκεκριμένων διδακτικών προσεγγίσεων για την προώθηση της πρόσβασης στο γενικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, παρατηρήθηκαν αρκετές ασυνέπειες. Επίσης, παρατηρήθηκε ότι η μαθησιακή διαδικασία δεν συνέβαλε στην αυτόνομη εκμάθηση των μαθητών με ΝΑ. Η χρήση εικόνων και συμβόλων σπάνια παρατηρήθηκε. Η χρήση δομημένης διδασκαλίας, η έμφαση στις ρουτίνες και τα μεμονωμένα χρονοδιαγράμματα χρησιμοποιήθηκαν σπάνια. Επιπλέον, οι γονείς όλων των μαθητών εξέφρασαν την ανησυχία τους για την απουσία κατάλληλων τροποποιήσεων του προγράμματος σπουδών ανάλογα με τις ανάγκες των παιδιών τους. Σύμφωνα με τους ερευνητές, απαιτείται περισσότερη διερεύνηση όσον αφορά τις συνθήκες υπό τις οποίες ικανοποιούνται οι ανάγκες αυτών των μαθητών και ποιες εκπαιδευτικές στρατηγικές θα μπορούσαν να ενισχύσουν την αλληλεπίδραση, τη συμμετοχή και τη μάθηση τους.

Στην παρούσα εργασία εφαρμόζεται διαφοροποιημένη διδασκαλία σε δραστηριότητες γλωσσικών δεξιοτήτων σε μαθητή με ΝΑ στη γενική τάξη εφαρμόζοντας ένα Στοχευμένο, Ατομικό, Δομημένο και Ενταξιακό Πρόγραμμα Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης (ΣΑΔΕΠΕΑΕ) (Δροσινού - Κορέα, 2017β). Σύμφωνα με την Δροσινού - Κορέα (2017β), το ΣΑΔΕΠΕΑΕ συμβάλλει στην ομαλή σχολική ένταξη των μαθητών και στη συμμετοχή τους σε σχολικές εργασίες συμβαδίζοντας, όσο το δυνατόν περισσότερο με τους τυπικά αναπτυσσόμενους συμμαθητές του (σ. 322). Μ' αυτό, ο εκπαιδευτικός ΕΑΕ μελετά μεμονωμένα τα παιδιά με ΝΑ και τα οδηγεί σε αυτόνομη μέθοδο μελέτης ή προετοιμάζοντας τους να σταθούν σε μικροομαδικές δραστηριότητες (Δροσινού - Κορέα, Μ, 2017β, σσ. 341-342).

Θεωρητικά οι αρχές που διέπουν το ΣΑΔΕΠΕΑΕ συγκλίνουν με όσα προϋποθέτει μια αποτελεσματική διαφοροποιημένη διδασκαλία (Εικόνα 1). Παρακάτω αναλύεται ο σχεδιασμός της διαφοροποίησης με βάση τη δομή του ΣΑΔΕΠΕΑΕ το οποίο αποτελείται σε πέντε φάσεις.

Η πρώτη φάση του ΣΑΔΕΠΕΑΕ περιλαμβάνει τη συστηματική εμπειρική παρατήρηση στη διάρκεια της οποίας ο εκπαιδευτικός ΕΑΕ μελετά την περίπτωση του μαθητή με ΝΑ και σύμφωνα με την πείρα του καταλήγει σε ετερο - παρατηρήσεις αναφορικά με το ατομικό, οικογενειακό, το σχολικό ιστορικό και τη διάγνωση που φέρει από το Κέντρο Διαφοροδιάγνωσης Διάγνωσης Υποστήριξης (ΚΕΔΔΥ) ή τα Ιατροπαιδαγωγικά Κέντρα. Συνεπώς, ο εκπαιδευτικός ΕΑΕ χτίζει μια πρώτη εικόνα για το μαθησιακό προφίλ του μαθητή (Δροσινού - Κορέα, Μ, 2017β). Το μαθησιακό προφίλ του μαθητή συμπληρώνεται με την άτυπη παιδαγωγική αξιολόγηση σύμφωνα με τη δεύτερη φάση του ΣΑΔΕΠΕΑΕ και την καταγραφή των επιπέδων δεξιοτήτων του μαθητή στους διάφορους τομείς που ελέγχονται με ορισμένες Λίστες Ελέγχου Βασικών Δεξιοτήτων (ΛΕΒΔ) (Δροσινού-Κορέα, 2017γ; Μαρκάκης & Δροσινού, 2001). Στην τρίτη φάση, δομείται το σχέδιο του διδακτικού προγράμματος. Τα βασικά στοιχεία που πρέπει να διέπουν ένα διδακτικό σχέδιο δόμησης μεταξύ άλλων είναι τα εξής: το χρονοδιάγραμμα διδακτικής παρέμβασης, ο διδακτικός στόχος και ανάλυση του. Σε αυτό το πεδίο διατυπώνεται ο μαρκοπρόθεσμος, μεσοπρόθεσμος και βραχυπρόθεσμος διδακτικός στόχος για το ετήσιο, μηνιαίο και εβδομαδιαίο πρόγραμμα αντίστοιχα (Χρηστάκης Κ. , 2013, ΥΠΕΠΘ-ΠΙ, 2009). Η σύνταξη των παραπάνω στόχων προκύπτει από το συνδυασμό των επιμέρους στόχων που θέτει ο εκπαιδευτικός ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης στα: (α) ΔΕΠΠΣ, (β) ΑΠΣ, (γ) ΠΑΠΕΑ και (δ) περιοχή Μαθησιακής ετοιμότητας. Επιπρόσθετα, στο συγκεκριμένο πεδίο καταγράφονται αριθμητικά τα διδακτικά βήματα (Task analysis) (Χρηστάκης, 2013). Τέλος, ο εκπαιδευτικός ΕΑΕ χρειάζεται να ορίζει και να καταγράφει τα παιδαγωγικά υλικά και διδακτικά μέσα. Η επιλογή αυτών γίνεται με βάση το επίπεδο της νοητικής ικανότητας του μαθητή, τις μαθησιακές του δυσκολίες και τις ικανότητές του. Η τέταρτη φάση του ΣΑΔΕΠΕΑΕ περιλαμβάνει την υλοποίηση του διδακτικού στόχου με διδακτικές διαφοροποιήσεις στην τάξη. Σε αυτή τη φάση ορίζεται ο χώρος που θα πραγματοποιηθεί η διδακτική παρέμβαση εξατομικευμένα ή μικρο-ομαδικά (Δροσινού- Κορέα, Μ, 2017δ). Η αξιολόγηση του μαθητή αλλά και του εκπαιδευτικού έργου σύμφωνα με την πέμπτη φάση του ΣΑΔΕΠΕΑΕ εξετάζεται με συναφείς δραστηριότητες με αυτές που διδάχθηκε και δείχνει εάν κατανόησε αυτό που έμαθε (Δροσινού- Κορέα, Μ, 2017δ).

Εικόνα 1 Σύγκλιση των γενικών και ειδικών παιδαγωγικών αρχών ΣΑΔΕΠΕΑΕ – Διαφοροποιημένης Διδασκαλίας

5. Σκοπιμότητα εργασίας

Στην παρούσα μελέτη αναλύουμε τη διαδικασία σχεδιασμού του ΣΑΔΕΠΕΑΕ σε σχέση με τα δομικά συστατικά του μαθητή (μαθησιακό προφίλ, ετοιμότητα, ενδιαφέροντα, περιεχόμενο, διαδικασία και αποτέλεσμα) και τη διαφοροποιημένη διδασκαλία. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζουμε αν η διαφοροποιημένη διαδικασία που εφαρμόστηκε σε μαθητή με ΝΑ προκειμένου να ενταχθεί μαθησιακά σε μικρο - ομαδικές δραστηριότητες στο μάθημα της αρχαίας Ελληνικής γλώσσας ήταν αποτελεσματική στα πλαίσια της υλοποίησης του ΣΑΔΕΠΕΑΕ.

6. Μεθοδολογία

Η παρούσα έρευνα αποτελεί μελέτη περίπτωσης μαθητή με ΝΑ (Αβραμίδης & Καλύβα, 2006). Στο πλαίσιο αυτό αξιοποιήθηκαν: (α) η μεθοδολογία της συμμετοχικής παρατήρησης (Δροσινού-Κορέα, Μ, 2017γ, σ. 388), (β) η μεθοδολογία της εκπαιδευτικής παρέμβασης που ταυτίζεται με την υλοποίηση της διδακτικής εργασίας καθώς η ίδια αποτελεί αυτοτελές διδακτικό έργο (Δροσινού- Κορέα, 2017δ; Χρηστάκης, 2013) και (γ) η μεθοδολογία της ειδικής διδακτικής που περιλαμβάνει παιδαγωγικές αρχές και μεθόδους διδασκαλίας στοχεύοντας στην αλλαγή του τρόπου που ο μαθητής μαθαίνει πώς να μαθαίνει και αποβλέπει στην αλλαγή του τρόπου συμπεριφοράς στην διαχείριση και επίλυση των προβλημάτων» (Δροσινού- Κορέα, Μ, 2017δ, σ. 485).

6.1 Ερευνητικά εργαλεία

Για τη συλλογή των δεδομένων της έρευνας αξιοποιήθηκαν οι Λίστες Ελέγχου Βασικών Δεξιοτήτων για την άτυπη παιδαγωγική αξιολόγηση του μαθητή και το Έντυπο Διδακτικής Αλληλεπίδρασης. Πιο συγκεκριμένα:

6.1.1. Λίστες Ελέγχου Βασικών Δεξιοτήτων (ΛΕΒΔ)

Η συμμετοχική παρατήρηση εφαρμόζεται στα πλαίσια της άτυπης παιδαγωγικής αξιολόγησης και συνίσταται στην καταγραφή του επιπέδου δεξιοτήτων του μαθητή στους διάφορους τομείς μέσω της συμπλήρωσης των ΛΕΒΔ (Δροσινού – Κορέα, 2017γ, σ. 396). Αυτή διενεργείται από τον εκπαιδευτικό ΕΑΕ σε δύο στάδια: η αρχική παρατήρηση (μαύρη τεθλασμένη γραμμή) πραγματοποιείται πριν την εφαρμογή του διδακτικού προγράμματος και η τελική παρατήρηση (κόκκινη γραμμή διακύμανσης) πραγματοποιείται μετά το πέρας του διδακτικού προγράμματος. Η συμπλήρωση των ΛΕΒΔ γίνεται μέσω πινάκων excel, όπου η τεθλασμένη γραμμή που σχηματίζεται σύμφωνα με τις ικανότητες και αδυναμίες του μαθητή δείχνει την ακαδημαϊκή του επίδοση (Δροσινού-Κορέα, Μ, 2017γ, σ. 397).

6.1.2. Έντυπο διδακτικής αλληλεπίδρασης (ΕΔΑ)

Πρόκειται για ένα μέσο αξιολόγησης της προόδου και της αυτονομίας του μαθητή κατά τη διάρκεια της διδακτικής παρέμβασης (Δροσινού- Κορέα, Μ, 2017δ, σσ. 500-503). Οπτικοποιείται σε έναν πίνακα ο οποίος περιλαμβάνει τα στοιχεία του μαθητή, τον διδακτικό στόχο, την ημερομηνία κάθε διδακτικής παρέμβασης και την καταγραφή σημαντικής αλληλεπιδραστικής στιχομυθίας μεταξύ εκπαιδευτικού και μαθητή από την καθημερινή διδακτική παρέμβαση. Συγκεκριμένα, περιλαμβάνει φράσεις του παιδιού και του εκπαιδευτικού, καθώς και το σχολιασμό της αλληλεπίδρασης τους που έχει ως στόχο ένα γόνιμο και εποικοδομητικό παιδαγωγικό αναστοχασμό για την ανατροφοδότηση της διδακτικής παρέμβασης.

6.2 Συμμετέχοντες και Σχολικό Πλαίσιο

Για την παρούσα έρευνα προσεγγίστηκε, μετά από σύμφωνη γνώμη των γονέων, μαθητής που φοιτά σε σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αστικής περιοχής και έχει διαγνωσθεί με ήπια Νοητική Αναπηρία. Το σχολικό πλαίσιο που πραγματοποιήθηκε η έρευνα ήταν μια γενική τάξη αποτελούμενη από 18 μαθητές χωρίς να φέρουν διάγνωση ως άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, έναν εκπαιδευτικό/ φιλόλογο Γενικής Εκπαίδευσης χωρίς εξειδίκευση στην ΕΑΕ και έναν εκπαιδευτικό/ φιλόλογο – ερευνητή με εξειδίκευση στην ΕΑΕ. Ο τελευταίος υποστήριζε τον μαθητή παρέχοντας του Παράλληλη Διδακτική Υποστήριξη στο μάθημα της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας.

6.3 Σχέδιο και Πορεία Έρευνας

Στη διάρκεια της πρώτης φάσης του ΣΑΔΕΠΕΑΕ, ο εκπαιδευτικός ΕΑΕ – ερευνητής σύλλεξε αρχικές πληροφορίες για το ατομικό, οικογενειακό και σχολικό ιστορικό του μαθητή από το σχολικό και οικογενειακό πλαίσιο προκειμένου να δομήσει το μαθησιακό προφίλ του μαθητή. Ο μαθητής με ΝΑ είναι 12 ετών και φοιτά στην πρώτη τάξη του Γυμνασίου. Μοιάζει να είναι ευτυχισμένος και διατηρεί μια ικανοποιητική επικοινωνία με τους συμμαθητές του. Ωστόσο, όταν του ζητηθεί να ασχοληθεί με τις σχολικές του εργασίες μιλά απότομα, εκδηλώνει θυμό και δεν εκτελεί οδηγίες. Το αίτημα της οικογένειας είναι ο μαθητής να «είναι πιο ενεργός στην εκπαιδευτική διαδικασία».

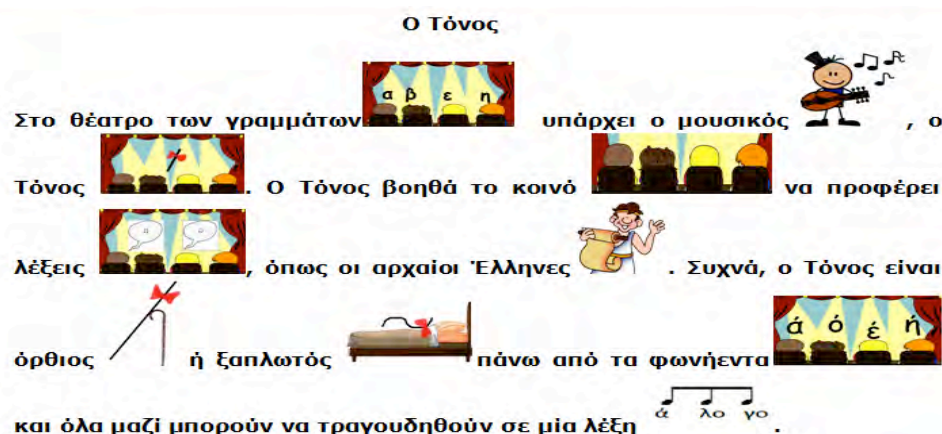
Στη δεύτερη φάση του ΣΑΔΕΠΕΑΕ, ο εκπαιδευτικός διενήργησε άτυπη παιδαγωγική αξιολόγηση μέσω της αρχικής συμμετοχικής παρατήρησης που διήρκεσε έξι εβδομάδες. Η άτυπη παιδαγωγική αξιολόγηση συνίσταται στη καταγραφή του επιπέδου δεξιοτήτων του μαθητή με ΝΑ. Οι αποκλίσεις από τη γραμμή βάσης του μαθητή με ΝΑ (α' γυμνασίου, α' εξάμηνο) σημειώνεται σε εξάμηνα φοίτησης. Πιο συγκεκριμένα:

Σύμφωνα με τις ΛΕΒΔ Μαθησιακής Ετοιμότητας (εικόνα 2) ο προφορικός λόγος του μαθητή εκτιμάται ότι είναι περιορισμένος. Αν και ο μαθητής μπορεί να επικοινωνήσει επιλέγει τις περισσότερες φορές οι απαντήσεις του να είναι μονολεκτικές. Ο μαθητής στην περιοχή της ψυχοκινητικότητας εκτιμάται παιδαγωγικά περίπου στα επίπεδα των συνομήλικων του με τις δεξιότητες χρόνου και ρυθμού να καταγράφονται 2 εξάμηνα φοίτησης πιο κάτω από τη γραμμή βάσης. Αναφορικά με τις νοητικές ικανότητες εμφανίζει δυσκολίες στη συγκέντρωση

προσοχής αναφορικά με τα γνωστικά αντικείμενα (απόκλιση 6 εξαμήνων από τη γραμμή βάσης). Ακόμα, ο μαθητής παρουσιάζει χαμηλή αυτοεκτίμηση και συνεχώς χρειάζεται ενθάρρυνση, επιβράβευση και παρότρυνση για να ολοκληρώσει μια δραστηριότητα. Τέλος, ως προς τις δεξιότητες συνεργασίας με τους άλλους δεν συνεργάζεται πάντα με τους καθηγητές ειδικής και γενικής εκπαίδευσης και αρνείται να συμμετέχει στο μάθημα. Σύμφωνα με τις ΛΕΒΔ των ειδικών εκπαιδευτικών αναγκών όπως αναπαρίστανται στο Πλαίσιο του Αναλυτικού Προγράμματος Ειδικής Αγωγής (ΠΑΠΕΑ) (εικόνα 3) ο μαθητής με ΝΑ παρουσιάζει αδυναμίες στις βασικές γλωσσικές δεξιότητες (Δ' Δημοτικού, α' εξάμηνο). Τέλος, οι ΛΕΒΔ των Γενικών Μαθησιακών Δυσκολιών συμπληρώθηκαν σύμφωνα με το ΑΠΣ του μαθήματος της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας στο οποίο πραγματοποιήθηκε η διδακτική παρέμβαση (Εικόνα 4). Παρόμοια, εικόνα καταγράφεται στις γλωσσικές δεξιότητες του μαθητή, αφού παρουσιάζει απόκλιση 6 εξαμήνων φοίτησης από τη γραμμή βάσης. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε ότι ο μαθητής δυσκολεύεται στην προφορά και στη διάκριση συλλαβών σε λέξεις της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσας εξαιτίας της μη οικειοποίησης και χρήσης τους ενώ ανυπέβλητο εμπόδιο μοιάζει να αποτελεί η κατάρκτηση του τονισμού των συγκεκριμένων λέξεων.

Στην τρίτη φάση του ΣΑΔΕΠΕΑΕ δομήσαμε το σχέδιο μάθησης προσαρμοσμένο στις ειδικές ανάγκες του μαθητή με έμφαση το μάθημα της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσας. Το περιεχόμενο της διδακτικής παρέμβασης διατυπώθηκε με τον διδακτικό στόχο «ο μαθητής να τονίζει δυσύλλαβες λέξεις της αρχαίας Ελληνικής γλώσσας σύμφωνα με τους 3 κανόνες τονισμού». Σύμφωνα με το ΑΠΣ του μαθήματος οι μαθητές της τάξης χρειάζονταν 7 ώρες διδασκαλίας για να κατακτήσουν το μηχανισμό τονισμού της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Συνεπώς, σε αυτό το χρόνο ο μαθητής διδάχθηκε 9 διδακτικά βήματα (task analysis).

Στην τέταρτη φάση αποφασίστηκε η διαφοροποίηση στο περιβάλλον διδασκαλίας τους μαθητή και η διαδικασία εκπαίδευσης του όπως προαπαιτεί η διαφοροποιημένη διδασκαλία. Ο μαθητής διδάχθηκε στην γενική τάξη εξατομικευμένα καθώς δεν έχει αναπτύξει ακόμα σχέσεις με τους συμμαθητές του. Σε αυτή τη φάση του ΣΑΔΕΠΕΑΕ υλοποιήθηκε η διδακτική παρέμβασή. Αρχικά, ο μαθητής διάβαζε και κατανοούσε διαφοροποιημένο κείμενο με οπτικούς εννοιολογικούς διευκολυντές που αναφερόταν σε κάθε κανόνα (Εικόνα 5).

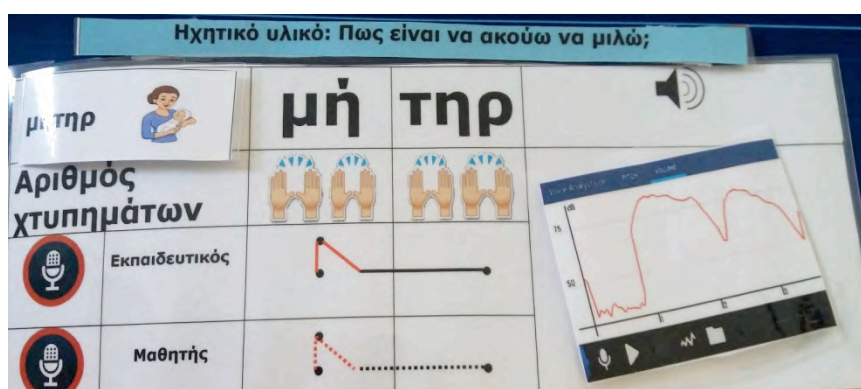
Εικόνα 5 Πρώτη διδακτική παρέμβαση. Ο μαθητής με ΝΑ εξοικειώνεται με τον τονισμό

Έπειτα, καλούνταν να εκτελέσει διαφοροποιημένες δραστηριότητες εμπέδωσης των κανόνων (Εικόνα 6).

Εικόνα 6 Πρώτη παρέμβαση. Δραστηριότητα εξοκείωσης με τον τονισμό

Επιπρόσθετα, έχοντας υπόψη μας ότι ο μαθητής έχει ικανοποιητική επίδοση ικανότητα στην ψυχοκινητικότητα διαμορφώσαμε δραστηριότητα που συμπεριελάμβανε δεξιότητες χρόνου και ρυθμού. Ο μαθητής, για παράδειγμα, κλήθηκε να προφέρει όπως οι αρχαίοι Έλληνες τις βραχύχρονες και μακρόχρονες συλλαβές χτυπώντας μία ή δύο φορές τα χέρια του στο θρανίο αντίστοιχα. Στη συνέχεια, ο εκπαιδευτικός ΕΑΕ ηχογράφησε την φωνή του μαθητή όταν πρόφερε τις λέξεις και παρατηρούσε το ηχητικό σχεδιάγραμμα ώστε να κατανοήσει ο τη διάρκεια του χρόνου που αφιέρωνε για κάθε συλλαβή (μέσω της εφαρμογής του κινητού: Voice Analyst Lite) (Εικόνα 7). Αυτή η δραστηριότητα αποτέλεσε και τρόπο αξιολόγηση για τον μαθητή. Ο μαθητής καλούνταν να μας υποδείξει με το χτύπημα των χεριών εάν οι συλλαβές είναι μακρόχρονες ή βραχύχρονες, να τονίσει με την ένταση της φωνής του την σωστή συλλαβή με τον σωστό τονισμό (οξεία ή περισπωμένη). Όταν το ηχητικό γράφημα διαρκούσε περισσότερο στη μακρόχρονη συλλαβή τότε διαπιστώναμε ότι μαθητής μπορούσε να προσδιορίσει τις μακρόχρονες από τις βραχύχρονες συλλαβές.

Εικόνα 7 Ο μαθητής χτυπώντας 2 φορές τα χέρια του στο θρανίο προσδιορίζει τις μακρόχρονες συλλαβές. Παράλληλα ηχογραφείται η προφορά του. Το ηχητικό σχεδιάγραμμα βοηθά τόσο τον μαθητή όσο και τον εκπαιδευτικό ΕΑΕ να αξιολογήσουν την επίδοσή του.

7. Αποτελέσματα

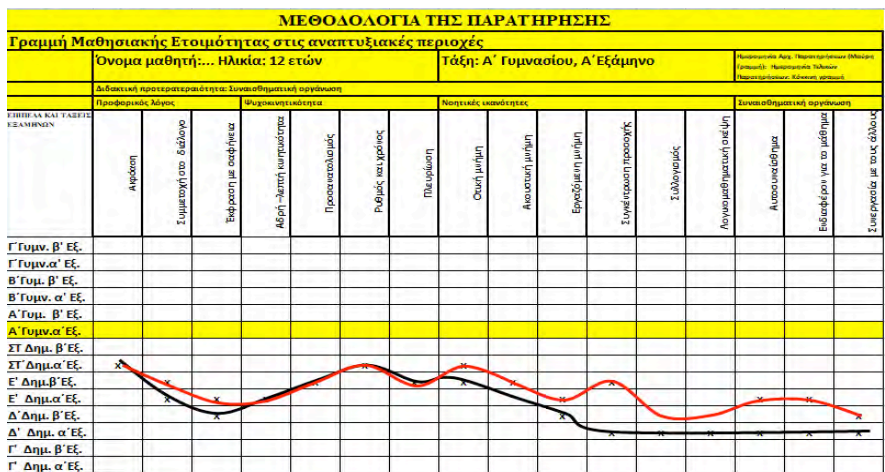
Στην Πέμπτη φάση του ΣΑΔΕΠΕΑΕ αξιολογήθηκε το αποτέλεσμα της διαφοροποιημένης διδασκαλίας μέσω των ΛΕΒΔ και του ΕΔΑ.

Σύμφωνα με τα Έντυπα Διδακτικής Αλληλεπίδρασης για κάθε διδακτική παρέμβαση εξάγουμε τα εξής συμπεράσματα: Ο μαθητής συμμετείχε στην εκπαιδευτική διαδικασία: «Ο μαθητής ήταν συνεργάσιμος και αυτό μας έκανε να αισθανθούμε ότι βρήκε αρκετά ενδιαφέρον το διαφοροποιημένο υλικό». Το τελευταίο ενίσχυσε και το επίπεδο συγκέντρωσης του» (ΕΔΑ). Ο μαθητής κινητοποιείται περισσότερο: «Στη διάρκεια της παρέμβασης πλησίασε και εξέφρασε τον ενθουσιασμό της η καθηγήτρια γενικής αγωγής για το διαφοροποιημένο υλικό. Αμέσως, μας ζήτησε να της πούμε πως μπορεί να φτιάξει παρόμοιες δραστηριότητες για όλους τους μαθητές. Παρατήρησα ότι ο μαθητής ακούγοντας την καθηγήτρια να ενθουσιάζεται φάνηκε να δείχνει ακόμη περισσότερο ζήλο για τις δραστηριότητες» (ΕΔΑ). Ανέπτυξε θετικό αυτοσυναίσθημα για τα αρχαία ελληνικά: «Κάθε φορά που ολοκληρώνουμε τη διδακτική παρέμβαση ο μαθητής είναι πιο ενεργός στα μαθήματα που ακολουθούν. Δεν ρίχνει το κεφάλι του πάνω στο θρανίο. Το γεγονός ότι την ώρα της διαφοροποιημένης διαδικασίας δίνεται στο μαθητή ο χρόνος και ο χώρος αλλά και η κατάλληλη προσοχή από εμάς ωθεί τον μαθητή να ενεργοποιηθεί θετικά στο σχολικό πλαίσιο. Χρειάστηκε να επισημάνουμε στους εκπαιδευτικούς να ενεργοποιούν τον μαθητή ρωτώντας τον ή δίνοντας το κατάλληλο ενδιαφέρον ώστε η αυτοεκτίμηση του μαθητή να βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα νιώθοντας ότι τον αποδέχονται και δεν αδιαφορούν για αυτόν. Να νιώσει ότι του δείχνουν εμπιστοσύνη στις ικανότητες» (ΕΔΑ). Η διαφοροποίηση των γλωσσικών δραστηριοτήτων αποτέλεσε το έναυσμα για μικρο-ομαδικές δραστηριότητες: «Η καθηγήτρια βλέποντας ότι μαθητής χτύπησε τα χέρια του στο θρανίο μας πλησίασε και αφού της εξηγήσαμε τη μέθοδο με την οποία ο μαθητής διακρίνει τις μακρόχρονες από τις βραχύχρονες συλλαβές μας πρότεινε κάποια στιγμή να δείξουμε στην τάξη αυτή τη διδακτική μέθοδο για να κατανοήσουν και υπόλοιποι μαθητές το συγκεκριμένο γραμματικό φαινόμενο» (ΕΔΑ). Ο μαθητής έδειξε να κατανοεί και να κατακτά τα διδακτικά βήματα:

«Εξοικειώθηκε με τους τόνους της αρχαίας Ελληνικής γλώσσας. Έμαθε να διακρίνει τις συλλαβές των λέξεων, να διακρίνει, να δείχνει και να συμβολίζει τις βραχύχρονες και τις μακρόχρονες διφθόγγους της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και να κατανοεί τους τρεις βασικούς κανόνες τονισμού της αρχαίας ελληνικής γλώσσας»(ΕΔΑ). Η επίδοση (αποτέλεσμα) του μαθητή κρίνεται ικανοποιητική μέσα από δραστηριότητες με την αξιοποίηση του προγράμματος ηχογράφησης της φωνής του μαθητή: «–Κάθε φορά που βλέπεις βραχύχρονη συλλαβή χτυπάς μια φορά τα χέρια σου στο θρανίο. Κάθε φορά που βλέπεις μακρόχρονη συλλαβή χτυπάς δυο φορές τα χέρια σου στο θρανίο. Ξεκινάμε με τη λέξη “όρω” Ένα, δύο, τρία...Πάμε! (ο μαθητής δυσκολεύεται στην αρχή. Έτσι, ζητά τη βοήθεια του εκπαιδευτικού). Πάμε στη λέξη “κῆπος”. –Κύριε, εδώ, θα χτυπήσουμε πρώτα δυο φορές τα χέρια και μετά μία. –Μπράβο!» (ηχητικό υλικό).

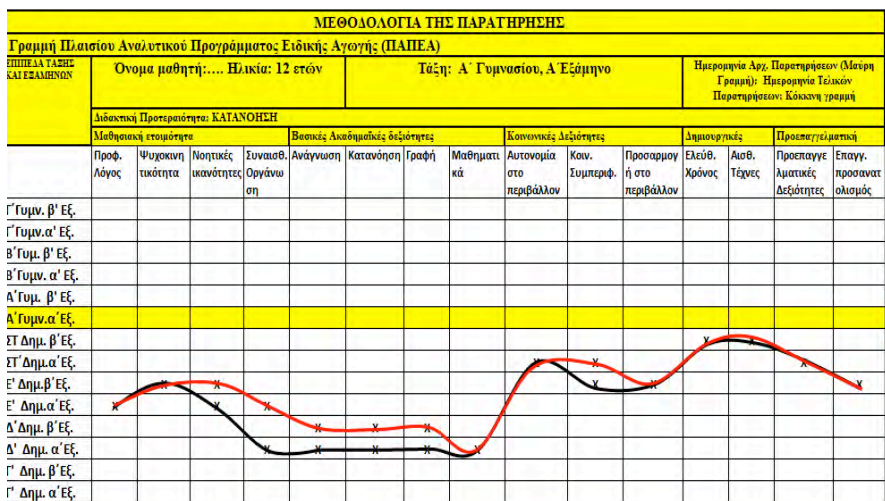
Σύμφωνα με την τελική συμμετοχική παρατήρηση ο μαθητής στις ΛΕΒΔ Μαθησιακής Ετοιμότητας (εικόνα 1) βελτιώθηκε στην οπτική και εργαζόμενη μνήμη

κατά ένα εξάμηνο φοίτησης. Οι γλωσσικές δραστηριότητες που υλοποιήθηκαν με βάση τον ρυθμό και το χρόνο (πεδία που ο μαθητής έχει κατακτήσει σε ικανοποιητικό επίπεδο) συνέβαλλαν στην ενίσχυση της συγκέντρωσης της προσοχής του. Ακόμα, ο μαθητής στις νευροαναπτυξιακές περιοχές της συναισθηματικής οργάνωσης παρουσιάζει βελτίωση δύο εξαμήνων από την αρχική άτυπη παιδαγωγική αξιολόγηση στις στήλες «αυτοσυναίσθημα» και «ενδιαφέρον για μάθηση» (Ε' Δημοτικού, α' εξάμηνο).

Εικόνα 2 Πίνακας μεταβολών Μαθησιακής Ετοιμότητας

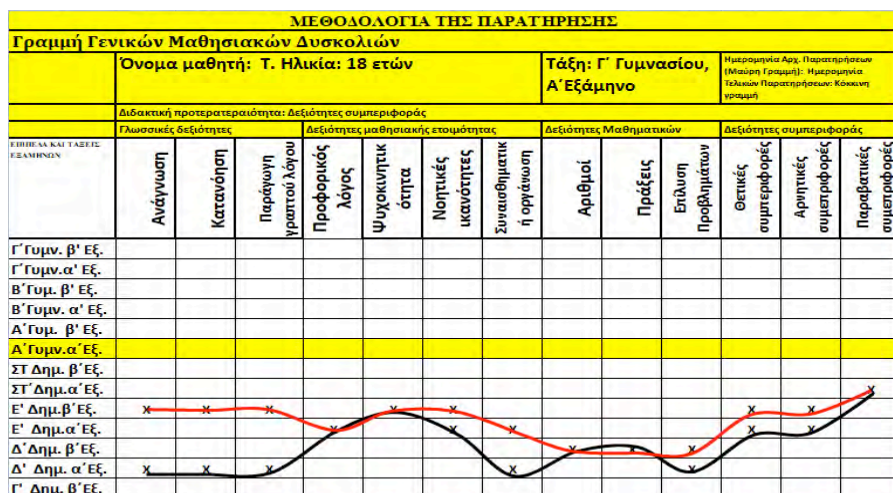
Σύμφωνα με τις ΛΕΒΔ ειδικών εκπαιδευτικών αναγκών (ΠΑΠΕΑ) (εικόνα 2) ο μαθητής με ΝΑ παρουσίασε ικανοποιητική επίδοση αδυναμίες στις βασικές γλωσσικές δεξιότητες (αποκωδικοποίηση, κατανόηση και γραφή λέξεων αρχαίας ελληνικής γλώσσας).

Εικόνα 3 Πίνακας μεταβολών ΠΑΠΕΑ

Τέλος, οι ΛΕΒΔ των Γενικών Μαθησιακών Δυσκολιών συμπληρώθηκαν σύμφωνα με το ΑΠΣ τους μαθήματος της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας στο οποίο πραγματοποιήθηκε η διδακτική παρέμβαση (Εικόνα 3). Έτσι, οι γλωσσικές

δεξιότητες (ανάγνωση, γραφή και κατανόηση) αναφέρονται στο διδακτικό βήμα που ορίσαμε ο οποίος είναι απλοποιημένος καθώς συμπεριλάβαμε σε αυτόν τους 3 από τους 5 βασικούς κανόνες τονισμού. Ο μαθητής κρίθηκε ότι κατέκτησε το διδακτικό στόχο γι' αυτό και η γραμμή διακύμανσης τοποθετήθηκε 3 εξάμηνα φοίτησης πιο πάνω από την αρχική παρατήρηση (Ε' Δημοτικού, β' εξάμηνο).

Εικόνα 4 Πίνακας μεταβολών Γενικών Μαθησιακών Δυσκολιών

8. Συμπεράσματα

Η εφαρμογή του ΣΑΔΕΠΕΑΕ ενίσχυσε την εμπλοκή του μαθητή με ΝΑ στην εκπαιδευτική διαδικασία και συνέβαλε στην ακαδημαϊκή του άνοδο στο μάθημα της αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας. Γεγονός που επιβεβαιώνεται και από μελέτη μας όπου το ΣΑΔΕΠΕΑΕ εστιάζοντας στη διδασκαλία δύο βασικών δεξιοτήτων αποκωδικοποίησης λέξεων (phonological awareness, letter – sound correspondence) βελτίωσε τις αναγνωστικές δεξιότητες του μαθητή με ΝΑ με χαμηλό δείκτης νοημοσύνης που φοιτά σε ενταξιακό σχολείο (Panopoulos, N. and ; Drossinou - Korea, M, 2017b).

Το ΣΑΔΕΠΕΑΕ αποτελεί τη στρατηγική για τη διαφοροποιημένη διδασκαλία. Βασικός σκοπός της τελευταίας αποτελεί η εξισορρόπηση και ικανοποίηση των αναγκών των μαθητών και των απαιτήσεων του Αναλυτικού Προγράμματος. Στην παρούσα μελέτη αποδείχθηκε ότι η διδακτική προτεραιότητα με ορισμένο διδακτικό στόχο κάλυψε τις ανάγκες σε γλωσσικές δεξιότητες του μαθητή και ικανοποίησε τους σκοπούς του αναλυτικού προγράμματος (Gartin, Murdick, Imbeau, & Perne, 2002). Οι Strogilos και συν. (2017) υποστηρίζουν ότι η διαφοροποίηση δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή και να ασκείται ως προσέγγιση που εστιάζει στο έλλειμμα του μαθητή αλλά να είναι προσανατολισμένη στο περιβάλλον (προσαρμογή του προγράμματος σπουδών). Σε έρευνα των Gkouini, Paparoussi και Andreou (2011) που εξέτασε την αποτελεσματικότητα της διαφοροποιημένης διδασκαλίας για την ενίσχυση των γλωσσικών δεξιοτήτων αποδείχθηκε ότι η διαφοροποιημένη διδασκαλία οδήγησε μαθητές με ΕΕΑ να παράγουν κείμενα χρησιμοποιώντας επαρκές λεξιλόγιο. Στα αποτελέσματα,

επιπλέον, φάνηκε ότι οι εκπαιδευτικοί μπορούν να εφαρμόσουν διαφοροποιημένη διδασκαλία με βάση τους σκοπούς του μαθήματος που ορίζονται από το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών εξυπηρετώντας τις ανάγκες των μαθητών.

Τέλος, η εξατομίκευση Σ (Α) ΔΕΠΕΑΕ οδήγησε την κινητοποίηση των εμπλεκόμενων της γενικής τάξης (εκπαιδευτικός γενικής εκπαίδευσης και μαθητές) σε μικρο-ομαδική διδασκαλία. Σύμφωνα με τους Rytivaara & Vehkakoski (2015) η εξατομίκευση έχει βρεθεί ότι έχει θετικές επιπτώσεις στα μαθησιακά αποτελέσματα όπως οι δεξιότητες γραμματισμού. Δίνει μια επιπλέον προσοχή σε ορισμένους μαθητές και υποστηρίζει τη μάθηση τους με ιδιαίτερους εξειδικευμένους τρόπους κατά την καθημερινή αλληλεπίδραση στην τάξη σε σύγκριση με την υποστήριξη που παρέχεται στους μαθητές κατά μέσο όρο. Τα αποτελέσματα της έρευνάς τους έδειξαν ότι εξατομικευμένη εκπαίδευση κατασκευάζεται ως μια αναγκαιότητα και παρουσιάζεται ως ιδανική αρχή για τη συνεκπαίδευση.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσα

- Αβραμίδης, Η., & Καλύβα, Ε. (2006). *Μέθοδοι έρευνας στην ειδική αγωγή*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Δροσινού- Κορέα, Μ. (2017α). Εννοιολογική θεώρηση στην ειδική αγωγή και εκπαίδευση. Στο Μ. Δροσινού - Κορέα, *Ειδική αγωγή και εκπαίδευση. Η "δια" της ειδικής αγωγής πρόταση εκπαίδευσης των παιδιών και νέων με ιδιαιτερότητες* (σσ. 53-119). Πάτρα: Orportuna.
- Δροσινού - Κορέα, Μ. (2017β). Εκπαιδευτικά εργαλεία και παιδαγωγικές μεθοδολογίες. Στοχευμένα, Ατομικά, Δομημένα, Διδακτικά, Ενταξιακά Προγράμματα Παρεμβάσεων Ειδικής και Εκπαίδευσης. Στο *Ειδική αγωγή και Εκπαίδευση: Η "δια" της ειδικής αγωγής πρόταση εκπαίδευσης των παιδιών και νέων με ιδιαιτερότητες* (σσ. 305-381). Πάτρα: Orportuna.
- Δροσινού-Κορέα, Μ. (2017γ). Μεθοδολογίες παρατήρησης ατόμων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Στο Μ. Δροσινού- Κορέα, *Ειδική αγωγή και εκπαίδευση. Η "δια" της ειδικής αγωγής πρόταση εκπαίδευσης των παιδιών και νέων με ιδιαιτερότητες* (σσ. 385-471). Πάτρα: Orportuna.
- Δροσινού- Κορέα, Μ. (2017δ). Μεθοδολογίες παρέμβασης σε παιδιά και νέους με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Στο Μ. Δροσινού-Κορέα, *Ειδική αγωγή και εκπαίδευση. Η "δια" της ειδικής αγωγής πρόταση εκπαίδευσης των παιδιών και νέων με ιδιαιτερότητες* (σσ. 475-548). Πάτρα: Orportuna.
- Δροσινού, Μ. (2015). Σχολική ένταξη στην Ιταλία. *Θέματα ειδικής αγωγής* (68), σσ. 1-10.
- Δροσινού, Μ., & Πανόπουλος, Ν. (2017). Αναγνωστική κατανόηση και οπτικοί εννοιολογικοί διευκολυντές σε μαθήτρια με νοητική αναπηρία. *Πέλοπας*, 1(1), σσ. 32-48.
- Εφραιμίδης, Π. Ι. (2015). Ο Lev Vygotsky και η ειδική αγωγή. *Θέματα ειδικής αγωγής* (70), σσ. 3-11.

- Καργιώτη, Μ. (2016). Θεωρητική και πρακτική διάσταση της εφαρμοσμένης διαφοροποιημένης διδασκαλίας στο πολυπολιτισμικό δημοτικό σχολείο. *Θέματα ειδικής αγωγής* (17), σσ. 38-51.
- Μαρκάκης, Ε., & Δροσινού, Μ. (2001). Πειραματικό Αναλυτικό Πρόγραμμα για τις Ειδικές Μαθησιακές Δυσκολίες. Στο Κ. Χρηστάκης, *Παιδιά με ιδιαίτερες ανάγκες στο δημοτικό σχολείο* (σσ. 321-350). Αθήνα: Ατραπός.
- Σαλβαράς, Γ. (2017). *Διδασκαλία παιδιών με ειδικές ανάγκες στο συνηθισμένο σχολείο*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Σιμιτζή-Δέλλα, Ε. (2014). Η εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας στα τμήματα ένταξης των νηπιαγωγείων. *Θέματα ειδικής αγωγής*(66), σσ. 69-74.
- Χρηστάκης, Κ. (2006). *Η εκπαίδευση των παιδιών με δυσκολίες. Εισαγωγή στην Ειδική Αγωγή (Τομ. 1)*. Αθήνα: Ατραπός.
- Χρηστάκης, Κ. (2013). *Προγράμματα και στρατηγικές διδασκαλίας για άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και σοβαρές δυσκολίες μάθησης*. Αθήνα: Διάδραση.

Ξενόγλωσση

- Ainscow, M. (2013). Developing more equitable education systems: reflections on a three year improvement initiative. Στο V. Farnsworth, & Y. Solomon, *Reframing educational research: Resisting the ' what works' agenda*. London: Routledge.
- Ainscow, M., Booth, T., & Dyson, A. (2006). *Improving schools, developing inclusion*. Routledge.
- Allor, J. H., Gifford, D. B., Al Otaiba, S., Miller, S. J., & Cheatham, J. P. (2013). Teaching students with intellectual disability to integrate reading skills: Effects of text and text-based lessons. *Remedial and Special Education, 34*(6), pp. 346-356.
- Avisar, G., Licht, P., & Vogel, G. (2016). Equality? Inclusion? Do They Go Hand-in-Hand? Policy Makers' Perceptions of Inclusion of Pupils with Special Needs--An Exploratory Study. *Universal Journal of Educational Research, 4*(5), pp. 973-977.
- Avramidis, E. (2013). Self-concept, social position and social participation of pupils with SEN in mainstream primary schools. *Research Papers in Education, 28*(4), pp. 421-442.
- Bender, W. N. (2008). What is differentiated instruction? Στο W. N. Bender, *Differentiating instruction for students with learning disabilities* (pp. 5-34). Corwin press.
- Brooks, B. A., Floyd, F., Robins, D., & Chan, W. (2015). Extracurricular activities and the development of social skills in children with intellectual and specific learning disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research, 59*(7), pp. 678-687.
- Cutts, S., & Sigafoos, J. (2001). Social competence and peer interactions of students with intellectual disability in an inclusive high school. *Journal of Intellectual and Developmental Disability, 26*(2), pp. 127-141.

- Drossinou - Korea, M., Matousi, D., Panopoulos, N. and Paraskevopoulou, ., "School inclusion programmes (SIPs)," *Journal of Research in Special Educational Needs*, vol. 16, no. S1, pp. 967-971, 2016.
- Drossinou - Korea, M., & Panopoulos, N. (2017a). Improving reading difficulties in a student with mental retardation: A case study from the Peloponnese Region. *Journal of Regional Sociol-Economic Issues*, 7(1), pp. 34-48.
- Panopoulos, N., & Drossinou - Korea, M. (2017b). Skills of word decoding: a case study of a student with intellectual disability (ID) in the middle school. Στο Μ. Sovilj (Επιμ.), 6th International Conference on Fundamental and Applied Aspects of Speech and Language (pp. 449- 457). Belgrade: Institute for Experimental Phonetics and Speech Pathology.
- Drossinou-Korea, M., & Panopoulos, N. (2018). Language skills for the sexual education in individuals with Intellectual disability. *International Journal of Latest Research in Humanities and Social Science (IJLRHSS)*, pp. 67-76.
- Dundar, S., & Ayvaz, U. (2016). From Cognitive to Educational Neuroscience. *International Education Studies*, 9(9), pp. 50-57.
- Frey, N. (2009). Differentiating Instruction in Responsive Middle and High School Classrooms. *White paper*, pp. 2-9.
- Gargiulo, R., & Bouck, E. (2017). *Instructional strategies for students with mild, moderate and severe intellectual disability*. SAGE Publications.
- Garrote, A. (2017a). Relationship between the social participation and social skills of pupils with an intellectual disability: A study in inclusive classrooms. *Frontline Learning Research*, 5(1), pp. 1-15.
- Garrote, A. (2017b). Facilitating the social participation of pupils with special educational needs in mainstream schools: A review of school-based interventions. *Educational Research Review*, 20, pp. 12-23.
- Gartin, B., Murdick, N., Imbeau, M., & Perne, D. (2002). *How To Use Differentiated Instruction with Students with Developmental Disabilities in the General Education Classroom*. DDD Prism Series.
- Gentry, R., Sallie, A., & Sanders, C. (2013). Differentiated Instructional Strategies to Accommodate Students with Varying Needs and Learning Styles. *Online Submission*.
- Gkouni, V., Paparoussi, M., & Andreou, E. (2011). The efficacy of teaching differentiation on children with Special Educational Needs (SEN) through Literature. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 29, pp. 67-74.
- Hua, Y., Woods-Groves, S., Ford, J., & Nobles, K. (2014). Effects of the paraphrasing strategy on expository reading comprehension of young adults with intellectual disability. *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities*, 49(3), pp. 429-439.
- Kemp, C., & Carter, M. (2002). The social skills and social status of mainstreamed students with intellectual disabilities . *Educational Psychology*, 22(4), pp. 391-411.
- Lenwood, G. (2013). Differentiated instruction and students with learning disabilities. *Learning Disabilities: Identification, Assessment, and Instruction of Students with LD*, 24, pp. 161–183 .
- Mastropieri, M., Scruggs, T., Graetz, J., Norland, J., Gardizi, W., & McDuffie, K. (2005). Case studies in co-teaching in the content areas: Successes, failures, and challenges. *Intervention in school and clinic*, 40(5), pp. 260-270.

- Nicolae, M. (2014). Teachers' beliefs as the differentiated instruction starting point: research basis. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 128, pp. 426-431.
- Panopoulos, N., & Drossinou - Korea, M. (2017). Skills of word decoding: a case study of a student with intellectual disability (ID) in the middle school. Στο M. Sovilj (Επιμ.), *6th International Conference on Fundamental and Applied Aspects of Speech and Language* (pp. 449- 457). Belgrade: Institute for Experimental Phonetics and Speech Pathology.
- Reynhout, G., & Carter, M. (2007). Social Story™ efficacy with a child with autism spectrum disorder and moderate intellectual disability. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 22(3), pp. 173-181.
- Ruijs, N. M., & Peetsma, T. T. (2009). Effects of inclusion on students with and without special educational needs reviewed. *Educational Research Review*, 4(2), pp. 67-79.
- Rytivaara, A., & Vehkakoski, T. (2015). What is individual in individualised instruction? Five storylines of meeting individual needs at school. *International Journal of Educational Research*, 73, pp. 12-22.
- Schwab, S., Gebhardt, M., Krammer, M., & Gasteiger-Klicpera, B. (2015). Linking self-rated social inclusion to social behaviour. An empirical study of students with and without special education needs in secondary schools. *European Journal of Special Needs Education*, 30(1), pp. 1-14.
- Smit, R., & Humpert, W. (2012). Differentiated instruction in small schools. *Teaching and Teacher Education*, 28(8), pp. 1152-1162.
- Soro, G. (2015). Ψυχολογία των Οργανισμών και των Θεσμών της Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης: 'In the group context the body thinks better than the mind', Πανεπιστήμιο. Στο *Διακρατικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών στην Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση*. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.
- Soulis, S., Georgiou, A., Dimoula, K., & Rapti, D. (2016). Surveying inclusion in Greece: empirical research in 2683 primary school students. *International Journal of Inclusive Education*, 20(7), pp. 770-783.
- Strogilos, V., & Stefanidis, A. (2015). Contextual antecedents of co-teaching efficacy: Their influence on students with disabilities' learning progress, social participation and behaviour improvement. *Teaching and Teacher Education*, 47, pp. 218-229.
- Strogilos, V., & Tragoulia, E. (2013). Inclusive and collaborative practices in co-taught classrooms: Roles and responsibilities for teachers and parents. *Teaching and Teacher Education*, 35, pp. 81-91.
- Strogilos, V., Tragoulia, E., & Kaila, M. (2015). Curriculum issues and benefits in supportive co-taught classes for students with intellectual disabilities. *International Journal of Developmental Disabilities*, 61(1), pp. 32-40.
- Strogilos, V., Tragoulia, E., Avramidis, E., Voulagka, A., & Papanikolaou, V. (2017). Understanding the development of differentiated instruction for students with and without disabilities in co-taught classrooms. *Disability & Society*, 32(8), pp. 1216-1238.

- Suprayogi, M. N., Valcke, M., & Godwin, R. (2017). Teachers and their implementation of differentiated instruction in the classroom. *Teaching and Teacher Education, 67*, pp. 291-301.
- Tomlinson, C. A. (2010). *Διαφοροποίηση της εργασίας στην αίθουσα διδασκαλίας*. (Χ. Θεοφιλίδης, & Δ. Μαρτίδου-Φορσιέ, Μεταφρ.) Αθήνα: Γρηγόρη.
- Tomlinson, C. A. (2018). Differentiating Instruction: Why Bother? *The magazine of middle level education, 9*(1), pp. 12-14.
- Tomlinson, C. A., Brighton, C., Hertberg, H., Callahan, C. M., Moon, T. R., Brimijoin, K., . . . Reynolds, T. (2003). Differentiating Instruction in Response to Student Readiness, Interest, and Learning Profile in Academically Diverse Classrooms: A Review of Literature. *Journal for the Education of the Gifted, 27*(2-3), pp. 119-145.
- Valiandes, S. (2015). Evaluating the impact of differentiated instruction on literacy and reading in mixed ability classrooms: Quality and equity dimensions of education effectiveness. *Studies in Educational Evaluation, 45*, pp. 17-26.
- Valiandes, S., Boghian, I., Cojocariu, V.-M., & Lazar, I. (2017). *Teachers' Guide to Differentiated Instruction*. Nicosia: Cyprus Pedagogical Institute.
- Vasileiadis, I., & Doikou-Avliδου, M. (2018). Enhancing social interaction of pupils with intellectual disabilities with their general education peers: the outcomes of an intervention programme. *Journal of Research in Special Educational Needs, pp. 1-11*.
- Vlachou, A., & Stavroussi, P. (2016). Promoting social inclusion: a structured intervention for enhancing interpersonal problem-solving skills in children with mild intellectual disabilities. *upport for Learning, 31*(1), pp. 27-45.
- Vlachou, A., Didaskalou, E., & Voudouri, E. (2009). Mainstream teachers' instructional adaptations: implications for inclusive responses. *Journal Revista de Educacion, 349*, pp. 179-203.
- Vygotsky, L. (1978). *Νους και κοινωνία*. (Σ. Βοσνιάδου, Επιμ., Α. Μπίμπου, & Σ. Βοσνιάδου, Μεταφρ.) Αθήνα: Gutenberg.

«Το Στίγμα της Ψυχικής Ασθένειας στην Υγειονομική Περίθαλψη»

Πλεμμένος Πέτρος ¹

Περίληψη

Το κοινωνικό στίγμα που συνοδεύει την ψυχική νόσο είναι ένα φαινόμενο διαχρονικό στην συλλογική συνείδηση της ανθρωπότητας, που εμποδίζει την κοινωνική ενσωμάτωση των ψυχικά πασχόντων. Το στίγμα που εμφανίζεται στην υγειονομική φροντίδα και επεκτείνεται μεταξύ των επαγγελματιών υγείας δημιουργεί σοβαρά προβλήματα στην πρόσβαση και στην ποιοτική περίθαλψη. Οι πάροχοι της υγειονομικής περίθαλψης με οποιοδήποτε ιδιότητα, έχουν οι ίδιοι ανησυχία στο χώρο εργασίας τους τόσο ως δείγμα κουλτούρας, όσο και ως εμπόδιο για την αναζήτηση βοήθειας.

Το άρθρο αυτό ως μια συνέχεια της ποιοτικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών, μέσα από την βιβλιογραφική έρευνα επικεντρώνεται στο στιγματισμό που υπάρχει στην υγειονομική περίθαλψη, τους παράγοντες που το προκαλούν, την αντανάκλασή του στην ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών καθώς επίσης και οι διάφορες πρακτικές που συμβάλλουν στο περιορισμό του στίγματος στο σύστημα της υγειονομικής φροντίδας. Οι επιπτώσεις του στίγματος δεν περιορίζονται μόνο στους χρήστες των υπηρεσιών υγείας αλλά επεκτείνεται στους επαγγελματίες που αναζητούν βοήθεια για την επίλυση ατομικών τους προβλημάτων ψυχικής υγείας.

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις κλειδιά: ψυχική ασθένεια, στίγμα, υγειονομική περίθαλψη, επαγγελματίες υγείας.

doi:

---

¹ Κοινωνικός Λειτουργός, Απόφοιτος του Π.Μ.Σ. του Τμήματος Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής (Κόρινθος) του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην κατεύθυνση «Κοινωνικές Διακρίσεις, Μετανάστευση και Ιδιότητα του Πολίτη». Σοφοκλέους 9, 201 31 Κόρινθος, Ελλάδα

Abstract

The social stigma associated with mental illness is a timeless phenomenon in the collective consciousness of mankind, which prevents the social integration of mental sufferers. The stigma appearing in health care and extending among health professionals creates serious problems regarding access and quality care. Healthcare providers of any profession have the same concern at their workplace as both a sign of their own culture an obstacle to seeking help.

This article, as a continuation of the qualitative research carried out within the framework of the postgraduate study program, through bibliographic research focuses on the stigmatization of healthcare, its factors, its reflection on the quality of services provided, as well as the various practices that contribute to limiting the stigma within the healthcare system. The effects of stigma are not limited to healthcare users but extend to professionals seeking help to solve their individual mental health problems.

© 2018 Library and Information Center University of Peloponnese

Keywords: mental illness, stigma, health care, health professionals.

1.1. Εννοιολογική προσέγγιση του στίγματος

Η έννοια του στίγματος που αναπτύχθηκε μέσα από το πρωτοποριακό έργο του Goffman, θεωρείται ως μια περίπλοκη κοινωνική διαδικασία σήμανσης, αλλαγής, υποτίμησης και διακρίσεων που συνεπάγονται τη διασύνδεση γνωστικών, συναισθηματικών και συμπεριφορικών συνιστωσών (Goffman, 1963). Ο στιγματισμός συμβαίνει σε πολλά επίπεδα ταυτόχρονα, ενδοπροσωπικά (π.χ. αυτοσυγκέντρωση), διαπροσωπικά (λ.χ. σχέσεις με άλλους) και διαρθρωτικά, όπως πολιτικές, νόμοι, συστήματα διακρίσεων ή και αποκλεισμού (Livingston JD, 2013). Είναι επίσης αναγνωρισμένο ότι οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες μπορούν να στιγματίζουν. Το στίγμα αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή που έχει δημιουργηθεί για να ετικετικοποιήσει όσους είναι διαφορετικοί από το γενικό πληθυσμό. Το στίγμα ως ιδιότητα που αποδίδεται κοινωνικά, ενσωματώνει αρνητικά στερεότυπα και έχει το χαρακτήρα μια ηθικής αποτυχίας. Ταυτόχρονα, δηλώνει μια ιδιαίτερη ασυμφωνία ανάμεσα στην δυνητική και την πραγματική κοινωνική ταυτότητα (Goffman, 2001:65).

Είναι αξιοσημείωτο, ακόμη, να αναφερθούμε στο υποκειμενικό βίωμα της υποτίμησης και της περιθωριοποίησης, το οποίο επηρεάζει άμεσα την αυτοπεποίθηση του ατόμου. Η έννοια του εσωτερικευμένου στίγματος (αυτοστιγματισμός), αναφέρεται στην υποτίμηση, τη ντροπή και στις συμπεριφορές απόκρυψης, επηρεάζοντας τους ψυχικά μειονεκτούντες στο πώς βλέπουν τον εαυτό τους, την αυτοεικόνα τους ή την αυτοπεποίθησή τους με αρνητικό τρόπο (Lefley H.P, 1987).

Τα στερεότυπα, οι προκαταλήψεις και οι διακρίσεις είναι τρεις έννοιες άρρηκτα συνδεδεμένες με την κατανόηση του στίγματος.

Η κατανόηση του στιγματισμού έχει κεντρική σημασία για τον περιορισμό των αρνητικών επιπτώσεών του στην αναζήτηση φροντίδας και στη θεραπεία. Μια τέτοια προσέγγιση είναι χρήσιμη για να εκτιμηθεί το εύρος του στιγματισμού σε όλον τον τομέα της υγειονομικής φροντίδας συμπεριλαμβάνων των διαρθρωτικών (π.χ. επένδυση πόρων, ποιότητα παρεχόμενων υπηρεσιών, οργανωτική κουλτούρα), των διαπροσωπικών αλληλεπιδράσεων και στάσεων αλλά και ενδοσωματικών, όπως αυτοσυγκράτηση, απροθυμία των ασθενών να ζητήσουν βοήθεια, απροθυμία των επαγγελματιών υγείας να αποκαλύψουν μια ψυχική ασθένεια ή και να αναζητήσουν βοήθεια (Corrigan P. et al., 2014).

1.2 Τα αίτια του κοινωνικού στίγματος στην υγειονομική φροντίδα

Η έρευνα έχει δείξει ότι υπάρχουν ορισμένες αιτίες που συμβάλλουν στον στιγματισμό στην υγειονομική περίθαλψη και έχουν άμεσες ή έμμεσες επιπτώσεις στην πρόσβαση και την ποιότητα της περίθαλψης για τα άτομα που πάσχουν από ψυχικές ασθένειες.

Αρνητικές αντιλήψεις και συμπεριφορές

Οι άνθρωποι οι οποίοι πάσχουν από μια σοβαρή ψυχική ασθένεια συχνά αναφέρουν ότι αισθάνονται να υποτιμούνται και να απορρίπτονται από πολλούς επαγγελματίες υγείας με τους οποίους έρχονται σε επαφή. Βασικά έχουν την αίσθηση ότι αποκλείονται από τις αποφάσεις που τους αφορούν, λαμβάνουν λεπτές ή εμφανείς απειλές καταναγκαστικής θεραπείας, αναγκάζονται να περιμένουν υπερβολικά μεγάλο χρονικό διάστημα όταν ζητούν βοήθεια, να τους παρέχονται ανεπαρκείς πληροφορίες σχετικά με την κατάσταση ή τις θεραπευτικές τους επιλογές. Επιπλέον, αντιμετωπίζονται με πατερναλιστικό ή υποτιμητικό τρόπο ότι ποτέ δεν θα φτάσουν να γίνουν καλά και να μιλήσουν ή να χρησιμοποιήσουν γλώσσα στιγματισμού (Knaak S. et al., 2017: 111–116).

Την ίδια στιγμή, σε μια σχετικά πρόσφατη έρευνα, πολλές θετικές εμπειρίες ασθενών, ο τρόπος και η συχνότητα με τον οποίο αναφέρθηκαν οι αρνητικές αλληλεπιδράσεις αποδεικνύουν ότι το πρόβλημα δεν εστιάζεται σε μεμονωμένες περιπτώσεις επαγγελματιών αλλά έχει συστημικό χαρακτήρα και είναι ένα συνολικότερο πρόβλημα που σχετίζεται με την αντίληψη που έχει ο κόσμος της υγειονομικής περίθαλψης για τα άτομα με τις ψυχικές ασθένειες.

Στην επισκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας που έγινε από τους Ross C. A. & Goldner E. M (2009) σχετικά με το στίγμα, τις στάσεις, τις αντιλήψεις και τις διακρίσεις της ψυχικής ασθένειας, υπό το πρίσμα του νοσηλευτικού επαγγέλματος διαπιστώνουμε ότι οι εργαζόμενοι στην υγειονομική περίθαλψη στιγματίζουν και στιγματίζονται. Στην πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας υπάρχει κατακερματισμός της φροντίδας από τους νοσηλευτές οι οποίοι αντιμετωπίζουν με φόβο, και με επίπληξη τον ψυχικά ασθενή υποτιμώντας τις ανάγκες του ασθενή εξαιτίας της νόσου. Παράλληλα, διατυπώνουν απαισιόδοξες απόψεις για την πορεία και την έκβαση της νόσου. Επίσης, μέσα στο νοσηλευτικό κλάδο υπάρχει μια υποτίμηση του ρόλου και του κύρους των νοσηλευτών που εργάζονται στο ψυχιατρικό τομέα έναντι των εργαζομένων στην πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας.

Ένα άλλο αξιοσημείωτο στοιχείο των ερευνών που έχουν γίνει είναι ότι ο στιγματισμός δεν περιορίζεται μόνο στους ψυχικά ασθενείς αλλά υπάρχει και στους νοσηλευτές που πάσχουν από κάποιο ψυχικό νόσημα, αφού εργάζονται σε συνθήκες στρεσογόνες, με αποτέλεσμα να δέχονται επικριτικά σχόλια από τους συναδέλφους τους αποδίδοντας πολλές φορές την ασθένεια σε αδυναμία της προσωπικότητας και ελάττωμα του χαρακτήρα (Lauber and Sartorius, 2007).

Οι έρευνες με τους παρόχους υγειονομικής φροντίδας επιβεβαιώνει αυτή την άποψη διαπιστώνοντας ότι υπάρχουν στιγματιστικές συμπεριφορές έναντι των ατόμων που πάσχουν από κάποια ψυχική ασθένεια σε όλο το φάσμα της υγειονομικής περίθαλψης. Επίσης, ασθενείς που πάσχουν από διαταραχή προσωπικότητας τείνουν να απορρίπτονται από το προσωπικό της υγειονομικής περίθαλψης που αισθάνεται ότι αυτές οι περιπτώσεις δύσκολα χειραγωγούνται και δεν έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στους παραπάνω να προσθέσουμε και τους χρήστες ουσιών για τους οποίους επιβεβαιώνεται η αρνητική στάση από τους επαγγελματίες υγείας. Ωστόσο, λίγες μελέτες έχουν αξιολογήσει τις συνέπειες της αρνητικής στάσης των επαγγελματιών της υγείας προς τους ασθενείς με διαταραχές χρήσης ουσιών (Leonieke C et al., 2013).

Σε μια αντικειμενική προσέγγιση της πραγματικότητας, ο στιγματισμός μεταξύ των φορέων παροχής υπηρεσιών υγείας οφείλεται εν μέρει σε μια τάση που δηλώνει « βλέπε την ασθένεια πάνω από το άτομο» και προκαλεί συμπεριφορές που μπορούν χαρακτηριστούν αποτρεπτικές ή υποτιμητικές (Henderson C., et al, 2014). Τέλος, το εργασιακό στρες και το σύνδρομο της επαγγελματικής εξουθένωσης θεωρούνται επιβαρυντικοί παράγοντες στην ανάπτυξη στιγματιστικών συμπεριφορών.

Στη διαδικασία του στιγματισμού εμπλέκονται διάφοροι παράγοντες. Ένα θέμα που προκύπτει μέσα από την έρευνα είναι η μη αναγνώριση και ο έλεγχος των ασυνείδητων προκαταλήψεων που ενισχύουν την συμπεριφορά που σχετίζεται με το στιγματισμό. Η εμπειρία, η κατάρτιση κατά του στιγματισμού, η συνειδητοποίηση και ο έλεγχος ορισμένων πεποιθήσεων και συμπεριφορών μπορεί να συμβάλλει στην μείωση του στιγματισμού των ψυχικά ασθενών (Knaak S and Patten S, 2014).

Η έρευνα αναδεικνύει με συνέπεια ότι οι επαγγελματίες υγείας τείνουν να διατηρούν και να έχουν απαισιόδοξες απόψεις για την πορεία και την έκβαση της ασθένειας, η οποία αντιμετωπίζεται ως πηγή στίγματος και φραγμού στην θεραπεία για τα άτομα που αναζητούν βοήθεια. Αυτή η απαισιοδοξία για την ανάκαμψη ορισμένων ασθενών συνδέεται με την αίσθηση αδυναμίας που διακατέχονται από την αντίληψη «ότι αυτό που προσφέρουν δεν έχει σημασία» (Henderson C, et al., 2014:467-482).

Οι ανεπαρκείς δεξιότητες, η άγνοια, η έλλειψη εκπαίδευσης και κατάρτισης, συνδέονται με το στιγματισμό με δύο τρόπους. Πρώτον, πιστεύεται ότι οδηγεί σε αισθήματα άγχους, φόβου και επιθυμίας για αποφυγή επαφής και δημιουργίας απόστασης μεταξύ των επαγγελματιών, γεγονός που μπορεί να επηρεάσει αρνητικά στην αλληλεπίδραση μεταξύ ασθενών – επαγγελματιών και την ποιότητα της περίθαλψης. Δεύτερον, μπορεί να οδηγήσει σε λιγότερη αποτελεσματική θεραπεία και φτωχότερα αποτελέσματα (Ross C. A. and Goldner E. M., 2009).

Εργασιακή κουλτούρα και στίγμα

Είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε ότι το στίγμα που σχετίζεται με την ψυχική ασθένεια διαχέεται, επίσης, στο τομέα της υγειονομικής περίθαλψης ως χώρος εργασίας. Έχει περιγραφεί ως πρόβλημα πολιτισμού, όπου το προσωπικό συχνά αποθαρρύνεται να μιλάει ανοικτά ή να ζητά βοήθεια για προβλήματα ψυχικής υγείας. Σε μια πρόσφατη ποιοτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Καναδά με τους παρόχους υγειονομικής περίθαλψης φαίνεται ότι το επίπεδο στίγματος, όσον αφορά την προθυμία τους να αποκαλύψουν ή να αναζητήσουν βοήθεια, είναι υψηλότερο από το επίπεδο στιγματισμού τους για άλλες διαστάσεις, όπως είναι οι αρνητικές στάσεις και η προτίμηση για κοινωνική απόσταση. Επιπλέον, στο πλαίσιο του εργασιακού περιβάλλοντος τα άτομα με ψυχικές ασθένειες θεωρούνται λιγότερα ικανά, επικίνδυνα και απρόβλεπτα και ότι η ίδια η εργασία δεν είναι καλή για τα άτομα με ψυχικές ασθένειες (Modgill G, et al., 2014:120).

1.3. Συνέπειες του στίγματος στην υγειονομική περίθαλψη

Τα παραπάνω ζητήματα δημιουργούν εμπόδια, όπως είναι οι καθυστερήσεις στην αναζήτηση βοήθειας, η διακοπή της θεραπευτικής διαδικασίας, οι υποβαθμισμένες θεραπευτικές σχέσεις, οι ανησυχίες για την ασφάλεια των ασθενών και η φτωχότερη ποιότητα της σωματικής και ψυχικής φροντίδας. Για παράδειγμα, το αναμενόμενο στίγμα από τους επαγγελματίες υγείας έχει εντοπιστεί ως παράγοντας της απροθυμίας των ανθρώπων να αναζητήσουν βοήθεια για μια ψυχική ασθένεια. Οι συμβιβαστικές σχέσεις ασθενούς- παρόχου υγείας και η πρόωρη λήξη της θεραπείας, είναι οι συνέπειες. Μια πρόσφατη μελέτη στο Καναδά χαρακτήρισε το στίγμα ως εμπόδιο στην ασφάλεια των ασθενών μέσω παραγόντων, όπως η στάση του προσωπικού και η θεσμική κουλτούρα καθώς και η αποδεκτή περιθωριοποίηση των ασθενών με ψυχική ασθένεια που συμβαίνει μέσω του στιγματισμού (Knaak S. et al., 2017: 111–116).

Η φτωχότερη φροντίδα των σωματικών προβλημάτων για τα άτομα με ψυχικές ασθένειες είναι μια άλλη συνέπεια του στιγματισμού. Τα άτομα που πάσχουν από κάποια ψυχική ασθένεια συχνά αναφέρουν εμπόδια στην κάλυψη των αναγκών τους σε σωματική φροντίδα, συμπεριλαμβανομένης της μη αντιμετώπισης των συμπτωμάτων τους με σοβαρότητα, όταν αναζητούν βοήθεια για ανησυχίες σχετικά με την ψυχική υγεία. Αυτό θεωρείται ότι συμβαίνει σε μεγάλο βαθμό μέσω μια διαδικασίας διάγνωσης και θεραπείας που επισκιάζει τα σωματικά προβλήματα που καταλογίζονται στην ψυχική ασθένεια ενός ασθενούς, προκαλώντας καθυστερήσεις στις διαγνώσεις και τις επιλογές θεραπείας (Jones S, et al., 2008:169–171).

Ο στιγματισμός επηρεάζει την πρόθεση των επαγγελματιών του τομέα υγείας να αναζητήσουν βοήθεια ή να αποκαλύψουν ένα πρόβλημα ψυχικής υγείας, το οποίο μπορεί να οδηγήσει στην άποψη «μπορώ και μόνος μου», με χαμηλή υποστήριξη από συναδέλφους, οι οποίοι προβαίνουν σε διακρίσεις και κριτική. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι ψυχικές ασθένειες σχετίζονται με απώλεια παραγωγικότητας στο χώρο εργασίας, είναι ακόμη σημαντικό να εξεταστεί ο αντίκτυπος του στίγματος στο πλαίσιο αυτό. Για παράδειγμα, η αρχική απροθυμία μπορεί να οδηγήσει σε μειωμένη παραγωγικότητα η οποία μπορεί να οδηγήσει σε επιβεβαίωση των στερεοτύπων και πρόσθετο στίγμα από τους συναδέλφους με αποτέλεσμα την περαιτέρω απροθυμία να ζητηθεί βοήθεια (Knaak S. et al., 2017: 111–116).

1.4. Βέλτιστες πρακτικές για την μείωση του στίγματος στην υγειονομική φροντίδα

Οι αρνητικές επιπτώσεις του στιγματισμού στην υγειονομική περίθαλψη έχουν προωθήσει αυξημένες προκλήσεις για δράσεις για τις οργανώσεις υγείας που καλούνται να αναλάβουν ηγετικό ρόλο στην αντιμετώπιση του προβλήματος. Η διεθνής εμπειρία καταδεικνύει ότι στις στρατηγικές μείωσης του στίγματος στις υγειονομικές δομές, η αλλαγή της κυρίαρχης κουλτούρας, η υιοθέτηση μιας βιώσιμης και ολοκληρωμένης προσέγγισης του στίγματος, τόσο από τις εξωτερικές

όσο και τις εσωτερικές πλευρές, η υποχρεωτική ή με κίνητρα κατάρτιση καθώς και η ενσωμάτωση μετρήσεων μείωσης στίγματος στην υγειονομική περίθαλψη θεωρούνται βασικά συστατικά στην ποιότητα περίθαλψης (Knaak S. et al., 2017: 111–116).

Αυτή η ολοκληρωμένη προσέγγιση, συγκροτείται από μια σειρά συστατικά μέρη που είναι απαραίτητα για την αποτελεσματική μείωση του στίγματος. Αυτά περιλαμβάνουν δεξιότητες διδασκαλίας για τους παρόχους υγειονομικής φροντίδας, που βοηθούν να γνωρίζουν τί να πουν και τί πρέπει να κάνουν ως διαμεσολαβητές, ερχόμενοι σε επαφή με τους ψυχικά ασθενείς. Η κοινωνική επαφή, ως τέτοια, αναφέρεται στην ακρόαση ατόμων που πάσχουν από μια ψυχική νόσο που μέσα από εκπαίδευση, μεταφέρουν τις εμπειρίες τους από την ασθένεια και την αποκατάσταση, λαμβάνοντας το ρόλο του εκπαιδευτή. Η υιοθέτηση μιας τέτοιας στρατηγικής μειώνει τα επίπεδα του στίγματος, περιορίζει τις προκαταλήψεις, ελαττώνει το άγχος, αυξάνει την ενσυναίσθηση, δημιουργεί προσωπικές επαφές και βελτιώνει την κατανόηση της θεραπευτικής διαδικασίας (Maranzan KA.,2016).

Δύο επιπλέον συστατικά έχουν επίσης προσδιοριστεί. Το πρώτο αναφέρεται στην διαδικασία της μάθησης με στόχο τις ασυνείδητες προκαταλήψεις, τους μύθους που συνοδεύουν την ψυχική ασθένεια και τον περιορισμό των ψευδών πεποιθήσεων που έχουν αρνητική επίδραση στην φροντίδα. Το δεύτερο καταδεικνύει την σημασία του παραδείγματος, στις περιπτώσεις εκείνες όπου η θετική εξέλιξη της υγείας του ψυχικά ασθενή δείχνει τον τρόπο με τους οποίους οι πάροχοι υγειονομικής φροντίδας διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην διαδικασία που έχει ως επίκεντρο την ανάρρωση (Bracken P. et al.,2012).

Στο Καναδά τα τελευταία χρόνια υπάρχει ένα διαρκώς αυξανόμενο ρεύμα εργαστηριακών προγραμμάτων, όπου συμμετέχουν επαγγελματίες υγείας, κατά κύριο λόγο νοσηλεύτες και γιατροί, που στοχεύουν στη μείωση του στίγματος μέσω βελτιωμένων αλληλεπιδράσεων μεταξύ ασθενών και επαγγελματιών, την ανάπτυξη εμπιστοσύνης και ικανότητας στην εργασία με ψυχικά ασθενείς (Knaak S. et al., 2017: 111–116).

Συμπεράσματα

Ο κύριος στόχος αυτού του άρθρου ήταν να διερευνήσει τα επίπεδα στιγματισμού των ψυχικά ασθενών αλλά και το στιγματισμό στην υγειονομική περίθαλψη σε προσωπικό και διαπροσωπικό επίπεδο. Βασικός περιορισμός των δεδομένων που περιγράφονται σε αυτό το άρθρο είναι ότι πολλές μελέτες και παρεμβάσεις κατά του στίγματος αξιολογούνται από την οπτική πλευρά των επαγγελματιών υγείας, σε σχέση με την στάση και την συμπεριφορά τους. Υπάρχει ανάγκη για περισσότερη έρευνα που να στοχεύει στην αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων μείωσης του στίγματος, που να βασίζονται στην εμπειρία των ασθενών καθώς και στις ειδικές πρακτικές περίθαλψης. Πολλά από τα προγράμματα διακρίνονται από την ασυνέχεια τους, αφού έχουν ευκαιριακό χαρακτήρα και πραγματοποιούνται «εφάπαξ».

Το στίγμα, ιδίως για τη σχιζοφρένεια, επιβιώνει στην κοινωνία μας σε έκταση και βάθος που καθιστά αδήριτη την ανάγκη συσπείρωσης, όχι μόνο των

επίσημων κρατικών υπηρεσιών και των μη κυβερνητικών οργανώσεων, αλλά και του συνόλου της κοινωνίας για τη σταδιακή του εξάλειψη. Γι' αυτό, η στάση και η δράση των επαγγελματιών υγείας κρίνονται ως αποφασιστικής και κρίσιμης σημασίας για την καταπολέμηση του στίγματος. Οι πάροχοι ψυχικής υγείας θα πρέπει να έχουν τη γνώση, το κύρος και τη δυνατότητα να «επικοινωνήσουν» στην ευρύτερη κοινή γνώμη την αλήθεια για την ψυχική ασθένεια.

Υπάρχει ανάγκη για μια οργανωτική κουλτούρα που θα προάγει την υγεία και την ευημερία του προσωπικού που καλείται να καταπολεμήσει το στίγμα στην υγειονομική περίθαλψη. Το παραπάνω πιθανόν να έχει θετικό αντίκτυπο στο προσωπικό, τη φροντίδα και την ασφάλεια των ασθενών, καθώς και στη χρηματοοικονομική βάση. Ο χρόνος θα δείξει εάν η παραπάνω προσέγγιση του προβλήματος του στιγματισμού από την οπτική του οργανωτικού πολιτισμού και οι πολιτικές μείωσης του στίγματος με την ανάπτυξη μετρήσεων που στοχεύουν τα προσωπικά και διαπροσωπικά συστατικά του στίγματος, θα αρχίζουν να αντιμετωπίζουν τις δομικές πτυχές του.

Βιβλιογραφία

- Bracken, P., Thomas, P., Timimi, S., et al. (2012). Psychiatry beyond the current paradigm. *Br J Psychiatry*, 201(6), 430–434.
- Corrigan, P., Druss, B., & Perlick, D. (2014). The impact of mental illness stigma on seeking and participating in mental health care. *Psychol Sci Public Interest*, 15(2), 37–70.
- Goffman, Erving. (2001{1963}). Στίγμα : Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας. μτφ .Μακρυγιάννη, Δ. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Henderson, C., Noblett, J., Parke, H., et al. (2014). Mental health-related stigma in healthcare and mental health-care settings. *Lancet Psychiatry*, 1(6), 467–482.
- Hubscher, E. (2016). The politics of fiscal consolidation revisited. *Journal of Public Policy*, 36(4), 573–601.
- Jones S., Howard, L., & Thornicroft, G. (2008). 'Diagnostic overshadowing:' worse physical care for people with mental illness. *Acta Psychiatr Scand*. 118(3):169–171.
- Knaak S, Patten S (2016). A grounded theory model for reducing stigma in health professionals in Canada. *Acta Psychiatr Scand*, 134 (suppl 446), 53–62.
- Knaak, S., Mantler, Ed. & Andrew, S. (2017). Mental illness-related stigma in healthcare, 30(2), 111–116.
- Lauber, C., & Sartorius, N. (2007) At issue: anti-stigma- endeavours. *International Review of Psychiatry* 19, 103–106.
- LC van Boekel, L.C., Brouwers EP., van Weeghel J., & Garretsen, H.F. (2013). Stigma among health professionals towards patients with substance use disorders and its consequences for health care delivery: systematic review. *Drug Alcohol Depend*, 131(1-2), 23-35.
- Link B.G., & Phelan J.C. (2001). Conceptualizing stigma. *Annu Rev Sociol*. 27(6), 363–385.
- Livingston J.D. (2013). *Mental Illness-related Structural Stigma: The Downward Spiral of Systemic Exclusion*. Calgary, Alberta: Mental Health Commission of Canada

- Modgill, G., Patten S.B, Knaak, S., Kassam, A., & Szeto A.C.(2014). Opening minds stigma scale for healthcare providers (OMS-HC): examination of psychometric properties and responsiveness. *BMC Psychiatry*. 14(1), 120
- Ross, C. A., & Goldner, E. M. (2009) Stigma, negative attitudes and discrimination towards mental illness within the nursing profession: a review of the literature. *Journal of Psychiatric and Mental Health Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 16(6), 558–567.
- Thornicroft, G., Rose, D., & Kassam, A. (2007). Discrimination in health care against people with mental illness. *Int Rev Psychiatry*, 19(2), 113–122.

Μελετώντας την πολιτική οικονομία των μεταρρυθμίσεων: Η ελληνική περίπτωση, 2010-2017

Δημήτρης Π. Σκάλκος¹

Περίληψη

Το παρόν άρθρο εξετάζει την πρόσφατη εμπειρία της εφαρμογής των διαδοχικών προγραμμάτων προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας την περίοδο 2010-2017, υπό το πρίσμα των νεώτερων θεωρητικών προσεγγίσεων της πολιτικής οικονομίας των μεταρρυθμίσεων. Συγκεκριμένα, επιχειρεί να ερμηνεύσει την παρατηρούμενη επίμονη εμπλοκή των μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων και να αναδείξει τις ασυνέχειες και τους δεσμευτικούς περιορισμούς τους καθώς και να εξηγήσει τις επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας. Σε αυτό το πλαίσιο, αναδεικνύονται τα ειδικότερα ζητήματα πολιτικής οικονομίας που καθορίζουν το ελληνικό μεταρρυθμιστικό περιβάλλον όπως, η επίδραση της δημοσιονομικής κρίσης και του μακροοικονομικού περιβάλλοντος στην προώθηση των μεταρρυθμίσεων, η «ιδιοκτησία» του μεταρρυθμιστικού προγράμματος, ο κατάλληλος σχεδιασμός του μεταρρυθμιστικού προγράμματος (ρυθμός και ακολουθία των μεταρρυθμίσεων), η επιρροή των ομάδων πίεσης στην κατανομή των βαρών της προσαρμογής, η σημασία της πολιτικής κουλτούρας, των κοινωνικών αντιλήψεων και της κοινωνικής εμπιστοσύνης, ο ρόλος των κυρίαρχων ιδεών περί οικονομικής δικαιοσύνης. Τέλος, δίνεται μία εκτίμηση των (μεταρρυθμιστικών) προοπτικών της ελληνικής οικονομίας έπειτα από την ολοκλήρωση του τρίτου προγράμματος οικονομικής προσαρμογής (Μνημόνιο III).

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις κλειδιά: πολιτική οικονομία των μεταρρυθμίσεων, προγράμματα μεταρρυθμίσεων, ιδιοκτησία των μεταρρυθμίσεων, προσοδοθηρία, πολιτική κουλτούρα, οικονομική δικαιοσύνη

doi:

¹ Υποψήφιος διδάκτορας, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου. Ηλεκτρονική διεύθυνση: dskalkos@uop.gr.

**Studying the political economy of reforms:
The Greek case, 2010-2017**

Abstract

This article examines the recent experience of implementing the successive adjustment programs of the Greek economy over the period 2010-2017, in the light of the newer theoretical approaches of the political economy of reforms. Specifically, it attempts to interpret the persistent blockage of the Greek reform programmes, to highlight their discontinuities and binding constraints, as well as to explain the Greek economy performance. In this context, the specific issues of political economy that define the Greek reform environment are highlighted, such as the impact of the fiscal crisis and the macroeconomic environment on the promotion of reforms, the “ownership” of the reform program, the proper planning of the reform program (pace and sequence of reforms), the influence of the pressure groups on the burden sharing of adaptation, the importance of political culture, social perceptions and social trust, the role of the dominant ideas about economic justice. Finally, an assessment of the (reform) prospects of the Greek economy is given after the completion of the third economic adjustment program (Memorandum III).

© 2018 Library and Information Center University of Peloponnese

Key words: political economy of reforms, reform programmes, ownership of reforms, rent-seeking, political culture, economic fairness

1. Εισαγωγή

Έπειτα από τη μεταπολεμική κυριαρχία των θεωριών του οικονομικού σχεδιασμού στα οικονομικά της ανάπτυξης (πολιτικές υποκατάστασης εισαγωγών, κ.ά.) και συνακόλουθα στις ακολουθούμενες οικονομικές πολιτικές των κρατών, η έμφαση άρχισε να δίνεται ολοένα και περισσότερο στις νεοκλασικές θεωρίες της ανάπτυξης, οι οποίες υπογραμμίζουν τις πολιτικές απελευθέρωσης των αγορών. Η κρίση πολλών λατινοαμερικανικών οικονομιών τη δεκαετία του '80 και η μετάβαση των πρώην κατευθυνόμενων οικονομιών της ανατολικής Ευρώπης στην καπιταλιστική οικονομία τη δεκαετία του '90, οδήγησε στη σχηματοποίηση μίας δέσμης προτάσεων οικονομικής πολιτικής με στόχο την αποτελεσματική προσαρμογή στο σύγχρονο διεθνή καταμερισμό της εργασίας στο πλαίσιο των παγκοσμιοποιημένων αγορών και των ραγδαίων τεχνολογικών εξελίξεων.

Οι προτάσεις οικονομικής πολιτικής, οι οποίες προωθήθηκαν από τους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς (ΔΝΤ, κ.λπ.), κωδικοποιήθηκαν με τον όρο «συναίνεση της Ουάσινγκτον» (Washington Consensus)² και περιλαμβάνουν μέτρα πολιτικής που στοχεύουν, μεταξύ άλλων, στη δημοσιονομική πειθαρχία, την κατεύθυνση δημόσιων δαπανών προς τομείς υψηλής προστιθέμενης αξίας, τη φορολογική μεταρρύθμιση που δίνει αναπτυξιακά κίνητρα, την απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού τομέα, την απελευθέρωση των εξωτερικών εμπορικών συναλλαγών, συναλλαγματικές ισοτιμίες, την προσέλκυση άμεσων ξένων επενδύσεων, τις ανταγωνιστικές συναλλαγματικές ισοτιμίες, τις ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων επιχειρήσεων, την απορύθμιση των αγορών (deregulation), τη νομική κατοχύρωση των περιουσιακών δικαιωμάτων (Williamson, 1989, 2004). Ωστόσο, η υιοθέτηση αυτών των προτάσεων δεν έγινε σε κάθε περίπτωση απρόσκοπτα. Άλλωστε, η οικονομία δεν αναπτύσσεται σε «κενό αέρος», αντίθετα πλαισιώνεται (embedded) από το δοσμένο θεσμικό πολιτικό περιβάλλον. Συνακόλουθα, η εφαρμογή των οικονομικών μεταρρυθμίσεων αποτελεί μία κατεξοχήν πολιτική διαδικασία, στον βαθμό που οι αναγκαιότητες της οικονομίας αλληλεπιδρούν με τους στόχους και τις προτεραιότητες της πολιτικής.

Έτσι λοιπόν, κοινός τόπος των διαφόρων μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων υπήρξε σχεδόν πάντοτε η καθυστερημένη εισαγωγή τους, η κακή τους εφαρμογή, ή και η απόρριψή τους, ακόμη και στις περιπτώσεις που ήταν καθολική η συμφωνία για την αναγκαιότητά τους. Το γιατί απορρίπτονται οι μεταρρυθμίσεις που θεωρητικά θα βελτίωναν το επίπεδο γενικής ευημερίας και συνακόλουθα το πώς αυτές μπορούν τελικά να υλοποιηθούν, αποτελεί το κύριο ερευνητικό ενδιαφέρον της πολιτικής οικονομίας των μεταρρυθμίσεων.

Η πλούσια εμπειρία των οικονομιών (της Λατινικής Αμερικής, της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά και της Ανατολικής Ασίας) που ακολούθησαν μεταρρυθμιστικά

---

² Αρχικά περιελάμβαναν δέκα προτάσεις οικονομικής πολιτικής προς τις αναπτυσσόμενες χώρες της Λατινικής Αμερικής προκειμένου να αντιμετωπίσουν την οικονομική κρίση, οι οποίες συγκέντρωσαν τη συναίνεση των διεθνών οικονομικών οργανισμών που εδρεύουν στην Ουάσινγκτον και οι οποίες καταγράφηκαν το 1989 από τον Βρετανό οικονομολόγο John Williamson. Στα επόμενα χρόνια οι αρχικές προτάσεις συμπληρώθηκαν με αρκετές ακόμη που αφορούν κυρίως θεσμικές (ή δεύτερης γενιάς) μεταρρυθμίσεις (Williamson, 2003), αλλά και άλλες όπως η χρήση της δημοσιονομικής πολιτικής ως αντι-κυκλικό εργαλείο και ο σχεδιασμός βιομηχανικής πολιτικής με στόχο την ανάπτυξη ενός εθνικού συστήματος καινοτομίας. Οι επικριτές τους συνοψίζουν το σύνολο των προτάσεων αυτών με τον ιδεολογικά φορτισμένο όρο «νεοφιλελευθερισμός».

προγράμματα οδήγησε στη διατύπωση μίας σειράς υποθέσεων που συνθέτουν έναν «οδηγό τεχνοπολιτικής», δηλαδή προτάσεις εφαρμοσμένης πολιτικής για τεχνοκράτες που βρίσκονται σε θέσεις πολιτικής ευθύνης και επιχειρούν να προωθήσουν οικονομικές μεταρρυθμίσεις (Williamson, 1994). Ενδεικτικά αναφέρουμε τις παρακάτω υποθέσεις:

- Οι μεταρρυθμίσεις ακολουθούν τις κρίσεις («υπόθεση της κρίσης»).
- Οι μεταρρυθμίσεις πρέπει να εφαρμόζονται αμέσως μετά τη διενέργεια των εκλογών («υπόθεση του μήνα του μέλιτος»).
- Οι μεταρρυθμίσεις πρέπει να αποτελούν μέρος του προεκλογικού προγράμματος της κυβέρνησης («υπόθεση της λαϊκής εντολής»).
- Η μεταρρυθμιστική κυβέρνηση πρέπει να απολαμβάνει ευρείας κοινοβουλευτικής υποστήριξης.
- Οι μεταρρυθμίσεις ευνοούνται από την ύπαρξη μίας αποκαρδιωμένης και διασπασμένης αντιπολίτευσης.
- Οι μεταρρυθμίσεις ευνοούνται από την παρουσία μιας συνεκτικής ομάδας οικονομολόγων σε θέσεις πολιτικής ευθύνης.
- Η ύπαρξη πολιτικής ηγεσίας με όραμα που δεν υπολογίζει το πολιτικό κόστος είναι σημαντική.
- Η ύπαρξη ενός αναλυτικού προγράμματος μετασχηματισμού της οικονομίας και ένα ταχύ χρονοδιάγραμμα εφαρμογής του είναι σημαντική για την υλοποίησή τους.
- Η ικανότητα της άμεσης επικοινωνίας με τους πολίτες και της παράκαμψης των κατεστημένων συμφερόντων.
- Η παροχή εξωτερικής βοήθειας είναι σημαντική για την προώθηση ενός μεταρρυθμιστικού προγράμματος.
- Τα αυταρχικά καθεστώτα προωθούν αποτελεσματικότερα τις μεταρρυθμίσεις. Οι μεταρρυθμίσεις αποτελούν ενός μέρους ενός «δεξιού» πολιτικού προγράμματος.
- Οι μεταρρυθμιστές πρέπει να αποκρύβουν τις πραγματικές επιδιώξεις τους από τους πολίτες (“voodoo politics”).
- Οι μεταρρυθμιστικές κυβερνήσεις πρέπει να χρησιμοποιούν αποτελεσματικά τα μέσα ενημέρωσης.
- Οι χαμένοι των μεταρρυθμίσεων πρέπει να αποζημιώνονται και τα οφέλη για τους κερδισμένους να επιταχύνονται.

Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 βρήκε την ελληνική οικονομία δημοσιονομικά ευάλωτη (με «δίδυμα ελλείμματα»- δημοσιονομικό και εμπορικό) και αποκομμένη από τις διεθνείς χρηματοπιστωτικές αγορές, γεγονός που οδήγησε στην εσπευσμένη συμφωνία με την ευρωπαϊούς εταίρους μας και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο σε ένα πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής (Μνημόνιο Ι) που διασφάλιζε την απρόσκοπτη χρηματοδότηση της δημόσιας οικονομίας και ταυτόχρονα αντιμετώπιζε ορισμένες χρόνιες διαρθρωτικές οικονομικές υστερήσεις της χώρας (είναι χαρακτηριστικό ότι την περίοδο 2000-2009, η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας μειώθηκε σε ποσοστό περίπου 35%). Ταυτόχρονα με την περίοδο του δημοσιονομικού εκτροχιασμού της οικονομίας, η Ελλάδα καταγράφει σημαντικά θεσμικά ελλείμματα σε όλους σχεδόν τους δείκτες «καλής διακυβέρνησης» (good governance), όπως η αποτελεσματικότητα της δημόσιας διοίκησης, η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων, η λογοδοσία και η

διαφάνεια.³ Ενδεικτικοί είναι ακόμη οι καταγραμμένοι περιορισμοί στο κανονιστικό πλαίσιο της επιχειρηματικότητας (regulatory burden) με βάση της ατζέντα της Λισαβόνας, καθώς επίσης και ο χαμηλός βαθμός της οικονομικής ελευθερίας της χώρας.⁴

Υπό αυτό το πρίσμα, οι επιχειρούμενες μεταρρυθμίσεις υπερβαίνουν τους στόχους ενός οικονομικού εκσυγχρονισμού με όρους οικονομικής αποτελεσματικότητας, αλλά αποσκοπούν στον μετασχηματισμό του κυρίαρχου οικονομικού μοντέλου της χώρας και τη μετάβαση σε ένα διαφορετικό τρόπο λειτουργίας (modus operandi) της οικονομίας που διαπερνά κάθε πτυχή της οικονομικής ζωής και ενσωματώνει μια διαφορετική οικονομική λογική. Ουσιαστικά, οι προωθούμενες μεταρρυθμίσεις συναρθρώνονται σε ένα, εν πολλοίς, φιλελεύθερο πρόγραμμα που επιχειρεί να αντιμετωπίσει τις «αποτυχίες του κράτους» (government failure) και το πλήθος των θεσμικών στρεβλώσεων στο πεδίο της οικονομίας (Καζάκος, 2016).

Μολαταύτα, και παρά τη διάχυτη πεποίθηση των πολιτών για την αναγκαιότητα εισαγωγής οικονομικών μεταρρυθμίσεων⁵, τα συμφωνηθέντα προγράμματα οικονομικής προσαρμογής συνάντησαν ισχυρές αντιδράσεις που έτεμναν οριζόντια το πολιτικό σύστημα. Επρόκειτο για μία σχεδόν ομόθυμη απόρριψη του συνόλου των προωθούμενων μεταρρυθμίσεων, όπως εκφράστηκε με τα αποτελέσματα των τελευταίων εκλογικών αναμετρήσεων, τις χρονικά μικρές κοινοβουλευτικές θητείες, το πλήθος των κινητοποιήσεων διαμαρτυρίας, και κορυφώθηκε με το δημοψήφισμα του Ιουλίου 2015. Η κυριαρχία του «αντι-μνημονιακού» πολιτικού λόγου στη δημόσια συζήτηση αποκαθίλωσε τον ισχυρό δικομματισμό της μεταπολιτευτικής περιόδου (εξαερώνοντας το κάποτε κραταιό ΠΑΣΟΚ και τραυματίζοντας βαριά τη ΝΔ), μεταμόρφωσε ένα περιθωριακό νεοναζιστικό μόρφωμα σε πολιτική δύναμη με κοινοβουλευτική εκπροσώπηση και γέννησε το φαινόμενο των «αγανακτισμένων» που άφησε ανεξίτηλα σημάδια στην πολιτική κουλτούρα της χώρας.

Η διεθνής εμπειρία καταδεικνύει ότι, η επιτυχία της εφαρμογής μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων, τόσο σε επίπεδο υιοθέτησης όσο και αποτελεσμάτων, κάθε άλλο παρά διασφαλισμένη είναι. Όμως, η ένταση και η έκταση της απόρριψης του ελληνικού προγράμματος από το πολιτικό σώμα, ιδιαίτερα συγκριτικά με άλλα κράτη που ακολούθησαν αντίστοιχα προγράμματα προσαρμογής, εγείρουν ένα πλήθος ενδιαφερόντων ερωτημάτων αναφορικά με τους καθοριστικούς παράγοντες προώθησης των μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων, σύμφωνα με τις θεωρητικές προσεγγίσεις της πολιτικής οικονομίας των μεταρρυθμίσεων.

---

³ Βλ. τη μελέτη “The Worldwide Governance Indicators” (WGI) της Παγκόσμιας Τράπεζας, όπου καταγράφονται οι επιδόσεις διακοσίων κρατών σε έξι βασικούς δείκτες καλής διακυβέρνησης, στην περίοδο 1996-2016 (<http://info.worldbank.org/governance/wgi/#home>).

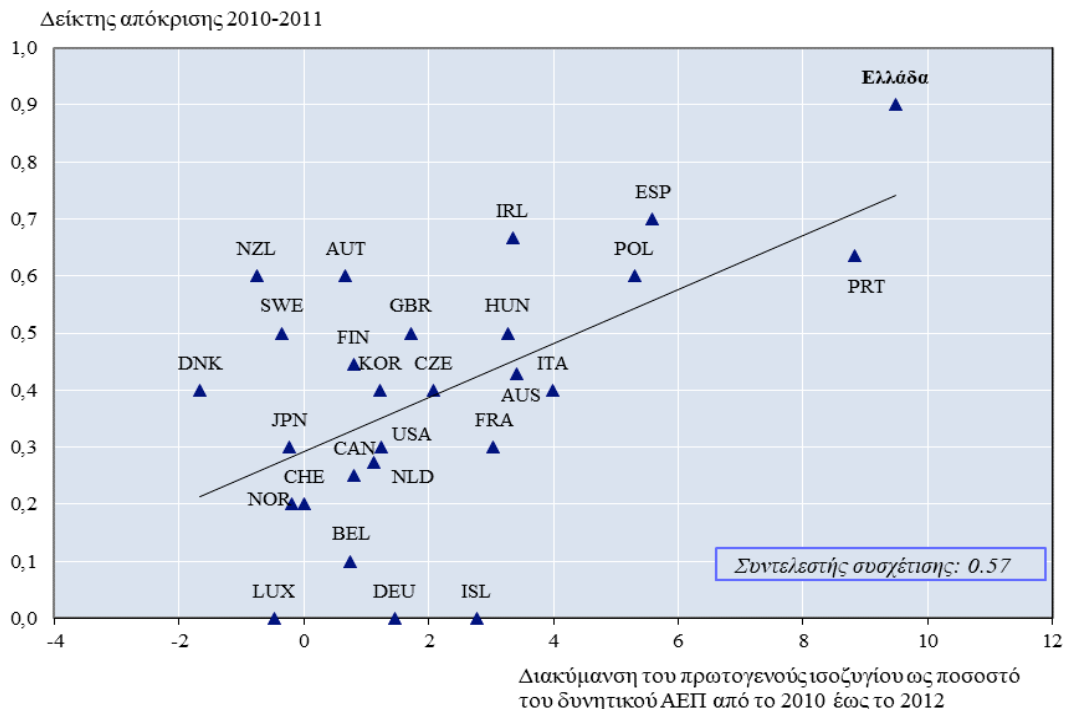
⁴ Σύμφωνα με τον δείκτη οικονομικής ελευθερίας (Index of Economic Freedom) του The Heritage Foundation για το 2015, η Ελλάδα κατατάσσεται στην 130η θέση ανάμεσα σε 178 κράτη (mostly unfree).

⁵ Σε σχετική έρευνα του Ευρωβαρομέτρου, το 74% των ερωτηθέντων Ελλήνων πολιτών τοποθετήθηκε θετικά απέναντι στις οικονομικές μεταρρυθμίσεις (European Commission, 6.11.2015).

2. Φέρνει η κρίση την αλλαγή;

Η ελληνική κρίση και τα επιφαινόμενα της φαίνεται να διαψεύδουν μία από τις γνωστότερες υποθέσεις της πολιτικής οικονομίας των μεταρρυθμίσεων και συγκεκριμένα την «υπόθεση της καλής κρίσης» (crisis hypothesis). Σύμφωνα με την υπόθεση της καλής κρίσης, μία χειροτέρευση των οικονομικών συνθηκών προηγείται πάντοτε της εισαγωγής μεταρρυθμίσεων σε μία οικονομία (Alesina and Drazen, 1991, Drazen and Grilli, 1993, Bates and Krueger, 1993) και ειδικότερα μία αιφνίδια επιδείνωση των δημόσιων οικονομικών (Velasco, 1993). Οι αυξημένες πιέσεις που ασκεί το οικονομικό περιβάλλον ενισχύουν μία «αίσθηση επείγοντος» και προκαλούν μία διαδικασία αναστοχασμού της πολιτικής ηγεσίας και του κοινωνικού σώματος που οδηγεί σε αλλαγή της ακολουθούμενης οικονομικής πολιτικής. Τα εμπειρικά δεδομένα φαίνεται να επιβεβαιώνουν, στις περισσότερες των περιπτώσεων, την παραπάνω υπόθεση καθώς το βάθος της οικονομικής ύφεσης φαίνεται να συναρτάται με την προώθηση μιας σειράς διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων στα (κυρίως αναπτυσσόμενα) κράτη-μέλη του ΟΟΣΑ (OECD, 2012). Ειδικότερα, εμφανίζεται θετική συσχέτιση ανάμεσα στο πρωτογενές ισοζύγιο των κρατών και το ρυθμό της δημοσιονομικής προσαρμογής των οικονομιών τους. Μάλιστα, οι οικονομίες με τη μεγαλύτερη δημοσιονομική απόκλιση (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία) κατέγραψαν τη μεγαλύτερη απόκλιση στις προτεραιότητες πολιτικής Going For Growth του ΟΟΣΑ (Γράφημα 1):⁶

Γράφημα 1: Συνολική απόκριση στις προτεραιότητες πολιτικής Going For Growth του ΟΟΣΑ (2010-2012)

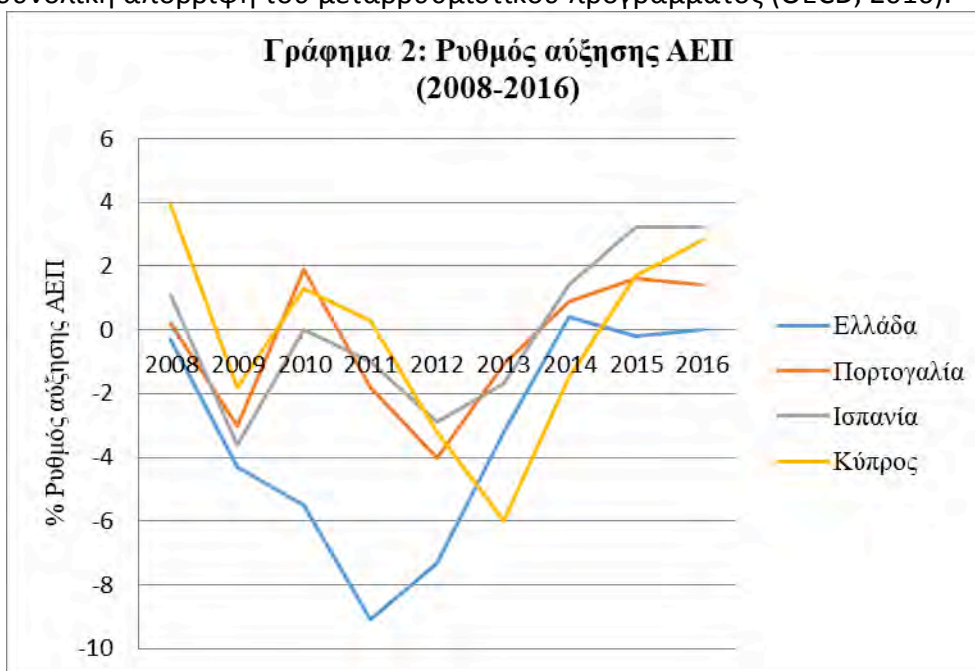

⁶ Ο δείκτης απόκρισης (responsiveness rate) αναφέρεται στο βαθμό υιοθέτησης των προτεραιοτήτων του ΟΟΣΑ όπως καταγράφονται στις εκθέσεις Going For Growth και προκύπτει από το λόγο του συνολικού αριθμού των ετών στον οποίο λαμβάνεται μία δράση για μία από τις προτεραιότητες πολιτικής προς το σύνολο των ετών κατά τα οποία έχει επισημανθεί η συγκεκριμένη προτεραιότητα πολιτικής.

Πραγματικά, οι επιδόσεις της Ελλάδας στην εφαρμογή των συμφωνηθέντων στις πρώτες έξι αξιολογήσεις του Μνημονίου Ι ήταν αντίστοιχες με τις επιδόσεις της Πορτογαλίας και καλύτερες από εκείνες της Ιρλανδίας (Terzi, 2015). Επιχειρώντας να εξηγήσουμε την επιτυχή προώθηση του προγράμματος προσαρμογής στα αρχικά στάδια και την αντίθετη συνέχειά του διατυπώνουμε τις παρακάτω υποθέσεις:

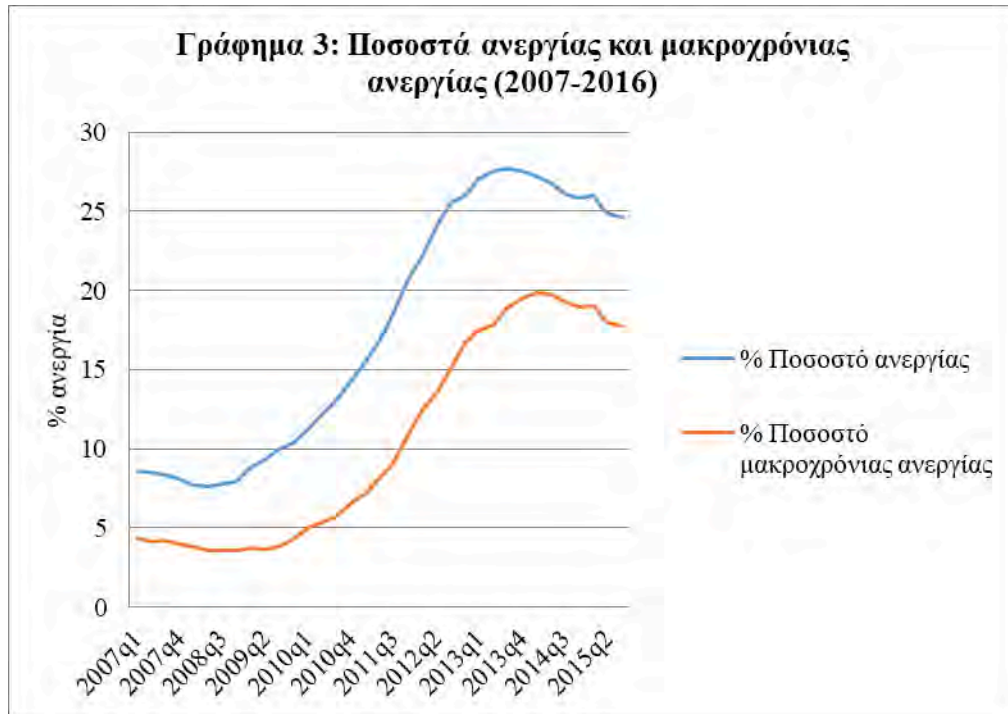
α) Οι αιρεσιμότητες (conditionalities) του Μνημονίου Ι αφορούσαν σε μεγάλο βαθμό (οριζόντια) μέτρα δημοσιονομικού χαρακτήρα, η προώθηση των οποίων είναι από τεχνικής πλευράς ευκολότερα υλοποιήσιμη σε σχέση με τις περισσότερο σύνθετες μεταρρυθμίσεις «δεύτερης γενιάς»⁷ (πχ. μεταρρυθμίσεις στη δημόσια διοίκηση), ή δεν άγγιζαν τον πυρήνα του πελατειακού συστήματος (πχ. ρυθμίσεις για τα κλειστά επαγγέλματα).

β) Η ύφεση στην οποία εισήλθε η ελληνική οικονομία το 2008 δεν είχε ακόμη φανεί στην πραγματική οικονομία και το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα δεν είχε έως τότε συνδεθεί με τις αρνητικές κοινωνικές συνέπειες των πολιτικών της λιτότητας (austerity policies). Όπως έχει παρατηρηθεί, ο υψηλός πληθωρισμός και η παραοικονομία στις ακραίες τιμές τους ασκούν μεγαλύτερη επίδραση από τα δημοσιονομικά ελλείμματα (Drazen and Easterly, 2001) και τα μακροοικονομικά μεγέθη που δεν απασχολούν ιδιαίτερα την πλειονότητα των πολιτών. Αντίθετα στη συνέχεια, η βαθιά ύφεση της ελληνικής οικονομίας (Γράφημα 2),⁸ οι συνακόλουθες κοινωνικές επιπτώσεις της (Γράφημα 3) και η πολυετής παράταση του προγράμματος προσαρμογής, οδήγησαν το κοινωνικό σώμα σε μεταρρυθμιστική κόπωση (reform fatigue) και στην ταύτιση των περιοριστικών εισοδηματικών πολιτικών με τις μεταρρυθμίσεις, εξελίξεις δηλαδή που ενίσχυσαν τη συνολική απόρριψη του μεταρρυθμιστικού προγράμματος (OECD, 2016).

⁷ «Οι πρώτης γενιάς» μεταρρυθμίσεις στοχεύουν στην αποκατάσταση της δημοσιονομικής ισορροπίας, την αύξηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας και τη δημιουργία των προϋποθέσεων της ανάπτυξης. Οι «δεύτερης γενιάς» μεταρρυθμίσεις αφορούν παρεμβάσεις στους «επιταχυντές» της ανάπτυξης. (Krueger, 2000).

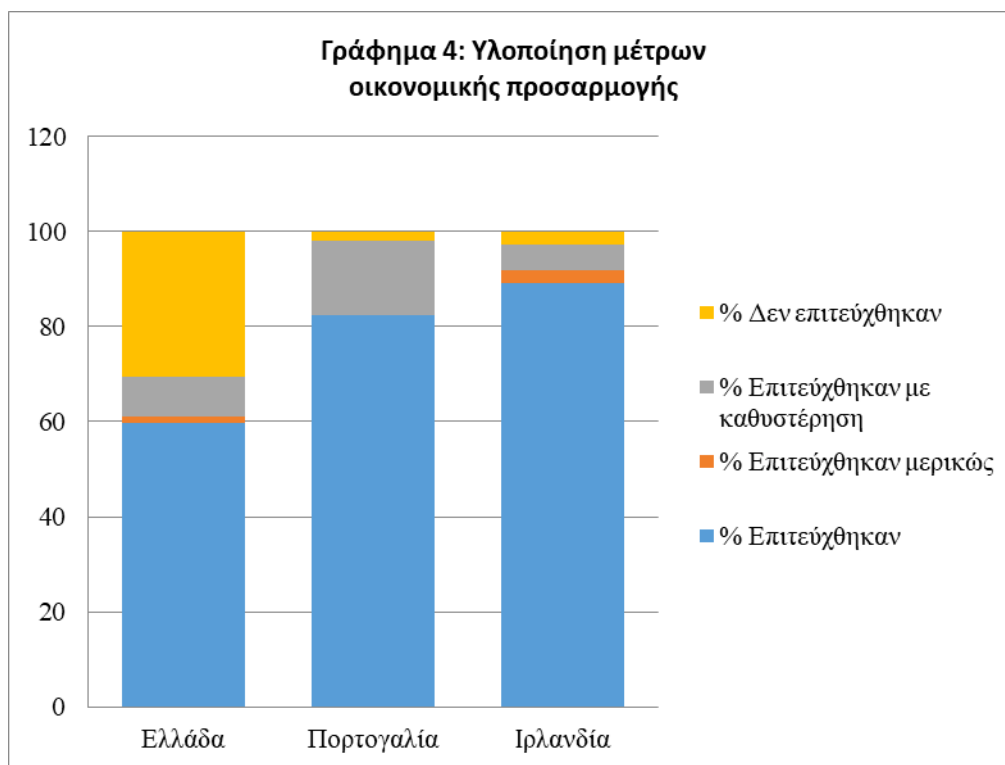
⁸ Η ελληνική οικονομία απώλεσε την εξαετία 2010-2016 το 25% του ΑΕΠ της, οι άνεργοι έφτασαν τον αριθμό των 1,35 εκατομμυρίων και το 1/3 των ελλήνων πολιτών βρέθηκε κάτω από το όριο της φτώχειας (=ετήσιο εισόδημα κάτω των 4.608€).

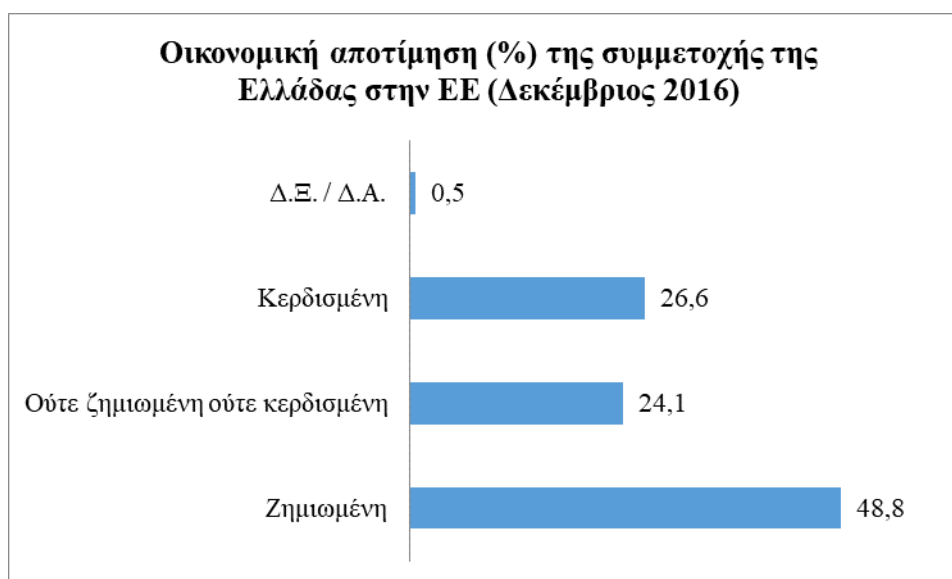
γ) Η εφαρμογή του προγράμματος προσαρμογής ευνοήθηκε από την ταχεία προώθησή του στα αρχικά του στάδια, κάτι που δείχνει να επιβεβαιώνει την υπόθεση της καίριας σημασίας της αιφνιδιαστικής εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων για την επιτυχή εισαγωγή τους (Sachs, 1994). Η υπόθεση αυτή λαμβάνει υπόψη της ζητήματα πολιτικής οικονομίας όπως αυτό της *πολιτικής αξιοπιστίας* (policy credibility), είτε αρνητικά (στην περίπτωση που η κυβέρνηση επιδιώκει να αποφύγει τις κοινωνικές αντιδράσεις και την οργάνωση των αντιτιθέμενων συμφερόντων), είτε με τη θετική αξιοποίησή της (στην περίπτωση της νωπής λαϊκής εντολής της κυβέρνησης- υπόθεση του «μήνα του μέλιτος»). Σε κάθε περίπτωση πρέπει να επισημανθεί ότι, ο δημοσιονομικός εκτροχιασμός της Ελλάδας που προηγήθηκε της δανειακής συμφωνίας επέβαλε την εφαρμογή μέτρων δημοσιονομικής διόρθωσης άμεσης απόδοσης (ωστόσο το «μείγμα» της επιλεγμένης οικονομικής πολιτικής επιδέχεται κριτικής).⁹

Ο αρχικά δυναμικός ρυθμός προώθησης των μέτρων της οικονομικής προσαρμογής γρήγορα επιβραδύνθηκε κύρια υπό την επίδραση του δυσμενούς οικονομικού περιβάλλοντος, της οργάνωσης των αντιτιθέμενων συμφερόντων και της συνθετότητας του μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Και βέβαια πρέπει να επισημανθεί ότι, συχνά η απόσταση ανάμεσα στην τυπική υιοθέτηση (νομοθέτηση) των μέτρων της οικονομικής προσαρμογής και την υλοποίησή τους είναι σε ορισμένες περιπτώσεις σημαντική. Στην ελληνική δε περίπτωση, αυτή η απόσταση είναι σημαντική, γεγονός που καταδεικνύει τις αντιστάσεις στην προώθηση του μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Ειδικότερα και σύμφωνα με περιοδική έκθεση του ΟΟΣΑ για τη χώρα μας που καλύπτει την περίοδο των Μνημονίων I και II (OECD, 2016), η Ελλάδα εμφανίζει συγκριτικά το μικρότερο ποσοστό υλοποίησης μεταρρυθμίσεων ανάμεσα στις χώρες που κλήθηκαν να εφαρμόσουν προγράμματα προσαρμογής (Γράφημα 4):

⁹ Τα ζητήματα αυτά εξετάζονται στην ενότητα 5.

Η ελληνική περίπτωση λοιπόν δεν επαληθεύει την υπόθεση της καλής κρίσης. Αντίθετα, παρατηρείται αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στις οικονομικές επιδόσεις της χώρας και την κοινωνική αποδοχή των μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων (Διανέοσις, 2016) καθώς, σε όλη την περίοδο της οικονομικής καχεξίας και των αρνητικών ρυθμών ανάπτυξης καταγράφονται επίμονα και αυξανόμενα υψηλά αρνητικά ποσοστά στις διαθέσεις της κοινής γνώμης απέναντι στις οικονομικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Γράφημα 5) και βέβαια στην εκλογική απίσχναση των πολιτικών κομμάτων που κλήθηκαν να εφαρμόσουν τα προγράμματα προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας:

Η Ελλάδα παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα μίας «μπλοκαρισμένης» κοινωνίας και οικονομίας, δηλαδή μίας διάρθρωσης όπου τα δομικά προβλήματα αναγνωρίζονται όμως τα κατεστημένα συμφέροντα ή ο δομικός συντηρητισμός δεν επιτρέπουν την υπέρβασή τους (Giddens, 2007). Το πολιτικό σώμα ήταν εξαιρετικά επιφυλακτικό στην εισαγωγή οικονομικών μεταρρυθμίσεων, παρότι η κοινωνική απογοήτευση ήταν διάχυτη. Είναι χαρακτηριστικό ότι, στην περίοδο που προηγήθηκε του δημοσιονομικού εκτροχιασμού η Ελλάδα κατατασσόταν ανάμεσα στα περισσότερα δυστυχισμένα κράτη της Ευρώπης.¹⁰

Το φαινόμενο της «εμπλοκής των μεταρρυθμίσεων» σε μία οικονομία όπου τα θεσμικά της ελλείμματα είναι φανερά και στην οποία η έντονη δημοσιονομική κρίση δεν επαρκεί για την αποτελεσματική εφαρμογή ενός *συμφωνημένου* προγράμματος προσαρμογής, μας οδηγεί στην αναζήτηση εκείνων των παραγόντων που ερμηνεύουν και καθορίζουν το δίπολο της θεσμικής συνέχειας/αλλαγής. Σε κάθε περίπτωση, η επεξήγηση της αλλαγής πολιτικής ως αποτέλεσμα μίας προηγούμενης (οικονομικής ή θεσμικής) κρίσης, ακόμη και στις περιπτώσεις που επιβεβαιώνεται, είναι ταυτολογική (σπανίως αλλάζουν τα πράγματα που λειτουργούν αποτελεσματικά) και περιορισμένης χρησιμότητας (Rodrik, 1996). Στις επόμενες ενότητες στρέφουμε το ενδιαφέρον μας σε ορισμένους από αυτούς τους παράγοντες και εξετάζουμε ορισμένες από τις βασικές υποθέσεις της πολιτικής οικονομίας των μεταρρυθμίσεων που συνδέονται μαζί τους.

3. Μεταρρυθμίσεις και θεσμικό περιβάλλον

Η απροθυμία ενός κοινωνικού σώματος να αναγνωρίσει τις θεσμικές αποτυχίες του συστήματος (*institutional failure*) και να υιοθετήσει ένα πρόγραμμα μεταρρυθμιστικών αλλαγών είναι ιστορικά ένα σύννηθες φαινόμενο. Σε όλες τις κοινωνικές συσσωματώσεις και τους οργανισμούς (κυβερνήσεις, επιχειρήσεις, πολιτικά κόμματα, δημόσιες υπηρεσίες) η *αδράνεια* ασκεί ισχυρή κεντρομόλο δύναμη. Η θεσμική αδράνεια συνδέεται με μία ευνοϊκή προκατάληψη για τη δοσμένη τάξη πραγμάτων (*status quo bias*). Η αναπαραγωγή μιας κατεστημένης δομής παρουσιάζει το πλεονέκτημα της προβλεψιμότητας και του προσανατολισμού της δράσης με σχετική ασφάλεια, απέναντι στην εγγενή αβεβαιότητα της νέας τάξης πραγμάτων. Στην πραγματικότητα, η πλειονότητα των μεταρρυθμίσεων αντιμετωπίζεται με εξαιρετική επιφυλακτικότητα, γεγονός που δυσχεραίνει την επιτυχή εφαρμογή τους.¹¹

Οι γνωστικοί περιορισμοί των δρώντων υποκειμένων στη βάση της «περιορισμένης ορθολογικότητας» (*bounded rationality*) που οριοθετείται από τη διαθέσιμη πληροφορία καθορίζουν το αποτέλεσμα της διαδικασίας λήψης απόφασης ατόμων και ομάδων υπό συνθήκες αβεβαιότητας και ανταγωνισμού. Οι

¹⁰ Η τυπολογία του «χαρούμενου μοντέλου καπιταλισμού» ακολουθεί την προσέγγιση των «οικονομικών της ευημερίας» και κατατάσσει τις χώρες με βάση την επίτευξη δέκα μετρήσιμων δεικτών, μεταξύ άλλων: χαμηλή ανεργία, μικρή διαφθορά, υψηλός βαθμός κοινωνικής εμπιστοσύνης, υψηλό επίπεδο παρεχόμενης εκπαίδευσης, υψηλό εισόδημα, περιορισμένη παραοικονομία.

¹¹ Έχει παρατηρηθεί ότι περίπου το 70% των σημαντικών μεταρρυθμίσεων στο πεδίο των επιχειρήσεων αποτυγχάνουν (Kotter, 2001).

θεσμοί εισάγονται με σκοπό να μειωθεί η αβεβαιότητα στις ανθρώπινες συναλλαγές και συνεπώς κάθε αλλαγή τους συνεπάγεται αυξημένο κόστος αναπροσανατολισμού των ατομικών στρατηγικών. Η «θεσμική στασιμότητα» (institutional inertia) χαράζει «θεσμικά μονοπάτια εξάρτησης» (institutional path dependency) εγκλωβίζοντας τη δράση των ατόμων. Σύμφωνα με τον Douglass North (1992),

Η διαδικασία της αλλαγής είναι υπερβολικά σταδιακή [...] Ο λόγος είναι ότι οι οικονομίες φάσματος, οι συμπληρωματικότητες και οι εξωτερικότητες δικτύωσης που αναδεικνύονται από ένα θεσμικό μάτριξ τυπικών κανόνων, άτυπων περιορισμών και χαρακτηριστικών επιβολής, τυπικά προκαταλαμβάνουν κόστη και οφέλη που ευνοούν επιλογές συμβατές με το υφιστάμενο πλαίσιο. Με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς, όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των κανόνων που αλλάζουν τόσο μεγαλύτερος ο αριθμός των χαμένων και συνεπώς των αντιτιθέμενων.

Η παρατηρούμενη θεσμική σταθερότητα δεν σχετίζεται κατ' ανάγκη με την αποτελεσματικότητα των θεσμικών ρυθμίσεων (North, 1992). Αντίθετα, ακόμη και στις περιπτώσεις που γίνεται ευρέως αποδεκτό το βέλτιστο αποτέλεσμα της μελλοντικής κατάστασης με όρους γενικής ευημερίας (κατά Pareto), τα άτομα μπορούν να την απορρίψουν, στο βαθμό που οι επιπτώσεις στο ατομικό επίπεδο δεν είναι σαφώς προσδιορισμένοι. Σύμφωνα με τον Ρόντρικ (1996),

σε τελευταία ανάλυση, η αβεβαιότητα σε ατομικό επίπεδο για τις συνέπειες μιας μεταρρύθμισης μπορεί να αποτρέψει τη μεταρρύθμιση, ακόμη και αν αναγνωρίζεται ότι η μεταρρύθμιση θα θέσει σε καλύτερη οικονομική κατάσταση μια πολιτικά αποτελεσματική πλειοψηφία. (σελ. 37)

Το θεσμικό περιβάλλον διαμορφώνεται ως το αποτέλεσμα μια συνεχής διαπραγμάτευση επίπονων πολιτικών επιλογών, μιας εύθραυστης ισορροπίας ανάμεσα σε οικονομικά συμφέροντα που ανάγονται με τη σειρά τους σε σύνθετα αξιακά, ηθικά και ιδεολογικά πλαίσια και τα οποία δεν συμβιβάζονται κατ' ανάγκη μεταξύ τους. Όταν μάλιστα στους κοινωνικούς ανταγωνισμούς υπεισέρχονται ζητήματα αναδιανομής οικονομικών πόρων (distributional issues), όπως κατά βάση συμβαίνει σε ένα πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής, τα επιμέρους συμφέροντα ανταγωνίζονται μεταξύ τους προκειμένου να Το αποτέλεσμα είναι η μετάβαση στη νέα κατάσταση να καθυστερεί (Alesina and Drazen, 1991).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο βαθμός κοινωνικής εμπιστοσύνης (social trust) και η συσχέτισή του με την οικονομική πολιτική. Ειδικότερα έχει υποστηριχτεί ότι, στις κοινωνίες «χαμηλής εμπιστοσύνης» οι πολίτες επιθυμούν την κρατική παρέμβαση ακόμη και στις περιπτώσεις που η κυβέρνηση είναι αναποτελεσματική (ακόμη και διεφθαρμένη). Στον βαθμό που τα προωθούμενα προγράμματα προσαρμογής συνδέονται με «απορρύθμιση» των αγορών και την απόσυρση του κράτους από διάφορες περιοχές οικονομικής δραστηριότητας, θεωρείται ότι οι μεταρρυθμίσεις αφήνουν «ένα κενό εξουσίας» που ενισχύει την πολιτική αβεβαιότητα (Aghion, Algan, Cahuc and Shleifer, 2009). Αντίθετα, ένα πλεόνασμα κοινωνικού κεφαλαίου (social capital) παρουσιάζει θετική συσχέτιση με την πρόωθηση μεταρρυθμιστικών πολιτικών καθώς το διαθέσιμο κοινωνικό

κεφάλαιο μειώνει τα συναλλακτικά κόστη (transaction costs) διευκολύνοντας την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων δεύτερης γενιάς (Fukuyama, 2000).

Συνακόλουθα, ο βαθμός της πολιτικής συνοχής και ειδικότερα η απουσία πολιτικού consensus συναρτάται με υψηλότερα δημοσιονομικά ελλείμματα καθώς και με μικρότερη αποτελεσματικότητα στην εφαρμογή σταθεροποιητικών οικονομικών προγραμμάτων (Roubini and Sachs 1989).

Πρέπει να σημειωθεί ότι, η αδιαφορία των πολιτών για τη σημασία και τη στήριξη μεταρρυθμιστικών πολιτικών επιτείνεται από την περιορισμένη και ασύμμετρη πληροφόρησή τους για τα ζητήματα της οικονομικής πολιτικής. Όπως έχει επισημανθεί σε ένα κλασικό μοντέλο πολιτικής συμπεριφοράς (Downs, 1957), παρά το γεγονός ότι η πληρέστερη πληροφόρηση θα παρήγε μεγαλύτερα συνολικά οφέλη για τους πολίτες, από μία καθαρά ατομική σκοπιά φαίνεται ορθολογική επιλογή η επένδυση του ελάχιστου δυνατού χρόνου στην πληροφόρηση και την πολιτική διαδικασία καθώς, σε αρκετές περιπτώσεις το κόστος απόκτησης της πληροφόρησης (προσωπικός χρόνος, κ.λπ.) φαίνεται να ξεπερνά τα (αβέβαια) μελλοντικά οφέλη και σίγουρα δεν θα αυξήσει άμεσα το εισόδημά του. Έτσι λοιπόν, ο μέσος πολίτης παρουσιάζεται ως «ορθολογικά αδαής» (Olson, 2003).

Το συχνό φαινόμενο του οικονομικού αναλφαριθμητισμού (το οποίο εντείνεται από την οικονομοφοβία)¹² συνδέεται ακόμη με τη δημιουργία μιας «δημοσιονομικής ψευδαίσθησης» (fiscal illusion) στην οποία τα άτομα τείνουν να υπερεκτιμούν τα μελλοντικά κέρδη και να υποεκτιμούν τα μελλοντικά κόστη (Buckanan, 1967). Μία ειδικότερη μορφή της δημοσιονομικής ψευδαίσθησης είναι η «ψευδαίσθηση του χρέους» (debt illusion), στην οποία η λανθασμένη εκτίμηση των ατόμων για τη διαμόρφωση και την εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους είναι μεγαλύτερη εάν αυτό προέρχεται από εξωτερικό δανεισμό παρά από τη φορολογία των φυσικών προσώπων.¹³ Τα παραπάνω φαινόμενα οδηγούν τις πολιτικές αγορές να λειτουργούν μακριά από το επιθυμητό επίπεδο αποτελεσματικότητας.

Τέλος, για μία περισσότερο ολοκληρωμένη προσέγγιση των αποφάσεων των ατόμων υπό συνθήκες αβεβαιότητας είναι χρήσιμες οι θεωρητικές επεξεργασίες του κλάδου της κοινωνικής ψυχολογίας. Σύμφωνα με τη θεωρία της «γνωστικής ασυμφωνίας» (cognitive dissonance) τα άτομα τείνουν να αποφεύγουν τη ψυχολογική δυσφορία που τους προκαλούν οι αλληλο-συγκρουόμενες απόψεις (Festinger, 1957). Έτσι, συχνά επιλέγουν να αγνοούν ή να φιλτράρουν τις διαθέσιμες πληροφορίες μέσα από σύνθετες ψυχολογικές διεργασίες ώστε αυτές να συμφωνούν με τις εδραιωμένες πεποιθήσεις τους.

Στην περίπτωση της Ελλάδας οι ολοφάνερες θεσμικές αποτυχίες δεν οδήγησαν στην πρόθυμη υποστήριξη μεταρρυθμιστικών πολιτικών, αντίθετα φανέρωσαν το βάθος των αντιστάσεων απέναντι σε κάθε πολιτική και οικονομική αλλαγή που έθετε σε αμφισβήτηση την κατεστημένη τάξη πραγμάτων (Γιαννίτσης, 2013):

¹² Σύμφωνα με τον Χάγιεκ, η οικονομοφοβία πηγάζει από τη δυσκολία κατανόησης της αυξημένης πολυπλοκότητας και των «απρόσωπων» δυνάμεων των αγορών.

¹³ Η στάση αδιαφορίας των πολιτών για το δημόσιο χρέος πέρα από ουδέτερη ενδεχομένως είναι και πολιτικά επιθυμητή, στο βαθμό που υποκρύπτει μια δια-γενεακή αναδιανομή (intergenerational redistributions) μεταφέροντας το κόστος στις επόμενες γενιές. (Cukierman and Meltzer, 1989).

Στην ουσία, η κρίση ανέδειξε ένα τεράστιο συστημικό πολιτικό, ηθικό και αναπτυξιακό πρόβλημα. Ανέδειξε τη σθεναρή άρνηση των κυβερνήσεων να ανατρέψουν ή έστω να αμβλύνουν το μεγαλύτερο σκάνδαλο της ελληνικής τάξης πραγμάτων: το τετράγωνο «μεγάλη φοροδιαφυγή στα υψηλά εισοδήματα και εκτεταμένη φοροδιαφυγή στα μικρότερα εισοδηματικά κλιμάκια, βαθιά διαφθορά και αυθαιρεσία όλου του συστήματος (ξεκινώντας από το πολιτικό σύστημα, τη δημόσια διοίκηση, την τοπική αυτοδιοίκηση, και φτάνοντας σε τμήματα σε όλο το φάσμα της κοινωνίας), κρατικό πελατειακό σύστημα της δημόσιας διοίκησης, και το συναφές με τα παραπάνω θεμελιακό θέμα της ισονομίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης» (σελ. 90-91)

Όλες οι παραπάνω θεωρήσεις μπορούν να ερμηνεύσουν κατά ένα μέρος την εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στο πλαίσιο των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής. Η Ελλάδα είναι ιστορικά μία κατακερματισμένη κοινωνία.¹⁴ Ο ιδιαίτερα χαμηλός δείκτης κοινωνικής εμπιστοσύνης της χώρας φαίνεται να ενέτεινε την αβεβαιότητα των πολιτών απέναντι στις επιχειρούμενες αλλαγές. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Κατάλογο Φιλανθρωπίας (World Giving Index, 2013), η Ελλάδα συγκαταλέγεται στις κοινωνίες χαμηλής εμπιστοσύνης καταλαμβάνοντας την 135η θέση ανάμεσα σε 160 κράτη στη σχετική κατάταξη, η οποία αξιολογεί τις επιδόσεις τους με βάση τους δείκτες της συμμετοχής των πολιτών σε εθελοντικούς οργανισμούς, την παροχή οικονομικής ενίσχυσης σε φιλανθρωπίες και την παροχή βοήθειας σε αγνώστους. Στο βαθμό μάλιστα που το διαμορφούμενο νέο οικονομικό περιβάλλον παρουσίαζε υψηλό βαθμό αβεβαιότητας, οι διάφορες κοινωνικές ομάδες επέλεξαν αρχικά την αναμονή και στη συνέχεια επιδίωξαν να μεταφέρουν το κόστος της οικονομικής προσαρμογής σε άλλες επιδιδόμενες μεταξύ τους σε έναν «πόλεμο φθοράς» (war of attrition) που ακύρωσε ή καθυστέρησε μία σειρά οικονομικών μεταρρυθμίσεων (το ζήτημα αυτό αναλύεται στην ενότητα 4).

Δεν πρέπει ακόμη να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η αποκάλυψη της έκτασης της οικονομικής κρίσης και η συμφωνία με τους διεθνείς πιστωτές υπήρξαν αιφνιδιαστικά γεγονότα για τους πολίτες. Παρά το γεγονός ότι η χειροτέρευση των δημόσιων οικονομικών ήταν από καιρό γνωστή (τον Απρίλιο του 2009 η ελληνική οικονομία τέθηκε σε καθεστώς επιτήρησης στο πλαίσιο της «διαδικασίας υπερβολικού ελλείμματος» με βάση το άρθρο 126 της Ε.Ε.), η μακρόχρονη απρόσκοπτη οικονομική μεγέθυνση που καλλιέργησε ένα θετικό και καθησυχαστικό κλίμα, η καθησυχαστική στάση μεγάλου μέρους του πολιτικού προσωπικού και η συνήθης αδιαφορία της κοινής γνώμης για τα ζητήματα της οικονομικής πολιτικής λειτούργησαν αποπροσανατολιστικά και σε κάθε περίπτωση δεν διευκόλυναν τον αναγκαίο αναστοχασμό για την υπέρβαση της κρίσης. Ωστόσο, σύμφωνα με την «υπόθεση της λαϊκής εντολής» (mandate hypothesis) οι πολιτικές μιας νέο-εκλεγείσας κυβέρνησης θα πρέπει να έχουν αποσαφηνιστεί σε προγραμματικό επίπεδο, ειδικά στις περιπτώσεις όπου η κοινωνία είναι κατακερματισμένη, οι ομάδες συμφερόντων ισχυρές και οι επιχειρούμενες μεταρρυθμίσεις μη δημοφιλείς (Keeler, 1993).

Το φαινόμενο της γνωστικής ασυμφωνίας παρατηρήθηκε σε μεγάλη έκταση στα πρώτα στάδια της οικονομικής προσαρμογής (Μνημόνιο Ι) όταν το 2011 οι

¹⁴ Σύμφωνα με τον ορισμό του Γκέλνερ, η κατακερματισμένη κοινωνία τοποθετείται στον αντίποδα της κοινωνίας των πολιτών (civil society).

συγκεντρώσεις των «αγανακτισμένων» κατέκλυζαν τις μεγάλες ελληνικές πόλεις.¹⁵ Στις έρευνες διαθέσεων της κοινής γνώμης εκείνη την εποχή, οι ερωτώμενοι σε ποσοστό που έφτανε το 40% εμφανίζονταν να επικροτούν τις εκδηλώσεις αποδοκιμασίας κατά πολιτικών προσώπων (ALCO, 2011). Οι συμμετέχοντες υιοθέτησαν πρόθυμα και σε μεγάλο βαθμό ανορθολογικές αντιλήψεις που δεν επαληθεύονταν από την πολιτική και οικονομική πραγματικότητα. Κοινός παρονομαστής των διαφορετικών αιτημάτων που προέβαλαν οι «αγανακτισμένοι» ήταν η απουσία ενός στοιχειωδώς συνεκτικού πολιτικού λόγου, λογικών επιχειρημάτων και ρεαλιστικών προτάσεων (ανάμεσά τους κυριάρχησαν η μετάθεση της ευθύνης της κρίσης στην πολιτική τάξη και η υπαγόρευση του προγράμματος προσαρμογής από, φανερά ή κρυφά, εγχώρια ή ξένα κέντρα αποφάσεων). Η αντι-πολιτική στάση του κινήματος των αγανακτισμένων ενίσχυσε τον επιθετικό λόγο του διάχυτου λαϊκισμού εκείνης της περιόδου, βραχυκυκλώνοντας την πολιτική επικοινωνία, ελαχιστοποιώντας τις πιθανότητες εσωτερικής πολιτικής διαπραγμάτευσης και επίτευξης συναίνεσης για την έξοδο από την κρίση και, τελικά, συμβάλλοντας στην αποτυχία εφαρμογής του προγράμματος οικονομικής προσαρμογής.

Τέλος, η δυνατότητα παράκαμψης των θεσμικών ρυθμίσεων από τους πολίτες και η επιλογή άλλων κοινωνικών διευθετήσεων που επιλύουν τις θεσμικές ακαμψίες και αποτυχίες, οδηγεί με παράδοξο τρόπο στη σταθερότητά τους. Μία εξήγηση αυτού του φαινομένου δίνει ο Άλμπερτ Χίρσμαν, ο οποίος εισάγει τις έννοιες της «διαφωνίας» και της «αποχώρησης» ως τις βασικές κατηγορίες εκδήλωσης της δυσαρέσκειας των πολιτών και καταναλωτών απέναντι στην αναποτελεσματικότητα οργανισμών και επιχειρήσεων (Χίρσμαν, 2002). Οι καταναλωτές παραπονούνται ή επιλέγουν άλλα προϊόντα. Οι ψηφοφόροι διαμαρτύρονται ή μεταφέρουν την υποστήριξή τους σε άλλος πολιτικούς σχηματισμούς. Ο Χίρσμαν αναφέρει ενδεικτικά το παράδειγμα της Νιγηρίας όπου η παροικιϊώδης υστέρηση των παρεχόμενων υπηρεσιών δεν οδήγησε στη βελτίωση αλλά αντίθετα στην ενίσχυση του δικτύου οδικών μεταφορών. Σε αυτή την περίπτωση, η ύπαρξη ανταγωνιστή δεν βελτίωσε την απόδοση των σιδηροδρόμων καθώς η δυνατότητα «αποχώρησης» των καταναλωτών, σε συνδυασμό με την (αποσυνδεδεμένη από την αρχή της αποδοτικότητας) δημόσια χρηματοδότηση, εξουδετέρωσε τις πιέσεις για αλλαγή («διαφωνία»).

Στην ελληνική περίπτωση, την περίοδο που προηγήθηκε της κρίσης οι πολίτες δεν επέλεξαν την αποχώρηση αντί της διαφωνίας, αφήνοντας στη θέση τους αρτηριοσκληρωτικούς και οικονομικά αναποτελεσματικούς θεσμούς. Κατ' αυτόν τον τρόπο για παράδειγμα, οι εγχώριες ιδιωτικές δαπάνες για την υγεία έφτασαν να είναι, μαζί με τη Χιλή και το Μεξικό, οι υψηλότερες στον ΟΟΣΑ. Αντίστοιχα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση η αποχώρηση των πολιτών εκφράστηκε με τη φυγή για σπουδές στο εξωτερικό ή τα ιδιωτικά κολέγια. Όμως και στην περίοδο των Μνημονίων, η εμπλοκή στην εφαρμογή των θεσμικών μεταρρυθμίσεων παρατηρήθηκε παράλληλα με την ενίσχυση εξω-θεσμικών επιλογών, όπως η παραοικονομία.

¹⁵ Αντίστοιχο φαινόμενο παρατηρήθηκε την ίδια χρονική περίοδο με τους ισπανούς «αγανακτισμένους» (“los indignados”).

4. Προσοδοθηρία και μεταρρυθμίσεις

Ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των σύγχρονων δημοκρατικών καπιταλιστικών συστημάτων είναι η αυξημένη επιρροή των οργανωμένων συμφερόντων (Olson, 2007). Ένας μεγάλος αριθμός ειδικών οικονομικών συμφερόντων οργανώνονται σε αναδιανεμητικές συσπειρώσεις (distributional coalitions) και ανταγωνίζονται μεταξύ τους (ομάδες πίεσης) για την απόκτηση των μεγαλύτερων δυνατών προσόδων. Η προσοδοθηρική (rent-seeking) συμπεριφορά τους στρεβλώνει τις οικονομικές αγορές και οδηγεί στην «αιχμαλωσία του κράτους» (state capture), δηλαδή στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους μέσω της στη διαμόρφωση του κανονιστικού/ θεσμικού πλαισίου της οικονομίας (Stigler, 1971). Η αδιάλειπτη κυριαρχία των ειδικών συμφερόντων για μεγάλο χρονικό διάστημα ενισχύει τη μετατροπή τους σε κατεστημένα συμφέροντα (vested interests), τα οποία με τη σειρά τους οδηγούν το πολιτικο-οικονομικό σύστημα σε «θεσμική σκλήρωση» (institutional sclerosis) παρεμποδίζοντας οποιαδήποτε αλλαγή ενδεχομένως θα έθετε τα συμφέροντά τους σε αμφισβήτηση.

Σε κάθε περίπτωση, η ισορροπία ανάμεσα στις προσοδοθηρικές ομάδες είναι μεταβαλλόμενη. Σε καιρούς οικονομικής ανάπτυξης (όταν υπάρχει πληθώρα διαθέσιμων οικονομικών προσόδων) οι ομάδες ειδικών συμφερόντων συχνά επιλέγουν μια αμοιβαία επωφελή «συμβιωτική ισορροπία» (cohabitation equilibrium) και η οποία δημιουργεί μια πανίσχυρη πολιτική συμμαχία που αντιστρατεύεται κάθε αλλαγή (Tornell, 1995). Αυτό ενδεχομένως εξηγεί γιατί οι μεταρρυθμίσεις δεν εισάγονται σε περιόδους όπου το οικονομικό περιβάλλον είναι ευνοϊκό.

Αντίθετα, στις περιόδους όπου το οικονομικό περιβάλλον είναι δυσμενές και οι οικονομικοί πρόσοδοι είναι περιορισμένοι οι προσοδοθηρικές ομάδες εντείνουν τους ανταγωνισμούς τους και επιδίδονται σε ένα πόλεμο φθοράς προκειμένου να μεταφέρουν τα οικονομικά βάρη στις άλλες (Alesina and Drazen, 1991). Μάλιστα, ακόμη και στο βαθμό που η καθυστερημένη εφαρμογή ενός προγράμματος προσαρμογής οδηγεί σε αυξημένα οικονομικά βάρη καθώς επιδεινώνονται οι οικονομικές συνθήκες, οι ομάδες ειδικών συμφερόντων προτιμούν να κωλυσιεργούν στο μέτρο που η κατανομή των βαρών δείχνει δυσανάλογη και δεν γνωρίζουν τις πολιτικές αντοχές των άλλων ομάδων (Alesina and Perotti, 1994). Ακόμη, ο μεγαλύτερος αριθμός των ομάδων πίεσης δυσχεραίνει περισσότερο την εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Σε γενικές γραμμές ωστόσο θεωρείται ότι η εκδήλωση μίας οικονομικής κρίσης οδηγεί στη διατάραξη της συμβιωτικής ισορροπίας ανάμεσα στις προσοδοθηρικές ομάδες, κάτι που ευνοεί την προώθηση του μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Για παράδειγμα, στο Μεξικό τη δεκαετία του '70 οι δύο κυρίαρχες προσοδοθηρικές ομάδες (ο ιδιωτικός τομέας που ανταγωνιζόταν τις εισαγωγές και οι επιχειρήσεις του ευρύτερου δημόσιου τομέα) που μπλόκαραν την απελευθέρωση του μεξικανικού εξωτερικού εμπορίου, όταν στις αρχές της δεκαετίας του '80 κατέρρευσαν τα δημόσια έσοδα, επιδόθηκαν σε έντονο ανταγωνισμό που οδήγησε στην υποστήριξη μεταρρυθμιστικών πολιτικών. (Tornell, 1995).

Σε ποιο βαθμό λοιπόν είναι εφικτό να καμφθούν οι αντιστάσεις των ισχυρών ομάδων ειδικών συμφερόντων; Είναι σύνθηρες φαινόμενο τα συμφέροντα των προσοδοθηρικών ομάδων να αντιμετωπίζονται ως παγιωμένα και αμετάβλητα. Και κατά συνέπεια οι κυβερνήσεις που εφαρμόζουν προγράμματα οικονομικής

προσαρμογής επιλέγουν, αναλόγως της διαπραγματευτικής ισχύος τους, την αποδυνάμωσή τους ή τη μετωπική σύγκρουση (κάτι που αυξάνει κατακόρυφα το πολιτικό κόστος των μεταρρυθμίσεων). Ωστόσο, η αποτελεσματικότερη εφαρμογή ενός μεταρρυθμιστικού προγράμματος επιτυγχάνεται μέσω της κατάλληλης ανάπτυξης συμμαχιών (coalition building), την οργάνωση της υποστήριξης της μεταρρυθμιστικής ατζέντας από τους «κερδισμένους» των αλλαγών, αλλά και την αποζημίωση των «χαμένων» των μεταρρυθμίσεων (το ζήτημα αναλύεται στην ενότητα 5).

Η συνεννόηση λοιπόν με τις οργανωμένες ομάδες συμφερόντων με στόχο την επίτευξη συναίνεσης για τις προωθούμενες αλλαγές δεν πρέπει να αποκλείεται. Η θεσμοθετημένη εκπροσώπηση της εργασίας στο πολιτικό σύστημα αποτελεί συχνά τη βάση του επιθυμητού συμβιβασμού. Ακόμη και στις περιπτώσεις της παρουσίας ισχυρών εργατικών συνδικάτων (και τα οποία συνήθως επηρεάζονται από την εφαρμογή περιοριστικών εισοδηματικών πολιτικών) τα περιθώρια συνεννόησης, τουλάχιστον στα αρχικά στάδια της προσαρμογής είναι σημαντικά (όπως π.χ., στην (Haggard and Webb, 1994). Μεταξύ άλλων, αυτό το φαινόμενο παρατηρήθηκε στην Πολωνία με την υποστήριξη του Συνδικάτου της Αλληλεγγύης στο πρώτο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της κυβέρνησης του Ταντέους Μαζοβιέτσκι, ο οποίος είχε επίσης υπάρξει μέλος της (Lehmann, 2012). Μάλιστα, η ταυτόχρονη παρουσία κεντρο-αριστερών κυβερνήσεων φαίνεται να διευκολύνει τον διάλογο με τα εργατικά συνδικάτα, καθώς αυτές θεωρείται πως απολαμβάνουν μεγαλύτερης αξιοπιστίας ανάμεσά τους (κάτι που παρατηρήθηκε, για παράδειγμα, στην Ισπανία την περίοδο 1982-1986 με την κυβέρνηση των Σοσιαλιστών του Φελίπε Γκονσάλεθ). Στην περίπτωση δε των επιχειρηματικών ειδικών συμφερόντων (τα οποία συνήθως αντιδρούν στο «άνοιγμα» των αγορών), συμπληρωματικές πολιτικές στις αγορές προϊόντων (π.χ., δράσεις για την προώθηση εξαγωγών) μπορούν να λειτουργήσουν αντισταθμιστικά για την επίτευξη συναίνεσης.

Στην ελληνική περίπτωση, η επικυριαρχία των οργανωμένων ομάδων συμφερόντων στο ελληνικό οικονομικό σύστημα είναι καταλυτική και καθορίζει τον χαρακτήρα των πελατειακών σχέσεων (Ιορδάνογλου, 2013):

Από τη στιγμή που η διάκριση γίνει δεκτή η λανθάνουσα αφήγηση του κρατούντος κοινωνιολογικού παραδείγματος (φαύλοι πολιτικοί που εξαγοράζουν μέσω προσωπικών εκδουλεύσεων μια θρυμματισμένη κοινωνία) συναντά δυσκολίες. Η εξατομικευμένη πατρωνία είναι συμβατή με την αφήγηση αυτή. Η προνομιακή μεταχείριση κοινωνικών ομάδων δεν είναι. Εάν υπάρχει μια πληθώρα ομάδων που είναι σε θέση να επιβάλλουν τα συμφέροντά τους πάνω στην υπόλοιπη κοινωνία, τότε η εικόνα μιας κοινωνίας ανίσχυρων ατόμων έρμαιου στα χέρια μιας πολιτικής ελίτ υπονομεύεται. *Οι πολιτικοί μπορούν θαυμάσια να είναι δέσμιοι ενός θηρίου που είτε οι ίδιοι είτε οι προκάτοχοί τους (από σχέδιο ή από ενδοτικότητα) εξέθρεψαν.*

Σε αυτό το περιβάλλον το ελληνικό πολιτικό και οικονομικό σύστημα δείχνει «κούφιο», διευκολύνοντας την άλωσή του από τα ποικιλώνυμα ειδικά συμφέροντα. Το εγχώριο οικονομικό μοντέλο περιγράφεται με τον εύστοχο όρο «ληστρικός μικροκαπιταλισμός», ένα πρότυπο λειτουργίας όπου η οικονομική συμπεριφορά των πολυάριθμων προσοδοθηρικών ομάδων παρομοιάζεται με τις ληστρικές

επιδρομές των Βίκινγκς. (Μητσόπουλος και Πελαγίδης, 2006). Με βάση αυτή την προσέγγιση, οι αγορές στην Ελλάδα στραγγαλίζονται ανάμεσα σε ένα υπερτροφικό «κράτος- χταπόδι», το οποίο παρεμβαίνει στη λειτουργία των αγορών μέσα από τον γιγαντισμό των δημόσιων επιχειρήσεων και μέσα από διοικητικές πράξεις τύπου «διατάσσω και ελέγχω» και σε ένα πλήθος ομάδων πίεσης- αναδιανεμητικών συσπειρώσεων που επιδίδονται σε μια διαρκή αναζήτηση προσόδου, συμμετέχοντας σε ένα δίκτυο «αλληλοεξυπηρετήσεων» (trading for favors).

Μάλλον αναμενόμενα λοιπόν, οι επιχειρούμενες μεταρρυθμίσεις στο επίπεδο της μικρο-οικονομίας συνάντησαν την ισχυρή αντίδραση καθώς οι «παίκτες» ήταν πολυάριθμοι, πολιτικά οργανωμένοι και το κόστος των αλλαγών γι' αυτούς ήταν υψηλό. Οι διαδοχικές κυβερνήσεις δεν κατόρθωσαν να επιτύχουν οποιαδήποτε συναίνεση με τις οργανωμένες ομάδες συμφερόντων, επιλέγοντας είτε τη μετωπική σύγκρουση μέσω της αιφνιδιαστικής εισαγωγής των μεταρρυθμίσεων είτε την (επιζήμια) αναβολή τους. Πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι, στις πρώτες φάσεις της εφαρμογής του προγράμματος οικονομικής προσαρμογής, τουλάχιστον στο σκέλος των μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής (μακρο-οικονομικό επίπεδο), η παρουσία λιγότερων «παικτών αρνησικυρίας» (veto players) διευκόλυνε σημαντικά την επίτευξη των στόχων.

5. Η κατανομή του κόστους της οικονομικής προσαρμογής

Ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα εξ ορισμού συνεπάγεται ένα κόστος μετάβασης. Ανατρέπει κατεστημένες οικονομικές σχέσεις και εδραιωμένα συμφέροντα και αναδιανέμει οικονομικούς πόρους και προσόδους. Στο βαθμό δε μάλιστα που οι μεταρρυθμίσεις στοχεύουν στην αύξηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας και αποδίδουν μεσο-μακροπρόθεσμα, οι κοινωνικές ομάδες και οι κυβερνήσεις συχνά καλούνται να διασχίσουν την «κοιλιάδα των δακρύων» στην οποία τα κόστη της προσαρμογής είναι σημαντικά και διάσπαρτα. Και βέβαια, όπως έχει καταδείξει η πλούσια διεθνής εμπειρία, το κόστος της προσαρμογής είναι ανάλογο της έκτασης των επιχειρούμενων μεταρρυθμίσεων:

Δεν υπάρχει μεταρρύθμιση ελεύθερη βαρών. Η αλλαγή ενός ολόκληρου συστήματος κοστίζει. Τα κόστη της μεταμόρφωσης αποτελούνται από απώλεια παραγόμενης ποσότητας, θεμελιώδη ανακατανομή κερδών και ζημιών στην κοινωνία, μεγέθυνση ανισότητας ως προς τα έσοδα και την ευμάρεια, απώλεια προτύπων συμπεριφοράς, κ.ά. (Κλάους, 2006)

Η αδυναμία αποζημίωσης των «χαμένων» των μεταρρυθμίσεων εξηγεί την απόρριψή τους ακόμη και στις περιπτώσεις που αυτές αυξάνουν την οικονομική αποτελεσματικότητα, ιδιαίτερα όταν οι κυβερνήσεις δεν μπορούν να κάνουν αξιόπιστες δεσμεύσεις (commitments) για τη μελλοντική αποκατάστασή τους (Roland, 2000). Η εφαρμογή των προγραμμάτων προσαρμογής εντείνει τους ανταγωνισμούς ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες προκειμένου να ελαχιστοποιήσουν το κόστος που πρέπει να καταβάλουν. Ωστόσο, τα ζητήματα αναδιανομής και τα ζητήματα δικαιοσύνης (fairness) απουσιάζουν αδικαιολόγητα από την προβληματική της εφαρμογής των μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων, πολύ περισσότερο καθώς έχει επισημαίνει ο υψηλός βαθμός συσχέτισης ανάμεσα στην

κοινωνική συνοχή και την πολιτική εμπιστοσύνη. Συνακόλουθα η ύπαρξη αυξημένης οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας συνδέονται με μεγαλύτερη δυσπιστία για τους σκοπούς της κυβέρνησης καθώς επίσης και με αυξημένη υποστήριξη των κοινωνικών ομάδων προς τις πολιτικές αναδιανομής (Rodrik,1998). Ακόμη έχει παρατηρηθεί ότι, η στόχευση και η αποτελεσματικότητα των κοινωνικών μεταβιβάσεων στην αντιμετώπιση της φτώχειας και τη στήριξη των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων, επηρεάζει αποφασιστικά την επιτυχή εφαρμογή ενός προγράμματος οικονομικής προσαρμογής (Karlanoglou, Rapanos and Bardakas, 2013).

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η οικονομική κρίση φανέρωσε ένα πλήθος δομικών υστερήσεων που επέβαλε την εισαγωγή βαθιών, μεγάλης έκτασης και πολυάριθμων μεταρρυθμίσεων, οι οποίες είχαν ουσιαστικά ένα συστημικό χαρακτήρα.¹⁶ (Καζάκος, 2014).

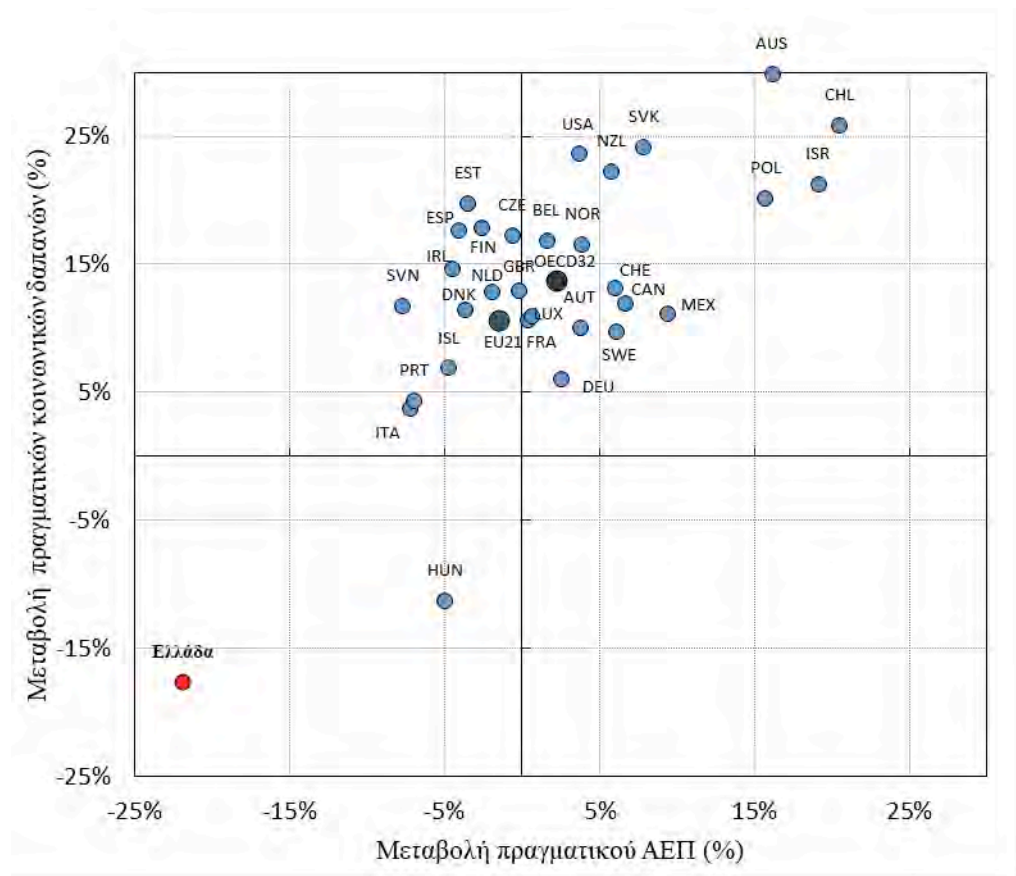
Παρά ταύτα, στα χρόνια της οικονομικής προσαρμογής τα ζητήματα οικονομικής ανισότητας σε μεγάλο βαθμό αγνοήθηκαν. Οι αυξημένες ανάγκες κοινωνικής προστασίας στα χρόνια της ύφεσης δεν αντιμετωπίστηκαν αποτελεσματικά, ενώ δεν υποτιμήθηκε η σημασία της ανισότητας στο κοινωνικό περιβάλλον και η επίδρασή του στη στάση των πολιτών απέναντι στα μεταρρυθμιστικά προγράμματα.

Είναι σύνηθες φαινόμενο σε περιόδους οικονομικής ύφεσης να αυξάνονται οι κοινωνικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι αυξημένες ανάγκες κοινωνικής προστασίας. Ωστόσο, στη χώρα μας αυτό δεν συνέβη. Οι κοινωνικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ μειώθηκαν, αντίθετα με τα γειτονικά κράτη της Ιταλίας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, χώρες στις οποίες οι δαπάνες κοινωνικής προστασίας αυξήθηκαν προκειμένου να μετριάσουν τις κοινωνικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης (OECD, 2014), όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα (Γράφημα 6):

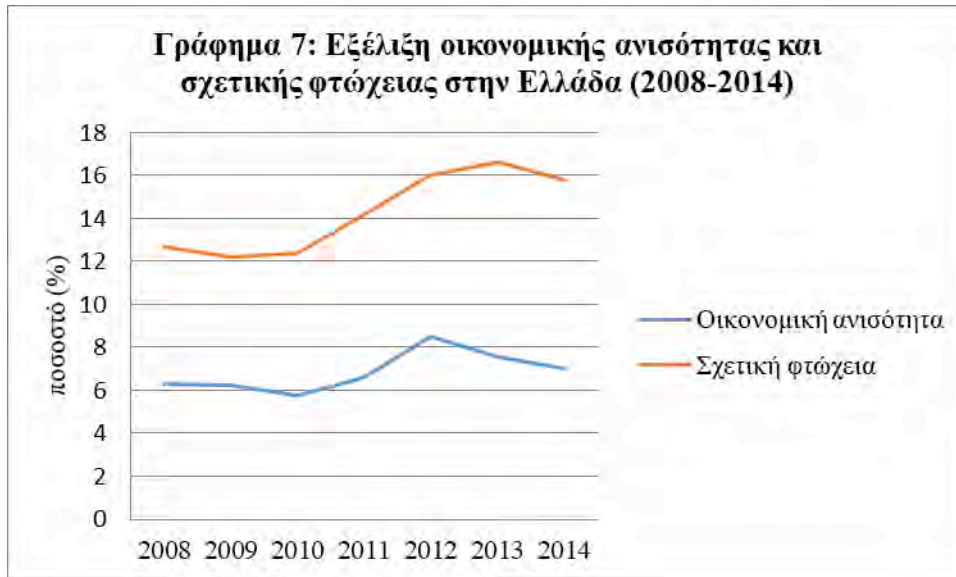
¹⁶ Ο πρώην Γερμανός υπουργός οικονομικών Β. Σόιμπλε, σε παλαιότερη συνεδρίαση της Επιτροπής Οικονομικών και Νομισματικών Υποθέσεων του Ευρωκοινοβουλίου, συνέκρινε τον μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας με τη μετάβαση των χωρών του πρώην ανατολικού μπλοκ στις οικονομίες της αγοράς.

Γράφημα 6: Κοινωνικές δαπάνες στις χώρες που επλήγησαν από την κρίση (2007/8 - 2012/2013)

Έτσι λοιπόν, οι ακολουθούμενες περιοριστικές δημοσιονομικές πολιτικές σε συνδυασμό με την αναποτελεσματικότητα του συστήματος κοινωνικής προστασίας, απέτυχαν να μετριάσουν τις κοινωνικές επιπτώσεις της ύφεσης. Ακόμη χειρότερα, οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν πολλαπλασίασαν τις αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην κατανομή των εισοδημάτων, πλήττοντας δυσανάλογα τις περισσότερο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού και δημιουργώντας ένα «νέο κοινωνικό ζήτημα» (Matsagganis, 2013).¹⁷ Την περίοδο 2010-2013 οι δείκτες της εισοδηματικής ανισότητας και της σχετικής φτώχειας εκτινάχτηκαν (Γράφημα 7, OECD, 2016):

¹⁷ Η διαβίωση ενηλίκων και παιδιών σε νοικοκυριά χωρίς κανέναν εργαζόμενο αποτελεί το νέο κοινωνικό ζήτημα της χώρας.

Πέραν αυτού όμως, η κατανομή των βαρών της οικονομικής προσαρμογής ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες αποδείχτηκε πολιτικά ανισοβαρής και κοινωνικά άδικος. Σύμφωνα με τους Γιαννίτση και Ζωγραφάκη (2015), στην περίοδο της κρίσης και της συνακόλουθης εφαρμογής των σταθεροποιητικών προγραμμάτων εμφανίστηκαν νέοι κοινωνικοί διαχωρισμοί ανάμεσα: α) σε όσους βρίσκονται «εντός» και σε όσους είναι «εκτός των τειχών» της αγοράς εργασίας, β) σε όσους καταβάλλουν κανονικά τους αναλογούντες φόρους και σε όσους αποκρύβουν εισόδημα, γ) στους προ κρίσης «έχοντες» και σε όσους βελτίωσαν τη σχετική οικονομική θέση τους στη διάρκεια της κρίσης και, δ) σε όσους μπόρεσαν λόγω της αυξημένης πολιτικής επιρροής τους να περιορίσουν ή να ανακτήσουν μέρος των εισοδηματικών απωλειών τους (κύρια μέσω της στρεβλής φορολογικής πολιτικής) και σε όσους δεν τα κατάφεραν.

Τελικά, η ραγδαία χειροτέρευση των όρων διαβίωσης των πολιτών, το αναποτελεσματικό σύστημα κοινωνικής προστασίας, η ανισοβαρής κατανομή του κόστους της προσαρμογής και η αδιαφορία για τις «ξεχασμένες ομάδες» που υποφέρουν σιωπηλά διότι είναι πολιτικά ανοργάνωτες (Olson, 2002), όξυναν τις κοινωνικές συνέπειες της κρίσης, ανέδειξαν ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, καθυστέρησαν την οικονομική ανάκαμψη και βέβαια ενίσχυσαν την απόρριψη των μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων από τους πολίτες καθώς έθεσαν σε αμφισβήτηση την αξιοπιστία τους. Αντίθετα, η διάχυση των ωφελημάτων των εφαρμοζόμενων μεταρρυθμίσεων σε πολυπληθείς κοινωνικές ομάδες και η λειτουργία ενός στοχευμένου συστήματος κοινωνικής προστασίας αυξάνει τόσο τις προοπτικές επιτυχίας του προγράμματος προσαρμογής όσο και τις πιθανότητες επανεκλογής των μεταρρυθμιστικών κυβερνήσεων (Buti, Tuttini and Noord, 2014).

6. Ο σχεδιασμός του μεταρρυθμιστικού προγράμματος

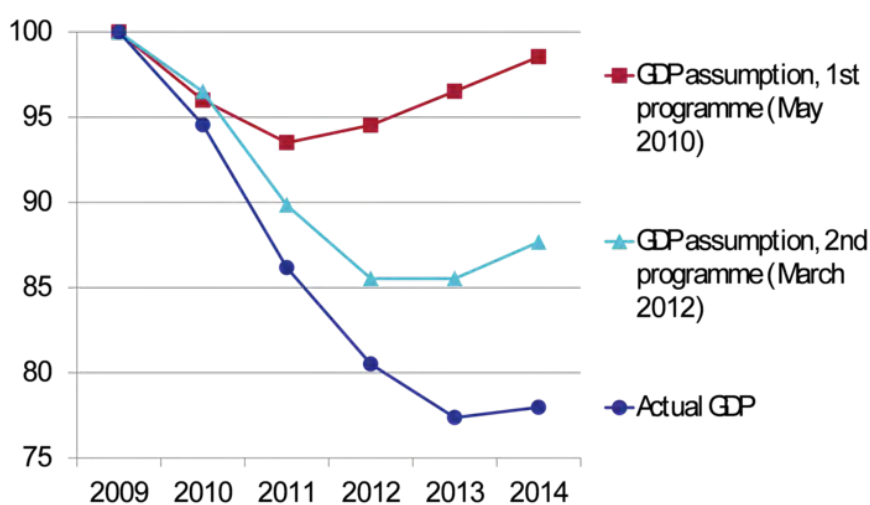
Η διεθνής εμπειρία υποδεικνύει ότι, οι αρχικές συνθήκες επηρεάζουν το βάθος μίας οικονομικής ύφεσης (Krueger and Ciolko, 1998). Παράλληλα, σύγχρονες εμπειρικές μελέτες καταδεικνύουν ότι οι αδύναμοι οικονομικοί θεσμοί προηγούνται

της εμφάνισης οικονομικών κρίσεων. Σε αυτές μάλιστα τις περιπτώσεις, η οικονομική ανάκαμψη καθυστερεί περισσότερο (Bluhm, Crombrugghe and Szirmai, 2013).

Ο συνδυασμός των παραπάνω δύο φαινομένων παρατηρήθηκε στην περίπτωση της ελληνικής οικονομικής κρίσης και της διαχείρισής της. Οι συντάκτες των (δύο πρώτων) προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής φαίνεται πως υποεκτίμησαν τη διάρκεια και το βάθος της οικονομικής ύφεσης και ταυτόχρονα υπερεκτίμησαν την απόδοση των προωθούμενων μεταρρυθμίσεων. Είναι πραγματικά εντυπωσιακή η απόκλιση ανάμεσα στις παραδοχές των δύο πρώτων Μνημονίων για την εξέλιξη του ΑΕΠ και τις τελικές επιδόσεις της οικονομίας (Γράφημα 8, European Commission, 2015):

Γράφημα 8: Πραγματικό ΑΕΠ και βασικές παραδοχές προγραμμάτων (Μνημόνια I και II)

Στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας οι δημοσιονομικοί πολλαπλασιαστές (δηλαδή η επίδραση της μείωσης του ελλείμματος στο ΑΕΠ) ήταν διαφορετικοί από το αναμενόμενο, καθώς η συρρίκνωση της οικονομίας υπήρξε σημαντικά μεγαλύτερη από την προβλεφθείσα (Blanchard and Leigh, 2013).¹⁸

Τα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής φαίνεται να υποτίμησαν την επίδραση των κεϋνσιανών πολλαπλασιαστών με βάση τους οποίους οι παράγοντες της χαμηλής αποταμίευσης, η χαμηλή απόδοση της φορολογίας και μικρό όγκο εμπορίου (Alcidi and Gros, 2012). Πραγματικά, η περιορισμένη παραγωγική βάση της ελληνικής οικονομίας δεν επέτρεψε στην εσωτερική υποτίμηση να συμβάλει στη βελτίωση της παραγωγής καθώς οι πόροι που εξοικονομήθηκαν δεν είχαν πού να διοχετευτούν και τελικά μείωσαν την (περιορισμένη) συνολική ζήτηση. Αντίθετα, η εσωτερική υποτίμηση σε εξωστρεφείς οικονομίες με εξαγωγικό τομέα οδήγησε σε βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου τους και αύξηση των εξαγωγών τους, απορροφώντας ταυτόχρονα τους κραδασμούς από τον περιορισμό της εσωτερικής ζήτησης (για παράδειγμα, την περίοδο 2007-2013 η

¹⁸ Η αστοχία των εκτιμώμενων πολλαπλασιαστών παρατηρήθηκε επίσης στα προγράμματα προσαρμογής άλλων κρατών. Συγκεκριμένα, ο πολλαπλασιαστής κυμάνθηκε ανάμεσα στο 0,9 και το 1,7 αντί του προβλεπόμενου 0,5. Στην Ελλάδα το ονομαστικό ΑΕΠ των ετών 2013 και 2015 ήταν 12% και 20% χαμηλότερο των αρχικών προβλέψεων.

Ισπανία αύξησε τις εξαγωγές της κατά 25% περισσότερο από τη Γερμανία, με τις εισαγωγές της να μειώνονται μόλις κατά 11%). Στην Ελλάδα οι εφαρμοζόμενες πολιτικές εσωτερικής υποτίμησης (βλ. μείωση μισθολογικού κόστους περισσότερο του 20%) δεν οδήγησαν σε ουσιαστική ενίσχυση της ελληνικής ανταγωνιστικότητας καθώς η εσωστρεφής οικονομία της δεν μπόρεσε να επωφεληθεί (Γιαννίτσης, 2013, σελ. 124). Είναι ενδεικτικό ότι η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα που παρουσίασε αρνητικό δείκτη εξαγωγών καθώς αυτές βρέθηκαν σε επίπεδα χαμηλότερα της προ κρίσης περιόδου (Alcidi and Gros, 2012).

Οι σχεδιαστές των ελληνικών προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής υπερεκτίμησαν τις θετικές επιπτώσεις των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων καθώς και τον χρόνο απόδοσης τους (IMF, 2017). Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις σπάνια αποδίδουν βραχυπρόθεσμα (Bouis et al, 2012), ενώ η αποσπασματική εφαρμογή τους εξασθενεί την επίδρασή τους (στην περίπτωση της Ελλάδας οι μεταρρυθμίσεις στις αγορές εργασίας δεν υποστηρίχτηκαν από τις αντίστοιχες μεταρρυθμίσεις στις αγορές προϊόντων και υπηρεσιών). Επιπρόσθετα, ο ρόλος των κατάλληλων υποστηρικτικών πολιτικών (πχ. πιστωτική επέκταση, φορολογική πολιτική) είναι καθοριστικός. Το φαινόμενο της οικονομικής ανάπτυξης δεν συνηθίζεται δίχως επαρκή χρηματοδότηση της οικονομίας (τραπεζική πίστη). Όμως η ελληνική οικονομία από την έναρξη της οικονομικής κρίσης βαδίζει στο «μονοπάτι μιας μη χρηματοδοτούμενης ανάκαμψης» (PwC, 2017). Πρόκειται για δυσάρεστο φαινόμενο καθώς, η μη χρηματοδοτούμενη ανάκαμψη αντιστοιχεί στο 1/3 της χρηματοδοτούμενης ανάπτυξης και αφορά μόλις μία στις πέντε περιπτώσεις.

Ακόμη, η ανάπτυξη πρέπει να υποστηρίζεται από την κατάλληλη φορολογική πολιτική. Η αύξηση της φορολογίας πλήττει την ανάπτυξη περισσότερο από τον περιορισμό των δαπανών (IMF, 2010), ενώ ειδικά η αύξηση των εταιρικών φόρων έχει μεγαλύτερες επιπτώσεις συγκριτικά με άλλες μορφές φορολόγησης (OECD, 2008). Η περιορισμένη φορολογική βάση της χώρας της προ κρίσης περιόδου και τα ιδιαίτερα χαμηλά φορολογικά έσοδα, σε συνδυασμό με την αναγκαιότητα της άμεσης ανάταξης των δημόσιων οικονομικών, επέβαλαν την αύξηση των φορολογικών βαρών. Όμως, η απότομη, διαρκώς κλιμακούμενη και υπέρμετρη αύξηση της (άμεσης και έμμεσης) φορολογίας σε περιβάλλον ύφεσης καθώς και η κοινωνικά άνιση εφαρμογή της, επέδρασαν αρνητικά στην ανάκαμψη της οικονομίας και την αποτελεσματική εφαρμογή του προγράμματος.

Επιπλέον, τα δυσθεώρητα επίπεδα του εξωτερικού δημόσιου χρέους διατηρούσαν ανοιχτή την εξαιρετικά βλαπτική για την ανάκαμψη της οικονομίας συζήτηση περί Grexit αλλά και επιδρούσαν αρνητικά στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Σύμφωνα με μελέτη για τις ευρωπαϊκές οικονομίες, η αύξηση του δημόσιου χρέους πέραν του 95% του ΑΕΠ επιδρά αρνητικά σε αυτό (Baum, Checherita-Westphal and Rother, 2013). Ωστόσο, στα πρώτα στάδια της κρίσης και της εφαρμογής του προγράμματος οι πιστωτές προς αποφυγή του «ηθικού κινδύνου» (moral hazard) στην Ευρωζώνη επέβαλαν στην Ελλάδα υψηλά («τιμωρητικά») επιτόκια δανεισμού και απέρριψαν κάθε συζήτηση περί μίας (αναγκαίας) ελάφρυνσης του δημοσίου χρέους (Sachs, 2015).

Οι οικονομικοί στόχοι που τέθηκαν ήταν εξ αρχής υπερβολικά φιλόδοξοι καθώς απαιτούσαν μία δημοσιονομική προσαρμογή τέτοιας έκτασης που δεν ήταν δυνατό να υποστηριχτεί από τη δυναμική της ελληνικής οικονομίας, ούτε όμως και από τη διεθνή εμπειρία. Ανάλογης έκτασης δημοσιονομική προσαρμογή της

επέτυχε μόνο το Ισραήλ, κάτω από ειδικές συνθήκες (Λιαργκόβας και Ρεπούσης, 2011). Παρόμοιο σφάλμα επαναλαμβάνεται σήμερα με τη συμβατική υποχρέωση επίτευξης υψηλών πρωτογενών πλεονασμάτων (3,5% για τα έτη 2018-2022 και της τάξης του 2% για τη μακρά περίοδο 2023-2060. Τα υψηλά πρωτογενή πλεονάσματα (ιδιαίτερα όταν στηρίζονται σε υπέρμετρη φορολόγηση κάθε συντελεστή παραγωγής) λειτουργούν υφesiaκά καθώς στερούν τον απαραίτητο δημοσιονομικό χώρο, υπονομεύοντας έτσι τη μακροπρόθεσμη βιώσιμη ανάπτυξη αλλά και τον στόχο της απομείωσης του δημόσιου χρέους. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ανάμεσα σε 121 περιπτώσεις δημοσιονομικής προσαρμογής που καταγράφηκαν την περίοδο 1974-2013, η διατήρηση πρωτογενών πλεονασμάτων μεγαλύτερη του 4% σε διάρκεια δέκα ετών κατέστη εφικτή μόλις σε πέντε από αυτές (Eichengreen and Panizza, 2014).

Το «μείγμα» της δημοσιονομικής προσαρμογής που επιλέχθηκε λειτούργησε αντιαναπτυξιακά καθώς ο στόχος της αύξησης των φορολογικών εσόδων αντί του περιορισμού των δημοσίων δαπανών, ειδικά σε περιόδους ύφεσης, περιορίζει το παραγωγικό δυναμικό και επιδρά αρνητικά στις επενδύσεις (Alesina, Favero and Giavazzi, 2012).

Πέρα από τα παραπάνω, ο σχεδιασμός των ελληνικών μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων φάνηκε να αντιμετωπίζει τους παράγοντες πολιτικής οικονομίας ως εξωγενείς μεταβλητές, όταν γνωρίζουμε ότι σε αυτούς αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό η επιτυχής ή μη εφαρμογή ενός προγράμματος οικονομικής προσαρμογής (Ivanova, Meyer, Mourmouras and Anagnostos, 2003). Η ποικιλομορφία και η διαφορετική λειτουργία των πολιτικών συστημάτων εξηγεί γιατί όμοιες οικονομικές πολιτικές αποδίδουν διαφορετικά αποτελέσματα.

Ακόμη, κατά τρόπο παρόμοιο με το κοινωνικό σώμα, το φαινόμενο της γνωστικής ασυμφωνίας παρουσιάστηκε ανάμεσα στους σχεδιαστές του ελληνικού προγράμματος οικονομικής προσαρμογής. Η απροθυμία των Θεσμών (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, ΔΝΤ) να αξιολογήσουν τα άμεσα αποτελέσματα των ακολουθούμενων πολιτικών και η εμμονή τους στην ορθότητα του ακολουθούμενου πλάνου («τα πράγματα θα χειροτερεύσουν πριν γίνουν καλύτερα») δεν επέτρεψε την απαιτούμενη προσαρμογή του προγράμματος στα δεδομένα του οικονομικού περιβάλλοντος.

Καθοριστικός παράγοντας στην αποτελεσματική εφαρμογή ενός μεταρρυθμιστικού προγράμματος είναι η «ιδιοκτησία των μεταρρυθμίσεων» (ownership of reforms), ήτοι η κυριότητα του πολιτικού συστήματος επί των προωθούμενων πολιτικών (Johnson, 2005). Ο ενστερνισμός των επιχειρούμενων μεταρρυθμίσεων, όχι μόνο από την πολιτική τάξη αλλά και τους πολίτες, διευκολύνει την εισαγωγή τους και ενισχύει την απόδοσή τους:

Η κυβερνητική κυριότητα είναι ισχυρότερη όταν η πολιτική ηγεσία και οι σύμβουλοί της, με ευρεία υποστήριξη μεταξύ των φορέων του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών, αποφασίζουν με τη βούλησή τους ότι οι πολιτικές αλλαγές είναι επιθυμητές, επιλέγουν ποιές είναι οι αλλαγές αυτές και τότε πρέπει να εισαχθούν, και πού αυτές οι αλλαγές ενσωματώνονται σε παραμέτρους πολιτικής και διοίκησης που είναι γενικά αποδεκτές ως επιθυμητές (Killick, Gunatilaka and Marr, 1998).

Αντίθετα, όταν η ιδιοκτησία των μεταρρυθμίσεων απουσιάζει (και ακόμη περισσότερο όταν το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα παραγνωρίζει τις ιδιαίτερες συνθήκες και τις ισορροπίες του πολιτικού συστήματος) οποιαδήποτε αστοχία στην εφαρμογή του μεγιστοποιεί την αμφισβήτηση για την αποτελεσματικότητά του. Οι αμφιβολίες για την ορθότητα των προωθούμενων μεταρρυθμίσεων αυξάνονται όταν το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα εμφανίζεται καθοδηγούμενο από τον εξωτερικό παράγοντα και οι πολιτικές ηγεσίες δεν είναι αξιόπιστες (Stiglitz, 2000). Όταν μάλιστα ένα πρόγραμμα προσαρμογής αποτυγχάνει έχοντας προηγουμένως καλλιεργήσει υπέρμετρες προσδοκίες καθώς και όταν στο εγχώριο πολιτικό σύστημα κυριαρχεί η εχθρότητα απέναντι στον εξωτερικό παράγοντα, τα αποτελέσματα συχνά είναι χειρότερα από αυτά που θα είχε η απουσία οποιουδήποτε προγράμματος (Haggard and Webb, 1993). Στην περίπτωση του ελληνικού προγράμματος προσαρμογής, η περιορισμένη εμπλοκή της εκάστοτε κυβέρνησης στη διαμόρφωση του περιεχομένου του ενέτεινε την αμφισβήτηση για την ορθότητα των ακολουθούμενων πολιτικών.

Στις περιπτώσεις που απουσιάζει η κοινωνική συναίνεση για την εφαρμογή ενός μεταρρυθμιστικού προγράμματος, οι στρατηγικές που επιλέγονται για την προώθησή του αποκτούν ιδιαίτερη σημασία. Αν και οι στόχοι τους παραμένουν ίδιοι, οι δύο βασικές στρατηγικές προώθησης οικονομικών μεταρρυθμίσεων διαφέρουν ριζικά ως προς την ακολουθούμενη μέθοδό τους. Η πρώτη (και περισσότερο συνηθισμένη με βάση τη διεθνή εμπειρία) συνίσταται στην αιφνιδιαστική εφαρμογή των προωθούμενων μεταρρυθμίσεων, στοχεύοντας να εκμεταλλευτεί το παράθυρο ευκαιρίας που προσφέρει είτε η νωπή λαϊκή εντολή της κυβέρνησης («υπόθεση του μήνα του μέλιτος») είτε η ο αιφνιδιασμός του κοινωνικού σώματος και των οργανωμένων ομάδων συμφερόντων (τακτική *blitzkrieg*) όπου οι αλλαγές εισάγονται στον πολιτικό οργανισμό ως ένα «πικρό χάπι». Έτσι, η στρατηγική αυτή αποφεύγει τη μεταρρυθμιστική κόπωση που συνήθως συνοδεύει τα πολύχρονα μεταρρυθμιστικά προγράμματα και ενίοτε οδηγεί στην εγκατάλειψή τους (όπως στην περίπτωση της Ουγγαρίας το 2001). Το πολωνικό μετα-κομμουνιστικό πρόγραμμα μετάβασης στην οικονομία της αγοράς αναφέρεται συχνά ως το πλέον επιτυχημένο παράδειγμα μίας «θεραπείας-σοκ» (ή *big-bang*). Ο «αρχιτέκτονας» του προγράμματος Leszek Balcerowicz εξήγησε τη λογική της ακολουθούμενης πολιτικής:

Πρώτον, γνώριζα ότι η πολιτική αλλαγή είχε ανοίξει τον δρόμο για μια σύντομη περίοδο την οποία αποκαλώ «έκτακτη πολιτική», όπου είναι ευκολότερο απ' ό,τι σε κανονικούς καιρούς να περάσεις δύσκολες μεταρρυθμίσεις. Η εφαρμογή μιας ριζοσπαστικής οικονομικής στρατηγικής έκανε την καλύτερη χρήση αυτού του δώρου της Ιστορίας. Δεύτερον, οι άνθρωποι συχνά απρόθυμα αλλάζουν τη συμπεριφορά τους αν δουν μια ριζική αλλαγή στο περιβάλλον τους την οποία θεωρούν μη αναστρέψιμη (Balcerowicz, 2014, σελ. 25).

Σε άλλες βέβαια περιπτώσεις, η μεταρρυθμιστική θεραπεία-σοκ δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, όπως για παράδειγμα στη Ρωσία, όπου η εφαρμογή του προγράμματος κατέληξε στην «αιχμαλωσία» της οικονομίας από τους επονομαζόμενους «ολιγάρχες» (Goldman, 2003). Συνακόλουθα, το ζήτημα της έκτασης των προωθούμενων μεταρρυθμίσεων, δηλαδή ο αριθμός των πεδίων

δράσης του προγράμματος προσαρμογής, έχει καίρια σημασία. Οι εισηγητές της αιφνιδιαστικής προώθησης των μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων φαίνεται επίσης να μοιράζονται τη «ψευδαίσθηση της συνέργειας» (Hirschman, 1991) καθώς θεωρούν να πως οι μεταρρυθμίσεις λειτουργούν σωρευτικά και η συνδυαστική υλοποίησή τους μεγιστοποιεί τα οικονομικά αποτελέσματα. Ωστόσο έχει επισημανθεί ότι, συχνά οι μεταρρυθμίσεις λειτουργούν ανταγωνιστικά ή ακόμη και υπονομευτικά μεταξύ τους, όπως συμβαίνει, πχ., στις περιπτώσεις που η δημοσιονομική δεν υποστηρίζει την αναπτυξιακή πολιτική.

Η δεύτερη στρατηγική ακολουθεί την εξελικτική/θεσμική προσέγγιση (evolutionary/ institutionalist approach), η οποία επικεντρώνεται στο ρόλο της πληροφορίας (information) στην οικονομική διαδικασία (Murrell, 1992).¹⁹ Μία εξελικτική, βήμα-βήμα (gradualism), στρατηγική εφαρμογής του μεταρρυθμιστικού προγράμματος (τόσο στο χρόνο εισαγωγής του όσο και στην έκταση των αλλαγών), επιτρέπει την οικοδόμηση κοινωνικών συμμαχιών και την κινητοποίηση της πολιτικής υποστήριξης ιδίως όταν οι πρώτες από αυτές αρχίσουν να αποδίδουν, τις αναγκαίες τροποποιήσεις/προσαρμογές του προγράμματος, την ορθολογική κατανομή των βαρών καθώς και τον μετριασμό των υφειστικών επιπτώσεων (όταν αυτό είναι δυνατό). Ένα προσεκτικά σχεδιασμένο και σταδιακά εφαρμοσμένο πρόγραμμα προσαρμογής είναι σε θέση να μειώσει την εγγενή αβεβαιότητα (uncertainty) των πολιτών για τις συνέπειες του προγράμματος και να αυξήσει την εμπιστοσύνη τους προς την πολιτική ηγεσία. Ο κίνδυνος της οργάνωσης των αντιτιθέμενων συμφερόντων στο διαθέσιμο χρόνο που αφήνει η σταδιακή εισαγωγή των αλλαγών εξισορροπείται από την κατάλληλη «ακολουθία των μεταρρυθμίσεων» (sequencing of reforms). Στις περιπτώσεις αυτές, η σταδιακή ανάδειξη μεταρρυθμιστικών πεδίων δεν επιτρέπει την καθολική αντίδραση των οργανωμένων συμφερόντων (Wei, 1997). Παράλληλα, η σταδιακή προώθηση των μεταρρυθμίσεων δίνει στην κυβέρνηση τη δυνατότητα αποδυνάμωσης των οργανωμένων συμφερόντων μέσω των τακτικών “divide-and-rule” (Roland, 2000).

Τέλος, πολλοί ερευνητές έχουν αναδείξει τη σημασία της ύπαρξης μίας διοικητικής οργάνωσης ικανής να υποστηρίξει την εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού προγράμματος και η οποία αφορά όχι μόνο τις δομές της δημόσιας διοίκησης αλλά και το προσωπικό της (Shleifer, 1997).

Στην πραγματικότητα, η εφαρμογή ενός μεταρρυθμιστικού προγράμματος είναι μία εξαιρετικά σύνθετη διαδικασία που καθορίζεται από το ζήτημα της χρονικής ασυνέπειας (time inconsistency) καθώς οι προτιμήσεις, οι προσδοκίες και τα συμφέροντα των ατόμων μεταβάλλονται στο χρόνο και τελικά, ακολουθεί, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, ένα μοντέλο σταδιακής προσαρμογής:

Ο πιο πιθανός δρόμος είναι αυτός των ριζοσπαστικών προγραμμάτων, που ενδεχομένως επιβραδύνονται ή και αντιστρέφονται εν μέρει, κατόπιν αρχίζουν ξανά σε μια πιο μετριοπαθή μορφή και με μικρότερη λαϊκή εμπιστοσύνη, για να επιβραδυνθούν ή να αντιστραφούν εκ νέου, μέχρι να έρθει στην εξουσία κάποια νέα κυβέρνηση, υποσχόμενη μια ξεκάθαρη αλλαγή, και ο κύκλος να ξεκινήσει πάλι από την αρχή. Αυτό λοιπόν που θα

¹⁹ Η εξελικτική προσέγγιση δείχνει στην κατεύθυνση της φιλελεύθερης πολιτικής σκέψης, η οποία ασκεί κριτική στον ορθολογικό κονστрукτιβισμό», δηλαδή τη μηχανιστική καθοδήγηση της οικονομίας και της κοινωνίας (Hayek, 1942) και προκρίνει μία σταδιακή προσέγγιση (piecemeal) που επιτρέπει την προσαρμογή της δράσης των ατόμων (Porper, 2003).

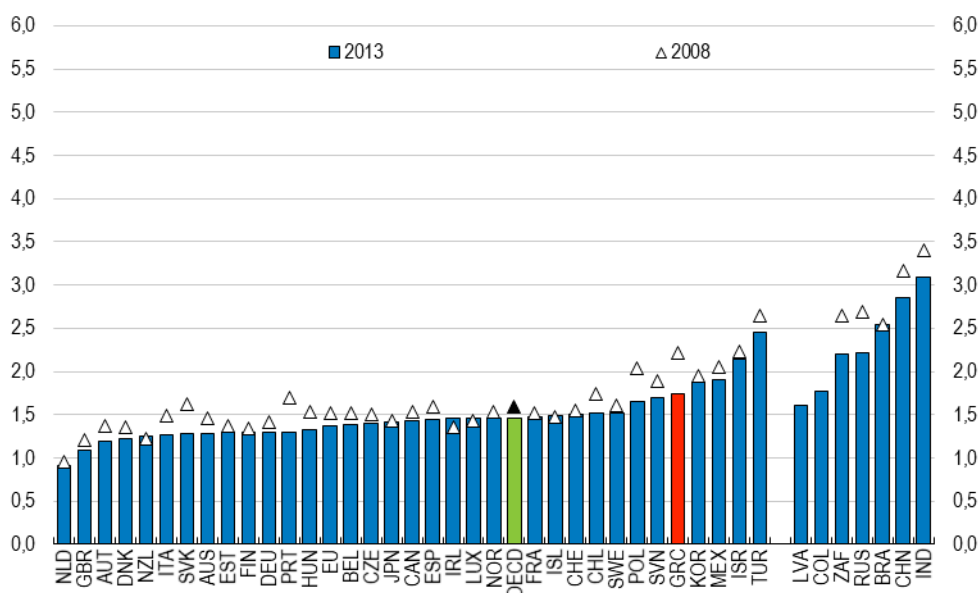
έπρεπε να περιμένουμε για τις μεταρρυθμίσεις, δεν είναι ούτε να «επιτύχουν» ούτε να «αποτύχουν», αλλά να προχωρούν με «αναπηδήσεις»: εφορμώντας, παραπαίοντας, υποχωρώντας και εφορμώντας ξανά (Przeworski, 2001, σελ. 249).

Στην περίπτωση του πρώτου ελληνικού προγράμματος οικονομικής προσαρμογής (Μνημόνιο Ι) και υπό την πίεση του δημοσιονομικού εκτροχιασμού, επιλέχθηκε μία στρατηγική άμεσης εφαρμογής μεταρρυθμίσεων σε ένα ευρύ πεδίο παρέμβασης (αγορές εργασίας, «κλειστά επαγγέλματα», κ.ά.):

η εμπειρία αυτή επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι η εφαρμογή ενός φιλελεύθερου προγράμματος της κλίμακας του Μνημονίου απαιτεί συγκεντρωτικού τύπου διαδικασίες αποφάσεων (Καζάκος, 2011, σελ. 208).

Ωστόσο, η προώθηση του μεταρρυθμιστικού προγράμματος έγινε με τρόπο ανισοβαρή. Έτσι, η απορρύθμιση στις εργασιακές σχέσεις ενίσχυσε τις υφεσιακές πιέσεις και συνακόλουθα αδυνάτισε την κοινωνική υποστήριξη για τις μεταρρυθμίσεις, ενώ οι μεταρρυθμίσεις στις αγορές προϊόντων, που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε αύξηση της απασχόλησης και μείωσης των τιμών, δεν προωθήθηκαν επαρκώς (Γράφημα 9):

Γράφημα 9: Περιορισμοί στις ρυθμίσεις των αγορών προϊόντων (2008-2013)

Αντίθετα, στην Πορτογαλία οι μεταρρυθμίσεις στις αγορές προϊόντων που αύξησαν το διαθέσιμο εισόδημα των καταναλωτών, προηγήθηκαν των μεταρρυθμίσεων στις αγορές εργασίας. Και βέβαια, το εμπροσθοβαρές και σκληρό δημοσιονομικό πρόγραμμα που προηγήθηκε διαμόρφωσε ένα δυσμενές για τις μεταρρυθμίσεις οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον. Μία διαφορετική δέσμη μέτρων- υποχρέωση πρωτογενών πλεονασμάτων όχι μεγαλύτερα του 1,5% του ΑΕΠ,

ήπια μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος, μεταρρυθμίσεις στις αγορές προϊόντων, πολιτικές στήριξης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων- θα μπορούσε ενδεχομένως να έχει καλύτερα αποτελέσματα (Manasse, 2015).

Η ακολουθία λοιπόν των μεταρρυθμίσεων του Μνημονίου Ι βάρυνε την ύφεση και αύξησε την ανεργία ενώ ταυτόχρονα δεν προωθήθηκαν μεταρρυθμίσεις που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν όφελος σε πολυπληθείς κοινωνικές ομάδες (π.χ., μέτρα διευκόλυνσης της επιχειρηματικότητας των νέων), ώστε να διευκολύνει την κοινωνική συναίνεση (Haliassos, 2015). Ακόμη, ορισμένες από τις προωθούμενες πολιτικές ήταν αλληλοσυγκρουόμενες, περιορίζοντας τα δυνητικά τους οφέλη. Για παράδειγμα, η προσδοκώμενη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της βιομηχανίας από την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων περιορίστηκε από την ταυτόχρονη αύξηση του κόστους της ενέργειας για τις βιομηχανικές επιχειρήσεις (Pelagidis, 2014). Αντίστοιχα, στο πλαίσιο του Μνημονίου ΙΙΙ, η κατακόρυφη αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης εξουδετερώνει την εμβέλεια των αναπτυξιακών πολιτικών.²⁰

Τέλος, η θεσμική υστέρηση του ελληνικού κράτους (και η οποία των εντάθηκε στη διάρκεια της κρίσης) δυσκόλεψε την υλοποίηση του μεταρρυθμιστικού προγράμματος (Rapanos and Karlanoglou, 2014). Το αναποτελεσματικό σύστημα απονομής δικαιοσύνης δυσχεράνει την απόδοση των οικονομικών μεταρρυθμίσεων καθώς, η Ελλάδα κατατάσσεται στην τελευταία θέση ανάμεσα σε 18 κράτη-μέλη της Ε.Ε. (EU Justice Scoreboard 2014).²¹ Η δε εκτεταμένη διαφθορά επιδρά αρνητικά στο ΑΕΠ και την προσέλκυση άμεσων ξένων επενδύσεων (Johnson et al, 1998),²² δείκτης στον οποίο η Ελλάδα φαίνεται επίσης να υποχωρεί στα χρόνια της κρίσης. Η θεσμική ανασυγκρότηση της χώρας θα έπρεπε λοιπόν να προηγηθεί, ή έστω να κινηθεί παράλληλα, των οικονομικών μεταρρυθμίσεων.

7. Η σημασία της αξιόπιστης πολιτικής ηγεσίας

Ένα μεγάλο μέρος της πολιτικής οικονομίας των μεταρρυθμίσεων φαίνεται να υποβαθμίζει την στρατηγική εξαπάτησης των πολιτών (voodoo politics) και αντίθετα να αναδεικνύει τη σημασία της ύπαρξης μίας πολιτικής ηγεσίας που να είναι σε θέση να διατηρήσει ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας με το κοινωνικό σώμα καθ' όλη την περίοδο εφαρμογής του μεταρρυθμιστικού προγράμματος (Williamson, 1994). Καθώς ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα εκτείνεται συνήθως σε μία

---

²⁰ Σύμφωνα με το Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή, «η υπερ-φορολόγηση θα εξακολουθεί να λειτουργεί ιδιαίτερα στρεβλωτικά στο οικονομικό περιβάλλον αποτελώντας εμπόδιο στην επίτευξη θετικών ρυθμών ανάπτυξης και τελικά έχει την τάση να προκαλεί μείωση των εσόδων από άμεσους και έμμεσους φόρους τόσο σε σύγκριση με τα προηγούμενα έτη όσο και με τους στόχους που έχουν τεθεί στα πλαίσια των συγκεκριμένων παρεμβάσεων» (Εκθεση επί του σχεδίου Προϋπολογισμού 2017, Νοέμβριος 2016).

²¹ Σημειώνεται χαρακτηριστικά το χρονικό διάστημα των 1.580 ημερών που απαιτείται για μία δικαστική απόφαση εμπορικής οφειλής.

²² Σύμφωνα με τους Johnson et al (1998), αύξηση της διαφθοράς κατά μία μονάδα (σε κλίμακα 0-6) οδηγεί σε περιορισμό του ΑΕΠ κατά 0,84%. Παράλληλα, καταγράφεται θετική συσχέτιση της διαφθοράς με την παραοικονομία καθώς, η μείωση της διαφθοράς κατά 1 μονάδα συμβάλει στη μείωση της παραοικονομίας κατά 5,1%.

σημαντική χρονική περίοδο, είναι σημαντικό ... και να αποτραπεί η κόπωση, ο εκτροχιασμός ή ακόμη και η εγκατάλειψη της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας:

Τόσο οι πολιτικές αντιδράσεις στις μεταρρυθμίσεις όσο και η ενδεχόμενη επιτυχία ή αποτυχία τους εξαρτώνται όχι μόνο από τα οικονομικά τους αποτελέσματα αλλά και από τις επικρατούσες πολιτικές συνθήκες. Τον Νοέμβριο του 1987, η κομμουνιστική κυβέρνηση της Πολωνίας έθεσε σε δημοψήφισμα ένα πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων, το οποίο απέτυχε να κερδίσει την υποστήριξη των ψηφοφόρων. Ωστόσο, οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις της μετακομμουνιστικής κυβέρνησης έχαιραν πλήρους υποστήριξης. Τα δύο προγράμματα ήταν σχεδόν ίδια • αυτό που είχε αλλάξει ήταν η κυβέρνηση. Επομένως, το ερώτημα δεν είναι απλώς πόσο βαθιά και πλατιά είναι η «κουλάδα της μετάβασης» αλλά και ποιες πολιτικές δυνάμεις έχουν τις μεγαλύτερες πιθανότητες να τη διασχίσουν (Przewoski, 2001).

Σε αυτή την περίπτωση, η ικανότητα της κυβέρνησης να διατυπώνει αξιόπιστες δεσμεύσεις (credible commitments). Ακόμη περισσότερο, στις περιπτώσεις που η κυβέρνηση δεν διαθέτει την απαιτούμενη αξιοπιστία, μία σταδιακή εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων που αποδίδει θα βοηθούσε στην οικοδόμηση σχέσεων εμπιστοσύνης με τους πολίτες (Xinghai, 1992). Η ύπαρξη μίας αξιόπιστης και αποφασιστικής πολιτικής ηγεσίας είναι σε θέση να καλύψει τα λειτουργική υστέρηση των θεσμών (Wallis and Dollery, 2005).

Η αξιοπιστία της πολιτικής ηγεσίας είναι σε θέση να υπερβεί ιδεολογικούς περιορισμούς, εφόσον οι προωθούμενες μεταρρυθμίσεις αντιμετωπίζονται ως αναγκαίες και δεν εξυπηρετούν πολιτικές σκοπιμότητες (Cukierman and Tommasi, 1995).²³ Συχνά, συντηρητικά μεταρρυθμιστικά προγράμματα υποστηρίζονται με επιτυχία από «αριστερές» κυβερνήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μίας τέτοιας πολιτικής προσέγγισης υπήρξε το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Κάρλος Μένεμ στην Αργεντινή ή σχετικά πρόσφατα του Εργατικού Κόμματος της Βραζιλίας υπό την ηγεσία του ριζοσπάστη σοσιαλιστή Λούλα.

Η αξιοπιστία της μεταρρυθμιστικής πολιτικής συνδέεται με τον ενστερνισμό της από την πολιτική ηγεσία (βλ. ενότητα 6). Η διανοητική συμφωνία ανάμεσα στους διαμορφωτές της πολιτικής αναφορικά με τη διάγνωση το προβλήματος και των αιτίων του και τις κατάλληλες πολιτικές αντιμετώπισής τους είναι αναγκαία για την αξιόπιστη εφαρμογή μιας μεταρρυθμιστικής στρατηγικής (Johnson and Wasty, 1993).

Στην περίπτωση του ελληνικού προγράμματος προσαρμογής η χαμηλή αξιοπιστία του πολιτικού συστήματος (όπως καταγράφεται διαχρονικά στις έρευνες της κοινής γνώμης) υπονόμωσε εξ αρχής την επιτυχή εφαρμογή των προωθούμενων μεταρρυθμίσεων. Ποτέ δεν υπήρξε ένας καθοδηγητικός μεταρρυθμιστικός πολιτικός συνασπισμός και οι διαδοχικές κυβερνήσεις προέβαλαν το επιχείρημα της αναγκαίας αποδοχής του προγράμματος υπό την πίεση των πιστωτών της χώρας, ενώ προβάλλεται ο ρητός ή υπόρητος ισχυρισμός

²³ Μία τέτοια περίπτωση περιγράφεται με τη φράση «ο Νίξον πάει στην Κίνα», αφού μόνο ένα γεράκι της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής όπως ο αμερικανός πρόεδρος θα μπορούσε να επισκεφτεί την ανταγωνιστική κομμουνιστική Κίνα (1972) χωρίς να βλάψει την αξιοπιστία του.

ότι το περιεχόμενο των μεταρρυθμιστικών μέτρων υπαγορευόταν από τους Θεσμούς. Είναι ενδεικτικό ότι, από τις απαρχές της κρίσης και του προγράμματος προσαρμογής οι διαδοχικές κυβερνήσεις απέφυγαν ή δεν κατόρθωσαν να καταρτίσουν μία εθνική στρατηγική ανάπτυξης, παρά την ύπαρξη της σχετικής συμβατικής υποχρέωσης.²⁴

8. Ο ρόλος των κυρίαρχων ιδεών

Τα συστήματα ιδεών αποτελούν συλλογικές διανοητικές κατασκευές που παρέχουν ταυτόχρονα μια ερμηνεία του περιβάλλοντος και έναν τρόπο διαχείρισής του. Συνιστούν *άτυπους* θεσμούς που αλληλεπιδρούν με τους τυπικούς θεσμούς, διαμορφώνοντας από κοινού το θεσμικό περιβάλλον (North, 2000). Στο ζήτημα της θεσμικής συνέχειας/αλλαγής, ο ρόλος των «άτυπων» θεσμών (ιδεολογία) αναδεικνύεται εξίσου καθοριστικός με τους τυπικούς (νομοθεσία, κλπ.) Οι θεσμοί και τα συστήματα πεποιθήσεων πρέπει να αλλάξουν για την επιτυχή προώθηση των μεταρρυθμίσεων καθώς τα διανοητικά μοντέλα των ατόμων σχηματοποιούν τις επιλογές τους (North, 1997).

Το ιδεολογικό παράδειγμα που κυριάρχησε στην Ελλάδα μεταπολιτευτικά, αλλά και πρωτύτερα, ακόμη και στο χώρο των διανοουμένων της συντηρητικής παράταξης (Καραγιάννης και Μπήτρος, 2011), προσάρμοσε σταδιακά τους θεσμούς, τις συμπεριφορές και τις νοοτροπίες στις επιταγές του κρατισμού και της προσοδοθηρίας, συμβάλλοντας στην πολιτική νομιμοποίηση και την αναπαραγωγή ενός αναποτελεσματικού οικονομικού συστήματος. Η διάχυση των αντιφιλελεύθερων ιδεών στη δημόσια συζήτηση διαμόρφωσε ένα αρνητικό κλίμα υποδοχής του προγράμματος οικονομικής προσαρμογής, το οποίο διαπνεόταν από μία φιλελεύθερη οικονομική λογική (Καζάκος, 2011).

9. Συμπεράσματα

Η πραγμάτευση βασικών παραδοχών της πολιτικής οικονομίας των μεταρρυθμίσεων καταδεικνύει κρίσιμες διαστάσεις της διαδικασίας εφαρμογής του ελληνικού προγράμματος προσαρμογής την περίοδο 2010-2017. Το πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής εισήχθη αιφνιδιαστικά (2010) και έγινε δεκτό με ιδιαίτερη επιφύλαξη από μία ανενημέρωτη, πολιτικά αποστασιοποιημένη και ιδεολογικά εχθρική κοινή γνώμη. Ο σχεδιασμός του μεταρρυθμιστικού προγράμματος δεν έλαβε υπόψη του στον απαιτούμενο βαθμό το οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον καθώς η εμπροσθοβαρής εφαρμογή μίας έντονης δημοσιονομικής προσαρμογής και η απουσία κατάλληλων υποστηρικτικών κοινωνικών πολιτικών βάρυναν την ύφεση και όξυναν τις κοινωνικές αντιθέσεις. Οι οργανωμένες ομάδων συμφερόντων υπήρξαν πολυάριθμες και ισχυρές ενώ απουσίαζε ένας αξιόπιστος μεταρρυθμιστικός πολιτικός συνασπισμός που να

²⁴ Στο κείμενο της πρόσφατης Σύμβασης Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης (Μνημόνιο ΙΙΙ) αναφέρεται ρητά ότι: «Η Ελλάδα πρέπει να βασιστεί στη συμφωνημένη στρατηγική ανάκαμψης και να επεξεργαστεί μια γνήσια στρατηγική ανάκαμψης, την οποία θα ενστερνιστεί και θα καθοδηγήσει η ίδια» (σ. 31).

διεκδικεί την κυριότητα (ιδιοκτησία) των αλλαγών, και ικανός να καθοδηγήσει την εφαρμογή του προγράμματος. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι αντιστάσεις, καθυστερήσεις και οπισθοχωρήσεις που κατεγράφησαν στην περίοδο εφαρμογής του προγράμματος προσαρμογής είναι εξηγήσιμες και αναμενόμενες.

Στο βαθμό που η διαφαινόμενη ολοκλήρωση του τρέχοντος προγράμματος προσαρμογής (Μνημόνιο ΙΙΙ) δεν σηματοδοτεί το τέλος των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών για την οριστική ανάταξη της ελληνικής οικονομίας και της κοινωνίας, τα διδάγματα της αποκτηθείσας εμπειρίας θα ήταν χρήσιμο να συμβάλουν στη μελλοντική διαμόρφωση των μεταρρυθμιστικών πολιτικών. Ο κατάλληλος σχεδιασμός των επόμενων μεταρρυθμιστικών πολιτικών καθώς και η αποτελεσματική εφαρμογή τους θα πρέπει να ενσωματώνουν κύρια ζητήματα της πολιτικής οικονομίας (κατανομή πόρων, πολιτικοί ανταγωνισμοί, κοινωνικές αντιλήψεις) ως ενδογενείς μεταβλητές στο δυναμικό σύστημα της ελληνικής οικονομίας. Το πρόγραμμα οικονομικής προσαρμογής έχει περιορισμένες πιθανότητες να επιτύχει στο μέτρο που δεν κατορθώσει να εξισορροπήσει το πλήθος των αντιτιθέμενων οικονομικών συμφερόντων και να τα ενσωματώσει σε ένα πολιτικά συνεκτικό μεταρρυθμιστικό σχέδιο, που κατανέμει δίκαια τα βάρη της προσαρμογής επιτυγχάνοντας υψηλό βαθμό πολιτικής και κοινωνικής συναίνεσης.

Βιβλιογραφία

- Aghion, P., Algan, Y., Cahuc, P., and Shleifer, A. Regulation and Distrust. NBER, Working Paper No. 14648.
- Alcidi, C., Gros, D. (2012). Why is the Greek economy collapsing? A simple tale of high multipliers and low exports, CEPS, CEPS Commentary.
- Alesina, A., Drazen A. (1991). Why Are Stabilizations Delayed? American Economic Review, Vol. 81, No. 5, pp. 1170-1189.
- Alesina, A., Favero, C., and Giavazzi, F. (2012). The Output Effect of Fiscal Consolidations, NBER, Working Paper No. 18336.
- Alesina, A., Perotti, R. (1994). The Political Economy of Budget Deficits. NBER, Working Paper, No. 4637.
- Balcerowicz, L. (2014). Poland: Stabilization and Reform under Extraordinary and Normal Politics. In: Aslund A., Djankov, S. (eds.). The Great Rebirth: Lessons from the Victory of Capitalism over Communism. Washington: Peterson Institute for International Relations.
- Bates, R.H., Krueger, A. O. (eds.). (1993). Political and Economic Interactions in Economic Policy Reform. Cambridge: Blackwell.
- Baum, A., Checherita-Westphal, C., and Rother, P. (2013). Debt and Growth: New Evidence for the Euro Area, Journal of International Money and Finance, Vol. 32, pp. 809-821.
- Blanchard, O., Leigh, D. (2013). Growth Forecast Errors and Fiscal Multipliers, The American Economic Review, Vol. 103, No. 3, pp. 117-120.
- Bluhm, R., Crombrugghe, D., and Szirmai, A., (2013). Do Weak Institutions Prolong Crises? On the identification, characteristics, and duration of declines during economic slumps. UNU-MERIT, working paper 17.

- Bouis, R., Causa, O., Demmou, L., Duval, R., and Zdzienicka, A. (2012). The short-term effects of structural reforms: An empirical Analysis. OECD, Working Paper 949.
- Buchanan, J. (1967). The Fiscal Illusion. In *Public Finance in Democratic Process: Fiscal Institutions and Individual Choice*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Buti, M., Tuttini, A., and Noord, P. (2014). Reform and re-elected: Evidence from the post-crisis period, *Vox*, <https://voxeu.org/article/reform-and-be-re-elected>.
- Cukierman, A., Meltzer, A. (1989). A Political Theory of government debt and deficits in a neo-Ricardian frameworks. *American Economic Review*. Vol. 79, No. 4, pp. 713-33.
- Cukierman, A., Tommasi, M. (1995). Why does it take a Nixon to go to China? UCLA Working paper.
- Deutsche Bank (2007). The Happy Variety of Capitalism: characterized by an array of commonalities. Deutsche Bank Research- Current Issues.
- Downs, A. (1957). An Economic Theory of Political Action in a Democracy. *Journal of Political Economy* Vol. 65, No. 2, pp. 135-150.
- Drazen, A., Grilli, V. (1993). The Benefit of Crises for Economic Reforms. *American Economic Review* Vol. 83, No. 3, pp. 598-607.
- Drazen, A., Easterly, W. (2001). Do Crises Induce Reform? Simple Empirical Tests of Conventional Wisdom. *Economics & Politics*. Vol. 13, No. 2, pp. 129-157.
- European Commission (2014). EU Justice Scoreboard.
- European Commission (2015). AMECO Database.
- Eichengreen, B., Panizza, U. (2014). Can large primary surpluses solve Europe's debt problem? *Vox*. <https://voxeu.org/article/can-large-primary-surpluses-solve-europe-s-debt-problem>.
- Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford: Stanford University Press.
- Fukuyama, F. (2000). *Social Capital and Civil Society*, IMF, Working Paper No. 74.
- Giannitsis, T., Zographakis, S. (2015). *Greece: Solidarity and Adjustment in Times of Crisis*. Macroeconomic Policy Institute Study.
- Giddens, A. (2007). *Europe in the Global Age*, Cambridge: Polity Press.
- Goldman, M. (2003). *The Piratization of Russia: Russian Reform Goes Awry*. London: Routledge.
- Haggard, S., Webb, S. (1993). What Do We Know about the Political Economy of Economic Policy Reform? *World Bank, World Bank Research Observer*, No. 8, pp. 143-168.
- Haggard, S., Webb, S. (eds.). (1994). *Voting For Reform: Democracy, Political Liberalization, and Economic Adjustment*, New York: Oxford University Press, pp. 17-18.
- Haliassos, M. (2015). Greece: Are we missing the reform opportunity of the crisis? *Vox*, <https://voxeu.org/article/greece-seizing-crisis-s-reform-opportunities>.
- Hayek, F. (1942). Scientism and the Study of Society (part I). *Economica*. Vol. 9, No. 35, pp. 267-291.
- Hill, H. (2013). The Political Economy of Policy Reform- Insights from Southeast Asia. *Asian Development Review*. Vol. 30, No. 1, 2013, p. 127.
- Hirschman, A.O. (1991). *The Rhetoric of Reaction – Perversity, Futility, Jeopardy*, Harvard: Harvard University Press.

- IMF (2010). World Economic Outlook.
- IMF (2017). Greece: Ex-Post Evaluation of Exceptional Access under the 2012 Extended Arrangement, pp. 16-17.
- Ivanova, A, Meyer, W., Mourmouras, A., and Anayiotos, G. (2003). What Determines the Implementation of IMF-Supported Programs? IMF, IMF Working Paper.
- Johnson, J. , Wasty, S. (1993). Borrower Ownership of Adjustment Programs and the Political Economy of Reform. World Bank, Discussion Paper No. 199.
- Johnson, S., Kaufmann , D. and Zoido-Lobaton, P. (1998). Corruption, Public Finances and the Unofficial Economy. The World Bank, Policy Research Working Paper Series, No. 2169.
- Johnson, O. (2005). Country Ownership of Reform Programmes and the Implications for Conditionality. United Nations, G-24 Paper Discussion Series, No. 35.
- Kaplanoglou, G., Rapanos, V., Bardakas, Io. (2013). Does Fairness Matter for the Success of Fiscal Consolidation? University of Athens, Economics Discussion Papers, No.6.
- Keeler, J.T.S. (1993.) Opening the Window for Reforms: Mandates, Crises, and Extraordinary Policy-Making. Comparative Political Studies. Vol. 25, No. 4, pp. 90-112.
- Killick, T., Gunatilaka, R., and Marr, A. (1998). Aid and the Political Economy of Political Change. London and New York: Routledge.
- Kotter, J.P. (2001). Ηγέτης στις Αλλαγές. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.
- Krueger, A.O. (ed.) (2000). Economic Policy Reform: The Second Stage. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Krueger, G., Ciolko, M. (1998). A Note on Initial Conditions and Liberalization during Transition. Journal of Comparative Economics. Vol. 26, No. 4, pp. 718-734.
- Lehmann, H. (2012). The Polish Growth Miracle: Outcome of Persistent Reform Efforts. IZA, Policy Paper, No. 40, pp. 6-7.
- Manasse, P. (2015). What went wrong in Greece and how to fix it: Lessons for Europe from the Greek crisis. Vox, <https://voxeu.org/article/what-went-wrong-greece-and-how-fix-it>.
- Matsaganis, M. (2013). The Greek Crisis, Social Impact and Policy Responses. Friedrich Ebert Stiftung Study.
- Murrell, P. (1992). Evolutionary and Radical Approaches to Economic Reforms. Economics of Planning, Vol. 25, pp. 79-95.
- North, D. (1992). Transaction Costs, Institutions, and Economic Performance, International Center For Economic Growth, Occasional Papers, p. 11.
- North, D. (1992). Institutions and Economic Theory. American Economist. Vol. 36, No. 1, pp. 3-6.
- North, D. (1997). Economic Performance through Time. In: Torsten Persson (ed.), Nobel Lectures, Economics 1991-1995, Singapore World Scientific Publishing Co.
- North, D. (2000). Δομή και Μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία. Αθήνα: εκδόσεις Κριτική.
- OECD (2008). Tax and Reform. OECD Economics Department, Working Paper No. 620.
- OECD (2012). Economic Policy Reforms: Going for Growth, chapter. 1.
- OECD (2014). Society At a Glance.

- OECD (2016). *Economic Surveys: Greece*.
- Olson, M. (2002). *The Logic of Collective Action: Public goods and the theory of groups*. Cambridge: Harvard University Press, p. 165.
- Olson, M. (2003). Εξουσία και Ευημερία: Υπερβαίνοντας τις κομμουνιστικές και τις καπιταλιστικές δικτατορίες. Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση, σελ. 124-126.
- Olson, M. (2007). Η Άνοδος και η Παρακμή των Εθνών: οικονομική μεγέθυνση, στασιμότητα και κοινωνικές ακαμψίες. Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Popper, K. (2003). *Η Ανοιχτή Κοινωνία και οι Εχθροί της (τόμος Ι)*. Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Przeworski, A. (2001). *Δημοκρατία και Αγορά: Πολιτικές και Οικονομικές Μεταρρυθμίσεις στην Ανατολή Ευρώπη και στη Λατινική Αμερική*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- PwC (2017). Από την ύφεση στην αναμικτή ανάκαμψη.
- Rapanos V., Karlanoglou, G. (2014). *Governance, Growth and the Recent Economic Crisis: The Case of Greece and Cyprus*, Cyprus Economic Policy Review, Vol. 8, No. 1, pp. 3-34.
- Rodrik, D. (1996). *Understanding Economic Policy Reform*. Journal of Economic Literature. Vol. 34, No.1, pp. 9-41.
- Rodrik, D. (1998). *Where did all the growth grow? External shocks, growth collapses and social conflict*. NBER, Working Paper No. 6350.
- Roland, G. (2000). *Transition and Economics: Politics, Markets, and Firms*. Cambridge: The MIT Press.
- Roubini, N., Sachs, J. (1989). *Government Spending and Budget Deficits in the Industrial Economies*. NBER, Working Paper No. 2919.
- Pelagidis, Th. (2014). *Why Internal Devaluation is Not Leading to Export- Led Growth in Greece*”, Brookings UP-FRONT, <https://www.brookings.edu/blog/up-front/2014/09/12/why-internal-devaluation-is-not-leading-to-export-led-growth-in-greece>.
- Sachs, J. (1994). *Poland’s Jump to a Market Economy*. Cambridge: MIT Press.
- Sachs, J. (2015). *Why Europe Can’t Allow Greece to Default*. World Economic Forum. <https://www.weforum.org/agenda/2015/06/why-europe-cant-allow-greece-to-default>.
- Shleifer, A. (1997). *Government in transition*, European Economic Review, Vol. 41, pp. 385-410.
- Stigler, G. (1971). *The Theory of Economic Regulation*, The Bell Journal of Economics and Management Science, Vol. 2, No. 1, pp. 3-21.
- Stiglitz, J. (2000). *Reflections on the Theory and Practice of Reform*, In: Krueger, A. (ed.), *Economic Policy Reform: the second stage*, Chicago και London: The University of Chicago Press, pp. 551-552.
- Terzi, A. (2015). *Reform Momentum and Its Impact on Greek Reform*, Bruegel Policy Contribution, Vol. 12.
- The Heritage Foundation (2015). *Index of Economic Freedom*. Massachusetts.
- Tornell, A. (1995). *Are Economic Crises Necessary for Trade Liberalization and Fiscal Reform? The Mexican Experience*. In: Dornbusch, R., Edwards, S., *Reform, Recovery, and Growth: Latin America and the Middle East*. Chicago: University of Chicago Press.
- Velasco, A. (1993). *A Model of Endogenous Fiscal Deficits, and Delayed Fiscal Reforms*. C.V. Starr Center Report New York University.

- Wallis, J., Dollery, B. (2005). Αποτυχία της Αγοράς, Αποτυχία της Κυβέρνησης, Ηγεσία και Δημόσια Πολιτική, Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Wei, S-J. (1997). Gradualism versus Big Bang: speed and sustainability of reforms, *The Canadian Journal of Economics*, Vol. 30, No. 4b, pp. 1234-1247.
- Williamson, J. (ed.). (1989). *Latin American Adjustment: How much has happened?* Washington: Peterson Institute for International Economics.
- Williamson, J. (ed.) (1994). *The Political Economy of Policy Reform*. Washington: Institute for International Economics, chapter 12.
- Williamson, J., Kuczynski, P.P. (eds.). (2003). *After the Washington Consensus: Restarting growth and reform in Latin America*. Massachusetts: Columbia University Press.
- Williamson, J. (2004). "The Washington Consensus as Policy Prescription for Development", World Bank Lecture.
- World Giving Index (2013). Charities Aid Foundation.
- Xinghai, F. (1992), *Economic Transition: government commitment and gradualism*, Stanford University, Working Paper, No. 12.
- ALCO (2011). Πολιτική Έρευνα για την εφημερίδα Πρώτο Θέμα, 23.4.2011.
- Γιαννίτσης, Τ. (2013). *Η Ελλάδα στην Κρίση*. Αθήνα: εκδόσεις Πόλις.
- Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή (2016). Έκθεση επί του σχεδίου Προϋπολογισμού 2017.
- Διανέοσις (2016). Τι Πιστεύουν οι Έλληνες. Πανελλαδική έρευνα-έκθεση αποτελεσμάτων.
- Ιορδάνογλου, Χ. (2013). *Κράτος και Ομάδες Συμφερόντων: Μια κριτική της παραδεδεγμένης σοφίας*. Αθήνα: εκδόσεις Πόλις.
- Καζάκος, Π. (2011). *Μετά το «Μνημόνιο»: Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα υπό Διεθνή Έλεγχο*. Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Καζάκος, Π. (2014). Καθεστωτική αλλαγή και ανάπτυξη στον αστερισμό των (παλαιών και μελλοντικών) «Μνημονίων», *Εστία*, τ. 1861, σελ. 100.
- Καζάκος, Π. (2016). *Η Δραχμή δεν (θα) είναι η Λύση: Οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις της εξόδου της Ελλάδας από την Ευρωζώνη (Grexit)*. Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Επίκεντρο.
- Καραγιάννης, Α.Δ., Μπήτρος, Γ.Κ. (2011). Οι σοσιαλιστικές καταβολές του χ-Φιλελευθερισμού στην Ελλάδα, *Επιστήμη & Κοινωνία*, τεύχος 28, σελ. 167-206.
- Κλάους, Β. (2006). *Ο Δρόμος προς τη Δημοκρατία*. Αθήνα: εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 57.
- Λιαργκόβας, Π., Ρεπούσης, Σπ. (2011). *Κρίση, Δανεισμός και Χρεοκοπία: ελληνικές και διεθνείς εμπειρίες*. Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Μητσόπουλος, Μ., Πελαγίδης, Θ. (2006). *Ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας: Η προσοδοθηρία και οι μεταρρυθμίσεις*. Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.
- Χίρσμαν, Α. (2002). *Αποχώρηση, Διαφωνία και Αφοσίωση: Αντιδράσεις στην Παρακμή Επιχειρήσεων, Οργανώσεων και Κρατών*. Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση.

Η (ουράνια) Ιερουσαλήμ σε αγιολογικά κείμενα της μέσης και ύστερης βυζαντινής εποχής: η εξέλιξη της έννοιας¹

Σταμούλη Αλεξία-Φωτεινή²

Περίληψη

Στα βυζαντινά αγιολογικά κείμενα προτάσσεται συνήθως μνεία του τόπου καταγωγής του αγίου. Κατά την ύστερη κυρίως εποχή, σύμφωνα με τους νόμους της ρητορικής περί εγκωμίων, η αναφορά αποτελεί έναν σύντομο ή εκτενή έπαινο της γενέτειρας του τιμώμενου. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται μια εξιδανίκευση, δηλαδή δηλώνεται ή εξυμνείται ως πατρίδα μια έννοια υπερφυσική, ιδέα που ανάγεται στον Γρηγόριο Ναζιανζηνό και εξηγείται από τη φύση των κειμένων. Άλλοτε η αναφορά στην ουράνια πατρίδα συνυπάρχει με αυτή στην επίγεια, με την πρώτη να αποτελεί την πραγματική πατρίδα του αγίου ή αυτή στην οποία απέβλεπε ο άγιος.

Η παρούσα έρευνα στηρίζεται στη συγκριτική εξέταση αγιολογικών κειμένων της μέσης και ύστερης βυζαντινής εποχής ως προς το θέμα αυτό. Εκτός από τη συγκέντρωση και το σχολιασμό των σχετικών αναφορών επιχειρείται η σύγκριση των χρησιμοποιούμενων όρων (κυρίως: ουράνια Ιερουσαλήμ, Σιών, άνω μητρόπολη) διαχρονικά, ώστε να καταδειχθούν οι ομοιότητες και οι διαφορές.

Στη μέση εποχή οι σχετικές αναφορές είναι σπανιότερες και στις περισσότερες περιπτώσεις πολύ σύντομες και σχεδόν στερεότυπες. Αντίθετα, στην υστεροβυζαντινή περίοδο, συναντώνται εκτενέστερες και εγκωμιαστικές αναφορές στην άνω πατρίδα του αγίου, στοιχείο το οποίο ισχύει εξάλλου γενικότερα για τη μνεία της πατρίδας του αγίου στα κείμενα αυτά. Την εποχή αυτή μάλιστα ως πατρίδα αγίων αναφέρεται ακόμη και ο ουρανός ή ο Παράδεισος.

Είναι επίσης γνωστό ότι μέχρι τη μέση εποχή μόνο η Κωνσταντινούπολη ή ιεροί χώροι παραλληλίζονται με την Ιερουσαλήμ. Το ενδιαφέρον νέο στοιχείο κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο είναι ότι - στο πλαίσιο της περιγραφής ή του εγκωμίου - κι άλλες πόλεις και περιοχές της αυτοκρατορίας, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη Θεσσαλονίκη, φθάνουν να παραβάλλονται με την Ιερουσαλήμ, τη Σιών, την Εδέμ, τη Γη της Επαγγελίας, ακόμη και με τον Παράδεισο και να τους αποδίδονται χαρακτηριστικά αυτών των τόπων.

¹ Το θέμα αυτό πραγματεύθηκα αρχικά σε συντομότερη μορφή σε εισήγησή μου στο Δεύτερο Ετήσιο Συνέδριο Βυζαντινών και Μεσαιωνικών Σπουδών (Πολυδύναμο Κέντρο Λευκωσίας, 13 Ιανουαρίου 2018).

² Το θέμα αυτό πραγματεύθηκα αρχικά σε συντομότερη μορφή σε εισήγησή μου στο Δεύτερο Ετήσιο Συνέδριο Βυζαντινών και Μεσαιωνικών Σπουδών (Πολυδύναμο Κέντρο Λευκωσίας, 13 Ιανουαρίου 2018).

Σαφώς οι άγιοι που συνδέονται ποικιλοτρόπως με τις διάφορες πόλεις συντελούν στην εξύψωση της σημασίας των περιοχών αυτών. Ακόμη τα αίτια πρέπει να αναζητηθούν στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο τοποθετείται η συγγραφή των Λόγων (εξωτερικοί κίνδυνοι, πολιορκία και άλωση πόλεων, περιορισμός των εδαφών της βυζαντινής επικράτειας). Επίσης γεωγραφικοί παράγοντες και τα αγαθά που διέθετε κάθε τόπος συνετέλεσαν στην απόδοση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών σε αυτόν. Η παιδεία και η θέση του εκάστοτε συγγραφέα είναι τέλος ένας σημαντικός παράγοντας που συμβάλλει στη χρήση του ρητορικού αυτού σχήματος.

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις κλειδιά: Μέση/ύστερη βυζαντινή αγιολογία, πατρίδα, ουρανός, Ιερουσαλήμ, Σιών, παράδεισος

doi:

Abstract

In the beginning of the Byzantine hagiographical texts there is usually a reference to the saint's place of origin. Mainly in the late period, according to the rhetorical rules about the encomium, the mention is a brief or extensive praise of the honoured person's hometown. In some cases an idealization can be observed, namely a supernatural notion is declared or exalted as the hometown, an idea that goes back to Gregory Nazianzus and is explained by the nature of the texts. In other cases the reference to the heavenly hometown coexists with that to the earthly, with the first being the saint's real homeland or that at which the saint aimed.

The present survey is based on the comparative study of hagiographical texts of the middle and late Byzantine period on this subject. Except from gathering and commenting on the related references, the terms used are compared (mainly: celestial Jerusalem, Sion, upper metropolis) over time to show similarities and differences.

In the middle period, the related mentions are rare and in most cases very short and almost stereotype. On the contrary, in the late period, more extensive and praising references to the saint's earthly hometown can be found, a fact that applies generally to the mention of the saint's hometown in these texts. In this period, even heaven or the paradise are mentioned as homeland.

It is also known that until the middle Byzantine times only Constantinople or holy places are paralleled to Jerusalem. The interesting new element in the late period is that – in the context of the description or the praise – other cities and areas of the Empire, especially Thessaloniki, are paralleled to Jerusalem, Sion, Eden, the Promised Land, even to Paradise, and characteristics of these places are attributed to them.

Σταμούλη Αλεξία-Φωτεινή

Of course, the saints connected with the different cities in various ways contribute to the importance of these areas. Moreover, the reasons must be searched in the particular historic context of the texts (external dangers, siege and fall of cities, restriction of the territories of the Byzantine Empire). Moreover, geographical factors and the goods of each place contributed to the attribution of certain characteristics to it. Finally, the author's education and position is an important factor towards the use of this rhetorical form.

© 2018 Library and Information Center University of Peloponnese

Keywords: Middle/late Byzantine hagiography, hometown, heaven, Jerusalem, Sion, paradise

Στα βυζαντινά αγιολογικά κείμενα προτάσσεται συνήθως μνεία του τόπου καταγωγής του αγίου. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται μια εξιδανίκευση, δηλαδή δηλώνεται ή εξυμνείται ως πατρίδα μια έννοια υπερφυσική, ιδέα που ανάγεται στον Γρηγόριο Ναζιανζηνό³ και εξηγείται από τη φύση των κειμένων. Άλλοτε η αναφορά στην ουράνια πατρίδα συνυπάρχει με αυτή στην επίγεια, με την πρώτη να αποτελεί την πραγματική πατρίδα του αγίου ή αυτή στην οποία απέβλεπε ο άγιος.⁴

Στη μέση εποχή οι σχετικές αναφορές είναι σπανιότερες και στις περισσότερες περιπτώσεις πολύ σύντομες και σχεδόν στερεότυπες.

Κατά τον **Νικηφόρο φιλόσοφο και ρήτορα**, η μόνη πατρίδα που γνώριζε ο ουράνιος **Πατριάρχης Αντώνιος** ήταν η άνω πόλη, στην οποία πολιτογραφούνται οι εργάτες της αρετής.

‘ἀλλὰ πατρίδος καὶ προγόνων οὐκ ἐβουλόμην εἰς μνήμην ἐλθεῖν, ὅτι μηδέ τι τῶν τῆς σαρκὸς τῶ οὐρανίῳ ἐκείνῳ μικροῦ καὶ ἀσάρκῳ καὶ μόνῃν εἰδῶτι πατρίδα τὴν ἄνω πόλιν, εἰς ἣν οἱ τῆς ἀρετῆς ἐργάται πολιτογραφοῦνται, προσοικειούμενον οἶδαμεν.’⁵

Στη συνέχεια ο συγγραφέας εξηγεί γιατί δεν έκρινε όσιο να παραλείψει τα σχετικά με την επίγεια πατρίδα του αρχιερέα και αναλύει ποιες περιοχές θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει πατρίδα του.

Ο **Ανώνυμος** βιογράφος του **Οσίου Νικηφόρου** εξηγεί γιατί διστάζει να εγκωμιάσει την πατρίδα του οσίου, την κώμη Βασίλειον της χώρας των Μαρυανδηνών ή Βουκελλαρίων. Διευκρινίζει ότι δε σπεύδει να καλύψει με την άνω πατρίδα την ασημότητα ή την ταπεινή καταγωγή του οσίου και δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι η αντίθεση που χρησιμοποιεί οφείλεται σε έλλειψη επαίνων. Αναρωτιέται πώς θα μπορούσε κανείς να μην αποδώσει στον όσιο ως πατρίδα την υψηλή και μένουσα, διαρκή και μόνιμη. Σε εκείνη έσπευδε να μείνει ο όσιος και φρόντιζε να μην αποτύχει.

‘ἢ πῶς ἂν τις τολμήσειε, κἂν εἰ λίαν φιλόπατρις ἢ μᾶλλον εἰπεῖν φιλόκοσμος εἶη καὶ τῶ πηλῶ μέγα φυσῶτο, πατρίδα τούτῳ ταύτην ἐπιγράφειν τὴν κάτω καὶ εἰς δουλείαν γεννῶσαν, ἧς ἡ τιμὴ ἄτιμος καὶ τὸ περίβλεπτον ἄδοξον, ἀλλὰ μὴ τὴν ἄνω, τὴν ὑψηλὴν τε καὶ μένουσαν καὶ ἧς τὸ πᾶν διαρκές τε καὶ μόνιμον; πρὸς ἣν ἐκεῖνος ἔσπευδε καταλῦσαι καὶ ἧς τὸ μὴ διαμαρτεῖν διὰ σπουδῆς αὐτῶ ἦν.’

³ ‘Πᾶσι μία τοῖς ὑψηλοῖς πατρίς, ὃ οὗτος, ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ, εἰς ἣν ἀποτιθέμεθα τὸ πολίτευμα.’: Λόγος ΛΓ’, Πρὸς Ἀρειανούς, καὶ εἰς ἑαυτόν, PG 36, 229, IB’, A.

⁴ T. Pratsch, *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit* [Millennium – Studien 6], Βερολίνο – Νέα Υόρκη 2005, σ. 57.

⁵ Νικηφόρου τοῦ μακαριωτάτου φιλοσόφου καὶ ρήτορος ἐπιτάφιος ἦτοι βίος ἐγκωμῖω συμπελεγμένος εἰς τὸν μέγαν ἐν ἀρχιερεῦσιν θεοῦ καὶ θαυμαστὸν ἐν πατριάρχεις Ἀντώνιον, ἐκδ. P.L.M. Leone, ‘L’Encomium in Patriarcham Antonium II Cauleam’ del filosofo e retore Niceforo’, *Orpheus* n.s. 10 (1989), 413, 2.

καὶ μὴ με νομίσητε ἀπορία ἐπαίνων πρὸς ταύτην ἐλθεῖν τὴν ἀντίθεσιν ἢ διὰ τῶν εὐπρεπεστέρων ὀνομάτων καὶ τῆς ἄνω πατρίδος σπεύδειν ἐπικαλύπτειν τὸ ἄσημον ἢ δυσγενές τοῦ ἀνδρός.’⁶

Ο ἐπίσης **Ανώνυμος** βιογράφος θεωρεῖ φυσικό να κάνει μνεία της ἄνω πατρίδας του **Όσιου Γερμανοῦ**, του οποίου η κάτω πατρίδα εἶναι ἀγνωστή, καθὼς ο ὀσιος, ο πατριάρχης Ἀβραάμ και ὅλοι οἱ ἅγιοι ἦταν πολῖτες της οὐράνιας Ἱερουσαλήμ. Στη γη ἦταν ξένοι και διέμεναν πρόσκαιρα ἐπιδιώκοντας ἀγγελικό παρά ἀνθρώπινο τρόπο ζωής.

‘ἐνταῦθα γὰρ τοῦ λόγου γινόμενος, οὐκ οἶδα ὅθεν ποιήσομαι τὴν ἀρχὴν οὐδέπω γὰρ ἄχρι καὶ εἰς δεῦρο δῆλὰ τινι κατέστη τίς ἢ ἐγενναμένη [lege: ἐνεγκαμένη] τὸν ἄνδρα, οὗθ’ οἱ γεγενηκότες τίνες αὐτόν. ὡς οὖν οὔσης ἀδήλου τῆς κάτω, εἰκὸς ἐστὶ τῆς ἄνω γοῦν πατρίδος ἐπιμνησθῆναι τῷ ἀγίῳ ἐκείνης γὰρ καὶ οὗτος πολίτης ἦν καὶ ὁ πατριάρχης Ἀβραάμ, τὴν οὐράνιον φημι Ἱερουσαλήμ, ἐν ἧ πάντες οἱ ἅγιοι τὸ πολίτευμα κεκτημένοι, πάροικοί τε ἦσαν καὶ παρεπίδημοι ἐν τῇ γῆ, ἐφ’ ἧς διατρίβοντες οὐχ ὡς σάρκες οὕτω διέζων, ἀγγελικὴν μᾶλλον ἢ ἀνθρωπίνην μετερχόμενοι πολιτείαν. τούτων εἷς καὶ ὁ θαυμασίος Γερμανός, ὧν τὸν βίον ἐζηλωκῶς καὶ τὰς ἀρετὰς πάντων ἀπομαζάμενος, τύπος κατέστη καὶ κανὼν ἀσκητικοῦ βίου τοῖς μετ’ αὐτὸν ἀκριβής.’⁷

Κατὰ τον **Γρηγόριο Κληρικό**, πατρίδα της **Όσιας Θεοδώρας** ἦταν η πόλη του ζώντος Θεοῦ, η ἐπουράνιος Ἱερουσαλήμ, η σκηνή των πρωτοτόκων.

‘Θεοδώρα πατρὶς μὲν ἦν ἡ πόλις τοῦ ζώντος Θεοῦ, ἡ ἐπουράνιος Ἱερουσαλήμ, ἡ τῶν πρωτοτόκων σκηνή’.⁸

Από τον **Ανώνυμο** βιογράφο ἀναφέρεται - ἐκτός ἀπὸ την Κωνσταντινούπολη - και η ἄνω πατρίδα της **Αγίας Θεοφανούς**, η οὐράνια Ἱερουσαλήμ, η μητέρα των πρωτοτόκων. Σε αὐτὴ πολιτογραφήθηκε με τις ἀρετές και την ευσέβειά της και παρίσταται ἐνώπιον του Θεοῦ.

‘ἡ δὲ ἄνω ταύτης πατρὶς ἢ μήτηρ τῶν πρωτοτόκων, ἡ οὐράνιος Ἱερουσαλήμ, κατεστάθη, ἐν ἧ διὰ ἀρετῶν καὶ εὐσεβῶν κατορθωμάτων ἐπολιτογραφήθη καὶ ἐνδόξως τῷ θεῷ καὶ βασιλεῖ τῶν ὄλων παρίσταται.’⁹

Ο **Θεοστήρικτος** ἀναρωτιέται γιατί να ἀσχοληθεῖ στην ἀρχὴ του λόγου του για τον Ὄσιο Νικήτα με την πατρίδα. Κατ’ αὐτόν, η πόλη των ἀγίων εἶναι η πόλη του

⁶ βίος τοῦ ὀσιου πατρὸς ἡμῶν Νικηφόρου μοναχοῦ καὶ ἐπισκόπου Μιλήτου, ἐκδ. T. Wiegand, *Milet 3, I, Der Latmos*, Βερολίνο 1913, 158, 2-3.

⁷ βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὀσιου πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ τοῦ συστησαμένου τὴν σεβασμίαν μονὴν τῆς Κοσηνίτρης [lege: Κοσινίτζης], *AASS May III*, 7, 4, B.

⁸ <Γρηγορίου τοῦ κληρικοῦ> βίος καὶ πολιτεία τῆς ὀσιας > μητρός ἡμῶν Θεοδώρας τῆς μυροβλύτιδος τῆς > ἀγωνισαμένης ἐν Θεσσαλονίκῃ >, ἐκδ. E. Kurtz, *Des Klerikers Gregorios Bericht über Leben, Wunderthaten und Translation der hl. Theodora von Thessalonich*, Ἁγία Πετροῦπολη 1902, 2, 2.

⁹ βίος καὶ πολιτεία τῆς ἀγίας καὶ ἐνδόξου θαυματουργοῦ βασιλίδος Θεοφανώ, ἐκδ. E. Kurtz, *Zwei griechische Texte über die hl. Theophano die Gemahlin Kaisers Leo VI*, Ἁγία Πετροῦπολη 1898, 2, 2.

Θεού, της οποίας τεχνίτης και δημιουργός είναι ο Θεός και πατρίδα η άνω Ιερουσαλήμ, η μητέρα του Παύλου και των παραπλησίων, κατά τον Μέγα Βασίλειο.

‘Εἶπω πατρίδα καὶ γένος καὶ θρεψαμένην; ἀλλὰ τί μοι πρὸς ταῦτα ἀσχολεῖν τὸν λόγον· πόλις φησὶ ἀγίων ἢ πόλις ἐστὶ θεοῦ, ἧς τεχνίτης καὶ δημιουργὸς ὁ Θεός· πατὴρ δὲ ἢ ἄνω Ἰερουσαλήμ, ἢ μήτηρ Παύλου καὶ τῶν σὺν ἐκείνῳ, ὡς ὁ μέγας Βασίλειος ἔφησεν.’¹⁰

Κατά τον **Ανώνυμο** βιογράφο, πατρίδα του **Αγίου Νίκωνος του Μετανοείτε** ήταν η πρώτη και πιο θεία, η άνω Ιερουσαλήμ. Σε αυτή πλάσθηκε και σε αυτή έσπευδε. Είναι μικρό και ταπεινό να χαρακτηρίζονται οι άνω από τα κάτω. Στη συνέχεια μνημονεύεται και η Πολεμνιακή χώρα.

‘τούτῳ τοίνυν τῷ μακαρίῳ πατὴρ μὲν ἢ πρώτη καὶ θειοτέρα καὶ (ὄπερ εἰπεῖν οἰκειότερον) ἢ ἄνω Ἰερουσαλήμ, ἐν ἧ καὶ τὴν ἡμερινὴν πλάσιν, κατὰ τὸν θεῖον φάναι Δαβίδ, διεπλάσθη, πρὸς ἣν καὶ ἀπετίθετο διηνεκῶς τὸ πολίτευμα, καὶ πρὸς ἣν αἰεὶ ἔσπευδεν ἀναβάσεις ἐν τῇ καρδίᾳ ὄσαι ὦραι τιθέμενος καὶ τὸν νοῦν ἀνάγων πρὸς θεωρίαν τῆς ὑλικῆς δυάδος ὑπεριπτάμενον. μικρὸν γὰρ καὶ ἀτέχνως ἀφιλότιμον ἐκ τῶν κάτω χαρακτηρίζειν τοὺς ἄνω’.¹¹

Ο **Βασίλειος μοναχός** αναφέρεται στην επίγεια πατρίδα του **Αγίου Ευθυμίου του νέου**, τη χώρα των Γαλατών, διατηρώντας ωστόσο επιφυλάξεις, καθώς ο άγιος πολιτογραφήθηκε στην άνω Σιών και δικαίως γίνεται γνωστός ως κάτοικος αυτής.

‘Εὐθύμιος τοίνυν ὁ αἰόιδιμος ἡμῶν πατήρ καὶ μακάριος, ὁ καὶ ἐν σαρκὶ ἄγγελος καὶ τῇ ἀποθέσει τοῦ σκήνου μετὰ τῶν ἄνω δυνάμεων περὶ θεὸν χορεύων καὶ ἀγαλλόμενος, πατρίδα μὲν πρόσκαιρον καὶ ἐπίγειον τὴν τῶν Γαλατῶν χώραν ἐπεγράφετο (κἂν τῷ κάλλει τῶν ἀρετῶν καὶ τῷ ὕψει τῆς πρακτικῆς ἀναβάσεως τῇ ἄνω Σιών πολιτογραφηθεῖς, ταύτης οἰκῆτωρ ἐνδίκως γνωρίζεται),’¹²

Ο **Λέων**, τέλος, δε θα επιθυμούσε να περιγράψει την πατρίδα του **Οσίου Θεοδώρου**, καθώς δεν ωφελεί οι πολίτες της άνω Σιών να περιγράφονται από την κάτω πόλη. Εξηγεί στη συνέχεια γιατί αναφέρεται και στην Κορώνη.

‘πατρίδα τε αὐτοῦ καὶ γένος οὐκ ἐβουλόμην διαγράψαι, (τί γὰρ ὄφελος ἐκ τῆς κάτω πόλεως περιγράφεσθαι τοὺς τῆς ἄνω Σιών πολίτας, ἐξ ὧν οὐκ ἔστι τινὰ σπουδαῖον φανῆναι ἢ φαῦλον ἢ ἄσημον ἢ λαμπρόν)’¹³

¹⁰ ἐπιτάφιος εἰς τὸν ὄσιον πατέρα ἡμῶν καὶ ὁμολογητὴν, Νικήταν, συγγραφεὶς ὑπὸ Θεοστηρίκου, μαθητοῦ αὐτοῦ μακαριωτάτου, *AASS Apr. I*, 19, 4.

¹¹ βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ ἀγίου καὶ θαυματουργοῦ Νίκωνος μυροβλύτου τοῦ Μετανοείτε, ἐκδ. D. Sullivan, *The Life of St. Nikon*, Μπρούκλαιν 1987, 30, 2 – 32.

¹² βίος τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Εὐθυμίου τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἐκδ. L. Petit, "Vie et office de saint Euthyme le Jeune," *ROC* 8 (1903), 170, 3 [ανατ. *BHO* 5 (1904) 14-51].

¹³ βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Θεοδώρου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κυθηρία ἀσκήσαντος, ποίημα Λέοντος, ἐκδ. N. Οἰκονομίδης, "Ο βίος τοῦ ἀγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αἰ.)," *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου* 1, Αθήνα 1967, 282, 3.

Αντίθετα, στην υστεροβυζαντινή περίοδο, συναντώνται εκτενέστερες και εγκωμιαστικές αναφορές στην άνω πατρίδα του αγίου, στοιχείο το οποίο ισχύει εξάλλου γενικότερα για τη μνεία της πατρίδας στα κείμενα αυτά. Την εποχή αυτή μάλιστα ως πατρίδα αγίων αναφέρεται ακόμη και ο ουρανός ή ο Παράδεισος.

Κατά χρονολογική σειρά, μια πρώτη σχετική μαρτυρία απαντάται στον **Γεώργιο Ακροπολίτη**. Ο Χριστός κι όσοι Τον ακολούθησαν και προσπάθησαν να Τον μιμηθούν δεν καταδέχονται τη σύγκριση με βάση την πατρίδα. Γιατί πατρίδα τους είναι ο Παράδεισος, τα κλειδιά του οποίου δόθηκαν στον Πέτρο. Κανείς δε θα μπορούσε να αναφέρει κάτι περίοπτο για την πατρίδα ενός ψαρά ή σκηνοποιού. Τα σχετικά είναι τόσο ευτελή, ταπεινά και τα καταπατούν όσοι σκέπτονται σωστά, ώστε οι περισσότεροι τα απέρριψαν για τον Χριστό και τα θεώρησαν τιποτένια. Η προσκόλληση σε αυτά είναι ψυχική βλάβη και η αποχή από αυτά είναι θεϊκό παράγγελμα που αποκόπτει από τα νόθα, αποξενώνει από τα ξένα και οδηγεί πάλι στη συγγένεια και ομοτιμία από όπου πέσαμε με την παράβαση. Ο Παράδεισος αποτελεί πατρίδα όλων των ανθρώπων. Εγκωμιάζεται ως ευχάριστος, άγιος τόπος, ιερός κήπος, αδιάβλητη απόλαυση, κατοικία των αγγέλων και των αγίων, θείο ανάκτορο, που οικοδομήθηκε πρώτα από τον βασιλιά και όλα εκεί εκτελέστηκαν φιλότιμα. Πάνω φύτεψαν ολάνθιστα δένδρα, που υπερηφανεύονται για ποικίλους και πολλών ειδών καρπούς, εικόνες των υπερφυσικών ειδών και νοημάτων, από τα οποία συνάγεται ολόκληρος ο παράδεισος κατάλληλος. Στη μέση αυτών υπήρχε το δένδρο της ζωής ή γνώσεως, του οποίου απαγορεύτηκε η βρώση. Ο άνθρωπος πλάστηκε δεσπότης και βασιλιάς του θείου χώρου και τιμήθηκε με το αυτεξούσιο. Αλλά με την επήρεια του σατανά και την πειθώ της γυναίκας έλαβε από το απαγορευμένο και εξορίστηκε, αντάλλαξε την αφθαρσία με τη φθορά, τον παράδεισο με τη γη, τη ζωή χωρίς κόπους με επίπονη ζωή, πήρε αγκάθια και ζιζάνια αντί για τα θεία φυτά και τους καρπούς, κέρδισε τον κόσμο και την εξουσία αυτού αντί για τα θεία και τον Θεό. Αυτό υπήρξε η κύρια συμφορά του ανθρώπινου γένους. Ο άνθρωπος έγινε ξένος, αξιοθρήνητος αντί τιμώμενος, φθονούμενος αντί ελεούμενος, κλίνει προς τα κάτω, τη γη αντί να υπερέχει από τα γήινα με το θείο Πνεύμα, την αιτία της ψυχής. Ο άνθρωπος απέκτησε πάρα πολύ παχύ και βαρύ ένδυμα, το σώμα. Η κατάρα να επιστρέψει στη γη είναι φιλόανθρωπη, ώστε να μην είναι αθάνατα το κακό και η αμαρτία, αλλά τελικά ο άνθρωπος να γίνει αθάνατος.

Αυτή την πατρίδα οικειοποιήθηκαν πολλοί και αγωνίστηκαν μάταια να επανέλθουν σε αυτή πριν τον προσδιορισμένο χρόνο. Έτσι όλα ετοιμάστηκαν για την υποδοχή του Χριστού. Το βάπτισμα του Ισραήλ υπήρξε πρότυπο του κατά Χριστόν βαπτίσματος. Ο συγγραφέας αναφέρεται στη συνέχεια στην ενανθρώπιση, με κατάληξη τη λύτρωση του ανθρώπου από την καταδίκη, την επαναφορά στον Παράδεισο, αλλά και τη θέωση. Η εξιδανίκευση της πατρίδας χαρακτηρίζει τα κείμενα αυτής της εποχής. Εδώ όμως δεν έχουμε απλώς εξιδανίκευση. Εδώ έχουμε τον Παράδεισο να θεωρείται πατρίδα.

‘Πατρις μὲν γὰρ τῶν τοιούτων ἀνδρῶν ὁ παράδεισος, οὗ Ἰάκωβος τὰς κλεῖς ἐγκεχειρίσται καὶ εἰς ὃν ἀκήκοε. Πατήρ δὲ τούτων θεός, ὃς Πέτρον μὲν τῆς

ἐκκλησίας αὐτοῦ θεμέλιον τέθεικε, Παῦλον δὲ σκεῦος ἐκλογῆς ἀπειργάσατο, καὶ θῶκοις συγκαθεσθῆναί οἱ ἐν τῇ δευτέρᾳ παλιγγενεσίᾳ ἐπὶ τῇ τοῦ Ἰσραὴλ κρίσει ἀπισχυρίσατο. Τοιαῦται μὲν αἱ πατρίδες τῷ Πέτρῳ καὶ τοιοῦτοι πατέρες τῷ Παύλῳ προσμεμαρτύρηται. Τί γὰρ ἂν ἔχη τις καὶ περιφανὲς εἰπεῖν ἀλιέως ἢ σκηνορράφου πατρίδος, εἴ γε περιφανῆ τὰ οὕτως εὐτελεῖ καὶ χαμαίζηλα καὶ τοῖς εὖ φρονοῦσι πατούμενα, ὡς καὶ τοῖς πλείοσι διὰ Χριστὸν ἀπερριφθαι καὶ ὡς μηδὲν λελογίσθαι, οἷς τὸ προσκεκολληθῆναι βλάβος ψυχῆς καὶ ὦν ἀποσθῆναι θεῖον παράγγελμα ἀποκόπτον τῶν νόθων καὶ ἀποξενοῦν τῶν ἀλλοτρίων καὶ πρὸς τὸ συγγενὲς ἐπανάγον καὶ τὸ ὁμότιμον, ὅθεν ἐξ ἀρχῆς τῇ παραβάσει πεπτώκαμεν. Πατρίς μὲν γὰρ καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ἀπλῶς ὁ τερπνὸς ἐκεῖνος παράδεισος, ὁ ἅγιος τόπος, ὁ ἱερὸς κῆπος, ἡ ἀδιάβλητος τρυφή, τῶν ἀγγέλων τὸ οἶκημα, τῶν ἁγίων τὸ ἐνδιαίτημα, τὸ θεῖον ὄντως ἀνάκτορον, ὃ προωκοδόμηται τοῦ βασιλέως, κατείργασται δὲ οἱ τὰ πάντα φιλοτιμότερον. Δένδρα ἐπὶ τούτῳ ἐπεφύκει πολυανθῆ, καρπούς ἀύχουντα ποικίλους τε καὶ πολυειδεῖς, εἰκόνας τῶν ὑπὲρ φύσιν εἰδῶν καὶ νοημάτων, οἷς καὶ σύμπας κατάλληλος συνάγεται ὁ παράδεισος· ἐν μέσῳ δὲ τούτων ξύλον ζωῆς εἶτε γνώσεως, οὗ καὶ ἡ τροφή πρὸς καιρὸν ἀπηγόρευται. Ἐν τούτοις πέπλασται ἄνθρωπος δεσπότης τοῦ θεοῦ χώρου καὶ βασιλεὺς καὶ τῷ αὐτεξουσίῳ τετίμηται. Ἄλλ' ἐπηρεῖα σατανικῆ καὶ γυναικεία πειθοῖ τοῦ ἀπηγορευμένου μετέλαβε καὶ ἐξόριστος τηνικαῦτα γεγένηται, τὴν φθορὰν τῆς ἀφθαρσίας ἀνταλλαξάμενος καὶ γῆν ἀντὶ παραδείσου καὶ τοῦ ἀπόνως ζῆν τὴν ἐπίπονον ἀνταμειψάμενος δίαιταν, καὶ τῶν θείων ἐκείνων φυτῶν καὶ καρπῶν ἀκάνθας καὶ τριβόλους ἀντιλαβῶν, καὶ ἀπλῶς τῶν θείων καὶ τοῦ θεοῦ τὸν κόσμον ἀντικερδάνας καὶ κοσμοκράτορα. Αὕτη τοῦ ἡμετέρου γένους ἡ ἐξορία, τοῦτο τῆς ἡμετέρας συμφορᾶς τὸ κεφάλαιον· διὰ ταῦτα ξένος ἐγὼ καὶ θρήνων ἄξιος ὁ τιμώμενος, καὶ ὁ φθονούμενος ἐλεούμενος, καὶ ὁ τῶν κάτω τῷ θεῷ ὑπεραιρόμενος ἐμφυσήματι, ὃ τῆς θείας καὶ νοερᾶς ψυχῆς ἡμῖν αἴτιον, κάτω νενευκῶς καὶ ὑπὸ γῆν κεκυφῶς. Ὅθεν ἐμοὶ τὸ παχύτατον τοῦτο καὶ βαρύτατον ἔνδυμα καὶ ἡ κατάρρα φιλόανθρωπος εἰς γῆν ἀποστρέψαι ἐξ ἧς ἐλήφθην, ἵνα μὴ ἀθανάτως συνάγωμαι τοῖς κακοῖς καὶ τῇ ἀμαρτία συμπεριφέρωμαι καὶ διὰ ταῦτα μαστίζωμαι, ἀλλ' εἰς τὴν πρώτην στοιχείωσιν ἀναλύσομαι, ὡς ἐντεῦθεν συγκριθεῖν ἄμεινον καὶ μεταμειφθεῖν εἰς τὸ ἀθάνατον.

Ταύτης πολλοὶ τῆς πατρίδος μετεποιεῖσθαι καὶ πρὸ τῆς προθεσμίας ἐπανελθεῖν ἐς ταύτην ἐφιλονείκησαν, προφῆται, δημαγωγοί, κριταί, βασιλεῖς, ἱερεῖς, ἄνδρες δίκαιοι, ἀλλ' οὕτω τοῦ καλοῦ τετυχήκασιν· ὁ γὰρ ἰὸς τοῦ δράκοντος ἐς τὸ γένος ἅπαν ἐφιλοχώρησε. Καὶ ἐξὸν μὲν ἦν τὸ πολὺ ἀποβαλεῖν τοῦ ἰοῦ, οὕτω δὲ ἅπαν ἐξέμεσε τὸ δηλητήριον. Διὰ ταῦτα εἰσῆκται νόμος καὶ προφητεία καὶ ὅσα τῆς παλαιᾶς διαθήκης καὶ τῶν παραπετασμάτων καὶ τῆς σκιᾶς, προκαθαίροντα καὶ προευτρεπίζοντα πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ Χριστοῦ. Διὰ ταῦτα βαπτίζεται νεφέλη ὁ Ἰσραὴλ καὶ πυρὸς ὁδηγεῖται στύλῳ, ἵνα προτυπωθῇ τὸ κατὰ Χριστὸν βάπτισμα, ὃ καθαίρει μὲν καὶ τῷ ὕδατι, ἀφανίζει δὲ καὶ τοῦ πνεύματος τῷ πυρὶ τοὺς εἰς βάθος ῥύπους ψυχῆς. Ἐντεῦθεν ἡ καινὴ διαθήκη,

καὶ θεὸς ἄνθρωπος γίνεται ἐκ παρθένου τὸ ἡμέτερον ἀναλαβόμενος φύραμα, καὶ ὁ ἀσώματος σωματοῦται καὶ ὑλοῦται ὁ ἄυλος· καὶ τέλος τοῦ μυστηρίου οὐ μόνον τὸ ἐκλυτρώσαι τῆς καταδίκης τὸν ἄνθρωπον τοῖς ὁμοίοις ἀνακαθαῖρον τὰ ὅμοια, οὐδὲ πρὸς μόνον ἐπαναγαγεῖν τὸν παράδεισον ὅθεν τὸ πρῶτον ἐξώλισθεν, ἀλλὰ καὶ μεταδοῦναι θεώσεως, οὗ τῆ ἐφέσει παρὰ τοῦ ἀπατήσαντος πάλαι τῆς τρυφῆς ἐξωστράκισται.¹⁴

Ο **Γρηγόριος Κύπριος** εξηγεί αρχικά γιατί θα παρέλειπε τη μνεία της πατρίδας του **Αγίου Γεωργίου**. Αν ήθελε να περιγράψει την πατρίδα του αγίου, θα περιέγραφε τον ουρανό, που επαινείται ως η αβλαβής και ευτυχής κατοικία, η πατρίδα των αγγέλων. Δε θα ήταν φυσικό να του αποδοθεί άλλη πατρίδα. Στη συνέχεια δικαιολογεί γιατί προχωρεί σε 'έκφραση' της Καππαδοκίας

Ἐὶ πατρίδα τέως εἰσάγειν τοῦ τοσοῦτου βουλόμενος, τὸν οὐρανὸν εἰσήγαγον ἄν, τὴν ἀνώλεθρον καὶ εὐδαίμονα κατοικίαν, τὴν τῶν ἀγγέλων πατρίδα· οὐδὲ γὰρ ἄλλην εἰκὸς ἐπιφημίζειν αὐτῷ, ἐκεῖσε μεταθεμένῳ καθαρῶς τὸ πολίτευμα, καὶ μηδὲ βραχὺ τι παρ' ἀγγέλους ἠλαττωμένῳ.¹⁵

Παρά την αναφορά στην κάτω πατρίδα του **Μάρτυρα Νικήτα** Ἀγκυρα, ο **Θεόδωρος Μουζάλων** θεωρεί ότι η συμπεριφορά του μάρτυρα οφειλόταν στο εκείνος ότι έβλεπε κατ' ευθείαν προς την άνω Ιερουσαλήμ, την Εκκλησία των πρωτοτόκων, που εγκωμιάζεται ως η αληθινή και ακατάλυτη πατρίδα.

Ἐκαὶ οὕτως ὑπῆρχεν ἐπὶ τῆς κάτω ταύτης καὶ θεωρουμένης πατρίδος τὸν θεοφιλῆ βίον ἀνύων, ἔνθα καὶ οὐχ ὑπὸ τῶν τεκόντων μόνον, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ παντός ἐτέρου τῶν ἐκεῖ χριστιανῶν ἐθαυμάζετο. Ἀτενῶς δὲ πρὸς τὴν ἄνω βλέπων Ἱερουσαλήμ τὴν τῶν πρωτοτόκων ἐκκλησίαν καὶ ἀληθινὴν καὶ ἀκατάλυτον πατρίδα, ...¹⁶

Ο **Ιωάννης Σταυράκιος** επαινεί συνοπτικά την Κωνσταντινούπολη ως πατρίδα της **Αγίας Θεοδοσίας**, αν και δε θεωρεί ότι η αγία, που έζησε ως πολίτης του ουρανού και περιφρόνησε τα παρόντα, εγκωμιάζεται από τον τόπο γέννησής της.

Ἐπῶς γὰρ καὶ ἀποδεκτέα εἶη ταῦτα ὅλως τῆ μάρτυρι, ἥτις ἔθετο μὲν εἰς οὐρανοὺς τὸ πολίτευμα, τῶν δὲ παρόντων ὡς ἀστατούντων, τὸ παράπαν ὑπερεφρόνησε; τίς γὰρ κοινωνία σαρκός τε καὶ πνεύματος; Ἄλλ' οὖν, ὡς μὴ ζημιωθεῖεν οἱ ἀκροώμενοι, καὶ γῆν αὐτὴν ἐν ἧ πρὸς φῶς τῶν μητρικῶν λαγόνων, τὸ τηλικοῦτον ἐξέθορον ἀγαθόν, καὶ τοὺς ἀσκητικούς ἀγῶνας

¹⁴ Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου λόγος εἰς τοὺς ἀγίους καὶ πανευφήμους μεγάλους ἀποστόλους Πέτρον καὶ Παῦλον, ἐκδ. Α. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, Bibliotheca scriptorum Graecorum Teubneriana II, Στουτγάρδη 1903, ανατ. 1978 (BHG: 1499), 83, 3, 22 – 85, 4, 27.

¹⁵ Γεωργίου τοῦ Κυπρίου Βίος ἀγίου Γεωργίου, PG 142 (BHG: 683), 304, δ', Α.

¹⁶ Τοῦ μεγάλου λογοθέτου καὶ πρωτοβεστιαρίου Θεοδώρου τοῦ Μουζάλωνος Λόγος εἰς τὸν νέον μάρτυρα Νικήταν, ἐκδ. F. Halkin, L' éloge du néomartyr Nicéas par Théodore Mouzalon, στο: *Hagiographica inedita decem* [Corpus Christianorum Series graeca, 21], Τερνχάουτ 1989 (BHG: 2302), 130, 2, 58–66.

Η (ουράνια) Ιερουσαλήμ σε αγιολογικά κείμενα της μέσης και ύστερης βυζαντινής εποχής

έτέλεσε, καὶ τὸ τοῦ μαρτυρίου ἐσταδιοδρόμησε στάδιον, καὶ ἡ πρὸς τὴν κάτω γέννησιν τῆ μεγάλης πατρὶς, προκείσθω τῷ διηγήματι.¹⁷

Ο συγγραφέας τονίζει ότι η αγία περιφρονούσε την κάτω, την επίγεια πατρίδα της. Ως μόνη πατρίδα γνώριζε την άνω Ιερουσαλήμ, από την οποία έχουμε απομακρυνθεί, γνώριζε επίσης πολύ καλά να βαδίζει, χωρίς να στραφεί πίσω, με το θεωρητικό της ψυχής της, τις οδούς που φέρουν σε εκείνη.

‘Καὶ πατρίδος μὲν ὑπερεφρόνει τῆς κάτω, κἂν λαμπρά, κἂν περίπυστος, τὴν δ’ ἄνω Ἱερουσαλήμ, ἀφ’ ἧς ἀπέστημεν, μόνην ταύτην ἤδει πατρίδα καὶ τὰς ἐν ἐκείνῃ φερούσας ὁδοὺς, ἀμεταστρεπτὶ βαδίζειν τῷ θεωρητικῷ τῆς ψυχῆς ἐξεμάνθανε.¹⁸

Ακόμη, αρχικά ως πατρίδα της **Οσίας Θεοδώρας** κατονομάζεται η άνω μητρόπολη, η ουράνια Ιερουσαλήμ και ο εκεί θεῖος διάκοσμος - σε αντίθεση με τον επίγειο διάκοσμο των πόλεων επί γης - όπου έχουν γραφεί τα ονόματα των θεάρεστων και όσων πολιτεύθηκαν κατά Θεόν. Στη συνέχεια επαινείται η επίγεια πατρίδα της οσίας, η Αίγινα.

‘Πατρὶς τῆ μεγάλης (εἶπεῖν τὸ ὄλον) ἡ ἄνω μητρόπολις καὶ ὁ ἐκεῖσε θεῖος διάκοσμος, ἐν ᾧ τῶν θεαρέστων ἀνδρῶν καὶ κατὰ θεὸν πολιτευσασμένων γεγράφεται τὰ ὀνόματα καὶ τῆ τῶν ἀγγέλων μερίδι τετάχεται.¹⁹

Τα πρωτεία των αναφορών κατέχει ο **Κωνσταντίνος Ακροπολίτης**. Ο συγγραφέας εγκωμιάζει τη Δέρκο, πατρίδα του **Αγίου Αθανασίου Ατραμυτίου** και κυρίως τη Θράκη στην οποία ανήκει, διευκρινίζει όμως ότι η Δέρκος ήταν απλώς ο τόπος όπου γεννήθηκε ο άγιος ως άνθρωπος, διότι από μικρή ηλικία αναγνώριζε ως πατρίδα του την άνω Ιερουσαλήμ, η οποία καλείται μητρόπολη των πρωτοτόκων, ενώ αναφέρεται και ο χαρακτηρισμός που της αποδιδόταν, πλάσμα της ημέρας και καθαρό. Εδώ έχουμε μια πρωτότυπη εικόνα εξιδανίκευσης.

‘Ἄλλ’ ἔφω μὲν ἐκεῖθεν ὁ μέγας οὗτος καὶ θεῖος ὡς ἀληθῶς ἄνθρωπος· οὐκ ἔφθη δέ πως ἡλικίας ἀψάμενος καὶ πατρίδα ἑαυτοῦ πρὸς ἀλήθειαν κάλλιστά τε καὶ ὡς ἐχρῆν ἐπεγνώκει τὴν ἄνω Ἱερουσαλήμ, τὴν τῶν πρωτοτόκων μητρόπολιν, τῶν φθασάντων δηλαδὴ τῆ κατὰ Θεὸν ἀναγεννήσει τοὺς διὰ

¹⁷ Βίος καὶ μαρτύριον τῆς ἁγίας καὶ πανενδόξου ὀσιομάρτυρος Θεοδοσίας τοῦ χαρτοφύλακος Θεσσαλονίκης Σταυρακίου, ἐκδ. S. Kotzabassi, *Das hagiographische Dossier der heiligen Theodosia von Konstantinopel*, [Byzantinisches Archiv 21], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2009 (BHG: 1774α), 85, 3, 46–52.

¹⁸ Σταυράκιος Ιω., Βίος καὶ μαρτ. Ἀγ. Θεοδοσίας, 86, 4, 63 – 65.

¹⁹ Ἰωάννου τοῦ Σταυρακίου Λόγος εἰς τὸν Βίον καὶ τὰ θαύματα τῆς ὀσίας καὶ μυροβλύτιδος Θεοδώρας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἐκδ. E. Kurtz, *Die Heiligen Theodora von Thessalonich, Zapiski Imperatorskoi Akademii Nauk* 6/2 (1904) (BHG: 1740), 51, 4, 34–36.

*ῥαθυμίαν ἀπολειφθέντας καὶ τῇ ἀνακαινώσει καλῶς ἀναμορφωθέντων τοῦ πνεύματος, ἦν ἡμερινὴν πλάσιν καὶ καθαρὰν ὁ καθ' ἡμᾶς λόγος οἶδε καλεῖν.*²⁰

Μετά τη σύνδεσή του με την πατρίδα του, τα Πάταρα και την πόλη της οποίας υπήρξε ποιμένας, τα Μύρα, ο **Όσιος Γεράσιμος** παραλληλίζεται με τον Αβραάμ: αψήφησε την επίγεια πατρίδα, για να επιτύχει την άνω, ουράνια και καλύτερη, δηλαδή εγκατέλειψε την πατρίδα του όπως ο Αβραάμ (έτσι δικαιολογείται) για να μονάσει.

*‘ἀλλ’ ἀπάρας ἐνθένδε πρὸς τοὺς θεῖους τόπους καὶ ἱεροὺς μετεχώρησε καὶ οὐκέτι πρὸς αὐτὴν ἐπανέζηυξε. Τῆς γὰρ ἐνταῦθα πατρίδος ὑπερεώρακεν, ὡς τῆς ἄνω τύχη καὶ κρείττονος, μετανάστης κατὰ τὸν πατριάρχην Ἀβραάμ γεγωνῶς τάχα γε καὶ αὐτὸς τό, ἐξελθε ἐκ τῆς σῆς συγγενείας καὶ ἐκ τῆς σῆς οἰκείας ἀκηκῶς, καὶ τὴν τοῦ Κυρίου ρῆσιν εἰς νοῦν αὐτίκα βαλλόμενος, ἢ τοῖς ποθήσασι τοῦτον εἰλικρινῶς, ἅπαν παρεγγυᾶται περιορᾶν ὅ,τι γνήσιον καὶ φιλούμενον.*²¹

Ο Ακροπολίτης ξεκινά την αναφορά στην πατρίδα του **Αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού** με μια αρκετά εκτενή εισαγωγή. Διατείνεται ότι αν κάποιος δεν είχαν προλάβει να αποδώσουν άλλη πατρίδα σε όσους έζησαν όμοια με τον άγιο, πρώτος εκείνος θα είχε το θάρρος - και εύστοχα - να υπολογίσει ως πατρίδα του αγίου τον ουράνιο χώρο, ένα στοιχείο της εξιδανίκευσης που γνωρίζουμε από άλλα κείμενα. Στη συνέχεια εξάλλου αναφέρει την εξ ανατολών εμφάνιση του αγίου, όπου και η ενανθρώπιση του Χριστού, επανέρχεται μάλιστα στην από την Ανατολή γέννηση του αγίου. Πριν το εγκώμιο της Δαμασκού, τονίζεται ότι ο άγιος γεννήθηκε από τα πιο κοντινά στον παράδεισο και πλησιέστερα στην Εδέμ μέρη.

‘Ἄλλ’ εἰ μὴ προὔλαβόν τινες τοῖς ὁμοίως σοι τὴν κατὰ Θεὸν διαπρέψασι πολιτείαν, καὶ τῆς τῶν χθονίων ὑπεραρθεῖσι ζωῆς ἔτι ὑπὲρ γῆς οὔσι, καταλιποῦσι τὴν γῆν, καὶ ἀγγέλους μετὰ τοῦ πηλοῦ καταστᾶσιν αὐτόχρομα, ἐτέραν ἐπιφημίσαι πατρίδα, ἄλλην τε φρατρίαν ἐναπογράψαι, καὶ ἀπλῶς ἄλλοθεν ἐκείνοις ἀνομολογῆσαι τὴν γένεσιν· αὐτὸς ἂν ἐγὼ πρῶτος ἐπὶ σοὶ ταυθ’ ἐθάρρησα, καὶ πατρίδα σὴν τὸν οὐράνιον ἀνεῖπον χῶρον, καὶ φυλέτας ὄντως καὶ φράτορας τοὺς θεῖους νόας, τὰς ὑπερτέρας φύσεις καὶ ἀνωτέρας τῆς ὕλης καὶ τῶν ἐντεῦθεν ὑψηλοτέρας παθῶν· καὶ τάχ’ ἂν εὐστόχως ταυτ’ εἶπεῖν ἀπεθάρρησα, καὶ ἐπεφήμισα [ἐπευφήμισα] τὰ καθήκοντα. [...] Ἐξ ἐώας οὖν ὁ θεολαμπῆς φωσφόρος ἀνέτειγεν [ἀνέτειλεν], ὅθεν καὶ ὁ Σωτὴρ ἐνανθρωπήσας, ὁ νοητὸς καὶ ὑπέρχρονος ἐπέφανεν ἥλιος, κάκεῖθεν δὴ τὰ πέρατα τοῖς αὐτοῦ θεοπνεύστοις λόγοις, οἶά τισιν ἀκτῖσι κατηύγασε, καὶ τὸν

²⁰ Κωνσταντίνου Ακροπολίτου Λόγος εἰς τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον τὸν Ἀτραμυττίου, ἔκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Varia graeca sacra: sbornik grečeskich neizdannyh bogoslovskich tekstov IV-XV vekov, Zapiski Istoriko-filologičeskago Fakulteta Imperatorskago S. Peterburgskago Universiteta* 95, Αγ. Πετρούπολη 1909, ανατ. Λειψία 1975, (BHG: 192), 142, 2, 3-10.

²¹ Κωνσταντίνου τοῦ Ακροπολίτου λόγος καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις εἰς τὸν ὄσιον πατέρα ἡμῶν Γεράσιμον, ἔκδ. Κ. Μ. Κοικυλίδης, *Αἰ παρὰ τὸν Ἰορδάνην Λαῦραι Καλαμώνος καὶ τοῦ ἁγίου Γερασίμου καὶ οἱ Βίοι τοῦ ἁγίου Γερασίμου καὶ Κυριακοῦ τοῦ ἀναχωρητοῦ*, Ἱεροσόλυμα 1902, 27-39, ανατ. Φ. Δημητρακόπουλος, *Όσιος Γεράσιμος ὁ Ἰορδανίτης*, Αθήνα 2007 (BHG: 696), 137, 1, 2-8.

τῆς πλάνης ζόφον ἀπήλασε, θεογνωσίας τε τὸ φῶς ἐξεδίσκευσε, καὶ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἡμῖν ἀνάγουσαν ἐφανερώσεν. Ἔδει γάρ, καὶ καλῶς ἔδει, τοῦ Θεοῦ Λόγου ἐκ τῶν ἐψών τοῖς ἀνθρώποις ἀναφανέντος μερῶν, καὶ πρὸς σωτηρίαν καθοδηγήσαντος (ἐπειδὴ πως περιτραπήναι καὶ αὐτὶς ἔμελλε τὸ εὐμετάβολον τῶν ἀνθρώπων φύλον, ὡς καὶ προκόψαι τὰ μεγάλα, καὶ τῆς εὐθείας καὶ βασιλικῆς ἐξολισθῆσαι μακρὰν), ἐκεῖθὲν ποθεν καὶ τὸν ἀσφαλῆ τουτονὶ θεολόγον φωστῆρὰ τινα θεσπέσιον ἀνασχεῖν, καὶ διαδεῖξαι τὴν ἀπλανῆ τοῖς τῆς ἀληθείας φωταυγείαις ἡμῖν κατὰ Θεὸν δηλαδὴ πορείαν, εἴτ' οὖν ὀρθῆν τῶν ἀληθινῶν δογμάτων ὁμολογίαν, ἧ πρὸς τὴν ἄνω λῆξιν ἐπανάγειν ἡμᾶς ἔχει, τὰς οὐρανίους καὶ θειοτέρας δήπου μονάς, ἅς πρὸ τοῦ χρόνου τοῖς ὑπὸ χρόνον ὁ τῶν ὄλων δημιουργὸς κατεσκεύασεν, ἐφ' οἷς καὶ ἡμελλε προσκόψειν τὸ εὐόλισθον τῶν ἀνθρώπων φύλον καὶ εὐπερίτρεπτον. Ὅπως τε τοῦ ὀρθοῦ παρεσφάλῃ κατὰ βραχύ, καὶ πρὸς τὴν ἀπώλειαν ἀκρατῶς καὶ πάλιν ὑπήγετο, λόγος κατὰ καιρὸν διηγήσεται, ἢ μᾶλλον ἐκεῖσέ πη γενόμενος ἀποκλαύσεται, καὶ τὴν ἡμετέραν ὡς εἰκὸς θρηνήσει ἀσθένειαν· οὐχ ἥκιστα δ' ἂν καὶ τὴν βαρεῖαν καθ' ἡμῶν ἀεὶ τοῦ Σατὰν ἐπίθεσιν ἀποδύραιτο· νυνὶ δὲ καὶ αὐτὶς ἐπανιτέον, καὶ τὰ τῆς γενέσεως, τὰ τε πρὸ τῆς γενέσεως διηγητέον τοῦ μάκαρος.

Ἀπὸ Θαϊμάν, ὡς ἔφθην εἰπὼν, ὁ μέγας οὗτος ἀνεφάνη καὶ οὐράνος [οὐράνιος] ἀληθῶς ἄνθρωπος· ἐκ τῶν ἐγγυτέρων παραδείσου καὶ τῆ θεία πλησιαιτέρων Ἐδέμ τὸ θεῖον ἐβλάστησε τότε φυτόν· ἐκ τῶν ἐψών ἀνέσχε μερῶν ὁ εὐγενῆς τῶν ἀφ' ἡλίου ἀνατολῶν, προσθεινὴν δ' ἂν καὶ τῶν ἐκ δυσμῶν, καὶ βορρᾶ καὶ νότου καὶ μεσογείου πάσης· τίνα καὶ γὰρ τῆ κατ' ἀλήθειαν εὐγενεῖα οὐχ ὑπερήλασεν;²²

Του εγκωμίου της πατρίδας του **Αγίου Κωνσταντίνου** προηγείται αυτό της ἄνω Ιερουσαλήμ, της αληθινῆς πατρίδας των κατὰ Θεὸν ἀνδρῶν καὶ πραγματικῶν ἀνθρώπων. Αυτὴ τὴν πατρίδα γνώρισαν αυτοὶ καλά, τὴν πόθησαν, ἐσπευσαν, τὴν ἐπέτυχαν καὶ ἐπαναπαύθησαν. Στὸ πλαίσιο τῆς γνωστῆς μας ἐξιδανίκευσης, ἡ Ιερουσαλήμ χαρακτηρίζεται ἄνω μητρόπολη, ἀχειροποίητη καὶ θεοκατασκευάστη καὶ πολῖτες τῆς ἀναφέρονται οἱ προφῆτες, πατριάρχες καὶ βασιλεῖς. Ὡς πατρίδα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἀναφέρεται ἡ ἄνω Ιερουσαλήμ διότι ἡ Κωνσταντινούπολη - που θα ἀναφερθεῖ στη συνέχεια ὡς πατρίδα τοῦ ἀγίου - ἐγκωμιάζεται καὶ ὡς Σιών στα κείμενα. Εξάλλου ὁ Μέγας Κωνσταντίνος ἦταν ὁ αυτοκράτορας που ἀναγνώρισε τὸν χριστιανισμό. Καὶ οἱ γενάρχες τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου ἦταν κατάλληλοι γιὰ αὐτὴ τὴν πατρίδα. Ὡς γνωστόν, μητέρα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἦταν ἡ Ἁγία Ελένη, που βρῆκε τὸν Τίμιο Σταυρό.

Ἄλλ' ὁ μικροῦ με παρήλθε, μείζω τὴν ἀπορίαν ἐνέβαλεν· εἰ γὰρ τοῖς κατὰ Θεὸν ἀνδράσι, καὶ τῶ ὄντι γε ἀνθρώποις, ἄλλη τις πρὸς ἀλήθειαν ἢ πατρίς, ἦν δὴ καὶ ἔγνωσαν οὗτοι καλῶς, καὶ γνόντες, ἐπόθησαν, καὶ ποθήσαντες, τυχεῖν ἔσπευσαν, καὶ τυχόντες, ἐπανεπαύσαντο. Τὴν ἄνω λέγω μητρόπολιν, τὴν

²² Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου, Λόγος εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνόν, PG 140 (BHG: 885), 813, β, Β – 816, δ, Β.

ἀχειροποίητον ἐκείνην καὶ θεότευκτον Ἱερουσαλήμ, ἧς πολῖται θεῖοι προφηταί, πατριάρχαι θεσπέσιοι, βασιλεῖς τὸ χρίσμα οὐ κατασχύναντες, καὶ λοιπῶν ἄλλων οὐκ εὐαριθμητῶν λογάς, σεμνότερον πολιτευσασμένων καὶ ἐνθεώτερον. Εἰ γοῦν τοῖς τοιούτοις τοιαύτη ἡ πατρίς, καὶ γενάρχαι τῆ πατρίδι κατάλληλοι'.²³

Αρχικά σχετικά με την πατρίδα του **Επισκόπου Μητροφάνους** παρατηρείται επίσης εξιδανίκευση. Ο επίσκοπος στην πραγματικότητα είχε πατρίδα την ἄνω Σιών, που εγκωμιάζεται ως μητρόπολη των πρωτοτόκων. Ἐτσι καλεῖται ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ και στον Λόγον εἰς Ἅγ. Ἀθανάσιον Ἀτραμυττίου. Θεμελιωτῆς τῆς υπῆρξε ὁ Θεός. Οἱ πολῖτες τῆς, ἀθάνατοι κι ἀξιοθαύμαστοι, ἐκλήθησαν ἅγιοι καὶ μακάριοι. Ο ἐπίσκοπος ἦταν πρόθυμος νὰ ἐπιστρέψει σὲ αὐτὴ καὶ νὰ γίνῃ πολίτης τῆς. Ὡς ἐπίγεια πατρίδα τοῦ ἐπαινεῖται ἡ Ρώμη.

‘Ὁ θεῖος οὗτος ἀνὴρ πατρίδα μὲν ἔσχε τῆ ἀληθείᾳ τὴν ἄνω Σιών, τὴν τῶν πρωτοτόκων ἐκείνην μητρόπολιν, ἧς ὁ γενάρχης Θεὸς πολιστής, ὁ μόνος τῶν ὄλων αἴτιος ἀληθῆς, ἧς οἱ πολῖται, ὡς ὑπέρτεροι κηρῶν, ὡς τὸν βίον θαυμαστοί τε καὶ ἀξιάγαστοι, ἅγιοι κεκλησθαι προσφόρως εἰλήχασιν καὶ μακάριοι· τοιαύτην πατρίδα πρὸς ἀλήθειαν ἔσχηκεν ὁ οὐράνιος οὗτος καὶ θεοεἰκελὸς ὡς ἀληθῶς ἄνθρωπος, πρὸς ἣν ἐπαναχθῆναι καὶ ἧς πολίτης γενέσθαι διὰ σπουδῆς ἔθετο.’²⁴

Τέλος, τὸ Εγκώμιο σὲν **Ἁγία Ωραιοζήλη** ἀναφέρεται μόνον σὲν ἀληθινὴ πατρίδα τῆς ἁγίας, τὴν ἄνω (οὐράνια) μητρόπολη. Ἡ ἁγία δὲν πρέπει νὰ τιμᾶται ἀπὸ τὰ κάτω (γήινα).

‘Ταύτη πατρίς ἀληθῆς ἡ ἄνω μητρόπολις, γενέται δ’ ἀπόστολοι καὶ θείων πατριαρχῶν ὁμήγουρις πρόγονοι. Τί γὰρ δεῖ ἐκ τῶν κάτω σεμνύνειν τὴν τοῦ μηδενὸς ταῦτα τιμήσασαν κάκ ψυχῆς τὰ ἄνω ποθήσασαν;’²⁵

Ὁ **Μάρτυρας Μιχαήλ** ἔλαβε, κατὰ τὸν **Θεόδωρο Μετοχίτη**, ὡς πατρίδα τὴν οὐράνια Ἱερουσαλήμ, που ἔχει στηθεὶ καὶ στηριχθεὶ στα θεϊκὰ χέρια. Στὴ συνέχεια πληροφοροῦμαστε ὅτι πατρίδα τοῦ υπῆρξε ἡ Ἰωνία, ἡ χώρα γύρω ἀπὸ τὴν πόλη Σμύρνη.

‘καὶ συγκατεῖλεξαι τοῖς ἀριστεῦσιν αὐτοῦ καὶ ἀριθμητοῖς ἐν υἱοῖς Ἰσραὴλ καὶ συνηρίθμῃσαι, καὶ πατρίδα τὴν ποθουμένην ἐν οὐρανοῖς ἀντιλαβῶν

²³ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου Ἐγκώμιον Εἰς τὸν ἅγιον καὶ θεόστεπτον Βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν Μέγαν, ἐκδ. C. Simonides, Ὁρθοδόξων Ἑλλήνων θεολογικαὶ γραφαὶ τέσσαρες, *The Panegyric of that Holy, Apostolic, and Heaven - Crowned King Constantine the Great Composed by His Head Logothetes Constantine Acropoliti*, Λονδίνο 1853 (BHG: 368), 3, 9–19.

²⁴ F. Winkelmann, Die Metrophanesvita des Konstantinos Akropolites στο (ἐκδ.) J. Irmscher, *Studia Byzantina. Beiträge aus der byzantinistischen Forschung der Deutschen Demokratischen Republik zum XIII. Internationalen Byzantinistenkongress in Oxford*, Χάλλε 1966 (BHG: 1278z), 90, 2, 14–21.

²⁵ L’ éloge de sainte Horéozèle par Constantin Acropolite, Εἰς τὴν ἁγίαν πρωτομάρτυρα Ωραιοζήλην, ἐκδ. F. Halkin, Six inédits d’hagiologie byzantine. *SH 74* (1987) (BHG: 2180), 6, 2 - 7.

Ἰερουσαλήμ, τὴν ἐν ταῖς θείαις χερσὶν ἐστηλωμένην καὶ ἠδρασμένην, συναγάλλη τοῖς ἐκεῖ συστήμασι καὶ συντάγμασιν,²⁶

Ο Γρηγόριος Παλαμάς ενημερώνει ότι η πατρίδα του **Οσίου Πέτρου** λησμονήθηκε με το χρόνο. Πρέπουσα πατρίδα του είναι ο ουρανός. Ούτε όσοι έγγραφαν αρχικά γι' αυτόν θεώρησαν πρέπον να θυμηθούν όσα εκείνος παρέβλεψε ως ανάξια της αρετής του. Ακολούθως αιτιολογείται γιατί η πατρίδα που του αρμόζει είναι το Άγιο Όρος. Αυτό λέγεται και ακούγεται μαζί με αυτόν. Από αυτό αναγνωρίζεται εκείνος και διακρίνεται από όσους έχουν το ίδιο όνομα. Εκεί κατοίκησε, αγωνίστηκε κι από εκεί έφυγε για τον ουρανό. Το Άγιο Όρος εγκωμιάζεται ως περίοπτος και σεβαστός χώρος, εστία των αρετών, κατοικία κάθε καλού, αντίγραφο των επουρανίων, αχειροποίητη σκηνή, ελεύθερο από κάθε μίasma και ανώτερο από κάθε αποτρόπαιο πάθος. Στη συνέχεια έχουμε μια σημαντική αναφορά στην Αθήνα. Οι ξένοι, αφού έμεναν τρία χρόνια, μπορούσαν να πολιτογραφηθούν και να την έχουν αντί για τη δική τους πατρίδα. Δίκαια κι ο Όσιος Πέτρος εγείρει αξιώσεις επί του Αγίου Όρους, όπου διήνυσε περισσότερο από πενήντα χρόνια. Κατά τον Αριστοφάνη (Πλούτος) πατρίδα του καθενός είναι αυτή στην οποία είναι ευτυχισμένος. Κανενός η κατάσταση δεν είναι καλύτερη από την ευτυχία του Οσίου Πέτρου. Στο Άγιο Όρος ο Όσιος Πέτρος συνδέθηκε με τον Θεό, υπερέβη την ανθρώπινη φύση και υπέστη θεία μετουσίωση. Παρέβλεψε την πατρίδα του και προσήλθε στο Άγιο Όρος που επαινείται ως πρόξενος της άνω πατρίδας.

Ἐπιγίνωσκειται καὶ τὴν ἐκ παιδὸς πατρίδα τοῦ μεγάλου τούτου καὶ θαυμασίου Πατρός, καὶ οὗ πρέπουσα πατρίς ἢ τῶν ἐπουρανίων σκηνή, καλῶς ποιῶν ὁ χρόνος ἀβύσσῳ λήθης καθῆκεν. Ἄ γὰρ ἔτι ζῶντι τῷ γενναίῳ παρῶπται, ὡς ἄρα τῆς οἰκείας ἀρετῆς ἀνάξια, τούτων εἰκότως οὐδὲ οἱ τὴν ἀρχὴν τὰ κατ' αὐτὸν συγγεγραφότες δεῖν ᾠήθησαν μεμνήσθαι. Εἰς ὃ δὲ φέρων ἑαυτὸν, μᾶλλον δὲ ὑπὸ Θεοῦ φερόμενος κατῶκισται, καὶ οὗ τοὺς θεῖους ἄθλους ἤνυσε, καὶ ὅθεν ἀνέπτη πρὸς οὐρανόν, τὸν περιφανῆ τουτονὶ λέγω καὶ σεβάσμιον χῶρον, τὴν τῶν ἀρετῶν ἐστίαν, τὸ καλοῦ παντὸς ἐνδιαίτημα, τὴν τῶν ἐπουρανίων ἀντίτυπόν τε καὶ ἀχειροποίητον σκηνήν, τὸ παντὸς ἄγους ἐλεύθερον καὶ παντὸς πάθους ἐναγοῦς ἀνώτερον, τὸ τῆς ἀγιωσύνης φερωνύμως ἐπώνυμον ὄρος· τοῦτό ἐστιν ἐν πατρίδος μοίρᾳ τῷ προκειμένῳ, καὶ τούτῳ συλλαλεῖται καὶ συνακούεται, κἀντεῦθεν οὗτος ἐπιγινώσκειται, καὶ τὴν πρὸς τοὺς ὁμωνύμους φέρει διαστολήν Ἀθωνίτης δικαίως ὠνομασμένος. Εἰ γὰρ ἐν Ἀθήναις, μετὰ τριετῆ προσεδρίαν, ἀντὶ πατρίδος χρῆσθαι τῇ πόλει τοὺς προσηλύτους νομιζόμενον ἦν, πῶς οὐ δικαίως ἀντιποιεῖται τοῦ ὄρους ὁ ἅγιος, πλεῖον ἢ πενήκοντα περιόδους ἐτῶν ἐνταῦθ' ἀνύσας, καὶ ταῦθ' οὕτως ἐναγωνίως; Εἰ δὲ καὶ πατρίς ἐκάστῳ καθ' ἣν ἄν τις εὐτυχῆ (καθάπερ τις τῶν ἕξωθεν ἀπεφῆνατο σοφῶν), τίς ἄν που τῶν ἀπάντων βέλτιον ἢ πράξειεν, ἢ μέλλει πράξειν, τῆς ὧδε τοῦ ἀνδρὸς εὐκληρίας· οὗ Θεῶ συνῆλθε καὶ θείας θέας ἐπέτυχε, μᾶλλον δέ, ἵνα τὸ πᾶν εἶπω συνελών, οὗ τὴν ἀνθρωπεῖαν

²⁶ Εἰς τὸν νέον μάρτυρα Μιχαήλ, *AASS*, Nov. IV, 1925 (*BHG*: 2273), 671, 2, C.

ὑπερναβὰς φύσιν, καὶ τὴν θεῖαν ὄντως ἡλλοιωμένος ἀλλοίωσιν (τίς ἂν ἀποχρήσεται λόγος παραστῆσαι τὸ θαῦμα;) πρὸς τὸ τῆς ἀξίας ὑπερφυές, τῆ τοῦ Ὑψίστου δεξιᾶ μετεβύθηται; Ἄλλ' ὅμως τῆς πατρίδος μὲν ὑπερεῖδε, τῷ δὲ τῆς ἄνω προξένῳ πατρίδος ὄρει τούτῳ προσέδραμεν, οὗ δὴ καὶ τὸν πολυετῆ βίον, καὶ τὴν ἀόρατον ἀνθρώποις δίαιταν ἤνυσε.²⁷

Ο **Θεόδωρος Πεδιάσιμος** δηλώνει ότι θα αρχίσει σύμφωνα με τον νόμο των 'εγκωμίων', αν και ο βίος και η πολιτεία του επαινουμένου Οσίου **Ιωσήφ του Υμνογράφου** δεν επιτρέπει αναφορά στην κάτω και αισθητή πατρίδα αλλά στην ἄνω και νοητή, της οποίας τεχνίτης και δημιουργός είναι ο Θεός, πολίτες οι ἄγγελοι, τα νοερά πνεύματα και στην οποία βρίσκονται θείες μονές που παρέχονται ως βραβεῖα σε όσους ζουν καλά στη γη. Είναι χαρακτηριστική η αντίθεση ανάμεσα στην επίγεια και την ουράνια πατρίδα με τις φράσεις: *κάτω - αισθητῆς, ἄνω - νοητῆς*. Στη συνέχεια, ως πατρίδα του οσίου, επαινούνται οι Συρακούσες.

*'ἀρξόμεθα δὲ ὅθεν ἄρχεσθαι νόμος, εἰ καὶ ὁ τοῦ νῦν ἐπαινουμένου βίος καὶ ἡ σεμνὴ πολιτεία μὴ περὶ τῆς κάτω καὶ αισθητῆς πατρίδος λέγειν ἐᾶ, ἀλλὰ τῆς ἄνω καὶ νοητῆς, ἧς τεχνίτης μὲν καὶ δημιουργὸς ὁ θεός, πολῖται δὲ οἱ ἄγγελοι τοῦ θεοῦ, τὰ νοερά πνεύματα καὶ δεύτερα φῶτα καὶ τῆ τῆς ἀγίας τριάδος ἐλλάμπει ἀμέσως φωτιζόμενα καὶ καταστραπτόμενα, ἐν ἧ καὶ τὰς θείας μονάς, ἃς ἀκούομεν, εἶναι πιστεύομεν, αἱ τοῖς ἐνταῦθα σπουδαίως βιοῦσιν ἄθλα παρέχονται.'*²⁸

Ο **Θεόδωρος Υρτακηνός** θεωρεῖ ότι κανείς δε θα τον κατηγορήσει αν παραλείψει την πατρίδα του **Αγίου Ανίνα** και όσα χαρίζουν οι νόμοι των 'εγκωμίων' για όσους επαινούνται. Ἄλλωστε ο ἅγιος θεωρούσε αυτά τιποτένια.

*'Τῷ θαυμασίῳ δὴ τούτῳ πατρὶ πατρίδα μὲν, καὶ πατέρας καὶ τοὺς ἀνέκαθεν, γένος τε καὶ ἔθνος, τὰ τ' ἄλλα ὅσα τοῖς εὐφημουμένοις ἐγκωμίων νόμοι χαρίζονται, γῆς μὲν προελθόντα καὶ πρὸς αὐτὴν αὖθις ἐπαναλύοντα οἶμαι μηδένα παρεικότι δῆθεν ἐγκαλέσειν τῷ λόγῳ (οὐδὲ γὰρ οὐδ' ὀλιγωρία παρήσει, τῷ γε μὴν μὴ παρ' οὐδενὸς διδαχθῆναι). ἄλλως τε κάκεινου τῶν τοιούτων λόγων τιθεμένου μηδένα, ὅτι μηδ' εὐγένειαν ψυχῆς ἐφιλοσόφει τὰ ρέοντα, καὶ τὸ τῶν ἀνέκαθεν δὲ προσερανίζεσθαι κακίας ὑπόθεσιν, οὕμενον ἀρετῆς, ἡγεῖτο, καὶ ταυτόν ὡς εἶ τις ἂν, ἀναδεδημένου τοῦ γείτονος, αὐτὸς ἀναδεδησθαι λογίζοιτο, ἢ, στρατηγοῦ κατωρθωκότος, ἑαυτῷ στρατιώτης τὸ τρόπαιον σφετερίζοιτο, τὸ τινα δὲ κατωρθωκέναι δι' ἑαυτοῦ καὶ μάλα πάνυ γενναῖον ᾤετο καὶ φιλόσοφον.'*²⁹

²⁷ Γρηγορίου Παλαμά, Λόγος εἰς τὸν Πέτρον Ἀθωνίτη, PG 150 (BHG: 1506), 997, δ, D – 1000, ε, C.

²⁸ Θεοδώρου τοῦ Πεδιασίμου Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν ὄσιον Ἰωσήφ τὸν Ὑμνογράφον, ἐκδ. M. Treu, *Theodori Pediasimi eiusque amicorum quae exstant*, Πότσνταμ 1899 (BHG: 947), 1, 30 – 2, 7.

²⁹ Θεοδώρου τοῦ Ὑρτακηνοῦ Ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Ἀνίαν τὸν θαυματουργόν, ἐκδ. J. F. Boissonade, *AnecGr*, II, Παρίσι 1830 (ανατ. Χιλντεσχάμ 1962) (BHG: 130), 410–411.

Την πατρίδα του Αγίου Ανίνα αποτελεί η ουράνια Ιερουσαλήμ, που εγκωμιάζεται ως άνω μητρόπολη.³⁰ Επαινούνται η ευδαιμονία της, το άρρητο και ακατάληπτο κάλλος της, το οποίο δεν μπορούν να δουν οι αισθητοί οφθαλμοί, δεν μπορεί να ειπωθεί ή να ακουστεί, να το διανοηθεί ο άνθρωπος. Το βλέπει μόνο αμυδρά με το νου.

*“Η γε μὴν πατρίς, ὅποσον εὐδαιμονίας αὐτῇ περίεστιν οἶδεν, εἴ τις εἶδε τὴν ἄνω μητρόπολιν, Ἱερουσαλήμ δηλαδὴ τὴν οὐράνιον, ἧ κάλλος μὲν οἶον ἄρρητον καὶ ἀμήχανον, καὶ μήτ’ ὀφθαλμοῖς αἰσθητοῖς θεατόν, μήτε λόγῳ ῥητόν, οὔτε ληπτὸν ἀκοῆ, οὔτ’ οὖν ἐπ’ ἀνθρωπίνην ἀναβαῖνον διάνοιαν, νῶ δὲ μόνῳ, καὶ τούτῳ λίαν ἀμυδρῶς, θεωρούμενον.”*³¹

Ο Θεόκτιστος Στουδίτης δε θα επαινέσει την πατρίδα του **Πατριάρχη Αθανασίου** σεβόμενος τους νόμους των ‘εγκωμίων’. Πατρίδα του πατριάρχη υπήρξε η άνω Ιερουσαλήμ, η πόλη που δε βλέπεται, αλλά νοείται, στην οποία σπεύδουμε και προς την οποία επειγόμαστε, της οποίας πολίτης είναι ο Χριστός και συμπολίτες της πανήγυρη και Εκκλησία πρωτοτόκων.

“Ἄλλος μὲν οὖν πατρίδα τοῦ μάκαρος ἐπαινείτω καὶ γένος νόμους ἐγκωμίων αἰδούμενος· ἐμοὶ δὲ τοσοῦτον εἰπεῖν ἐξαρκέσει.

*Ἀθανασίῳ πατρίς μὲν ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ, ἡ μὴ βλεπομένη, νοουμένη δὲ πόλις, ἐν ἧ σπεύδομεν καὶ πρὸς ἣν ἐπειγόμεθα, ἧς πολίτης Χριστὸς καὶ συμπολίται πανήγυρις καὶ ἐκκλησία πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς καὶ περὶ τὸν μέγαν πολιστήν ἐορταζόντων τῇ θεωρίᾳ τῆς δόξης καὶ χορευόντων χορείαν τὴν ἀκατάλυτον.”*³²

Από τον **Ιωσήφ Καλόθετο**, κατά το νόμο των ‘εγκωμίων’ γίνεται μνεία και της πατρίδας των επαινουμένων. Αν ο **Αρχιεπίσκοπος Αθανάσιος** δεν παρείχε πολλές και μεγάλες υποθέσεις εγκωμίων, ίσως ο Ιωσήφ Καλόθετος τον δόξαζε από υλικά στοιχεία. Ο αρχιεπίσκοπος όμως, απεκδυσάμενος αυτά, αφοσιώθηκε στο να πολιτογραφηθεί στον ουρανό, όπου η εκκλησία των πρωτοτόκων που έχουν απογραφεί, μυριάδες αρχαγγέλων υμνούν τον Κύριο και ηχούν εορτασμοί. Σχεδόν θα δυσαρεστούνταν και θα κατηγορούσε τον εγκωμιάζοντα απαντώντας ότι οι ευγενείς δεν είναι και αγαθοί ούτε το αντίθετο. Επειδή όμως οι πολλοί θεωρούν αναγκαίο να συμπεριλαμβάνεται και η πατρίδα στους επαίνους του εγκωμιαζόμενου, αυτό φαίνεται καλό και στο συγγραφέα. Έτσι στη συνέχεια εγκωμιάζεται η Αδριανούπολη.

“Ἦδη μὲν οὖν τις νόμοις ἐγκωμίων ἐπόμενος πατρίδα καὶ γένος τῶν εὐφημουμένων καὶ περιφάνειαν βίου ἐμνήσθη. Ἡμῖν δὲ πρὸς τουτονὶ τὸν

³⁰ Πβλ. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος* 8, 6: ‘Γοργονία πατρίς μὲν ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ, ἡ μὴ βλεπομένη, νοουμένη δὲ πόλις.’

³¹ Υρτακηνός Θεόδ., *Ἐγκ. εἰς Ἁγ. Ἀνίαν*, 411, 12 – 412, 2.

³² Ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἀθανάσιον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ἐκδ. R. Fusco, L’ encomio di Teoctisto Studita per Atanasio di Costantinopoli, *RSBN* 34 (1997) (*BHG*: 194a-b), 112, I, 17 – 113, II, 5.

ἀγῶνα καταβαίνουσιν, εἰ μὲν μὴ πλείστας καὶ μεγάλας παρεῖχεν ἐγκωμίων ὑποθέσεις ὁ νῦν εὐφημούμενος, τάχ' ἂν ἴσως ἐμέλησε καὶ ἡμῖν ἐκ τῆς ἀτάκτου καὶ ἀνωμάλου φορᾶς καὶ τῆς τῶν στοιχείων ὕλης περιθεῖναι τῷ ἀνδρὶ κλέος. Ἵτινι δὲ παντὶ τρόπῳ ὑπῆρξε ταῦτ' ἀποδυσασμένῳ, ὥσπερ οἱ τὰ ρυπώδη ἀπαμφιασάμενοι ῥάκη, εἰς τὴν ἐν οὐρανοῖς ἀποκειμένην μακαριότητα πολιτογραφηθῆναι, ἐν ἧ' μυριάδες ἀρχαγγέλων αἰνούντων τὸν Κύριον, ἔνθα ἦχος ἐορταζόντων, ἔνθα ἐκκλησία πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων, μικροῦ καὶ δυσχεραῖνοι ἂν καὶ ἐπεγκαλοῖη τῷ οὕτω πως ἐγχειροῦντι τοῖς ἐγκωμίοις καὶ μονοῦ ἔοικεν ἀποκρίνεσθαι, ὡς οὐκ ἔστιν, οὐς ἂν εὖροι τις εὐπατρίδας, ἤδη καὶ ἀγαθοὺς πάντως εἶναι, ὥσπερ αὖ οὐδὲ τούναντίον, τοὺς μὴ εὐπατρίδας, ἤδη καὶ πάντας κακοὺς. Ἀλλ' ἕκαστον τῶν πραγμάτων, ὡς γέ μοι δοκῶ, ἐξ ἑαυτοῦ χρῆ τὰς ψήφους εἰσφέρειν καθάπερ τῶν ἀνθέων τὰ εὐώδη καὶ μὴ. Οὕτως μὲν οὖν ἐγὼ τίθεμαι περὶ τούτων καὶ οὕτω διάκειμαι. Ἐπεὶ δὲ τοῖς πολλοῖς ἀναγκαίως δοκεῖ προσκεῖσθαι ταῖς εὐφημίαις πατρὶς καὶ γένος τοῦ ἐγκωμιαζομένου, κάμοι συνδοκεῖτω.³³

Ο **Ανδρέας Λιβαδηνός** θεωρεῖ καλύτερη ἀρχικὰ τὴ μνεῖα στο Θεό. Ἐπεταῖ ἡ ἐπίγεια πατρίδα σὴν ὀποῖα γεννήθηκε ὁ **Μάρτυρας Φωκάς**, ὁ ὀποῖος ἐγῖνε πολίτης τῆς οὐράνιας πατρίδας. Στὴ συνέχεια ὁ συγγραφέας ἐγκωμιάζει τὴ Σινώπη.

*Ἐῖτα τῆς ἐπιγείου ἐπιμνησθῆναι τῷ μάρτυρι, ἧς αὐτὸς ἐκπεφύκει, καὶ βίου καὶ γνώμης αἰρέσεώς τε καὶ ἡθους καὶ οἴων καὶ ὄσων ὧν ἔτι περιῶν τῷ βίῳ ἐτύγγανεν, εἴ γε καὶ ὄλως βίος ἦν αὐτῷ, καὶ τῶν ὑπὲρ εὐσεβείας ἀγῶνων καὶ ἄθλων καὶ τῆς οὐρανίου πατρίδος, ἧς πολίτης αὐτὸς ἐγεγόνει καὶ θύτης καὶ μάρτυς Χριστοῦ ὁ μακάριος.*³⁴

Καὶ στα δύο ἀγιολογικά ἐργα τοῦ **Καλλίστου** παρατηρεῖται ἐξιδανίκευση. Ἀφ' ἐνός ὁ **Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Σιναῖτης** εἶχε πατρίδα τὸ Κούκουλον στὴ Μικρά Ἀσία. Ὅμως ὁ συγγραφέας δε θεωρεῖ τὴν πατρίδα ἀξία πολλοῦ λόγου καὶ κρίνει ὅτι πρέπει νὰ παραλείψει τὰ σχετικά, διότι ἀνήκουν στα γήινα, που δε συμβάλλουν καθόλου στο σκοπὸ του. Ὁ ἅγιος εἶχε ἀποκτήσει τὴν οὐράνια πατρίδα, τὴν εὐδαίμονα κατοικία που δεν ὑπόκειται σε ὀλεθρο.

*ἄλλ' ὁ λόγος ἡμῖν ὠρμημένος πρὸς τὴν περὶ ἐκείνου διήγησιν οὐ περὶ πλείονος ποιεῖται τὴν ἐκείνου πατρίδα, εἰ γὰρ καὶ πατρίδα εἶχε τὴν ἐγχωρίως Κούκουλον ἐπικεκλημένην, ἧτις περὶ τὴν Ἀσίαν ἐγγὺς ἐπὶ τῶν Κλαζομενῶν, καὶ πατέρας ἐκέκτητο καὶ ἀδελφοὺς τιμαῖς καὶ πλούτῳ κομῶντας, ἀλλ' ὡς τῆς κάτῳ περιφορᾶς ὄντα καὶ πρὸς οὐδὲν συμβαλλόμενα τῷ ἐκείνου σκοπῷ, τὴν ἐν οὐρανοῖς κεκτημένου πατρίδα, τὴν εὐδαίμονα καὶ ἀνώλεθρον κατοικίαν· παραλιπεῖν δεῖν κρίνω ταῦτα καθόλου χαίρειν εἰπῶν,...*³⁵

³³ Βίος ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανασίου συγγραφεῖς παρὰ τοῦ αὐτοῦ Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Καλοθέτου, ἐκδ. Δ. Γ. Τσάμης, *Ἰωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 1], Θεσσαλονίκη 1980, 453-502 (BHG: 194c), 455, 3, 70 – 456, 3, 89.

³⁴ Ἐγκώμιον εἰς ἱερομάρτυρα Φωκᾶν, ἐκδ. Ὁ. Λαμπρίδης, *Ἀνδρέου Λιβαδηνοῦ Βίος καὶ ἔργα*, Ἀθήνα, 1975 (BHG: 1537b), 118, 26–32.

³⁵ Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Σιναῖτου συγγραφεῖς παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου, ἐκδ. I. Pomjalovskij, *Žitie iže vo svjatyh*

Αφ' ετέρου ο συγγραφέας θεωρεί περιττά τα σχετικά με την πατρίδα του **Αγίου Ιωάννου**, καθώς τα εξέθεσε ο βιογράφος του. Ο άγιος θεωρούσε και πατρίδα τις αγγελικές ουράνιες δυνάμεις, δηλαδή την άνω Ιερουσαλήμ. Αληθινή πατρίδα του ήταν ο ουράνιος χώρος. Κατωτέρω αναφέρεται ως πατρίδα του η Καππαδοκία.

‘Αλλ’ ένταῦθα τοῦ λόγου γενόμενος έβουλόμην καί πατρίδα καί γένος τοῦδε τοῦ άνδρὸς εἰς μέσον παραγαγεῖν. έπει δέ ὁ τὸν βίον εκείνου συγγραψάμενος καί περί ταύτης καλῶς διεξέθετο, περιττὸν ἤγημαι έν τῷ παρόντι τήν περί ταύτης διήγησιν προτιθέναι τοῖς φίλοις ὑμῖν. ὁ γάρ θεῖος οὔτοσι καθηγητῆς καί διδάσκαλος γένει καί τοῖς έκ γένους φιλοτιμούμενος οὔδ’ ὄλως οὐκ ἦν, οὔδὲ γάρ ὀπωσοῦν έφίετο τούτου, ἀλλὰ πρὸς τὰ ἀκήρατα εκείνα ἀγαθὰ ἀνατείνων, διὰ παντός έτύγγανε τήν διάνοιαν, μόνας τὰς ἀγγελικὰς καί οὐρανίους δυνάμεις κατὰ τὸ εἰκὸς φανταζόμενος, καί πρὸς τήν πρώτην έαυτὸν έπανάγων ἀνάπλασιν - ταύτας γάρ προσηκόντως καί πατρίδα καί γένος καί φίλους ένόμιζε, τήν ἄνω δηλαδή Ιερουσαλήμ, ένθα οἱ τῶν ἀγίων χοροί, ἵνα καί τὸ πολίτευμα τούτων έξακριβώσεται, έφ’ ᾧ καί αὐτὸς έκτίσθη καί διὰ τὸ έκ τῆς παραβάσεως ἀπόπτωμα τοῦ προπάτορος τῆς ἀληθινῆς τῷ ὄντι πατρίδος τοῦ οὐρανίου χώρου οἰονεῖ πρὸς βραχὺ ἀπέπτη, ἦν δὴ καί ὡς οὐκ οἶδ’ εἴ τις έτερος, καί μετὰ σπουδῆς ποθήσας, έξεῦρέ τε καί έκτήσατο.’³⁶

Στον **Λόγον εἰς Ὅσιον Ὀνούφριον** ο **Φιλόθεος Κόκκινος** δεν είναι σε θέση να μιλήσει με βεβαιότητα για την επίγεια, κατά κόσμον πατρίδα του οσίου. Ως πατρίδα εκείνου ιστορείται η πνευματική συνοικία και πόλη των μοναχών. Δεν παραδόθηκε με το λόγο η πόλη του, καθώς αυτά τα σαρκικά και ταπεινά δεν κρίθηκαν αναγκαία και άξια του υψηλού και ουρανού οσίου.

“Ονουφρίου τοιγαροῦν τοῦ μεγάλου, τήν μὲν επίγειον καί κατὰ κόσμον πατρίδα, καί δὴ καί τοὺς κατὰ σάρκα πατέρας, ἀσφαλῶς λέγειν οὐκ ἔχω· οὔδὲ γάρ οὔδ’ ιστορίαι καί λόγοι, φήμη τε καί χρόνος ὁ πάντα φέρων τοιοῦτόν τι καί πρὸς ἡμᾶς περί τούτου παρέπεμψαν, πατρίδα γε μὴν έκ συμφώνου καί πατέρας εκείνου καί γένος πάντες ιστοροῦσιν ἄχρι τοῦ δεῦρο, τήν πνευματικὴν εκείνην τῶν μοναχῶν συνοικίαν καί πόλιν καί τὸ χρυσοῦν ὡς ἀληθῶς, μᾶλλον δὲ καί χρυσοῦ πολλῶ τιμιώτερον, τῶν καθαρῶς ἀνακειμένων τῷ Θεῷ γένος καί τὸ τοῖς θείοις ἤθεσι καί παιδεύμασι καλῶς τε καί θεοφιλῶς έξ ἄρα πρώτης ἡλικίας εκείνον τραφεῖναι. Οὐ μᾶλλον οἶμαι δι’ ἄγνοιαν τήν εκείνου πόλιν καί τοὺς γεννήτορας καταλελοιπότες τῷ λόγῳ ἢ τὸ μηδαμῶς ἀναγκαῖα μήδ’ ἄξια τὰ σαρκικά καί χαμαιζήλα ταῦτα κρῖναι τοῦ ἀσάρκου σχεδὸν καί ἀναίμου εκείνου καί καθ’ ὑπερβολὴν ὑψηλοῦ τε καί οὐρανού· οὐ

---

otca našego Grigorija Sinaita po rukopisi Moskovskoj Sinodal noj biblioteki, Zapiski Istoriko-filologičeskago Fakulteta Imperatorskago S. Peterburgskago Universiteta 35 (1894) (BHG: 722), 3, III, 14–22.

³⁶ Τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου ἐγκώμιον εἰς τὸν ὄσιον πατέρα ἡμῶν Ἰωάννην τὸν νηστευτὴν καὶ ἔπαινος εἰς τὴν σεβασμίαν μονὴν τῆς ἀγίας Πέτρας, ἐκδ. H. Gelzer, Kallistos' Enkomion auf Johannes Neustetes, *Zschr. Wiss. Theol.* 29 (1886) (BHG: 892), 69, 12–30.

τὸν νοῦν φημί καὶ τὴν ψυχὴν μόνον, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ δηλαδὴ τὸ σῶμα, καθὰ δὴ καὶ προῖων ὁ λόγος δηλώσει.³⁷

Ο **Γαβριήλ Θεσσαλονίκης** θεωρεί ότι πόλη και πατρίδα μας αποτελεί η άνω Ιερουσαλήμ στην οποία εξ αρχής πλαστήκαμε και ταχθήκαμε. Η ιδέα αποτελεί ένα χριστιανικό θέμα, ακόμη οξύτερο την εποχή αυτή λόγω της σοβαρής πολιτικής κατάστασης.³⁸ Εκεί δεν υφίστανται γένη και ονόματα, πλούσιοι και φτωχοί. Διωγμένοι από εκεί και ριγμένοι στη γη από την οποία ληφθήκαμε, βρήκαμε θλίψεις και σύγχυση. Αφήσαμε εκείνα με τα οποία θα ζητούσαμε να βρούμε πάλι την πατρίδα μας, δηλαδή την εργασία και την εκπλήρωση των θείων εντολών. Αποκλίναμε σε άλλα μάτια. Το ένα γένος διαιρείται σε πολλά. Άλλοι γίνονται ευγενείς και καυχώνται για την πατρίδα και τους λαμπρούς γονείς, άλλοι πλούσιοι, πτωχοί, καταγόμενοι από άσημους. Από αυτές τις διαιρέσεις δεν κερδίζει η ψυχή. Εδώ ίσως μπορούμε να θεωρήσουμε ότι διαγράφονται σύγχρονες κοινωνικές διαφοροποιήσεις και ταξικές πιέσεις που χαρακτηρίζουν την Παλαιολόγεια εποχή και υπόμνηση της Εκκλησίας για τη ματαιότητα των υλικών αγαθών που προσφέρουν τα υλικά πλούτη. Δεν ωφελεί τον άνθρωπο να γεννηθεί από επιφανείς γονείς και μεγάλη πόλη και να εκπέσει από την άνω Ιερουσαλήμ - την οποία κατοικούν όσοι γεννήθηκαν και αυξήθηκαν πνευματικώς - επειδή δεν ασπάστηκε την αρετή. Η ευγένεια και η επιφάνεια της πόλης δεν μπορούν να ωφελήσουν την ψυχή αν δεν υπάρχει αρετή και πνευματική τάξη. Μόνοι αληθινά ευγενείς είναι οι πολίτες της βασιλείας των ουρανών, δε θα ωφελούνταν όσοι πιστεύουν στον πλούτο, τη δόξα και την περιουσία, υπερηφανεύονται για το πλήθος των παιδιών, τη λαμπρότητα των γονέων και την προκοπή των συγγενών και φίλων, ραθυμούν όμως για τις εντολές του Θεού και αμελούν την αληθινή εν Χριστώ ζωή. Γιατί το γένος και ο πλούτος δε δίνουν αυτή τη ζωή ούτε συμφέρει η καύχηση για αυτά. Αληθινά ζει και είναι πολίτης της άνω Ιερουσαλήμ όποιος καθάρισε την ψυχή του με την αρετή. Εκεί υπάρχει πράγματι πλούτος, ευγένεια, ζωή ευγενής και θεοπρεπής. Όσοι δε ρυθμίζουν τη ζωή τους ανάλογα με την εκείθεν ζωή είναι πιο ανόητοι και από τα ζώα. Οι άνθρωποι, που έχουν λόγο και ψυχή και αναμένουν κρίση και ανταπόδοση, πρέπει να φροντίζουν και να υπερηφανεύονται όχι μόνο για τα παρόντα και ρέοντα αγαθά, αλλά πολύ περισσότερο για τα μέλλοντα, η ύπαρξη και η κατά Χριστόν αγαλλίαση να είναι διηνεκές και μόνιμες. Για την ελπίδα της εκείθεν ζωής οι άγιοι αγωνίστηκαν και πόνεσαν στην παρούσα, θεωρώντας ότι δεν είναι τίποτε ο πλούτος των γονέων και η ευγένεια και η υπόλοιπη ηδονή και σεμνότητα του βίου αυτού. Μάρτυρας των όσων αναφέρει ο συγγραφέας είναι και ο Άγιος Δημήτριος, όπως αναφέρεται στη συνέχεια, ο οποίος μαρτύρησε, ζει στον ουρανό, έσωσε και φυλάττει την πατρίδα του. Είναι ενδιαφέρον πώς το ρητορικό

³⁷ Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως Λόγος εις τὸν ὄσιον Ὀνούφριον, ἐκδ. Δ. Γ. Τσάμης - Κ. Κατσάνης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως του Κοκκίνου Λόγος εις ὄσιον Ὀνούφριον και Εγκώμιον εις ἅγιον Φωκάν*, *ΕΕΘΣΠΘ* 27 (1982) (BHG: 1380), 383, 6, 1 – 384, 15.

³⁸ E. Russell, *St Demetrius of Thessalonica: Cult and Devotion in the Middle Ages*, [Byzantine and Neohellenic Studies 6], Οξφόρδη 1976, σ. 113. Το 1387 η Θεσσαλονίκη έπεσε προσωρινά στα χέρια των Οθωμανών.

θέμα της πατρίδας μετατρέπεται σε ηθική νουθεσία. Το νουθετικό αυτό πνεύμα ίσως εξηγείται από το ρόλο του Γαβριήλ ως Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης.

‘Πόλις ἡμῶν ἐστὶ καὶ πατρίς ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ, εἰς ἣν ἐξ ἀρχῆς ἐπλάσθημέν τε καὶ ἐτάχθημεν, γενῶν δὲ μερισμοὺς καὶ ὀνομάτων οὐδόλως ἔχομεν, ἀλλὰ πλούσιος καὶ πένης, εὐγενῆς καὶ δυσγενῆς ἐκεῖσε οὐ γέγονεν· ἐκεῖθεν δὲ ἐκβληθέντες καὶ εἰς γῆν ἐξ ἧς ἐλήφθημεν ἀπορρίφθεντες, «θλίψεις πολλὰς καὶ κακὰς», προφητικῶς εἶπεῖν, εὐρομεν καὶ σύγχυσις εὐθύς περὶ τοὺς ἀνθρώπους γέγονε καὶ ἀφέντες ἐκεῖνα ζητεῖν δι’ ὧν ἐμέλλομεν πάλιν τὴν ἡμετέραν εὐρεῖν πατρίδα, τὴν τῶν θείων ἐντολῶν ἐργασίαν λέγω καὶ ἐκπλήρωσιν, εἰς ἄλλα ματαίως ἐξεκλίναμεν καὶ τὸ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ γένος εἰς πολλὰ διαιροῦντες καὶ εὐγενεῖς μὲν οὗτοι γίνονται καὶ πατρίδα καυχῶνται καὶ γεννήτορας ἔχειν λαμπροῦς, πλούσιοι δὲ ὑπάρχουσιν ἄλλοι καὶ ἕτεροι πτωχοὶ καὶ δυσγενεῖς, ἀφ’ ὧν δὴ μερισμῶν κέρδος κατὰ ψυχὴν οὐδὲν ἐστὶ· τί γὰρ ἀνθρώπῳ τὸ ὄφελος, τὸ γεννηθῆναι μὲν ἐξ ἐπιφανῶν γονέων καὶ μεγάλης πόλεως, ἐκπεσεῖν δὲ τῆς ἄνω Ἱερουσαλήμ, ἣν κατοικοῦσιν οἱ γεννηθέντες καὶ αὐξηθέντες ἐν πνεύματι, ἐπειδὴ τὴν ἀρετὴν οὐκ ἠσπάσαντο; Πρῶτον γὰρ εὐγένεια καὶ πόλεως ἐπιφάνεια τὴν ψυχὴν ὠφελεῖν οὐ δύναται, μὴ οὔσης ἀρετῆς καὶ πνευματικῆς καταστάσεως· μόνοι γὰρ ἀληθῶς εὐγενεῖς ἄνθρωποι οἱ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν πολῖται, οἱ τὴν ἀρετὴν καὶ τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ ἐργαζόμενοι, τοῖς δὲ πεποισμένοι ἐπὶ πλοῦτῳ καὶ δόξῃ καὶ περιουσίᾳ κτημάτων καὶ πλήθει παιδῶν ἐγκαυχωμένοι τε τῇ τῶν γονέων λαμπρότητι καὶ τῇ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων προκοπῇ, ῥαθυμοῦσι δὲ πρὸς τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ἀληθοῦς καὶ ἐν Χριστῷ ζωῆς ἀμελοῦσιν, οὐδεμία περιγένοιτ’ ἂν ὠφέλεια· οὐδὲ γὰρ γένος καὶ πλοῦτος ζωὴν τὴν ἀληθῆ καὶ κατὰ θεὸν δίδωσιν, οὐδὲ καυχᾶσθαι συμφέρει ἐπὶ τούτοις, ἀλλ’ ἐκεῖνος ἀληθῶς ζῆ καὶ τῆς ἄνω Ἱερουσαλήμ πολίτης ἐστίν, ὁ τὴν ψυχὴν καθάρας δι’ ἀρετῆς· ἐκεῖ γὰρ ὄντως ὑπάρχει καὶ πλοῦτος καὶ εὐγένεια καὶ ζωὴ εὐγενῆς τε καὶ θεοπρεπῆς· οἱ δὲ μὴ ἀναλόγως πρὸς τὴν ἐκεῖθεν ζωὴν τὸν βίον αὐτῶν ρυθμίζοντες καὶ τῶν ἀλόγων εἰσὶν ἀλογώτεροι, καθάπου τοῦτο περὶ τῶν τοιούτων καὶ ἡ θεία λέγει Γραφή, «παρεσυνεβλήθη τοῖς κτήνεσι τοῖς ἀνοήτοις καὶ ὠμοιώθη αὐτοῖς»· τὰ γὰρ ἄλογα ζῶα οὔτε κρίσιν ἐκδέχεται, οὔτε ἀνταπόδοσιν, οὐ γὰρ ἐπὶ τούτοις ψυχὴ οἷα περὶ ἡμῖν, ἀλλὰ τὸ αἷμα τοῖς ζώοις εἰς ψυχῆς λόγον ὑπάρχει, οὗ φθαρέντος καὶ αὐτὸ τὸ ζῶον ἀπώλετο καὶ πρὸς τὸ μηδὲν ἐχώρησεν ἀναστάσεως μηκέτι προσμένον ἐλπίδα· ἡμεῖς δὲ οἱ λόγῳ τετιμημένοι καὶ ψυχὴν ἔχοντες ἀθάνατον καὶ κρίσιν ἀναμένοντες καὶ τῶν βεβιωμένων ἀνταπόδοσιν, οὐ μόνον περὶ τῶν παρόντων τουτωνὶ καὶ ῥεόντων ὀφείλομεν φροντίζειν καὶ τούτοις ἐγκαυχᾶσθαι, ἀλλὰ πολλῶ μᾶλλον περὶ τῶν μελλόντων ἀγαθῶν διηνεκῆ καὶ μόνιμον ἐχόντων τὸ εἶναι καὶ τὴν κατὰ Χριστὸν ἀγαλλίασιν· διὰ γὰρ τὴν ἐλπίδα τῆς ἐκεῖθεν ζωῆς καὶ οἱ ἀπ’ αἰῶνος ἅγιοι πολλοὺς καὶ μεγάλους ὑπήνεγκαν ἀγῶνας καὶ πόνους ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ, παρ’ οὐδὲν ἠγησάμενοι πλοῦτον

γονέων καὶ εὐγένειαν καὶ τὴν ἄλλην τοῦ βίου τούτου ἡδονὴν τε καὶ σεμνότητα.³⁹

Στην ομιλία κατά την εορτή των μοναχών, ο **Ισίδωρος Γλαβάς** θεωρεί επιθυμητή κι αγαπητή πατρίδα τον Παράδεισο, την ευχάριστη και αμετάβλητη τέρψη, τον υγιεινό κι ωραίο κήπο.

‘μᾶλλον δὲ οὐδὲ ἡ εἰκὼν αὕτη τὴν τῆς πατρίδος ἐνταῦθα σώζει μετοικίας ἀκολουθίαν. πατρὶς γὰρ ἡμῖν οὐχ ὁ χῶρος οὗτος καὶ τὰ τῆδε λυόμενα, ἀλλὰ παράδεισος ἦν καὶ τερπνότης ἡδεῖα καὶ ἀμετάβλητος. οὐκοῦν ἀποκία μὲν ἡμῖν τὸ νοσῶδες τοῦτο τῆς γῆς χωρίον, πατρὶς δὲ ὁ υγιεινὸς ἐκεῖνος καὶ ὠραῖος, ὡς ἔφημεν, λειμών. ζητοῦμεν δὲ τὰ τῆδε φεύγοντες τὴν ποθεινὴν καὶ ἐπέραστον πατρίδα, ἀλλ’ οὐκ ἐκ πατρίδος εἰς ἄλλον δῆθεν <χῶρον> μετατεθῆναι σπεύδομεν βελτίω.’⁴⁰

Ο **Κωνσταντῖνος Λουκίτης** αναφέρει αρχικά ως πατρίδα του **Αγίου Ευγενίου** και των **συνάθλων** του την άνω Ιερουσαλήμ - που εγκωμιάζεται ως περιφανής - και στη συνέχεια την Τραπεζούντα.

“Ἐπεὶ δὲ τοῖς ἐγκωμίων ὄροις ἐπόμενοι πατρίδα, γένος καὶ ἀνα<τροφήν> εἰπεῖν ἀπαιτούμεθα, πατρὶς μὲν τούτοις μετὰ τὴν ἄνω καὶ π<εριφανῆ> Ἱερουσαλήμ, ἦν προσεχῶς οὗτοι δι’ αἰῶνος ἐκκληρώσαντο, ’⁴¹

Κατά τον **Μακάριο Μακρή**, η ανάμνηση της πατρίδας κατά την προσπάθεια εγκωμιασμού των **Πατέρων** των επτά **Οικουμενικών Συνόδων**, που περιφρόνησαν αυτά τα πράγματα και θαύμασαν μόνο την αρετή, είναι περίεργη και ενοχλητική. Ο ύμνος των Πατέρων δεν εξαρτάται από τη θέση, το κλίμα, τους λιμένες και τα νεώρια, την αφθονία, τα λουτρά μιας περιοχής. Ακολουθώντας το νόμο, βέβαια, ο συγγραφέας, αναφέρεται στην πατρίδα τους.

‘Πατρίδος μὲν οὖν καὶ γένους καὶ πατέρων εὐκλείας μεμνησθαι καὶ τούτους ἀποσεμνύνειν πειρᾶσθαι, τοὺς αὐτῶν δὴ τούτων ἡλογηκότας, καὶ μηδὲν πλὴν τῆς ἀρετῆς ἄλλο τεθαυμακότας, μηδὲ προσήκειν ἡγησαμένους ἀγαθοῖς ἀλλοτρίοις καί, ὃ δὴ φασί, ξένοις πτεροῖς αἴρεσθαι τὸν σπουδαῖον, περίεργον οἶμαι καὶ φορτικὸν καὶ τῆς ἐκείνων διανοίας καὶ δόξης πόρρω που φέρον. “Ὅσο γὰρ λαμπρὰ καὶ περιφανῆ ταῦτα φανεῖται, τοῖς δὲ παρεώραται καὶ πάνυ γενναίως καταπεπάτηται, τοσοῦτο μᾶλλον οὐκ ἀφ’ ὧν πρὸς ἀρετὴν καὶ τὴν ὄντως εὐδαιμονίαν καὶ μακαριότητα συνεβάλλοντο, ἀλλ’ ἀφ’ ὧν ὑπὲρ ἀρετῆς φευκτέα καὶ παροπτέα νενόμισται τοῖς παριδοῦσιν, ὁ λόγος τῶν ἐπαίνων

³⁹ Ομιλία περὶ τοῦ μὴ προσέχειν τοῖς βιοτικοῖς πράγμασι καὶ εἰς τὸν μεγαλομάρτυρα Δημήτριον, ἐκδ. Β. Λαοῦρδα, Γαβριήλ Θεσσαλονίκης, Ὁμιλίες, Αθ. 57 (1953) (BHG: 547u), 146, I, 1 – 147, 44.

⁴⁰ Ἰσιδώρου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ὁμιλίες εἰς τὰς εορτὰς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἐκδ. Β. Λαοῦρδας Ἑλλην. (Παράρτημα 5), Θεσσαλονίκη 1954, 1954 (BHG: 547p), 40, 11, 18–24.

⁴¹ Κωνσταντίνου πρωτονοταρίου καὶ πρωτοβεστιαρίου τοῦ Λουκίτου Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Εὐγένιον καὶ τοὺς συνάθλους αὐτοῦ Κανίδιον, Οὐαλεριανὸν καὶ Ἀκύλαν τοὺς ἐν Τραπεζοῦντι μαρτυρήσαντας, ἐκδ. J. O. Rosenqvist, *The hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154. A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Indexes*, [Acta Universitatis Upsaliensis 5], Ουψάλα 1996 (BHG: 612), 116, 2, 42-44.

πλέξει τὸν στέφανον ὧν δὲ τὸ ἀλογεῖν ἐν ἐπαίνου, τούτων ὁ ἔπαινος ἀλογία περιφανής.

Οὐ τοίνυν εὐφυεῖς θέσεις χωρίων ἐν τῷ μέσῳ τυχὸν τῆς οἰκουμένης κειμένων, οὐδὲ κράσεις ἀέρων ὑπερφυεῖς, οὐδὲ λιμένων καὶ νεωσοίκων εὐροιαί, οὐδ' ὠνίων ἀφθονία καὶ λουτρῶν χάριτες, οὔτε μὴν προγόνων λαμπρότητες, ἀξιωματῶν ὄγκος καὶ πλούτου δαψίλεια, οὐδέ γε ῥώμη καὶ κάλλος σωμάτων, οὐδέ τι ἄλλο τῶν ῥευστῶν καὶ ἀστάτων, τὸν τῶν ἀγίων ἡμῖν συνεργάσεται ὕμνον. Ἄλλ' εἴ τι χρὴ πατρίδος πέρι καὶ γονέων εἰπεῖν, νόμῳ φύσεως ἐπομένους καὶ τέχνης, τῶν οἰκείων καὶ προσηκόντων αὐτοῖς, καὶ οἷς σφᾶς αὐτοὺς τοῖς πολιτεύμασιν ὠκείωσάν τε καὶ εἰσεποίησαν, ὁ λόγος ἀφοσιούμενος μνήμην ποιήσεται. Δεινὸν γὰρ ἂν εἴη ῥωμαῖον μὲν ἢ ἀθηναῖον ἄνδρα μηδισμοῦ γράφεσθαι, εἰ προσάπαξ τὰ Μήδων φωραθειῆ φρονήσας, κἂν ἐπὶ χώρας μένη κἂν ἐπ' αὐτῶν τύχη διατρίβων τῶν βασιλείων, τοὺς δ' ἐλομένους καὶ πεπολιτευμένους τὰ οὐράνια τε καὶ θεῖα καὶ ὅλους ἐντεῦθεν πρὸς τὰ ὑπερκόσμια μεταταξαμένους, ἀπὸ τῶν παρεωραμένων μᾶλλον ἢ τῶν αἰρεθέντων γενεαλογεῖν καὶ τεκμηριοῦσθαι.⁴²

Αυτή είναι η άνω μητρόπολη Ιερουσαλήμ, η ελεύθερη και αμόλυντος πόλη, η σκηνή των πρωτοτόκων, η διαμονή των αγγέλων, της οποίας ιδρυτής και κάτοικος είναι ο Θεός.

*Ἐπιπέρι τῆς ἄνω μητρόπολις, Ἰερουσαλήμ, ἡ ἐλευθέρα καὶ ἀκήρατος πόλις, ἡ τῶν πρωτοτόκων σκηνή, ἡ διατριβὴ τῶν ἀγγέλων, ἡ τὸν Θεὸν δημιουργὸν αὐχοῦσα καὶ οἰκιστὴν καὶ οἰκῆτορα.*⁴³

Παρόμοια ισχύουν και σε έργα των οποίων δε διασώθηκε το όνομα του συγγραφέα. Ο συγγραφέας του Λόγου στον **Πατριάρχη Αρσένιο Αυτωρειανό** παίζει με την αντίθεση ανάμεσα στην κάτω πατρίδα που μεταβάλλεται και την άνω Ιερουσαλήμ. Δε θεωρεί ότι πρέπει να αναφέρει την κάτω πατρίδα και το γένος του Πατριάρχη Αρσένιου, αν και κάποιοι υπερηφανεύονται γι' αυτά και λαμβάνουν από εκεί τις αφορμές του λόγου. Στον πατριάρχη αρκεί η άνω Ιερουσαλήμ, την οποία κατέχει και από την οποία δημιουργηθήκαμε, αν και λόγω της παράβασης αποχωριστήκαμε από εκεί. Αν όμως κάποιος θέλει να εξετάσει και την κάτω πατρίδα, θα βρει την Κωνσταντινούπολη, η οποία εγκωμιάζεται.

Τούτου τὴν κάτω πατρίδα καὶ ῥέουσιν καὶ γένος τὸ ἀπὸ γῆς, εἰ καὶ τινες μάλιστα τούτοις ἐγκαλλωπίζον(ται) καὶ τὰς ἀφορμὰς ἐντεῦθεν τοῦ λόγου λαμβάνουσιν, οὐ μοι λέγειν δοκεῖ ἄρκεῖ γὰρ τούτῳ ἢ ἄνω Ἰ(ερουσα)λήμ, ἢ

⁴² Λόγος εἰς τοὺς ἐν ἀγίοις θεοφόρους πατέρας ἡμῶν καὶ οἰκουμηνικοὺς διδασκάλους τοὺς ἐν ταῖς ἐπτὰ θεαῖς καὶ οἰκουμηνικαῖς συνεληλυθότας συνόδους, ἐκδ. Α. Ἀργυρίου, *Μακαρίου τοῦ Μακροῦ Συγγράμματα* [Βυζαντινά κείμενα καὶ μελέται 25], Θεσσαλονίκη 1996 (BHG: 2342), 66, 4, 59 – 67, 5, 84.

⁴³ Μακάριος Μακρῆς, Λόγ. εἰς πατέρας, 67, 6, 92-95.

έκληρώσατο, ἀφ' ἧς καὶ τὴν ὑπαρξιν ἔσχομεν, εἰ κάκεῖθεν δεινῶς φεῦ διὰ τὴν παράθασιν ἀπερρύημεν.⁴⁴

Πραγματική πατρίδα της **Αγίας Θωμαΐδας** λέγεται ότι υπήρξε η άνω Ιερουσαλήμ. Όμως συνηθίζεται να επαινείται και η επίγεια κατοικία, έτσι εγκωμιάζεται η Λέσβος.

‘Εἰ δ’ ἀπὸ τῶν ἀληθῶς ταύτη τὸν ἀεὶ χρόνον ἐσπουδασμένων καὶ στεργομένων, ἐν οἷς καὶ ἡ ὄντως ἐκείνη πατρίς περιγράφεται καὶ φυλέται καὶ συνδιασῶται καὶ ἡλικες, οἱ πολῖται δηλαδὴ τῆς ἄνω δόξης καὶ ὄντως εἰπεῖν Ἰερουσαλήμ, πῶς οὕτως ἡμῖν τοιοῦτω βάρει πηλίνῳ συνηχούμενοις καὶ συνηλικιούμενοις ταῖς ἐκ νέου καὶ μέχρι τοῦ παρόντος πρεσβείου καὶ γήρους, δειναῖς ἀσχολίαις καὶ ματαιότησι· καὶ περί τι γοῦν ἀρετῆς εἶδος γεγυμνασμένοις οὐδέποτε ἐκ τοῦ ῥάστου δήπουθεν ἐξέσται διεξιέναι τὰ οὕτως ὑπερφυῆ καὶ δυσπόριστα καὶ τὸν λόγον διοργανῶσαι τοῖς ὀφειλομένοις τε καὶ προσήκουσι· καὶ ταῦτα μνησθῆναι τοιαύτης ἀριζήλου καὶ καταλλήλου φατρίας αἷς αἰγλήεν ὀμμάτων φάος οὐδέποτ’ ἐπέβαλλεν· οὐδ’ ἀκοῆ προσέσχε τὸ οὕς ἐπικλίνασα· καὶ ἅπας νοῦς ἐφικέσθαι μὴ δυνηθεῖς παντάπαν διηπορήκει καὶ ἐκ τούπισω ὅλη ἐν ἀκαρεῖ τῇ ῥύμῃ ἐκεχωρήκει. Ὅμως ἐπεὶ καὶ τοῦτο διὰ μακροῦ τοῦ ἔθους ἀκολουθεῖ, τὸ καὶ τὴν κάτω παροικίαν ζητεῖν καὶ τὰς ἀφορμὰς τῶν ἐπαίνων ἐκ τῶν ἀστάτων οὐχ ἡκιστα καὶ ρεόντων ἀνειληφέναι, δι’ ὧν ὡς ἀληθῶς τῇ συγκριτικῇ διακρίσει καὶ παραθέσει οἷα δὴ τὰ χρεῶν ἐξεγένετο τοῖς ἀθλήσασι πάροδον εὐρηκέναι πρὸς τὸ διαιωνίζον ἐκεῖνο καὶ ἀκατάλυτον.⁴⁵

Ο **Όσιος Γρηγόριος** είναι πολίτης της άνω Σιών. Σωματικά όμως γεννήθηκε και ανατράφηκε στη νήσο Μυτιλήνη, η οποία και τιμάται.

‘Οὗτος ὁ εὐγενὴς ὄντως καὶ τῆς ἄνω Σιών πολίτης...’.⁴⁶

Εἶναι επίσης γνωστό ότι μέχρι τη μέση εποχή μόνο η Κωνσταντινούπολη ή ιεροί χώροι παραλληλίζονται με την Ιερουσαλήμ. Η μεταφορά με την Ιερουσαλήμ παραδοσιακά επιφυλάσσεται στην πόλη Κωνσταντινούπολη⁴⁷ Επίσης η εξομοίωση ενός μοναστικού τόπου με την ουράνια Ιερουσαλήμ είναι τόπος της βυζαντινής μοναστικής λογοτεχνίας.⁴⁸

Κατά τη μέση εποχή, το όρος του Οσίου Αυξεντίου, στο οποίο φέρεται ο **Όσιος Στέφανος**, θα μπορούσε, κατά τον **Στέφανο Διάκονο**, να ονομαστεί όρος Θεού, Χωρήβ, Καρμήλιον, Σινά, Θαβώρ, Λίβανος, αγία πόλη σαν στο όρος των

⁴⁴ Ανέκδοτος Λόγος εις Ἀρσένιον Αὐτωρειανὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, *ΕΕΒΣ* 45 (1981–1982), 450, 3, 39 – 451, 43.

⁴⁵ F. Halkin, *Hagiologie byzantine*, *SH* 71 (1986) (*BHG*: 2455), 188, 1.

⁴⁶ Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ ἐπισκόπου Ἀσσοῦ, *AB* 102 (1984) (*BHG Auct.*: 710a), 7, 1.

⁴⁷ H. Saradi, *The City in Byzantine Hagiography*, στο *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, τ. II, *Genres and Contexts*, επιμ. S. Efthymiadis, Φάρναμ/Μπέρλινγκτον 2014, σ. 439.

⁴⁸ M.–H. Congourdeau, *La Terre Sainte au XIVe siècle: La Vie de Sabas de Vatopédi par Philothée Kokkinos*, στο *Pèlerinages et lieux saints dans l'antiquité et le Moyen Âge. Mélanges offerts à Pierre Maraval*, επιμ. B. Caseau, J.–C. Cheynet καὶ V. Déroche, [Centre de recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 23], Παρίσι 2006, 121-133, σ. 122.

Ιεροσολύμων, καθώς όπου υπάρχει τόπος σωτηρίας εκεί είναι η αληθινή Ιερουσαλήμ.

ἔστι δὲ τοῦτο τὸ ὄρος πρὸς τὸν εἰσπλεόμενον τῆς Νικομηδείας κόλπον, τῆς τῶν Βιθυνῶν μερῶν ἐπαρχίας ἀντικρυς, καὶ ὑπάρχει πάνυ τερπνότατον τοῖς σώζεσθαι βουλομένοις, ὑψηλὸν μὲν παρὰ πάντας τοὺς συγκειμένους λόφους, ψυχρὸν τε καὶ ξηρὸν, καί, ἵνα συνελὼν εἴποιμι, τοῦ οὐρανοῦ ἐφαπτόμενον. τοῦτο γὰρ εἶ τις καλέσειεν ὄρος Θεοῦ καὶ ὄρος Χωρήβ, ὄρος Καρμήλιον, ἢ Σίναιον ὄρος, εἴτε Θαβώριον, εἴτε Λίβανον, ἢ πόλιν ἁγίαν, ὡς ἐν ὄρει τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις κειμένην, οὐχ ἁμαρτήσῃ τοῦ πρέποντος. ὅπου γὰρ τόπος σωτηρίας τὸν τρόπον ἀνθέλκων εἰς τὸ σώζεσθαι, ἐκεῖ ἀληθῶς ἢ ὄντως Ἱερουσαλήμ. ἐν τούτῳ οὖν λουπὸν τῷ ἁγίῳ ὄρει, ἐν ᾧ περὶ ἢ προσηγορία ἀπὸ τε τοῦ ἁγίου Αὐξεντίου ἕως τῆς νυνὶ καὶ εἰς τὸν αἰῶνα ἐμπέπηκται, οἱ κατὰ διαδοχὴν πατέρες τοῦ τε ὄρους κρατήσαντες, καὶ τῷ ἁγίῳ σπηλαίῳ ἐγκλεισθέντες μετοικεσίαν τοῦ θανάτου τὸν παράδεισον εὔρον.⁴⁹

Επίσης από τον **Μιχαήλ μοναχό** η μονή των Στουδίου καλεῖται Νέα Ιερουσαλήμ.

ὡς ἐκ τούτου πληθυνθῆναι τὸν ἀριθμὸν τῶν μαθητῶν ἐν ταύτῃ τῇ νέᾳ Ἱερουσαλήμ σφόδρα καὶ μικροῦ τὴν χιλιοστὴν ἐπιφθάσαι ψῆφον.⁵⁰

Το ενδιαφέρον νέο στοιχείο κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο είναι ότι - στο πλαίσιο της περιγραφῆς ἢ του εγκωμίου – κι άλλες πόλεις και περιοχές της αυτοκρατορίας, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη Θεσσαλονίκη, φθάνουν να παραβάλλονται με την Ιερουσαλήμ, τη Σιών, τη Γη της Επαγγελίας, ἀκόμη και με τον Παράδεισο και να τους αποδίδονται χαρακτηριστικά αυτῶν των τόπων. Από τους ιερούς χώρους αυτά ισχύουν για το Ἅγιο Ὄρος.

Ὅσον αφορά την Κωνσταντινούπολη, ο **Γεώργιος Ακροπολίτης** στον Ἐπιτάφιον **Ἰωάννη Δούκα** αναφέρεται στη συμφορά των Ρωμαίων, την ἀλυσή της ἀπὸ τους Λατίνους. Μεταξύ ἄλλων η Κωνσταντινούπολη προσδιορίζεται ως πιο θεία Ιερουσαλήμ και η ξαφνικὴ ἐρήμωσή της παρομοιάζεται, κατὰ τον προφήτη Ησαΐα, με καλύβα του φύλακα των καρπῶν σε κατάφυτο μέρος του κήπου και με το φυτὸ τερέβινθος που ἔχει ἀποβάλλει τὰ φύλλα του.⁵¹

ἔγένετο γοῦν ἐξάπινα ἢ θειοτέρα Ἱερουσαλήμ εἰς ἐρήμωσιν, καὶ τὸ τοῦ προφήτου φάναι ὡς ὀπωροφυλάκιον ἐν σικυηλάτῳ καὶ ὡς ἀποβεβληκυῖα τὰ φύλλα ταύτης τερέβινθος.⁵²

⁴⁹ Στεφάνου διακόνου τῆς ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὸν βίον καὶ μαρτύριον τοῦ παμμάκαρος καὶ ὀσίου μάρτυρος Στεφάνου τοῦ νέου, μαρτυρήσαντος ἐπὶ τοῦ ἀσεβοῦς εἰκονοκαύστου βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ καὶ Κοπρωνύμου, *PG* 100, σ. 1088, Β-С.

⁵⁰ βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θεοδώρου ἡγουμένου μονῆς τῶν Στουδίου συγγραφεῖς παρὰ Μιχαήλ μοναχοῦ, *PG* 99, σ. 260, κ', С.

⁵¹ Ἡσ 2, 30: *ἔσονται γὰρ ὡς τερέβινθος ἀποβεβληκυῖα τὰ φύλλα...*

⁵² Τοῦ Ακροπολίτου κυροῦ Γεωργίου ἐπιτάφιος τῷ ἀοιδίμῳ βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Δούκα, ἐκδ. Α. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, Bibliotheca scriptorum Graecorum Teubneriana II, Στουτγάρδη 1903 ανατ. 1978 (*BHG*: 934b), 14, 4, 19-22.

Και στη συνέχεια υπονοείται η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους από τον απόγονο του αγίου - αυτοκράτορα Νικαίας Ιωάννη Δούκα Βατάτζη - παρομοιαζόμενο με στύλο πυρός. Αυτός καθοδηγεί τον νέο Ισραήλ, τους Ρωμαίους, στη Γη της Επαγγελίας, δηλαδή την Κωνσταντινούπολη, από την οποία έρρεαν πηγές με γάλα και μέλι και από την οποία κακώς διώχθηκαν.

*“Αν οὖν ὡς στύλον ὄντα Ῥωμαίοις αὐτῶν εἰς ὕψος αἴροντα τὰ φρονήματα κλάειν τὸν αὐτοκράτορα βουλευθείμεν, ἰδοὺ στύλος ἄλλος ἡμῖν, τάχα δὲ καὶ στύλος πυρὸς τὸν νέον καθοδηγῶν Ἰσραὴλ εἰς ἐπαγγελίας γῆν, εἰς γῆν γάλακτος κρουνοῦς καὶ μέλιτος ἀπορρέουσας, ἐξ ἧς κακῶς ἀπερρίφημεν”.*⁵³

Στον Λόγον εἰς **Ἅγιον Δημήτριον** του **Κωνσταντίνου Ακροπολίτη**, η Κωνσταντινούπολη εκθειάζεται μεταξύ άλλων ως δεύτερη και καλύτερη Σιών. Υπερτερεῖ καθ’ υπερβολή, όσο και η χάρη από το νόμο και όσο διαφέρει η αλήθεια από τη σκιά.

*‘τὴν δευτέραν καὶ κρείττω λέγω Σιών, οὐ καθότι ἀμείνω τὰ δεύτερα’ οὐ γὰρ μικρῶ τι καθυπερτερεῖ, καθ’ ὑπερβολὴν δὲ καὶ ὅσον ἡ χάρις ὑπερφέρει τοῦ νόμου καὶ τῆς σκιᾶς διενήνοχεν ἡ ἀλήθεια”.*⁵⁴

Από τον **Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο** η Κωνσταντινούπολη παρουσιάζεται και σχεδόν να ανταγωνίζεται τον ουρανό ως προς το κάλλος σε μια υπέροχη, σπάνια εικόνα.

*‘ἢ σχεδὸν ἐρίζει μὲν περὶ κάλλους τῷ οὐρανῷ,’*⁵⁵

Ο συγγραφέας αναφέρεται και στην άλωση της Κωνσταντινούπολη από τους Λατίνους. Εκτός των άλλων μαρτυρεῖται ότι ο πατριάρχης σε ένα γαϊδουράκι, σαν τον Χριστό, εξήλθε από τη Νέα Ιερουσαλήμ θρηνούμενος παρά υμνούμενος.

*“Ὁ δὲ τῶν ἱερῶν ἐξηγούμενος, καὶ τῷ μεγίστῳ θρόνῳ ἐνδιαπρέπων, ὄναρίῳ δυστήνῳ ἔποχος, ἀντίτυπος τῷ Χριστῷ γίνεται, ὡς τὴν νέαν Ἰερουσαλήμ ἐξιῶν. Οὐ μᾶλλον ὑμνούμενος, ἢ θρηνούμενος.”*⁵⁶

Κατά τον **Θεόκτιστο Στουδίτη** η Κωνσταντινούπολη εγκωμιάζεται από τους ναούς που οικοδόμησε σαν απλανείς αστέρες στη μέση της ο **Πατριάρχης Αθανάσιος**. Η πόλη παρουσιάζεται ως ουρανός, αποκτά θεϊκή διάσταση. Η Αγία Σοφία μοιάζει με τον ήλιο, οι Άγιοι Απόστολοι με τη σελήνη και οι υπόλοιποι ναοί με αστέρες.

‘οἱ καὶ τὸ μεσαίτατον τῆς Βασιλευούσης ἐκκληρώσαντο καὶ κατέχουσι, φύλακες καὶ κόσμος ταύτης ὡς εἰπεῖν πεφυκότες’ καὶ γὰρ ὠραΐζουσι ταύτην, ἄλλος

⁵³ Ακροπολίτης Γεώργ., Ἐπιτ. Ἰω. Δούκα, 28, 21, 15–20.

⁵⁴ Λόγος εἰς τὸν μεγαλομάρτυρα καὶ μυροβλύτην Δημήτριον, ἔκδ. Α. Παπαδόπουλος–Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, I Πετρούπολη 1891 (ανατ. Βρυξέλλες 1963) (BHG: 542), 203, 52, 24–27.

⁵⁵ Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου Περὶ συστάσεως τοῦ σεβασμίου οἴκου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θαυμάτων, ἔκδ. Ἀμβρόσιος Παμπέρις, Λειψία 1802 (BHG: 1073), 3, 28–29.

⁵⁶ Κάλλιστος Ξανθόπουλος, Περὶ συστάσεως οἴκου Ζωοδ. Πηγῆς, 62, 1–5, 62, 12 - 63, 18, 63, 21 – 64, 5.

Η (ουράνια) Ιερουσαλήμ σε αγιολογικά κείμενα της μέσης και ύστερης βυζαντινής εποχής

ἀλλαχοῦ πεπηγμένοι ὡσπερ ἀπλανεῖς ἀστέρες ἐν οὐρανῶ, ὅτι καὶ τὸ τέμενος τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ἡλίῳ παρείκασται, σελήνη δὲ τὸ τῶν ἱερῶν Ἀποστόλων, ἀστράσι δ' οἱ λοιποὶ τῶν ναῶν διαφέροντες ἐν δόξῃ, ὡς φησιν ὁ θεῖος ἀπόστολος.⁵⁷

Ο **Δημήτριος Χρυσολωράς** καλεῖ την Κωνσταντινούπολη Σιών ἄλλη νέα.

‘...καὶ Σιών ἄλλη νέα δοξάζεται.’⁵⁸

Ο **Ιωάννης Χορτασμένος** θεωρεῖ ὅτι λόγω της Παναγίας και του **Αγίου Κωνσταντίνου**, που του εμπιστεύθηκε την πόλη του, ο Θεός θα ελεήσει και θα λυπηθεῖ τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι υποσχέθηκε στον Εζεκία να υπερασπισθεῖ την Ιερουσαλήμ.⁵⁹

‘Καὶ νῦν ἡμῖν εὐλογόν ἐστὶν ἐννοεῖν καὶ πιστεύειν, ὡς εἰ πρὸς τὸν Ἐζεκίαν ὁ Θεὸς ἔλεγε πάλαι περὶ τῆς Ἱερουσαλήμ, ὅτι ὑπερασιῶ ὑπὲρ τῆς πόλεως ταύτης δι’ ἐμέ, καὶ διὰ Δαυΐδ τὸν παῖδά μου, πόσω μᾶλλον ἡμᾶς ἐλεήσει, καὶ φείσεται τῆς ἡμῶν ἀσθενείας, διὰ τε τὴν αὐτοῦ μητέρα καὶ Κωνσταντῖνον τὸν εὐσεβῆ βασιλέα, τὸν τὴν ἑαυτοῦ πόλιν αὐτῶ παρακαταθέμενον;’⁶⁰

Τέλος ἀπὸ τον **Ανώνυμο** βιογράφο του **Αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος**, η Κωνσταντινούπολη εγκωμιάζεται ως καθόλου κατώτερη ἀπὸ τη Γη της Επαγγελίας στον Μωυσῆ. Ο Ἅγιος Ιωάννης ἐφτάσε κοντά, ἀλλὰ δεν την εἶδε. Ἄφησε στους μετεγενέστερους αὐτὴ την τιμὴ.

‘Καὶ τὴν πόλιν γῆν οὔσαν τῆς ἐπηγγελμένης τῶ πατριάρχῃ κατ’ οὐδὲν χεῖρω οὐ πόρρωθεν ἀλλ’ ἐγγύθεν εἶδε. Πλὴν παρακύψαι μὲν εἰς αὐτὴν οὐκ ἔσχεν, τοῖς μέντοι μετ’ αὐτὸν καταλέλοιπε τὴν ἐπὶ ταύτῃ φιλοτιμίαν.’⁶¹

Οι μονές του **Αγίου Ὁρους**, κατὰ τον **Γρηγόριο Παλαμά**, εικονίζουν τον ουράνιο χῶρο.

‘...κἂν ἐν αὐτῶ τῶ ἀγίῳ ὄρει ἦ, κἂν ταῖς εἰκονιζούσαις τὸν οὐράνιον χῶρον ταύταις ἐνοικῆ μοναῖς, ...’⁶²

Απὸ τον **Φιλόθεο Κόκκινο**, στον Βίο του **Ὁσίου Γερμανοῦ Μαρούλη**, με ἀφορμὴ την εἴσοδο του Ὁσίου Γερμανοῦ, ὁ Ἄθως προσδιορίζεται ως ἱερός χῶρος των ἁγίων και σεβάσμιο ὄρος και παρομοιάζεται με παράδεισο.

⁵⁷ Βίος και πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἱεροσολιμίτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, ἐκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Žitija dvuh' vselenskih' patriarhov' XIV v., sw. Afanasija I i Isidora I, στο Zapiski Istoriko-filologičeskago Fakulteta Imperatorskago S. Peterburgskago Universiteta* 76 (1905) (BHG: 194), 48, 39, 17–23.

⁵⁸ Προσφώνημα εἰς τὴν ὑπεραγίαν θεοτόκον εὐχαριστήριον, ἐκδ. P. Gautier, *Action de graces pour l'anniversaire de la bataille d'Ankara* (28 juillet 1403), *REB* 19 (1961), 352, 12, 92.

⁵⁹ Β Παρ 30-32.

⁶⁰ Βίος και πολιτεία τῶν ἁγίων θεοστέπων μεγάλων βασιλέων και ἰσαποστόλων Κωνσταντίνου και Ἐλένης, ἐκδ. Θ. Ιωάννου, *Μνημεῖα Ἀγιολογικά*, Βενετία 1884 (BHG: 362), 197, 33.

⁶¹ Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου βασιλέως τοῦ Ἐλεήμονος, ἐκδ. A. Heisenberg, *Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige. Eine mittelgriechische Legende*, *BZ* 14 (1905), 193-233 (BHG: 934b), 231, 40, 6–9.

⁶² Εἰς τὸν ἀνσπεπτον τοῦ Χριστοῦ Πρόδρομον και βαπτιστὴν Ἰωάννην, *PG* 151 (BHG: 846), 513, Β.

*‘Είσηει τοιγαροῦν ὁ θαυμαστός νεανίας τὸν ἱερὸν τῶν ἁγίων ἐκεῖνον χῶρον, τὸ σεβάσιμον ὄρος φημί, καθαπερεὶ τινὰ παράδεισον ἄλλον.’*⁶³

Στον Βίο του **Ἁγίου Σάβα Νέου** ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα, γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀφιξη τοῦ Ἁγίου Σάβα στὸν Ἄθω, ὁ ὁποῖος ἐγκωμιάζεται ὡς ἱερός καὶ χρυσός. Ὁ Ἄθως ἐκθειάζεται ὡς παγκράτιο τῆς ἀσκήσεως, σεβαστὸ ὄρος, πατρίδα τῶν μοναχῶν, οὐράνια Ἱερουσαλήμ, πού εἶναι ἡ υψίστη δυνατὴ ἐκφραση ἐξιδανίκευσης, ὡς σεβαστὴ μητρόπολις τῶν πρωτοτόκων ὅσων ἔχουν ἀπογραφεῖ στὸν οὐρανό. Ἡ ‘ἐγκωμιαστικὴ ἐκφραση’ τοῦ Ἄθω καταλήγει μὲ ἕνα παραλληλισμὸ μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ Μωυσῆ στὸ Σινά. Τὰ φοβερὰ ὁμῶς θεῖα σύμβολα πού ἐμφανίσθησαν στὸ Σινά στὸν Μωυσῆ καὶ στοὺς Ἰουδαίους, ὅπως τὸ πυρ, ἡ νεφέλη, ἀστραπὲς καὶ βροντὲς κ.λπ., ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ἁγίου στὸν Ἄθω, συνεπῶς ὁ τελευταῖος ἐξαίρεται ὡς ἀνώτερος τοῦ Σινά. Ὁ ἅγιος νόμισε ὅτι εἰσήλθε στὸν ἴδιο τὸν οὐρανὸ καὶ ἐβλεπε πανήγυρη ἀγγέλων καὶ ὁμήγυρη οὐρανίων πρωτοτόκων πού ἀντίκριζαν τὸν Θεό.

*‘καὶ τῷ καλέσαντι δεσπότη προθύμως ἐπόμενος τὸν ἱερὸν Ἄθω καταλαμβάνει, Ἄθω τὸν χρυσοῦν ὄντως καὶ φίλτατον καὶ πρόξενον ἐμοὶ τῶν καλλίστων εἶπερ τινί, ὅς μοι πρὸς τοῖς ἄλλοις ἢ πρὸ τῶν ἄλλων καὶ τὸν φωστῆρα καὶ ὁδηγὸν τοῦτον ἐγνώρισεν, εἰ καὶ τὸ μέχρι τέλους ἐκεῖνῳ συνεῖναι - φεῦ τῆς ζημίας - ὁ φθόνος ἀφείλετο. Εἴσεισι τοίνυν ὁ καλὸς ἀθλητὴς τὸ παγκράτιον τῆς ἀσκήσεως, τὸ σεβάσιμον ὄρος φημί, τὴν πατρίδα τῶν μοναζόντων, τὴν οὐράνιον Ἱερουσαλήμ, τὴν τῶν πρωτοτόκων τῶν ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς σεπτὴν ὄντως μητρόπολιν, μετὰ τοσαύτης μέντοι τῆς προθυμίας καὶ τῆς κατὰ ψυχὴν ἡδονῆς τε καὶ χάριτος, ὡς αὐτὸς ὕστερον ἔλεγε, μεθ’ ὅσης οὐδὲ Μωσῆς ὁ μέγας πάλαι τὸ Σίναϊον· εἰ γὰρ καὶ τοῦ πυρὸς ἐκεῖνος καὶ τῆς νεφέλης εἴσω κεχώρηκεν, ἀστραπῶν καὶ βροντῶν καὶ γνόφου καὶ θυέλλης ἐκδειματούντων τοὺς ἄλλους καὶ φοβερὰν ἐργαζομένων τὴν ὄρασιν· καὶ γὰρ ἦν ὄντως φρίκης μεστὸν τὸ ὁρώμενον, ἄνθρωπος τὸ πῦρ εἰσιὼν μετὰ τῆς ὕλης ταυτησί καὶ τοῦ κράματος καὶ κοινωνῶν ἀπορρήτων καὶ συμβόλοις ἱεροῖς τὸ θεῖον ἐνοπτριζόμενος, ὅθεν ἄρα καὶ τὸ πρόσωπον ἐδοξάσθη, ὡς μηδὲ τοὺς ἐντυγχάνοντας ἀτενίζειν αὐτῷ δύνασθαι δίχα τειχίου τινὸς καὶ προβλήματος. Ἄλλ’ οὗτος οὐ γνόφῳ καὶ πυρὶ καὶ ὄρει καπνιζομένῳ καὶ σαλπίγγων ἤχῳ προσελαύνειν, ἀλλ’ αὐτὸν εἰσιέναι τὸν οὐρανὸν ἀτεχνῶς ᾤετο καὶ πανήγυριν ἀγγέλων ὄραν καὶ πρωτοτόκων οὐρανίων ὁμήγυριν, Θεὸν ὡς ἐφικτὸν ἀθορύβως ὁρώντων ἠπίως καὶ προσηνῶς, ὡς αὐτὸς οἶδε τοῖς τῇ καρδίᾳ καθαροῖς ὀπτανόμενον’.*⁶⁴

⁶³ Φιλοθέου Κοκκίνου Βίος ὁσίου Γερμανοῦ Μαρούλη, ἐκδ. Δ. Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα Α’ Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη 1985 (BHG: 2164), 109, 9, 16–18.

⁶⁴ Φιλοθέου Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἁγίου Σάβα τοῦ Νέου, ἐκδ. Δ. Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα Α’ Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη 1985, 161–325 (BHG: 1606), 171, 6, 12 – 172, 34.

Και κατωτέρω ο Άγιος Σάβας χαρακτηρίζει τον Άθω πατρίδα των μοναχών.⁶⁵ Επίσης επαναλαμβάνει το επίθετο ιερός και τον χαρακτηρίζει πνευματική Ιερουσαλήμ.

*‘...οίονεί τινα λίθον έκλεκτὸν ἔντιμον τῶν θεμελίων ἐξελὼν τῆς πνευματικῆς Ἱερουσαλήμ ἐκείνης, τοῦ ἱεροῦ φημι Ἄθω’.*⁶⁶

Κατά τον Βίο του **Οσίου Μαξίμου** από τον **Θεοφάνη Περιθεωρίου**, ο Άθως κάλεσε τον Όσιο Μάξιμο, όπως το όρος Σινά τον Μωυσή, ο Κάρμηλος τον Ηλία, το όρος Χωρήβ τον Ιεζεκιήλ και η έρημος τον Ιωάννη. Ο Άθως παρομοιάζεται με άμπελο Κυρίου Σαβαώθ. Είναι αφιερωμένος στον Χριστό και την Παναγία, για να κατοικήσουν όσοι θέλουν να σωθούν και να συναναστραφούν με τον Θεό. Αυτό αποκάλυψε στον Άγιο Πέτρο Αθωνίτη και τον Αθανάσιο η Παναγία: αυτή η άμπελος θα έχει καλά κλήματα με παραφυάδες μέχρι τη θάλασσα, θα έχει άνθη σαν κρίνο, θα ανατείλει σαν ρόδο και θα δώσει καρπό ώριμο και άφθονο στον Χριστό. Βιβλικές αναφορές τονίζουν την αγιότητα του Όρους και το ντύνουν με την αίγλη της βιβλικής παράδοσης. Το Άγιο Όρος παρομοιάζεται με όρη γνωστά από την Παλαιά Διαθήκη και με την έρημο του Ιορδάνη. Κατά τον Δαβίδ είναι το όρος στο οποίο συναίνεσε να κατοικήσει ο Θεός, ενώ εγκωμιάζεται και ως θείο. Γι’ αυτό και μόνο το όρος του Άθωνος ονόμασαν Άγιο οι πατέρες περισσότερο από όλα τα όρη της κτίσεως. Πάντοτε είναι πλήρες από ομάδες μοναχών. Παρομοιάζεται με πόλη όπου ζει ο ίδιος ο Θεός, μια ιδέα που προσδίδει στον Άθω την μέγιστη ιερότητα. Γίνεται παραλληλισμός με την παρουσία αγγέλων και θείων δυνάμεων και υμνολογία του Θεού στο Σινά, το κατ’ εξοχήν ιερό όρος της χριστιανικής παράδοσης - καθώς εκεί παρουσιάσθηκε ο ίδιος ο Θεός στον Μωυσή - και τον ουρανό. Κυκλικά οι πρόποδες είναι πλήρεις Ησυχαστών και ασκητών, που παραβάλλονται με τον Ηλία και τον Ιωάννη. Ενδιαφέρονται μόνο για τα κάλλη του νοητού Παραδείσου. Το Άγιο Όρος είναι σαν επίγειος ουρανός, πλούσιο σε τάγματα και πλήθος μοναχών υμνούντων τον Χριστό και την Παναγία.

‘Ἄλλ’ ὡς τὸν Μωυσῆν τὸ Σίναϊον ὄρος καὶ τὸν Ἡλίαν ὁ Κάρμηλος καὶ τὸν Ἰεζεκιήλ ἐκάλει τὸ ὄρος Χωρήβ καὶ τὸν Ἰωάννην ἢ ἔρημος, οὕτω καὶ τὸν ὄσιον Μάξιμον ἀνακαλεῖται ὁ Ἄθων, τὸ ἄνθος τῶν ὀρέων, ἵν’ ἀνθήσῃ ὁ δίκαιος ἐν αὐτῷ καὶ καρπὸν φέρῃ πλουσίως τὸν ὄριμον τοῦ πνεύματος ἐν τριάκοντα καὶ ἐν ἐξήκοντα καὶ ἐν ἑκατόν. Ὡς γὰρ ἄμπελος Κυρίου σαβαώθ ὑπάρχει οὗτος ὁ έκλεκτὸς Ἄθων, Κυρίῳ καὶ τῇ Θεομήτορι πανάγνω καὶ δεσποίνῃ τῇ κυρία ἡμῶν ἄνωθεν ἀνατεθειμένος εἰς κατοικίαν τῶν θελόντων σωθῆναι καὶ ὁμιλῆσαι Θεῷ διὰ καθαρότητος· καθὼς τοῦτο σαφῶς παρὰ τῇ Θεοτόκῳ ἐχρηματίσθη ὁ ἀγιώτατος Πέτρος ἐκεῖνος, ὁ καλούμενος Ἀθωνίτης διὰ τὴν ἐν αὐτῷ καταμονὴν καὶ τὴν ὑπὲρ ἀνθρώπων ἄσκησιν, καὶ ὁ ἐν ἀσκηταῖς πατράσιν ἀγιώτατος καὶ μέγιστος πατὴρ ἡμῶν Ἀθανάσιος, ὁ τῆς ἀθανασίας ὄντως ἐπώνυμος, παρὰ τῆς Θεοτόκου καὶ οὕτω χρηματισθεὶς καὶ ὅτι εὐκληματίσει αὕτη ἢ ἄμπελος ἕως

⁶⁵ Φιλόθεος Κόκκινος, Βίος Ἀγ. Σάβα Νέου, 210, 25, 27–28: ‘...ἕως οὗ πρὸς τὸν φίλτατον αὐτῆς ἐπανῆλθον Ἄθω, τὴν πατρίδα τῶν μοναχῶν’.

⁶⁶ Φιλόθεος Κόκκινος, Βίος Ἀγ. Σάβα Νέου, 289, 67, 15 – 290, 16.

θαλάσσης τὰς παραφυάδας αὐτῆς καὶ ἐξανθήσει ὡς κρίνον καὶ ἀνατείλη ὡς ῥόδον καὶ καρπὸν δώσει ὠριμὸν τε καὶ εὐσταχυν τῷ δημιουργῷ τῶν ἀπάντων Χριστῷ τῷ Θεῷ ἡμῶν. Καὶ ὡς ἂν εἴποι τις, διὰ τοῦτ' ἔφη Δαβίδ' «Τὸ ὄρος, ὃ εὐδόκησεν ὁ Θεὸς κατοικεῖν ἐν αὐτῷ, ὄρος πῖον, ὄρος τετυρωμένον, ὄρος θεῖον.» Διὰ τοῦτο καὶ Ἅγιον μόνον τοῦτο προσηγορεύκασιν οἱ πατέρες ἡμῶν ὑπὲρ πάντα τὰ ὄρη τῆς κτίσεως τὸ τοῦ Ἁθωνος, ὃ ἔσαει βρῦει τῶν μοναχῶν τὰς ἀγέλας, ὡς πόλις ἄλλη ζῶντος Θεοῦ παντοκράτορος. Καὶ ὡσπερὶ τὸ ἄρμα τοῦ Θεοῦ μυριοπλάσιον γέγονεν ἐν τῷ Σιναίῳ ὄρει ποτέ, μάλιστα δὲ καθῶσπερ στρατιαὶ ἐν οὐρανοῖς κατὰ τάξιν, αἱ τάξεις τῶν ἀγγέλων καὶ ἀσωμάτων θείων δυνάμεων τῷ Θεῷ παρίστανται καὶ λειτουργοῦσιν ἐν ὕμνοις ἀκαταπαύστοις αἰεὶ ὡς κτίστην καὶ δημιουργὸν αὐτὸν τοῦ παντός, οὕτω ἰκαδίδοις καὶ τὸ Ἅγιον Ὅρος τὸ ἐν τῷ Ἁθωνί· κύκλωθεν μὲν τὰ πρόποδα τούτου βρῦει τοῖς ἡσυχάζουσιν καὶ ἀσκοῦσιν ἐν πνεύματι· καθῶσπερ Ἡλίας καὶ Ἰωάννης ποτέ, πάντες ἀγωνισταί, πάντες θεόπται καὶ θεοφόροι ὑπάρχοντες, πάντες παννύχιον στάσιν καὶ ἀγρυπνίαν ποιούμενοι, οἱ μὲν συστάδην διὰ ψαλτῆρος καὶ ἀναγνώσεως πρακτικῶς, οἱ δὲ κατὰ μόνους ἐν προσευχῇ νοερᾷ καὶ ἡσυχίᾳ καρδιακῇ, οἱ δὲ ἐν θεωρίαις καὶ μόναις τοῦ πνεύματος σχολάζοντες, μετάρσιοι οὕτω ἐν τῷ πνεύματι κατὰ νοῦν γίνονται καὶ θείων ἀποκαλύπτονται μυστηρίων, ὡς φησι· «Σχολάσατε καὶ γνῶτε, ὅτι ἐγὼ εἰμι Θεός.»

Ἄτεροι δὲ τοῖς τοιοῦτοις γέρουσιν καὶ ἀγίοις ὑποτασσόμενοι τῷ πόθῳ Χριστοῦ τετυρωμένοι εἶν ἔσαει καὶ τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ ἀθλίπτως ποιοῦσιν κατὰ τὴν δύναμιν ἕκαστος, μηδὲν τὰ ὠραῖα τοῦ κόσμου ποθοῦντες ἰδεῖν, ἀλλὰ τὰ κάλλη τοῦ νοητοῦ παραδείσου σπουδάζοντες εὐμοιρῆσαι καὶ κατιδεῖν, ὡς φησι τοῦτο σοφός, ὅτι τοῖς ἐρημικοῖς ἄπαυστος ὁ θεῖος πόθος ἐγγίνεται, κόσμου οὔσι τοῦ ματαίου ἐκτός. [...] Καὶ ἦν τὸ Ἅγιον Ὅρος, ὡς ἔφημεν, ἄλλος οὐρανὸς ἐπίγειος, τάγμασι καὶ πλήθει τῶν μοναζόντων ἀντὶ ταγμάτων τῶν ἐπουρανίων πλουτῶν, κατὰ τάξιν τῶν ἄνω ὑμνούντων ἀεννάως τῆς δόξης τὸν Κύριον καὶ τῆ πανάγνω Θεομήτορι εὐφημίζοντες.⁶⁷

Σε Βίο ἀπὸ τον **Μακάριο Μακρή**, τὸ Ἅγιο Ὅρος παρουσιάζεται σε ὄραμα οχυρωμένο γύρω με ἐρυθρούς⁶⁸ πύργους καὶ πρὸς τὴν ἐξοδὸν μὴ ἀσφαλῆστατη κορυφή με πολὺ ὄμορφα καὶ χρυσὰ ἀνάκτορα. Σε αὐτὰ φαινόταν νὰ μένει ἡ Παναγία, φυλασσόμενη ἀπὸ μύρια στρατεύματα ἀγγέλων. Γύρω στέκονταν ὅλοι οἱ μοναχοί, τὴν ἐξυμνοῦσαν σεμνότατα κι ἐκεῖνη τοὺς κοίταζε φιλικὰ καὶ με ευμένεια. Ἡ παρομοίωση τῆς πολιτείας τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ τῆς κατοικίας τῆς Παναγίας με οχυρὸ ἀπὸ πύργους καὶ με χρυσὸ παλάτι ἀντίστοιχα εἶναι ἰσως μοναδική ἢ

⁶⁷ Βίος καὶ πολιτεία καὶ ἄσκησις καὶ φαιδρὸι ἀγῶνες καὶ θαύματα τοῦ ὀσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου τοῦ τὴν καλύβην πυρπολοῦντος ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει τῷ Ἁθωνί. Ποίημα καὶ πόνημα Θεοφάνους τοῦ Περιθεωρίου καὶ προηγουμένου τοῦ Βατοπεδίου, ἐκδ. F. Halkin, Deux Vies de S. Maxime le Kausokalybe, ermite au mont Athos (XIV s.) Vie de S. Maxime par Théophane, AB 54 (1936) (BHG: 1237), 74, 8, 32 – 77, 1.

⁶⁸ Τὸ ἐρυθρὸ ἦταν τὸ χρῶμα τῆς αυτοκρατορικής μεγαλοπρέπειας: *Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises. With the Speeches of Theodore Laskaris In Praise of the Great City of Nicaea and Theodore Metochites Nicene Oration*, [Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources 21], Μασαχουσέτη 1996, σ. 156.

τουλάχιστον σπάνια στα κείμενα. Αναφέρεται βέβαια και από τον Θεοφάνη Περιθεωρίου στον Βίο του ίδιου οσίου. Πρόκειται σαφώς για ένα θέμα που είναι συνδεδεμένο με τον συγκεκριμένο Βίο και δεν είναι δημιούργημα του συγγραφέα ή, το πιθανότερο, ο Μακρής αντιγράφει τον Θεοφάνη. Το θέμα αυτό προσομοιάζει με περιγραφές του Παραδείσου και της ουράνιας Ιερουσαλήμ.

‘Καὶ ἐπιστραφεῖς, θέαμα ξένον ὄρα καὶ θαυμάσιον καὶ ὀφθαλμῶν ὄντως ἐκείνων ἄξιον. Ὅρα γὰρ ἅπαν τὸ ὄρος ἐρυθροῖς πύργοις κύκλῳ διειλημμένον, καὶ πρὸς τῇ ἐκβάσει ἄκραν τινὰ ἐχυρωτάτην, ἀνάκτορα περικαλλῆ καὶ χρύσεια φέρουσαν. Ἐν οἷς ἡ πάναγνος τοῦ θεοῦ Λόγου μήτηρ ἐφαίνετο διατρίβουσα, ὑπὸ μυρίοις ἀγγέλων δορυφορούμενη στρατεύμασιν· ἦν καὶ τὸ τῶν μοναχῶν ἅπαν πλῆθος περιειστήκει, σεμνότατα ἐξυμνοῦντων, εὐμενές αὐτοῖς ὄμμα χαριζομένη καὶ ἴλεων.’⁶⁹

Τέλος, από τον **Ανώνυμο** βιογράφο του **Μακαρίου Μακρῆ** οι μοναχοί στον Άθω καλούνται επίγειοι ἄγγελοι. Η πολιτεία τους βρίσκεται στον ουρανό. Υστερούν των αγγέλων ως προς το σώμα, κατά τα άλλα πολιτεύονται όπως εκείνοι. Αποχωρίστηκαν από τον κόσμο, προτίμησαν την ἔρημο, για να κατοικήσουν στην αληθινή πατρίδα. Εδώ έχουμε μια μεταφορική αναφορά στον Άθω ως την πατρίδα των μοναχών, με την οποία η σύνδεση κάθε ανθρώπου είναι έντονα συναισθηματική και η οποία τονίζεται ιδιαίτερα στους Παλαιολόγειους χρόνους. Κατοίκησαν εκεί, το σώμα τους βρίσκεται στη γη, ο νους στον ουρανό. Γίνεται λόγος για την επιμονή τους στη θεωρία, την ψαλμωδία, την επιθυμία των άυλων, την προσέγγιση του ακροτάτου φωτός, τη νηστεία, την εγκράτεια, τη νυκτερινή προσευχή, την αγάπη. Βλέπουν στο μέλλον και πολλοί είναι διορατικοί.

“Ἐπεὶ δὲ περὶ τῶν αὐτόθι προσκατερούντων ἀγίων ἀνδρῶν καὶ τὴν ἐκείνων πολιτείαν ἐμνήσθημεν, φημὶ δὴ τῶν ἐπὶ γῆς ἀγγέλων καὶ τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς κεκτημένων τῶν Ἄθω πέρι, - τοσοῦτον δοκοῦσιν ἐλάττω ὄντες τῶν προειρημένων οὗτοι μόνον τῷ τῆς σαρκὸς παραπετάσματι, τᾶλλα δὲ καὶ ταῦτα ὄντες κατ’ ἐκείνους πολιτευόμενοι -, φέρε οὖν ὀλίγ’ ἄττα τῶν ἐκείνων ὑμῖν πρότερον ὡς οἶόν τε πειράσομαι διηγήσασθαι καὶ προθεῖν’ ὡσπερ ἡδυσμά τι τῷ λόγῳ τὴν πολιτείαν εἰς ὄνησιν.

Ἐκεῖνοι τοιγαροῦν, ὡσπερ εἴρηται, ἀφ’ οὗ τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἰδίων ἀπετάξαντο, τοῦ λοιποῦ κόσμον οὐκ ἴσασιν, ἀλλὰ τὴν ἔρημον τῶν οἰκείων προτιμήσαντες, ὡς ἐντεῦθεν τῆς ἀληθινῆς πατρίδος οἰκήτορες γενησόμενοι, «μείζονα πλοῦτον ἠγησάμενοι» κατὰ Παῦλον τοὺς πόνους οἷς ἐκεῖν’ ἐντρυφῶσιν αἰεὶ τῶν προσκαίρων ἡδέων. Τὰς ἐσθίας [ἐστίας] οὖν πηξάμενοι κατὰ τὴν ἔρημον χωρὶς ἕκαστος ἰδιαζόντως ἀφ’ ἑαυτῶν καὶ τῶν εὐκτηρίων, ὅσον τὴν τῶν ἀνθρώπων δόξαν παντελῶς ἀποφεύγειν, σώματα μὲν τούτους ἔχειν ἐν γῆ, τὸν νοῦν δὲ πρὸς οὐρανὸν ἀνυψοῦν. Καὶ οἱ μὲν τῇ θεωρίᾳ μᾶλλον

⁶⁹ Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου τοῦ ἐν τῷ Ἄθω, τοῦ ἐπίκλην Κausοκαλύβη, συγγραφεὶς παρὰ τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυροῦ Μακαρίου, ἐκδ. Α. Αργυρίου, *Μακαρίου τοῦ Μακρῆ Συγγράμματα* [Βυζαντινά κείμενα καὶ μελέται 25], Θεσσαλονίκη 1996 (BHG: 1237f), 157, 32, 600–606.

προσκαρτεροῦσιν, οἱ δὲ τῇ ψαλμωδίᾳ τὸ πλεόν ὧσιν ἀπονέμοντες, ἐκάτεροι τῶν ἀύλων ἀτεχνῶς ὀρεγόμενοι καὶ τῷ ἀκροτάτῳ φωτὶ ὡς οἴοι τε πλησιάζοντες· νηστεῖαν τε καὶ ἐγκράτειαν τρυφήν ἡδίστην ἠγοῦμενοι, ἥπερ ἄχθος ἀνάπαλιν τὴν πολυσαρκίαν νομίζουσιν. Οὐ γὰρ ἐστὶ τίμιον ὃ μὴ πρὸς οὐρανοὺς ἀνάγει καὶ παρρήσιαν τὴν ὄντως χαρίζεται. Τὸ μὲν τῆς νυκτὸς πλεῖστον τῇ προσευχῇ ἐνατενίζοντες, μεθ' ἡμέραν δ' αὖ πάλιν τῷ ἔργῳ σφᾶς αὐτοὺς ἐκδιδόντες, ὅσ' ἔτι γε τῶν τελείων οὐκ ἀπολελαύκασιν. Τοίνυν αἰχμαλωσίαν, ἣν οἱ θεῖοι πατέρες ὀρίζονται συνδυασμὸν τε καὶ πάλην, παντελῶς ἀπειρήκασιν. Πῶς γὰρ οὐ; Οἷ γε παθῶν ἀνώτεροι πάντων καὶ τοῖς εἰδώλοις σέβας ἤκιστα νέμοντες, παράκλησιν δὲ τῆς σαρκὸς ἐκείνην μόνην αἰροῦνται, ἣν τοῖς αὐτόθι παραβάλλουσιν ἀδελφοῖς παρεχομένην ἀνάπαυλαν ὡς οὐσ' ἀπόγονος τῆς ὑψηλοτάτης τῶν ἀρετῶν, λέγω δὴ τῆς ἀγάπης· τὴν δ' ἑαυτῶν καὶ μάλ' ἐχθαίρουσιν οἱ ἀοίδιμοι. Τὴν γὰρ εἰδωλολατρείαν, ἣ Παῦλός φησι καὶ ρίζαν πάντων τῶν κακῶν, οὐτ' ἦν ἐκείνοις οὔτε μὴν ὀνομάζεται. Ἐνδεδυνταὶ τοιγαροῦν τριχίνοις ὑφάσμασι καὶ τινι θριγγίῳ τὸ σῶμα περικλείοντες τοῖς ἐν θαλάμοις τῶν βασιλείων ἀναστρεφομένοις μάλιστα ἡδονταί. Πρὸς γὰρ τὰ μέλλονθ' ὀρῶσι καὶ τῶν παρόντων οὐ πολὺν λόγον ποιοῦσιν. Ἐνθεν πολλοὶ διορατικοὶ ἀναδεικνυνται καὶ τῶν τῆς προφητείας πλουτούντων χαρίσματος καὶ θεωρίας ἤξιωμένοι καὶ τὰ μέλλοντα ὡς παρόντα προλέγουσι.⁷⁰

Ὡς πρὸς τὴν Θεσσαλονίκη, κατὰ τὸν **Θεόδωρο Μετοχίτη**, ὁ **Ἅγιος Δημήτριος** τὴν προσφωνεῖ Σιών. Ὁ συγγραφέας θαυμάζει καὶ χαίρεται γιὰ τὴν καρποφορία καὶ τὸ θησαυρὸ που ἡ πόλη ἀποταμιεύει γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, κηρύττει καὶ προσκαλεῖ νὰ φάνε τὸν ἄρτο τῆς καὶ νὰ πιουν τὸν οἶνο. Ἡ πόλη μετουσιώνεται σὲ θεϊκή. Ὁ συγγραφέας παραφράζει ἓνα χωρίο ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη.⁷¹ Ἐν συνεχείᾳ τονίζεται ὅτι ὁ ἅγιος περιφρόνησε ὅλο τὸν κόσμον καὶ πόθησε καὶ πέτυχε μόνη τὴν πρώτη πατρίδα, τὴν ἀνω κληρονομία, τὴν ἀβλαβὴ ευδαιμονία. Μάλιστα γίνεται ἀναφορὰ στὶς τέσσερις πολιτείες τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Πρῶτα ὁ ἅγιος πολιτεύτηκε στὴν πατρίδα του καὶ δόθηκε σὲ αὐτή. Ἀπὸ αὐτὴ μετέβη στὸ ρωμαϊκὸ κράτος, σὲ ὅλο τὸν κόσμον, στὸν οὐρανό. Αἰξίζει νὰ τονιστεῖ ἡ κλιμάκωση ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὴ ρωμαϊκὴ αυτοκρατορία, τὴ γῆ καὶ τὰ οὐράνια. Ἀλλὰ ὁ ἅγιος δὲν ἀποσύρεται τελείως ἀπὸ τὴν πρώτη πολιτεία. Κατωτέρω ἀναφέρεται ὅτι ἓνας ποταμὸς μοιάζει νὰ ἀντλεῖται καὶ νὰ ἀναπηδᾷ ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρα, τοῦ ὁποῦ ἡ ὁρμὴ εὐφραίνει τὴν πόλη τοῦ Θεοῦ. Ὁ συγγραφέας ἐννοεῖ τὸ μύρο. Με τὴ φράση πόλη τοῦ Θεοῦ ὁ συγγραφέας ἐννοεῖ τὴ Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρο τὸν κόσμον.

‘ὁ δ’ ἄρ’ ἐν τούτοις, οὐδ’ εἰσαῦθις οὐκ ἐξίσταται τῆς πόλεως, οὐδ’ ὑποχωρεῖ, οὐδ’ ἀφήσει κάτω, ἀλλ’ ἔτι ἐν σοὶ ἐγὼ εἰμί, λέγει, πόλις Σιών καὶ οὐκ ἔλιπόν σε εἰς τὸν αἰῶνα, μᾶλλον δ’ εἰς τὴν ἄστατον ταύτην τοῦ χρόνου τε καὶ τῆς ὕλης

⁷⁰ Βίος Μακαρίου Μακρῆ, ἐκδ. Α. Argyriou, Macaire Makrès et la polémique contre l’Islam. Édition princeps de l’éloge de Macaire Makrès et de ses deux oeuvres anti-islamiques précédée d’une étude critique [Studi e testi 34], Βατικανό 1986 (BHG: 1001), 191, 17, 1 – 192, 18, 28.

⁷¹ Πρμ θ’.

φορὰν καὶ χύσιν ἅπαντα περιτρέπουσαν ἀεὶ τὸν βίον ἀνωμαλίαις καὶ κατακλύζουσιν· ὁ καὶ ἀεὶ θαυμάζω καθ' ἑαυτὸν καὶ οὐκ ἔχω τί χρήσομαι, οὐδὲ βασκαίνω τῇ πόλει, οὐκουν γε οὐδὲ λόγον ἔχον, ἀλλὰ καὶ μάλιστα συνήδομαι τῆς καρποφορίας καὶ ἔτι τοῦ καλλίστου καὶ ἀδαπανήτου θησαυροῦ, ὃν ταμιεύει κοινὸν ἅπασιν ἀνθρώποις ἀγαθὸν καὶ οὐ κατέχει, οὐδὲ φείδεται, οὐδ' ἑαυτῆς μόνης ποιεῖται τὴν εὐκληρίαν, ἀλλὰ καὶ μάλιστα ὑψηλῶς ἔπειτα κηρύττει καὶ προκαλεῖται, δεῦτε, λέγουσα, φάγετε τὸν ἐμὸν ἄρτον καὶ πίετε οἶνον, ὃν κεκέρακα ὑμῖν καὶ κατεπάτησεν αὐτὸν ἡγεμῶν ἐκ τοῦ ληνοῦ τῆς καρδίας μου καὶ προυθέμην δαψιλῆ τρυφήν, δαψιλῆ τοῖς πᾶσιν ἀπόλαυσιν.

Ὁ δ' οὖν ἔγωγε θαυμάζειν ἔχω, τίς ὁ τοσοῦτος δεσμός, ὃ γενναῖε, τίς ὁ πόθος, τίς ἡ σπουδὴ, πόθεν οὕτως ἐσχέθης ὁ πάντα ἀήττητος καὶ ἀνάλωτος, πῶς οὕτω φιλόπολις καὶ φιλόπατρις ὁ τὴν καθόλου πατρίδα καθάπαξ τὸν σύμπαντα κόσμον ὑπεριδὼν καὶ μόνην τὴν πρώτην πατρίδα, τὴν ἄνω κληρονομίαν, τὴν ἀνώλεθρον εὐδαιμονίαν ἐπιποθήσας καὶ τυχῶν ὡς ἐπόθησας; μᾶλλον δ' ἴν' οὕτως ἐρῶ, τέσσαρας ὀρῶμεν πολιτείας ἐπὶ τὸν μέγαν ἄς ἐσπούδασεν ἄριστα καὶ διήνεγκεν ἐξῆς ἀεὶ προβαίνων παρ' δ' ἄκρην κορυφὴν ἔστη, φησίν, οὐδ' ἔξεστιν ἐκτείνειν ἔσχατον ἢ φιλόσοφος παροιμία· φέρε δέ, εἰ δοκεῖ, διελώμεθα παρ' ἐκάστην ἰόντες· πρώτην ἐπολιτεύσατο καὶ δέδωκεν ἑαυτὸν τῇ πατρίδι χρῆσθαι, τάχιστα ὑπερέσχε διὰ πάντων καὶ οὐκ ἐντὸς ἐσχέθη, οὐδ' εἶχε χώραν ἢ φύσιν, καὶ παρήλθεν ἔξω καὶ προῆλθεν οὕτω πόρρω μετὰ τῆς φήμης ὡς καὶ εἰς αὐτὸν ἀφικέσθαι καίσαρα τὴν Ῥωμαίων οἰκονομίαν ἐπὶ πάσης σχεδὸν πρυτανεύοντα τῆς οἰκουμένης· [...] Ὡς τῆς ἀρμονίας, ὡς τῆς τάξεως, ὡς τῆς καλῆς προκοπῆς τε καὶ μεταβάσεως ἐκ τῆς κατ' αὐτὸν πόλεως ἔπειτα εἰς ἅπαν τῆς Ῥωμαϊκῆς ἡγεμονίας τὸ κράτος, ἐντεῦθεν ἔπειτα εἰς πάντα τὸν κόσμον· ἐντεῦθεν ἔπειτα καὶ τὸν κόσμον ἀφείς εἰς οὐρανὸν ἄλλεται, ἐγκρίνεται τοῖς ἄνω τάγμασι, πολιτεύεται μετὰ τῶν ἀγγέλων καὶ σὺν αὐτοῖς τῷ κοινῷ δεσπότη παρίσταται. Ἄλλ' ὅπερ εἶχεν ὁ λόγος, οὐδ' οὕτως ἄρα μεθίσταται τέλεον τῆς πρώτης πολιτείας, οὐδ' ἔρημον ἔῃ τὴν πόλιν τῆς αὐτοῦ κηδεμονίας καὶ προστασίας, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ σύνεστιν ἀεὶ καὶ συμπράττει καὶ γίνεται αὐτῇ πνεῦμα ζωῆς, ἡγεμονία παρακλήσεως, φῶς αἰώνιον· πάντα γίνεται, πρόξενος εἰς θεόν, μεσίτης, διαλλακτής, πρέσβυς καὶ συνήγορος, φησίν, ἐν τοῖς κρίμασι τῶν πλημμελημάτων σου, εἴτα προστάτης ἐν ἅπασι κινδύνοις, πρόμαχος ἐν πολέμοις, ὀπλίτης, ταξίαρχος, στρατηγός, ἰατρὸς ἐν νόσοις, ἐν ἀθυμίαις παρήγορος, γήρως στήριγμα καὶ ἀνανέωσις καὶ ἀνακτᾶται τὴν ταλαιπωρίαν αὐτῆς καὶ οὐκ ἐᾷ φθείρειν μετὰ τῶν χρόνων ἀλλ' ἀεὶ συνεῖναι μετὰ τηλικαύτης τῆς δόξης αὐτῆς, ἀλλ' ἀεὶ προβαίνειν τε καὶ προάγεσθαι· [...] καὶ τὸ σωματικόν σου μάρτυς ἀλάβαστον ὅθεν ἢ βραχεῖα πηγὴ προσορᾶν καὶ ὀλιγομήκης, ἀλλ' ἀνεξάντλητος, οὐ κενοῦται, οὐδ' ἐλλείπει μετρίως, οὐδ' ὑποχωρεῖ, οὐδὲ κρύπτεται, ἀλλὰ κατὰ παντὸς ἐξαρκεῖ συνάμα τοῦ κόσμου τε καὶ τοῦ χρόνου καὶ κρουνοὺς ἰαμάτων ἀνθ' αἱμάτων ἀεὶ πάντοθεν ἀναβλύζει καὶ ρύακας, μᾶλλον δ' οὐδ' ἄμφω, ἀλλὰ ποταμὸς μέγιστος ὄντως ἐκεῖθεν ἔλκει καὶ ἄλλεται, οὗ τὰ ὀρμήματα τὴν πόλιν

εύφραίνουσι τοῦ θεοῦ⁷² καὶ οὐ ταύτην λέγω δὴ ταύτην μόνην, τὴν ὑπὸ σοὶ πολιάρχη καὶ ἡγεμόνι, ἀλλ' ὄντως ἄρα πόλιν τοῦ μεγάλου βασιλέως ἔγωγε καὶ οἶμαι καὶ καλῶ τὸν ἅπαντα κόσμον, ἧς ὁ πρῶτος καὶ ἄσχετος νοῦς ἀρχιτέκτων καὶ πολιστής, καὶ εἰς ἣν ὁ σὸς ποταμὸς ἀρδεύει, κατακλυσμός ἀμαρτίας καὶ πληγῆς καὶ πάσης νόσου καθάρσιον⁷³.

Κατὰ τον **Γρηγόριο Παλαμά**, το μύρο του **Αγίου Δημητρίου** ἐδίωξε τὴν ἀσέβεια καὶ ἀνέδειξε τὴ Θεσσαλονικὴ πόλη τοῦ Θεοῦ, ἄλλον παράδεισο, ἀν ὅχι καὶ κάτι περισσότερο, καθὼς αὐτὴ ποτίζεται καὶ χαίρεται με τὸν ποταμὸ τῶν μύρων.

ἅσα δὲ ἡ πόλις παρήσιαζόμεθα τὴν εὐσέβειαν, ἐπὶ τῷ μαρτυρίῳ τοῦ μεγάλου Δημητρίου καυχώμενοι. Καὶ γὰρ ἐξέχεε τὴν ἑαυτοῦ ἀγάπην οὐκ ἐπὶ τὰς καρδίας ἡμῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὰ σώματα, διὰ τῶν μύρων, ὧν εἰς ἡμῶν εὐρωστίαν ἀνίησιν ἐκ τοῦ σώματος ὧν ἄρα ἡ εὐωδία πανταχόθεν τῆς πόλεως ἀπῆλασε τὴν ἀσέβειαν, καὶ πόλιν ἀνέδειξε ταύτην Θεοῦ, ἢ παράδεισον ἄλλον, εἰ μὴ τι καὶ πλέον, ἀρδομένην καὶ γαννυμένην ποταμῷ μύρων, ἀλλ' οὐχ ὑδάτων⁷⁴.

Ἡ πόλη παραλληλίζεται ἀπὸ τον **Ιωάννη Σταυράκι** με τὴ Γη τῆς Ἐπαγγελίας τῶν Ἰσραηλιτῶν, ἔρρεε μέλι καὶ γάλα.

καὶ ὅτι κατὰ τὴν ἐπηγγελμένην τῷ Ἰσραηλίτῃ λαῷ γῆν μέλι καὶ γάλα ρέουσα ἦν.⁷⁵

Ὁ **Φιλόθεος Κόκκινος** θεωρεῖ ὅτι ὁ χορὸς τῶν ἀσκητῶν καὶ μαρτύρων ποὺ διήνυσαν τὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς ἀμαρτίας καὶ τὴν καθαγίασαν, μετὰ τὴν ἐκδημία τους, με μύρα καὶ θαύματα δίδουν φιλότιμα σε ὅλους ὅσοι προσέρχονται με πίστη καὶ κάνουν τὴν πόλη τους πόλη τοῦ Θεοῦ. Περί αὐτῆς δοξασμένα ἔχουν λαληθεῖ παντού, κατὰ τον Δαυίδ. Ἐδῶ ὁ συγγραφέας παρομοιάζει τὴ Θεσσαλονικὴ με τὴν Ἱερουσαλήμ. Οἱ ἀσκητὲς καὶ μάρτυρες καθιστοῦν ἐπίσης τὴν πόλη τους ἄλλον παράδεισο. Αὐτὸν τὸν παράδεισο φύτεψαν τὰ θεῖα χέρια, ἀφήσαν ἀπὸ ἐκεῖ ποταμούς θαυμάτων ποὺ λούζουν ὅλη τὴ γῆ.

Ἐδηλοῖ δὲ ὁ μακαριστὸς τῶν ἀσκητῶν τε καὶ μαρτύρων χορὸς, οὐκ ἀρρένων μόνον ἀλλὰ καὶ θηλειῶν, μέχρις αἵματος τὸν κατὰ τῆς ἀμαρτίας εὐκλεῶς διηνυκῶτων ἀγῶνα καὶ γῆν ἅπασαν καθηγιακῶτων ἐντεῦθεν, ὅσῃν ὁ σωτήριος τοῦ εὐαγγελίου δηλαδὴ περιέλαβε λόγος. Οἱ καὶ μετὰ τὴν πρὸς Θεόν, εἴτ' ἐκδημίαν χρῆ λέγειν εἴτ' ἀνάλυσιν καὶ μετοικίαν ἀμείνω, μύρων τε καὶ θαυμάτων ἐκχύσει, πάντας μὲν φιλοτίμως δωροῦνται τοὺς πιστῶς προσιόντας, πόλιν δὲ Θεοῦ τὴν οἰκίαν ἐργάζονται, πόλιν περὶ ἧς δεδοξασμένα λελάληται πανταχοῦ, Δαβὶδ ἂν εἶπεν ὁ θεῖος, ἢ παράδεισον ἄλλον, ὃν ἄντικρυς αἰ θεῖαι

⁷² Πβλ. Ψλ 45, 5: 'τοῦ ποταμοῦ τὰ ὀρμήματα εὐφραίνουσι τὴν πόλιν τοῦ Θεοῦ'.

⁷³ <Θεοδώρου Μετοχίτου> Εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα καὶ μυροβλήτην Δημήτριον, ἐκδ. Β. Λαοῦρδας, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Εγκώμια εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον, *Μακεδ.* 4 (1960) (BHG: 547g), 78, 16, 875 – 79, 17, 900 / 80, 17, 918- 932 / 80, 17, 950 – 81, 961.

⁷⁴ Ὁμιλία ΜΓ', Εἰς τὸν ἐν ἁγίοις μεγαλομάρτυρα καὶ θαυματουργὸν καὶ μυροβλύτην Δημήτριον, *PG* 151 (BHG: 546), 548, Α–Β.

⁷⁵ Σταυράκιος Ἰω., Λόγ. εἰς Βίον Ὁσ. Θεοδώρας, 53, 7, 35–36.

φυτεύσασαι χεῖρες, ποταμούς ἐκεῖθεν ἀνήκαν θαυμάτων ἅπαν τὸ τῆς γῆς περικλύζοντας πρόσωπον ὧν ἔστι καὶ ἡ νῦν εἰς εὐφημίας ὑπόθεσιν προκειμένη τῷ λόγῳ.⁷⁶

Από τον **Ανώνυμο** Βιογράφο του **Μακαρίου Μακρῆ** τα βουνά της Θεσσαλονίκης παραβάλλονται με το ψαλμικό ὄρος Σελμών, καθώς κατά το χειμώνα είναι λευκά από το χιόνι.⁷⁷

‘χειμῶνος μὲν ὥρα πάντη λευκαίνεται χιόνι ὡς ὄρος Σελμών’.⁷⁸

Όταν ο συγγραφέας αναφέρεται στη δυσάρεστη κατάσταση λόγω της υποδούλωσης στους Τούρκους, βρίσκει αναλογίες ανάμεσα στην αιχμαλωσία της Θεσσαλονίκης και της Ιερουσαλήμ. Ο συγγραφέας εκφράζει τη χριστιανική κοσμοθεωρία. Η άλωση λόγω των αμαρτιῶν είναι κοινός ‘τόπος’ στα κείμενα της εποχής. Τα πάθη των Ισραηλιτῶν αποδίδονται λοιπόν από τον Ανώνυμο συγγραφέα στο ὅτι παρήκουσαν τον Θεό και λησμόνησαν ὅσα ἐγίναν για χάρη τους στην Αίγυπτο και την Ερυθρά Θάλασσα. Μνημονεύεται η ἐξοδος από εκεί με τη δύναμη του Θεού, κατά τον Ψαλμό.⁷⁹ Κατά παραχώρηση του Θεού επίσης η Θεσσαλονίκη παραδόθηκε στα ἔθνη. Όταν βρίσκονταν σε καλή κατάσταση, οι Θεσσαλονικεῖς δεν ἐβλεπαν το καλύτερο. Ἐτσι θα παιδευθῶν και θα πάρουν το δρόμο που οδηγεί στον ουρανό. Και στις δύο περιπτώσεις αἰτία της ἄλωσης υπήρξαν οι αμαρτίες. Οι Ισραηλίτες ἐπέσαν στα προηγούμενα και χειρότερα παραπτώματα και δοκίμασαν δεύτερη ἄλωση χωρίς μεταβολή. Το ἴδιο θα συμβεῖ και με τους Θεσσαλονικεῖς αν δε μετανοήσουν. Ο συγγραφέας συμβουλεύει πῶς να γλιτώσουν.

‘Ἄλλ’ ὁ παιδεύσας πρότερον Ἱερουσαλήμ Ἀσσυρίοις καὶ ταύτην παραδοὺς εἰς αἰχμαλωσίαν Πέρσαις καὶ Μήδοις καὶ βασιλεῦσιν ἀνόμοις καὶ πονηροτάτοις παρὰ πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν γῆν, - διὰ τί γὰρ ἕτερον τοσαῦτα πέπονθεν ἢ πόλις τοῦ Θεοῦ τότε ἢ πάντως γε διὰ τὸ εἰς αὐτὸν παρακηκοέναι καὶ τῶν θαυμασίων ἀμνημονῆσαι τῶν ἐν Αἰγύπτῳ χάρις αὐτῶν γεγεννημένων καὶ Ἐρυθρᾷ θαλάσῃ; - ὅς ἐξήγαγεν αὐτοὺς «ἐν χειρὶ κραταιᾷ καὶ ἐν βραχίονι ὑψηλῷ» εἴτ’ ἐκεῖθεν ἐξαγαγὼν, αὐτὸς καὶ ταύτην παραχωρήσας νῦν ἔκδοτον γενέσθαι τοῖς ἔθνεσιν, ἴν’, οἷς ἡμεν εὔ πράττοντες τὸ βέλτιον συνορᾶν οὐκ εἶχομεν, τούτοις σαφῶς παιδευθέντες τὴν πρὸς οὐρανὸν φέρουσαν ἀναλάβωμεν. Καὶ ὡσπερ αὐτόθ’ ἡ ἄλωσις εἰσπραξις ἦν ἀτεχνῶς τῶν πρώην ἡμαρτημένων, οὕτω κἀνταῦθα πρόδηλον διὰ τῆς αὐτῆς αἰτίας. Ὡς γὰρ ἐκεῖνοι μετὰ τὴν κἀθοδον, εἰ μὴ τοῖς προτέροις καὶ χείροσιν ἐξῆς περιέπεσον, οὐκ ἂν τῆς δευτέρας πεῖραν ἔλαβον, λέγω δὴ τῆς τελευταίας καὶ παντελῶς

⁷⁶ Φιλοθέου Κοκκίνου, Λόγος εἰς τὴν ἁγίαν Ἀνυσίαν, ἐκδ. Δ. Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα Α’ Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη 1985, (BHG: 146), 72, 2, 25-36.

⁷⁷ Ψλ 67, 15: ‘χιονωθήσονται ἐν Σελμών.’

⁷⁸ Ανώνυμος 7, Βίος Μακαρίου Μακρῆ, 186, 5, 5.

⁷⁹ Ψλ 135.

*ἀνεπιστρόφου διὰ τὸ ὑπερβάλλον τοῦ παραπτώματος, οὕτω καὶ τοῖς ἔναγχος προηλωκόσι κατὰ τὸν μέλλοντα αἰῶνα, εἰ μὴ διὰ μετανοίας προκαθαρθοῖεν.*⁸⁰

Ὡς προς τις λοιπές περιπτώσεις, ο **Ιωσήφ Καλόθετος** αναφέρει και το ότι η Δαμασκός έχει τη δύναμη κάθε είδους καρποφορίας. Γι' αυτή είπε ο προφήτης γη που ρέει μέλι και γάλα κι αυτή ήταν η γη της επαγγελίας για τον Ισραήλ.

Ἐπιτρέψτε μοι ἰσχυρῶς ἡμεῖς τῶν πόλεων Δαμασκός, ἡτις δι' ἔτους παντὸς περιρρέεται παντοίοις ἀγαθοῖς καὶ ἀφθόνοις. Ἄλλαι μὲν γὰρ τῶν πόλεων μικροῖς ἢ μείζοσιν ἀύχοῦσιν ἀγαθοῖς,⁸¹ αὕτη δ', ὡς ἂν εἴποι τις, συλλαβοῦσα ἔχει ὁμοῦ τὰ κάλλιστα καὶ ἡδιστα. Καὶ γὰρ εἰ κουροτρόφον ἐπαινεῖ τις, κουροτρόφος ἐστίν· εἰ εὐῖππον, εὐῖππος· εἰ ξενοδόχον καὶ φιλόξενον, ξενοδόχος καὶ φιλόξενός ἐστιν. Ἐρρώται δὲ πρὸς παντοίων φορὰν καρπῶν, περὶ ἧς καὶ ὁ προφήτης εἶρηκε «γῆ ῥέουσα γάλα καὶ μέλι», καὶ αὕτη ἐπήγγελται τῷ Ἰσραήλ.»⁸²

Κατὰ τον **Κωνσταντῖνο Ακροπολίτη**, η πολυθρύλητη παντού Καππαδοκία εἶναι κυρίως ονομαστή για τους αγίους ἄνδρες και μάρτυρες που κατάγονται από αυτή. Υπήρξαν πολλοί προ του επαινούμενου **Αγίου Ευδοκίμου**. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεῖ μια μεταφορά που παραπέμπει στον αγροτικό χαρακτήρα της περιοχής και όχι στον αστικό της βίος. Θα μπορούσε να δοθεί στην Καππαδοκία το διακριτικό ὄνομα «θείο ἔδαφος» και «ἄλλος παράδεισος», αφού παρείχε στον Θεό τόσα θεία φυτά. Ο Ἅγιος Ευδοκίμος ἦταν το ιερό φυτό που βλάστησε εκ νέου από την Καππαδοκία.

Ἄλλ' ἢ περιώνυμος τοῖς ἐκ ταύτης ἀγίοις ἀνδράσι καὶ μάρτυσι καὶ πανταχοῦ περιφανῆς καὶ διάσημος, ὅτι τοὺς τὴν μαρτυρίαν περιφανεῖς καὶ τὸν βίον περιβοήτους καὶ περιλαλήτους τὴν κατὰ Χριστὸν διδασκαλίαν ἠνέγκατο, ἢ τῶν Καππαδοκῶν αὕτη, ἧς ὁ θρύλλος πᾶσι πανταχόθι πολὺς· ἐκ ταύτης καὶ γὰρ Βασίλειοί τε καὶ Γρηγόριοι, τῆς ἀληθείας οἱ πρόμαχοι, τῆς ἐκκλησίας οἱ πρόβητοι, οἱ ἀρραγεῖς τῆς πίστεως θέμεθλοι, καὶ οἱ περιβόητοι τὴν ὑπὲρ Χριστοῦ μαρτυρίαν Γεώργιοι· τοὺς γὰρ ἄλλους παρήμι, πάμπολλοι γὰρ, οὐς πρὸ τοῦ μάκαρος τοῦδε προήνεγκεν, εἰ καὶ μὴ ὡς πρὸ τούτου τὸν χρόνον ἐκεῖνοι καὶ τὴν κατὰ Θεὸν βιοτήν ὑπερκεῖμενοι, ἀλλὰ πολλῶ τῶ μὲσω οὐκ ὀλίγοι τούτων καθυστερήσαντες καὶ, τὰ πρωτεῖα σχόντες ἐτέρως, ταύτη τὰ δευτεραῖα καὶ λαχόντες καὶ στέρξαντες. Πλὴν ἀλλ' ἐκ τοιαύτης τὸ ἱερὸν ἀνέβλαστε τότε φυτὸν, ἦν εἴπερ τις καὶ θεῖον ἔδαφος καὶ παράδεισον ἄλλον, τὸ ἐπὶ τούτοις ὄσον, κατονομάσειεν οὐχ ἁμαρτήσεται τοῦ προσήκοντος,

⁸⁰ Ἀνόνημος 7, Βίος Μακαρίου Μακρῆ, 188, 8, 1-16.

⁸¹ Πρβλ. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος* 43, 13, *PG* 36, 512B: Καλόθετος Ιωσήφ, *Λόγος* εἰς Ἀρχ. Ἀνδρέαν Ἱεροσολυμίτην, σ. 437.

⁸² Ιωσήφ Καλοθέτου *Λόγος* εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης Ἀνδρέαν τὸν Ἱεροσολυμίτην, ἐκδ. Δ. Γ. Τσάμης, *Ιωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 1], Θεσσαλονίκη 1980 (*BHG*: 114c), 436, 2, 48 - 437, 56.

τοσούτους ἀναδοῦσαν Θεῶ, θεῖα τῶ ὄντι φυτά, ταῖς ἀρεταῖς ἐξανθήσαντα καὶ εὐωδίαν Κυρίῳ δεκτὴν εἰς οὐρανοὺς ἀναπέμψαντα.⁸³

Ο **Μάξιμος Πλανούδης** παραβάλλει τη Νίκαια της Βιθυνίας με τη φημισμένη Ιερουσαλήμ, καθώς την περιγράφει περικυκλωμένη από ὄρη. Η πόλη είχε φήμη στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Ἄμέλει καὶ οὐκ ἡμέλει, στοργῆς δὲ γονέων καὶ πατρίδος ἐκείνης ἀπαναστάς καὶ ἡλίκων καὶ φίλων καὶ φυλετῶν ὀμίλιας ἀπορραγεῖς πρὸς τὴν ἐν Βιθυνία μετοικίζεται Νίκαιαν, Νίκαιαν ἐκείνην, ἧς κατὰ τὴν ἀδομένην Ἱερουσαλήμ ὄρη κύκλω αὐτῆς, καὶ ὁ κύριος τηνικαῦτα διὰ τοῦ μάρτυρος κύκλω τοῦ λαοῦ αὐτοῦ. Ἐμάνθανε γὰρ τὴν πόλιν, τῆς φήμης ταῦτα διαγγελούσης, οὐδαμῶς οὔσαν ἐλαχίστην ἐν ταῖς ἡγεμονίαις Ῥωμαίων...⁸⁴

Τέλος ο **Μακάριος Μανουήλ Χρυσοκέφαλος** παρουσιάζει τη Φιλαδέλφεια παράλληλα με τη Σιών και την Ιερουσαλήμ. Η Φιλαδέλφεια καλείται δευτέρα Σιών και διάδοχος της προτέρας Ιερουσαλήμ. Από τη Σιών προήλθε ο νόμος του Ευαγγελίου και ο λόγος των Αποστόλων προς όλα τα έθνη, γι' αυτό η πόλη ονομάστηκε πόλη δικαιοσύνης και μητρόπολη πίστεως. Η Φιλαδέλφεια διατηρεί ανόθευτο το νόμο αυτό και διαφυλάττει τη θεολογία απρόσβλητη.

ἄγνωστε, ὅτι δευτέρα ἐστὶν αὕτη πόλις Σιών, καὶ τῆς προτέρας ἐκείνης διάδοχος Ἱερουσαλήμ· εἴπερ ἐξ ἐκείνης μέν, ὁ τοῦ Εὐαγγελίου νόμος ἐξελήλυθε κατὰ τὴν παλαιὰν προφητείαν, καὶ λόγος ὁ πᾶσιν ἔθνεσι λεγόμενος, ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων· καὶ διὰ τοῦτο πόλις δικαιοσύνης μυστικῶς, καὶ μητρόπολις πίστεως προσηγόρευται· ἐν ταύτῃ δὲ οὗτος ὁ νόμος ἀπαραποίητος, καὶ διετηρήθη κατ' ἀρχάς, καὶ διατηρεῖται νῦν ἐν καιρῷ τοῦ πειρασμοῦ· καὶ ἡ θεολογία ἦν ἐξ αὐτῆς παρελάβομεν τῆς τοῦ Κυρίου φωνῆς, ἀκίνητος ἐν αὐτῇ διαμένει, καὶ ἀπαρעχειρητος διαφυλάττεται.⁸⁵

Σαφώς οι άγιοι που συνδέονται ποικιλοτρόπως με τις διάφορες πόλεις συντελούν στην εξύψωση της σημασίας των περιοχών αυτών. Ακόμη τα αίτια πρέπει να αναζητηθούν στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο τοποθετείται η συγγραφή των Λόγων (εξωτερικοί κίνδυνοι, πολιορκία και άλωση πόλεων, περιορισμός των εδαφών της βυζαντινής επικράτειας). Επίσης γεωγραφικοί παράγοντες και τα αγαθά - φυσικά ή πνευματικά, μεταξύ των οποίων η πίστη και η ευσέβεια - που διέθετε κάθε τόπος συνετέλεσαν στην απόδοση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών σε αυτόν. Η παιδεία και η θέση του εκάστοτε συγγραφέα είναι

⁸³ Βίος και πολιτεία και μερική θαυμάτων διήγησις τοῦ ἁγίου ἐνδόξου Εὐδοκίμου, ἐκδ. C. M. Loparev, *Žitije svjatanog Evdokima pravednava, Izvestija Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopolě* 13, (1908) (BHG: 606), 200, 2, 22–36.

⁸⁴ Μάξιμου τοῦ Πλανούδη λόγος εἰς τὸν ἅγιον Διομήδη, ἐκδ. L. G. Westerink, *Trois textes inédits sur saint Diomède de Nicée, AB 84* (1966) (BHG: 947), 201, 28, 15 – 29, 22.

⁸⁵ Τοῦ δούλου τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ Μακαρίου Μητροπολίτου Φιλαδελφείας τοῦ Χρυσοκεφάλου Λόγος ΙΑ' Εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην τὸν Θεολόγον καὶ εἰς τὴν δοθεῖσαν ἡμῖν δι' αὐτοῦ εὐαγγελικὴν θεολογίαν, *Μακαρίου Χρυσοκεφάλου Λόγοι Πανηγυρικοὶ ιδ'*, ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1989 (BHG: 932), σ. 374.

Σταμούλη Αλεξία-Φωτεινή

τέλος ένας σημαντικός παράγοντας που συμβάλλει στη χρήση του ρητορικού αυτού σχήματος.

Τα κόμικ στην εκπαιδευτική διαδικασία: Μία πρώτη πρόταση

Τζοβλά Ειρήνη,
Εκπαιδευτικός, Π.Ε. 70

Περίληψη

Το παρόν άρθρο αποτελεί μια διδακτική πρόταση για τη αξιοποίηση των κόμικς στην εκπαιδευτική διαδικασία. Βασικός της στόχος είναι η δημιουργική αξιοποίηση του κειμενικού είδους του κόμικ συνεπικουρούμενο από τη χρήση των ΤΠΕ. Σκοπός της είναι η ένταξη των ΤΠΕ στη μαθησιακή διαδικασία, η προώθηση της προστιθέμενης αξίας τους και η δημιουργία νέων μορφών γραμματισμού με έμφαση στην ανάπτυξη του κριτικού γραμματισμού. Η πρόταση λειτούργησε συμπληρωματικά προς τους παραδοσιακούς γραμματισμούς και επέκτεινε τις δραστηριότητες των σχολικών εγχειριδίων σπάζοντας τον μονοδιάστατο και γραμμικό χαρακτήρα τους, αξιοποιώντας τη διεπιστημονική και διαθεματική προσέγγιση του νέου αναλυτικού προγράμματος και ενισχύοντας την ομαδική, ανακαλυπτική και συμμετοχική μέθοδο διδασκαλίας. Η εφαρμογή έδειξε ότι οι μαθητές, παρά το νεαρό της ηλικίας τους, είναι πρόθυμοι να συμμετάσχουν σε καινοτόμες μαθησιακές προσεγγίσεις και είναι ικανοί να επιτύχουν σημαντικά μαθησιακά αποτελέσματα, όταν οι δραστηριότητες και τα λογισμικά, που επιλέγονται είναι κατάλληλα για την ηλικία και τα ενδιαφέροντα τους.

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις κλειδιά: Διδασκαλία κόμικ, προστιθέμενη αξία ΤΠΕ, κριτικός γραμματισμός

doi:

Abstract

This article is a didactic proposal for the use of comic in the educational process. The aim of the action was the creative use of comic and ICT in the learning process, the

promotion of their added value, the creation of new literacy forms and the development of critical ones. The proposal worked complementary to traditional literacy and expanded the activities of the school textbooks beyond its one-dimensional and linear character, highlighting the interdisciplinary and cross-science context of the new curricula, strengthening the participation-and-discovery methods and applying team working. The implementation showed that students, despite of their young age, are willing to engage in innovative learning approaches and are capable of achieving significant learning goals as long as the activities and the software selected are suitable for their age and interests.

© 2018 Library and Information Center University of Peloponnese

Keywords:

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια όλο και μεγαλύτερο ποσοστό εκπαιδευτικών εντάσσουν τις Τεχνολογίες της Πληροφορίας και Επικοινωνίας(ΤΠΕ) στην εκπαιδευτική διαδικασία (Derover, Karsenti & Κόμης, 2010), καθώς η ψηφιακή εποχή προσφέρει μια σειρά από νέα και πολυδύναμα εργαλεία, τα οποία είναι σε θέση να την εξυπηρετήσουν, να προάγουν την ανάπτυξη κινήτρων μάθησης (Mahdizadeh, Biemans & Mulder, 2008), κριτικής σκέψης (Lim, Teo, Wong, Khine, Chai & Divahara, 2003) και αυτονομίας (Claudia, Steil & Todesco, 2004) και να συντελέσουν στη διαμόρφωση δημιουργικού και ανοικτού εκπαιδευτικού κλίματος.

Η ανάδειξη των ΤΠΕ ως εργαλείου, που μπορεί να υποστηρίξει την εκπαίδευση επισημαίνεται και στο πλαίσιο της διαβούλευσης για τη στρατηγική Ε.Ε. 2020 και ως σημαντικοί παράγοντες για την παιδαγωγική αξιοποίηση τους θεωρούνται η ενεργός συμμετοχή των μαθητών μέσω αλληλεπιδραστικών δραστηριοτήτων και η επιλογή των κατάλληλων εφαρμογών και λογισμικών, τα οποία μπορούν να εξυπηρετήσουν διδακτικά σενάρια.

Ο όρος σενάριο, με την έννοια που δίνεται στην παιδαγωγική επιστήμη, μπορεί να χρησιμοποιείται για κάθε ολοκληρωμένη πρόταση προς τους εκπαιδευτικούς με σκοπό να την εντάξουν αυτοί στη μαθησιακή διαδικασία. Τα τελευταία, όμως, χρόνια η παραπάνω έννοια άρχισε να χρησιμοποιείται κατά κανόνα για προτάσεις διδασκαλίας που αφορούν διδασκαλία μαθημάτων σε συνδυασμό με αξιοποίηση των ΤΠΕ. (Μικρόπουλος & Μπέλλου, 2010). Ένα εκπαιδευτικό σενάριο με ΤΠΕ περιέχει κατά κανόνα οδηγίες για τους εκπαιδευτικούς, το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η προβληματική του, τα απαιτούμενα υλικά και μέσα για την υλοποίησή του, φύλλα δραστηριοτήτων για τους μαθητές και ενδεχομένως άλλο υλικό (βιβλιογραφία, ιστοσελίδες κλπ.) και διαμορφώνεται σε σχέση με τη δυναμική της τάξης και τις δυνατότητες του εκπαιδευτικού (Χατζησαββίδης & Αλεξίου, 2012). Ένα τέτοιο σενάριο θα επιχειρηθεί συνοπτικά να αναπτυχθεί στο παρόν άρθρο, το οποίο έλαβε χώρα στο πλαίσιο συνεργασίας με το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας στην πράξη «Δημιουργία πρωτότυπης μεθοδολογίας εκπαιδευτικών σεναρίων βασισμένων σε ΤΠΕ και δημιουργία εκπαιδευτικών σεναρίων για τα μαθήματα της Ελληνικής Γλώσσας στην Α/βάθμια και Β/βάθμια εκπαίδευση» και η σύνταξη και εφαρμογή του βασίστηκε στο μοντέλο των Κοινοτήτων Πρακτικής των Lave & Wenger (1998) και Wenger, White, & Smith (2009).

Η συγκεκριμένη προσπάθεια στοχεύει στην αξιοποίηση του κειμενικού είδους του κόμικ και των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ) ως περιβαλλόντων πρακτικής γραμματισμού, συμπεριλαμβανομένου του κλασικού και του κριτικού γραμματισμού στο πλαίσιο της νέας παιδαγωγικής του πολυγραμματισμού (Χατζησαββίδης, 2009). Οι προϋποθέσεις υλοποίησης της παρούσας πρότασης αφορούν στην ευχέρεια χρήσης του διαδικτύου και του χώρου του ιστολογίου τόσο από τον εκπαιδευτικό όσο και από τους μαθητές, στην προηγούμενη επαφή των μαθητών με κάποιο λογισμικό δημιουργίας ψηφιακού

κόμικ και στην εξοικείωση με την ομαδοσυνεργατική διδασκαλία. Επειδή η πρόταση εμπλέκει σειρά ιστότοπων απαιτείται η διενέργεια ελέγχου τους, τόσο ως προς το υλικό που περιέχουν και την καταλληλότητα του περιεχόμενου τους για μαθητές δημοτικού, όσο και ως προς την ενεργή ανταπόκρισή τους. Ακόμη, προϋπόθεση αποτελεί η υιοθέτηση διδακτικών πρακτικών που προάγουν τη διερευνητική - ανακαλυπτική μάθηση, την κριτική ματιά στις πληροφορίες και την ανάπτυξη εκείνων των δεξιοτήτων, που θα διαμορφώσουν διαφορετικές ταυτότητες μαθητών.

Τέλος, προϋποθέσεις που αφορούν την υλικοτεχνική υποδομή της σχολικής μονάδας είναι: α) εργαστήριο πληροφορικής με ικανοποιητικό αριθμό ηλεκτρονικών υπολογιστών (η/υ), οι οποίοι μπορούν να εξυπηρετούν τον αριθμό των ομάδων εργασίας και έχουν εγκατεστημένο κάποιο πρόγραμμα δημιουργίας ψηφιακού κόμικ και β) αίθουσα προβολών ή φορητός η/υ με βιντεοπροβολέα, ώστε κατά την παρουσίαση των εργασιών των ομάδων να επιτυγχάνεται το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα.

Η πρόταση διαρθρώνεται σε δίωρες και τρίωρες δραστηριότητες αντίστοιχα και προσεγγίζει το κόμικ διαθεματικά παίρνοντας αφορμή από την ενότητα του σχολικού εγχειριδίου της Γλώσσας της Γ' Δημοτικού «Οι μηχανές του μέλλοντος» και αξιοποιώντας τα γνωστικά αντικείμενα της Πληροφορικής και της Ευέλικτης Ζώνης.

2. Θεωρητικό πλαίσιο της πρότασης

Η σύλληψη της πρότασης προήλθε από την εκτενή συζήτηση που γίνεται σχετικά με ένταξη του κόμικ (εικονογράφημα στα ελληνικά) στην εκπαίδευση και την προσφορά του στη μαθησιακή διαδικασία. Το κόμικ είναι αρκετά δημοφιλές στις παιδικές ηλικίες και ενδείκνυται γιατί ανανεώνει το παρωχημένο οπλοστάσιο των διδακτικών μεθόδων, εξασφαλίζει τη θετική ανταπόκριση των μαθητών, γεφυρώνει το χάσμα εντός και εκτός σχολείου (Μουλιά & Κοσεγιάν, 2010), καλλιεργεί τον οπτικό γραμματισμό, την φαντασία και αποτελεί ένα ιδιαίτερο κειμενικό είδος, καθώς η αφηγηματική λειτουργία διεκπεραιώνεται μέσω της διαδοχής εικόνων. Η παιδαγωγική του αξία τεκμηριώνεται σε πλήθος μελέτες, οι οποίες αναδεικνύουν την έλξη που αυτό ασκεί στους μαθητές (Haugaard, 1973; Alongi, 1974) και του αποδίδουν μαθησιακή αποτελεσματικότητα, η οποία συνδέεται με τη διασκέδαση (Green, 1993). Αναφορικά με την αξιοποίησή του στα γλωσσικά μαθήματα οι Lesesne (2007) και Grant (2006) υποστηρίζουν ότι η χρήση του καλλιεργεί στρατηγικές κατανόησης, αναπτύσσει δεξιότητες σχεδίασης και παραγωγής αφηγηματικού λόγου, επιτρέπει τη μελέτη των δομικών χαρακτηριστικών της πλοκής μιας αφήγησης και αναδεικνύει την οπτική γωνία του αφηγητή. Ακόμη, ως υβριδική κειμενική κατασκευή, το κόμικ αποτελεί περιβάλλον, το οποίο επιτρέπει τη μελέτη γλωσσικών, λεξιλογικών και παραγλωσσικών στοιχείων του προφορικού και γραπτού λόγου στο πλαίσιο συγκεκριμένου επικοινωνιακού γεγονότος (Morrison et al., 2002; Bitz, 2003; Pennella, 2004).

Τις τελευταίες δεκαετίες το κειμενικό είδος του κόμικ εκφράζεται και ψηφιακά. Η προσέγγιση αυτή αποτελεί μια καινοτόμο διδακτική πρακτική, η οποία έχει εμφανιστεί από τη δεκαετία του 1940 (Gruenberg, 1944; Sones, 1944). Σύμφωνα με τη βιβλιογραφική έρευνα υπάρχουν ερευνητικά δεδομένα, που αφορούν στη διδακτική αξιοποίηση των ψηφιακών κόμικς είτε μεμονωμένα είτε σε προγράμματα μεγαλύτερης κλίμακας (Chilcoat, 1993; Chilcoat & Ligon, 1994; Cary, 1998; Wright & Sherman, 1999; Schwarz, 2006). Τα ψηφιακά κόμικς είναι ένα συνεχές καλλιτεχνικών, επικοινωνιακών και/ή αφηγηματικών έργων, που ενσωματώνουν σχεδιαστικές αρχές αντιπαράθεσης, αλληλεξάρτησης εικόνας - λέξης και περάτωσης (Withrow & Barber, 2005). Ο McCloud (2000) εντοπίζει την προστιθέμενη αξία των ψηφιακών κόμικς στην έννοια του άπειρου καμβά και στην ελευθερία πλοήγησης που απαλλάσσει τα ψηφιακά κόμικς από τον περιορισμό του χαρτιού και της έντυπης μορφής και ο Ταρλαντζός (2006) στις δυνατότητες των κόμικς να επιτρέπουν πολλαπλές διόδους επικοινωνίας στέλνοντας το μήνυμα μέσα από πολλαπλούς διαφορετικούς και συμπληρωματικούς δρόμους.

Αξιοποιώντας τις δυνατότητες των κόμικς στην παρούσα διδακτική πρόταση, οι μαθητές καλούνται να δημιουργήσουν δικά τους, να αναπτύξουν δεξιότητες ομαδικής εργασίας, (Ματσαγγούρας, 2002), να εκπαιδευτούν στην ανακαλυπτική και συνεργατική μάθηση μέσα από την περιήγηση και συλλογή πληροφοριών, αρχικά σε σχετικές με το θέμα ιστοσελίδες και στη συνέχεια μέσα από την παραγωγή του δικού τους λόγου και του δικού τους πολυτροπικού κειμένου. Το μοντέλο διδασκαλίας που προτείνει η παρούσα διδακτική πρόταση ακολουθεί τη διδακτική αρχή της εξατομικευμένης υποστήριξης και φθίνουσας καθοδήγησης (fading scaffolding) που απορρέει από τη θεωρία του κοινωνικού επικοδομισμού (Vygotsky, 1993).

Επιπρόσθετα, στη σύνταξη του σεναρίου λαμβάνονται υπόψη οι σύγχρονες απόψεις για τη διδασκαλία και τη μάθηση, ιδίως οι θέσεις του κριτικού γραμματισμού, η κειμενοκεντρική διάσταση στη γλωσσική διδασκαλία και η αξιοποίηση πολυτροπικού υλικού (Νέα Προγράμματα Σπουδών, 2011). Τα φύλλα εργασίας που προτείνονται είναι εποικοδομητικού τύπου με έμφαση στη συνεργατική μάθηση, η οποία αποτελεί μια ευρέως αποδεκτή εκπαιδευτική προσέγγιση και θεωρείται ότι ενισχύει τη μάθηση (Gillies & Ashman, 2000) και την κοινωνική αλληλεπίδραση (Johnson & Johnson, 1986). Ακόμη, η διδακτική πρόταση αξιοποιεί το μαθητοκεντρικό μοντέλο διδασκαλίας, την κριτική αναζήτηση της πληροφορίας και τη δημιουργική χρήση της με απώτερο στόχο την παραγωγή υβριδικών κειμενικών ειδών.

Ως προς τη δομή και τη στοχοθεσία το σενάριο υιοθετεί το μοντέλο του Ρόμβου (Κουτσογιάννης, 2012) στις άκρες του οποίου ο εκπαιδευτικός τοποθετεί συγκεκριμένες επιλογές, τις οποίες μέσα από την υιοθέτηση στοχευμένων διδακτικών πρακτικών επιδιώκει να κατακτήσουν οι μαθητές. Έτσι (βλ. σχήμα 1) στην άκρη Α αντιστοιχούν οι γνώσεις για τον κόσμο, οι αξίες και οι πεποιθήσεις, στη Β οι επιλογές στο επίπεδο των γραμματισμών, στη Γ οι γνώσεις για τη γλώσσα και

στην άκρη Δ οι διδακτικές πρακτικές, που υιοθετούνται στη διδακτική παρέμβαση. Στο κέντρο τοποθετούνται οι ταυτότητες των μαθητών και των εκπαιδευτικών, η διαμόρφωση των οποίων όμως έχει άμεση σχέση με τις επιλογές που γίνονται στις άκρες του ρόμβου.

Σχήμα 1. Το μοντέλο του ρόμβου

Από τεχνολογική σκοπιά αναπτύσσονται δεξιότητες ψηφιακού γραμματισμού, αφού το σενάριο υλοποιείται κατά βάση με τη χρήση του διαδικτύου και των ανοικτών λογισμικών. Βασικός, όμως, στόχος του σεναρίου είναι να καλλιεργηθεί ο κριτικός γραμματισμός όχι μόνο μέσα από την κριτική προσέγγιση των ψηφιακών περιβαλλόντων αλλά και μέσω των πόρων (κειμένων, φωτογραφιών κλπ.) που περιέχονταν σε αυτά. Παράλληλα όμως καταβάλλεται προσπάθεια οι νέοι γραμματισμοί να λειτουργήσουν συμπληρωματικά και ισότιμα προς τους παραδοσιακούς (Χατζησαββίδης & Αλεξίου 2012)

3. Στοχοθεσία της εκπαιδευτικής παρέμβασης

Οι στόχοι που επιδιώκεται να επιτευχθούν κατά την εφαρμογή της παρούσας πρότασης και σύμφωνα με το μοντέλο του ρόμβου είναι οι μαθητές:

- Στο επίπεδο των γνώσεων για τον κόσμο να κατανοούν το κοινωνικό τους περιβάλλον, να γνωρίζουν συνοπτικά τις διαφορετικές σχολές κόμικ και να αντιλαμβάνονται τη σημασία της οπτικής επικοινωνίας, που αποτελεί βασικό στοιχείο του σύγχρονου πολιτισμού.
- Στο επίπεδο των γνώσεων για τη γλώσσα να γνωρίζουν το κειμενικό είδος του κόμικ, να αξιοποιούν εικονικά κείμενα και να παράγουν λόγο μέσα από αυτά, να εκφράζουν γλωσσικά τη διαδικασία που αποτυπώνει μια εικόνα, να έρθουν σε επαφή με τα είδη και τους κώδικες του κόμικ, να αναπτύξουν αναγνωστικές και εκφραστικές δεξιότητες στο επίπεδο του λόγου και της εικόνας μέσα από την ανάγνωση και τη δημιουργία κόμικ, να αναγνωρίζουν τους ηχητικούς (απόδοση φωνής αφηγητή και ηρώων, έντασης και χροιάς φωνής κτλ), τους οπτικούς (απόδοση κίνησης, κτλ) και τους ψυχολογικούς κώδικες του κόμικ (εστίαση από διαφορετικά ύψη κτλ), να κατανοούν τον τρόπο συλλειτουργίας εικόνας και λόγου, να αξιοποιούν το κόμικ για να

εκφράσουν προσωπικά βιώματα, σκέψεις και συναισθήματα, να δημιουργούν προσχέδια εργασίας και στη συνέχεια να τα αξιοποιούν για τη δημιουργία τελικού κειμένου, να αναπτύξουν επιχειρηματολογικό λόγο και να βελτιώνουν τις αδυναμίες τους, να υιοθετούν κριτική στάση απέναντι στην παραγωγή των πολυτροπικών κειμένων των άλλων.

- Στο επίπεδο καλλιέργειας γραμματισμών να είναι σε θέση να επεξεργάζονται στοιχειωδώς φακέλους και αρχεία εγγράφων σε ηλεκτρονικό υπολογιστή (η/υ), να μπορούν να εκτυπώνουν, να χρησιμοποιούν εργαλεία για την ψηφιακή παραγωγή κόμικ, να έχουν ευχέρεια πρόσβασης στις πληροφορίες, που παρέχονται μέσω του διαδικτύου και των πολυμέσων, να αναζητούν και να περιηγούνται σε μία ιστοσελίδα, να γνωρίζουν την ανάρτηση σε ιστολόγιο, να συγκρίνουν διαδικτυακές πληροφορίες και να επιλέγουν αυτές που ανταποκρίνονται στο θέμα τους, να αξιολογούν και να εντάσσουν στην εργασία τους εκείνα τα στοιχεία που κρίνουν ότι την υποστηρίζει καλύτερα.

4. Λεπτομέρειες ανάπτυξης της πρότασης στην πράξη

1^η,2^η ώρα-Ολομέλεια

Η ανάπτυξη του θέματος ξεκινά με την παρατήρηση της δραστηριότητας 3 στο Τετράδιο Εργασιών (Τ.Ε.) της Γ' Δημοτικού της ενότητας «Οι μηχανές του μέλλοντος». Ο εκπαιδευτικός καλεί κάποιους μαθητές να διαβάσουν χιουμοριστικά το κόμικ της δραστηριότητας 3 και στη συνέχεια αυτοί επισημαίνουν τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν αυτό το κειμενικό είδος. Στόχος είναι να ανιχνευτεί η προϋπάρχουσα γνώση των μαθητών σχετικά με τα κόμικς, ώστε πάνω σε αυτή να προστεθεί η νέα. Ακολουθεί συζήτηση, στην οποία ο εκπαιδευτικός καλεί τους μαθητές να εστιάσουν σε κάποια στοιχεία, που πιθανόν αυτοί δεν εντόπισαν στην αρχική τους παρατήρηση και κάνει λόγο για τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κόμικ (καρέ, γλώσσα, φωνή των ηρώων σε μπαλονάκια, φωνή του αφηγητή με κεφαλαία, συννεφάκια για τις σκέψεις, απόδοση ήχων περιβάλλοντος, σημεία στίξης, εστίαση από ψηλά, εστίαση από χαμηλά, κτλ).

Ο Τηλέμαχος, το ρομπότ, εκπαιδεύεται!

3 Αν έπρεπε εσύ να εκπαιδεύσεις το ρομπότ, τι θα του μάθαινες και γιατί;

Σχήμα 2: Δραστηριότητα 3

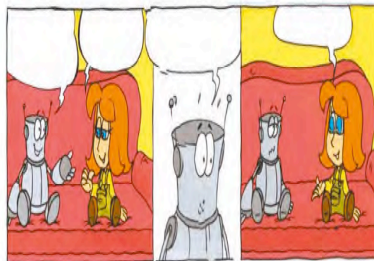
Έπειτα, ο εκπαιδευτικός, ο οποίος έχει φέρει στην τάξη κάποια έντυπα κόμικς και έχει ενημερώσει ήδη τους μαθητές να φέρουν κι εκείνοι κάποια έντυπα αγαπημένα τους κόμικς, τους καλεί να τα ξεφυλλίσουν και να παρατηρήσουν σε αυτά τα στοιχεία που αναφέρθηκαν προηγούμενα. Στο σημείο αυτό δίνει κάποιες επιπλέον πληροφορίες σχετικά με κάποιες «σχολές» κόμικ, (τις πιο γνωστές που πιθανόν και οι μαθητές θα γνωρίζουν), ώστε οι μαθητές να έχουν μια σφαιρικότερη άποψη για το θέμα. Για το σκοπό αυτό οι μαθητές συνδέονται, ενημερώνονται συνοπτικά και εντοπίζουν χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κάθε «σχολής» στις ιστοσελίδες που αναφέρονται παρακάτω στις πόρους της πρότασης.

Ο εκπαιδευτικός καλό είναι να αποφύγει την εκτενή και κουραστική, για τα παιδιά αυτής της ηλικίας, αναφορά στα είδη και τα χαρακτηριστικά των σχολών. Στόχος των συνδέσεων είναι η απλή γνωριμία με αυτές και η επιγραμματική παρατήρηση βασικών χαρακτηριστικών των παραπάνω σχολών.

Ακολούθως, οι μαθητές παρατηρούν τη δραστηριότητα 4 του Τ.Ε, η οποία περιλαμβάνει ένα κόμικ χωρίς διαλόγους και καλούνται να επινοήσουν οι ίδιοι έναν διάλογο και να εξηγήσουν ποια στοιχεία είναι εκείνα που τους κατέυθαν να δημιουργήσουν το συγκεκριμένο διάλογο. Στόχος είναι οι μαθητές από μόνοι τους να ανιχνεύουν εμπειρικά εκείνα τα στοιχεία που τους οδήγησαν να ερμηνεύσουν την εικόνα με συγκεκριμένο τρόπο, να ενσωματώνουν το συγκεκριμένο διάλογο και αν μπορέσουν να αναφέρουν σχολές με παρόμοια χαρακτηριστικά, από αυτές που παρακολούθησαν νωρίτερα.

Τι να λένε άραγε;

4 Γράψε τα λόγια του Τηλέμακου και της Δανάης στον παρακάτω διάλογο.

Σχήμα 3: Δραστηριότητα 4

3η , 4η, 5η ώρα - Ομάδες

Κατά το τρίωρο αυτό οι μαθητές χωρίζονται σε ομάδες 4-5 ατόμων μεικτής ικανότητας και αφού συζητήσουν πρώτα μεταξύ τους, καλούνται να δημιουργήσουν ένα μικρό σενάριο με θέμα που να σχετίζεται με τις μηχανές του μέλλοντος, το οποίο αποτελεί και θέμα της διδακτικής ενότητας. Παροτρύνονται να φτιάξουν ομαδικά ένα προσχέδιο του κόμικ τους σε χαρτί με στόχο να επεξεργαστούν πιο σχολαστικά το σενάριό τους και να δομήσουν το έργο τους συμπεριλαμβάνοντας ικανοποιητικό αριθμό στοιχείων του κόμικ από αυτά που συζητήθηκαν το προηγούμενο δίωρο. Στη συνέχεια, μοιράζουν ρόλους και μέσα από παιχνίδι ρόλων αναπαριστούν την υπόθεση του κόμικ που δημιούργησαν. Στόχος των παραπάνω δραστηριοτήτων είναι να καλλιεργηθεί εξ ίσου ο προφορικός και ο γραπτός λόγος

και να διακρίνουν οι μαθητές στοιχεία προφορικότητας στον γραπτό λόγο. Στη συνέχεια η κάθε ομάδα καλείται να μετατρέψει το σενάριό της σε ψηφιακό κόμικ με κάποιο λογισμικό κόμικ που ο εκπαιδευτικός θα επιλέξει. Εξηγείται στους μαθητές ότι το κόμικ τους μπορεί να έχει έως 6 καρτέ και μπορεί να περιλαμβάνει κάποια από τα στοιχεία που παρατήρησαν και σχολιάστηκαν το προηγούμενο δίωρο κατά την ενασχόληση τους με τα έντυπα και ψηφιακά κόμικς. Στη συνέχεια συνδέονται με την εφαρμογή και δημιουργούν ψηφιακά το κόμικ με το θέμα που έχουν επιλέξει.

6^η, 7^η ώρα -Ομάδες

Κατά το δίωρο αυτό οι μαθητές καλούνται να παρουσιάσουν τις εργασίες τους, να αναφέρουν ποιο είναι το θέμα τους, από πού εμπνεύστηκαν και να εξηγήσουν ποια στοιχεία του κόμικ έχουν συμπεριλάβει σε αυτές. Προτείνεται να υπάρξει ένα πάνελ και ένας συντονιστής να δίνει το λόγο στους εκπροσώπους των ομάδων να παρουσιάζουν την εργασία τους. Τα υπόλοιπα μέλη των ομάδων δε θα πρέπει να είναι απλοί θεατές αλλά να συμμετέχουν με ερωτήσεις και παρατηρήσεις σχετικά με τα στοιχεία του κόμικ που έχει συμπεριλάβει η κάθε ομάδα στο έργο της.

Όταν τελειώσουν οι παρουσιάσεις, γίνεται ψηφοφορία (η κάθε ομάδα μπορεί να ψηφίσει κάποια από τα υπόλοιπα έργα και όχι το δικό της) και το καλύτερο κόμικ αναρτάται στο ιστολόγιο της τάξης και την ιστοσελίδα του σχολείου. Στη συνέχεια όλα τα κόμικς εκτυπώνονται και δημιουργείται με αυτά ένα μικρό φυλλάδιο με εξώφυλλο, οπισθόφυλλο και περιεχόμενα, το οποίο αναρτάται στον πίνακα ανακοινώσεων της τάξης και αποτελεί μέρος της βιβλιοθήκης της τάξης.

5. Αξιοποίηση των ΤΠΕ- Συμβατότητα με τα ισχύοντα στο σχολείο - Πόροι της πρότασης

Οι ΤΠΕ αξιοποιούνται στο πλαίσιο ενημέρωσης σχετικά με τα κόμικς και της ψηφιακής παραγωγής τους. Πιο συγκεκριμένα οι ΤΠΕ συνδράμουν στη μάθηση μέσα από την επίσκεψη ιστότοπων σχετικά με τις «σχολές» κόμικ, τη χρήση λογισμικού δημιουργίας ψηφιακού κόμικ και τέλος μέσα από τη δυνατότητα που αυτές παρέχουν για τη δημοσιοποίηση και ανάρτηση εργασιών σε ιστολόγιο ή/και ιστοσελίδα.

Η παραγωγή πολυτροπικών κειμένων, η χρήση του διαδικτύου ως πηγή ενημέρωσης, η κριτική προσέγγιση των πληροφοριών, καθώς και η παραγωγή νέων κειμενικών ειδών περιέχονται στους στόχους των Νέων Προγραμμάτων Σπουδών του μαθήματος των γνωστικών αντικειμένων της Γ' Δημοτικού.

Η πρόταση χρησιμοποιεί α) τις δραστηριότητες 3 και 4 του Τ.Ε. του μαθητή β) φάκελο με το όνομα της ομάδας, ο οποίος βρίσκεται αποθηκευμένος στον υπολογιστή που θα εργαστεί η ομάδα και περιλαμβάνει τα φύλλα εργασίας και γ) τις παρακάτω ιστοσελίδες:

Μίκυ Μάους [εδώ](#)

Βιος και πολιτεία του Σκρουτζ [εδώ](#)

Μαφάλντα [εδώ](#)

Αρκάς [εδώ](#)

Φρουτοπία [εδώ](#)

Οι κωμωδίες του Αριστοφάνη [εδώ](#)

Αστερίξ [εδώ](#)

Λούκυ Λουκ [εδώ](#)

Μάνγκα [εδώ](#)

Marvel comic [εδώ](#) και [εδώ](#)

6. Φύλλα Εργασίας

Επικοινωνιακό πλαίσιο

Επειδή τα κόμικς διατρέχουν τα σχολικά εγχειρίδια της Γλώσσας όλων των τάξεων, το σχολείο μας οργανώνει εκδήλωση-αφιέρωμα στα κόμικς. Κάθε τάξη καλείται να δημιουργήσει μια σειρά από κόμικς και να τα εκθέσει στο αντίστοιχο ταμπλό της τάξης της που θα υπάρχει στην εκδήλωση. Η τάξης μας θα δημιουργήσει κόμικς εμπνευσμένα από την σχετική ενότητα του βιβλίου μας που έχει θέμα «Οι μηχανές του μέλλοντος». Στο τέλος μπορούμε να παρουσιάσουμε τη δουλειά μας μέσα από παιχνίδι ρόλων.

1^ο φύλλο εργασίας – Κοινό για όλες τις ομάδες

1. Συζητάμε και αποφασίζουμε από κοινού ένα θέμα κόμικ σχετικό με «Μηχανές του μέλλοντος». Μπορούμε να πάρουμε ιδέες από τη σχετική ενότητα του βιβλίου της Γ' Δημοτικού ή να δημιουργήσουμε μια δική μας μηχανή.
2. Δημιουργούμε ένα προσχέδιο του κόμικ σε χαρτί και προσπαθούμε να εντάξουμε σε αυτό κάποια από τα στοιχεία του κόμικ, τα οποία παρατηρήσαμε και συζητήσαμε το πρώτο δίωρο.
3. Σε μια μηχανή αναζήτησης αναζητούμε σχετικές με το θέμα μας εικόνες και τις αποθηκεύουμε σε φάκελο στην επιφάνεια εργασίας του υπολογιστή μας
4. Ενεργοποιούμε την εφαρμογή comic strip creator (ή άλλο που ο δάσκαλος μας θα μας προτείνει) που είναι αποθηκευμένη στην επιφάνεια εργασίας του υπολογιστή μας. Επιλέγουμε να έχει το κόμικ μας έως 6 καρτέ.
5. Διαλέγουμε εικόνες από το φάκελο που έχουμε αποθηκεύσει στην επιφάνεια εργασίας. Από τις επιλογές της εφαρμογής επιλέγουμε συννεφάκια και ότι άλλο θέλουμε να συμπεριλάβουμε.
6. Προσθέτουμε διαλόγους και δίνουμε τίτλο στο έργο μας.

Προσοχή στην εναλλαγή πεζών –κεφαλαίων, στη χρήση ήχων, στα σημεία στίξης κτλ.

2ο φύλλο εργασίας- Κοινό για όλες τις ομάδες

1. Προετοιμαζόμαστε για την παρουσίαση του κόμικ μας στην ολομέλεια.
2. Ορίζουμε εκπρόσωπο της ομάδας, ο οποίος παρουσιάζει το κόμικ.
3. Μοιράζουμε ρόλους στα μέλη της ομάδας και αναπαριστούμε με παιχνίδι ρόλων το κόμικ.
4. Ψηφίζουμε ποια εργασία μας άρεσε πιο πολύ (δεν μπορούμε να ψηφίσουμε τη δική μας εργασία).
5. Αναρτούμε την εργασία αυτή στο ιστολόγιο της τάξης ή/και την ιστοσελίδα του σχολείου.
6. Εκτυπώνουμε το έργο μας και σε συνεργασία με τις υπόλοιπες ομάδες δημιουργούμε ένα μικρό φυλλάδιο με όλες και το αναρτούμε στο ταμπλό της εκδήλωσης.

Δεν ξεχνώ: Ενσωματώνω εξώφυλλο, περιεχόμενα, συγγραφείς και οπισθόφυλλο στην ομαδική μας εργασία.

7. Αξιολόγηση της δράσης

Η αξιολόγηση της δράσης κινείται στο επίπεδο α) της αυτοαξιολόγησης δηλ. η κάθε ομάδα αξιολογεί το συνολικό της έργο όσο και των μελών της με κριτήρια το βαθμό συνεργασίας, εμπλοκής και συνεισφοράς στο τελικό αποτέλεσμα της ομάδας β) της ετεροαξιολόγησης δηλ. η κάθε ομάδα αξιολογεί τη δουλειά των υπολοίπων ως προς την πληρότητα της και γ) της αξιολόγησης από τον εκπαιδευτικό, ο οποίος αξιολογεί την κάθε ομάδα ως προς τη συνεργασία των μελών της, την πληρότητα και ακρίβεια των απαντήσεων που δόθηκαν, την ενασχόληση με τα εργαλεία των ΤΠΕ, την ανάπτυξη της φαντασίας και της δημιουργικότητας των ομάδων και το παραχθέν υλικό. Οι παραπάνω αξιολογήσεις λαμβάνουν χώρα πάντα σε σχέση με τις ικανότητες και την ηλικία των μαθητών.

8. Συμπεράσματα

Τελειώνοντας, θα πρέπει να επισημανθεί ότι το καινοτόμο μαθησιακό περιβάλλον, το ενδιαφέρον για τους μαθητές θέμα και η αξιοποίηση των web.2 εργαλείων συνέβαλλαν στην επίτευξη σημαντικών μαθησιακών αποτελεσμάτων. Οι παραπάνω επιλογές έγιναν δεκτά με ενθουσιασμό από τους μαθητές και τους επέτρεψε να έρθουν σε επαφή -μέσα από τις ΤΠΕ και τον παγκόσμιο ιστό - με πολυτροπικό υλικό και με δυναμικά περιβάλλοντα εργασίας, να ανακαλύψουν τη γνώση με

διερευνητικό, βιωματικό και ανακαλυπτικό τρόπο, να παραγάγουν δικό τους πολυτροπικό υλικό και να το εντάξουν σε επικοινωνιακό πλαίσιο.

Η αξία της πρότασης έγκειται στο γεγονός ότι αποτελεί ολοκληρωμένη διδακτική πρόταση που αντιστοιχεί σε συγκεκριμένη διδακτική ενότητα, προσεγγίζει κριτικά τον ψηφιακό γραμματισμό, εμπλέκει ενεργά και δημιουργικά τους μαθητές στη διαδικασία της μάθησης και αναπτύσσει ισόρροπα γνώσεις για τον κόσμο, γνώσεις για τη γλώσσα και ψηφιακούς γραμματισμούς.

Το σενάριο στόχευε να είναι ρεαλιστικό και εφαρμόσιμο από μαθητές της ηλικίας των 9 ετών στους οποίους απευθυνόταν. Προσδοκούσε να τους εμπλέξει δημιουργικά και να τους εμπνεύσει. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκαν λογισμικά και δραστηριότητες προσिता και στο πλαίσιο των δυνατοτήτων των μαθητών, τα οποία μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν με ευχέρεια και άνεση από αυτούς, μπορούσαν να παραμετροποιηθούν ανάλογα με τις ανάγκες και τις δυνατότητες της τάξης και ήταν ικανά να καλλιεργήσουν εγγράμματες μαθητικές ταυτότητες.

Βιβλιογραφία

- Alongi, C. (1974). Response to Kay Haugaard: Comic books revisited. *Reading Teacher*, 27, 801-803.
- ΑΠΣ-ΔΕΠΠΣ (2003). Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών-Διαθεματικό ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών. Ανακτήθηκε στις 8 Φεβρουαρίου 2017 από <http://www.pi-schools.gr/programs/depps/>.
- Bitz, M. D. (2003). *The Comic Book Project: Pilot assessment report*. New York: Center for Educational Pathways.
- Cary, S. (2004). *Going graphic, comics at work in the multilingual classroom*. Portsmouth: Heinemann.
- Chilcoat, G. W. (1993). Teaching about the Civil Rights Movement by using student-generated comic books. *The Social Studies*, 84, 113-18.
- Chilcoat, G. W. & Ligon, J. (1994). The underground comics: A popular culture approach to teaching historical, political and social issues of the sixties and seventies. *Michigan Social Studies Journal*, 7(1), 35-40.
- Claudia, M., Steil, A., and Todesco, J. (2004). Factors influencing the adoption of the Internet as a teaching tool at foreign language schools. *Computers & Education*, 2(4), 353-374.
- Green, J. M. (1993). Student attitudes toward communicative and non-communicative activities: Do enjoyment and effectiveness go together? *The Modern Language Journal*, 77 (1), 1-10.
- Depover, C., Karsenti, T. & Κόμης, Β. (2010). Διδασκαλία με χρήση της τεχνολογίας. Προώθηση της μάθησης, ανάπτυξης ικανοτήτων. Αθήνα: Κλειδάριθμος.
- Gillies, R.M., Ashman, A. F. (2000). The Effects of Cooperative Learning on Students with Learning Difficulties in the Lower Elementary School. *The Journal of Special Education*, 34 (1), 19-27.
- Grant, S. (2006). Pow! Using comic books to get kids reading. Ανακτήθηκε στις 20 Απριλίου 2017 από <http://family.go.com/education/article-62812-Pow>.

- Johnson D.W. & Johnson R.T. (1986). Mainstreaming and Cooperative Learning Strategies, *Exceptional Children*, (52), 553-661.
- Ι.Ε.Π. (2011). Πρόγραμμα σπουδών για τη διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας στην υποχρεωτική εκπαίδευση (Δημοτικό & Γυμνάσιο. Οδηγός για τον εκπαιδευτικό.) Ανακτήθηκε στις 8 Φεβρουαρίου 2017 από <http://digitalschool.minedu.gov.gr/info/newps.php>.
- Haugaard, K. (1973). Comic books: Conduits to culture? *Reading Teacher*, 27, 54-55.
- Gruenberg, S. (1944). The comics as a social force. *Journal of Educational Sociology*, 18, 204-213.
- Κουτσογιάννης, Δ. (2012). Ο ρόμβος της γλωσσικής εκπαίδευσης. Στο: Μελέτες για την ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της 32ης συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας, Α.Π.Θ., 208-215. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ.
- Lesesne, T. (2007). Of times, teens, and books. In K. Beers, R. Probst, L. Rief (Eds.), *Adolescent literacy: Turning promise into practice* (pp. 61-80). Portsmouth, NH: Heinemann.
- Lim, C. P., Teo, Y. H., Wong, P., Khine, M. S., Chai, C. S. & Divaharan, S. (2003). Creating a conducive learning environment for the effective integration of ICT: Classroom management issues. *Journal of Interactive learning Research*, 14 (4), 405-423.
- Mahdizadeh, H., Biemans, H., and Mulder, M. (2008). Determining factors of the use of e-learning environments by university teachers. *Computers and Education*, 51 (4), 142-154. Ανακτήθηκε στις 8 Μαρτίου 2017 από <http://dx.doi.org/10.1016/j.compedu.2007.04.004>.
- Ματσαγγούρας, Η. (2002). «Στρατηγικές διδασκαλίας: Η κριτική Σκέψη στη Διδακτική Πράξη» Αθήνα: Gutenberg.
- Μικρόπουλος, Τ. Α. & Μπέλλου, Ι. (2010). Σενάρια διδασκαλίας με υπολογιστή. Αθήνα: Κλειδάριθμος.
- Morrison, T. G., Bryan, G. & Chilcoat, G. W. (2002). Using student-generated comic books in the classroom. *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, 45(8), 758-767.
- Pennella, B. (2004). Graphic novels: The power in the classroom. Ανακτήθηκε στις 8 Μαρτίου 2017 από http://www.graphicnovels.broadart.com/teachers_perspective.htm.
- Sones, W. (1944). The comics and instructional method. *Journal of Educational Sociology*, 18, 232-240.
- Schwarz, G. E. (2006). Expanding literacies through graphic novels. *English Journal*, 95(6), 58-64.
- Ταρλαντζός, Λ. (2006). Ιστορία των κόμικς. Αθήνα: Εκδόσεις Αιγόκερως.
- Vygotsky, L. (1993). Γλώσσα και σκέψη. Αθήνα: Γνώση.
- Wenger, E. (1998). *Communities of practice: Learning, meaning, and identity*. New York: Cambridge University Press.
- Wenger, E., White, N., & Smith, J. (2009). *Digital Habitats. Stewarding technology for communities*. Portland USA: CPSquare.
- Withrow, St. & Barber, J. (2005). *Webcomics, tools and techniques for digital cartooning*. Cambridge, England: Ilex Press limited.
- Wright, G. & Sherman, R. (1999). Let's create a comic strip. *Reading Improvement*, 36(2), 66-72.

- Χατζησαββίδης, Σ.(2009). Δομή, επικοινωνία και γραμματισμός στα νέα Προγράμματα Σπουδών γλωσσικής διδασκαλίας στο Δημοτικό Σχολείο. Γλώσσα: 54-61.
- Χατζησαββίδης, Σ. & Αλεξίου, Μ. (2012). Μεθοδολογία και διαδικασίες ανάπτυξης εκπαιδευτικών σεναρίων στα Γλωσσικά μαθήματα Μελέτη για τον σχεδιασμό, την ανάπτυξη και την εφαρμογή σεναρίων και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων για τη διδασκαλία της γλώσσας και λογοτεχνίας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: στο πλαίσιο του τυπικού γραμματισμού, για διαθεματικές διδακτικές πρακτικές, για ημιτυπικές και άτυπες σχολικές πρακτικές, με διαδραστικούς πίνακες και φορητούς υπολογιστές. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Οι εκπαιδευτικοί στην εποχή της παγκοσμιοποίησης: Προκλήσεις, εμπόδια και τρόποι υπέρβασής τους

Φουλίδη Ξανθίππη¹, Παπακίτσος Χ. Ευάγγελος²

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εστιάζεται στις προκλήσεις και τις προοπτικές που αναδύονται στην εκπαίδευση την εποχή της παγκοσμιοποίησης. Προσδιορίζει το ρόλο και το έργο των εκπαιδευτικών σ' ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον σε σχέση με τις σημαντικότερες αποφάσεις εκπαιδευτικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των διεθνών οργανισμών. Επίσης, εστιάζεται στους παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στην ελληνική πραγματικότητα, ως προς την εμπλοκή των εκπαιδευτικών σε διακρατικές πρωτοβουλίες και συνεργασίες εκπαίδευσης και αναδεικνύει τις καλές πρακτικές αντιμετώπισης όλων των προαναφερθέντων δυσκολιών.

© 2018 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις κλειδιά: παγκοσμιοποίηση, εκπαίδευση, διακρατικές συνεργασίες, εκπαιδευτικές πολιτικές αποφάσεις.

doi:

Abstract

This paper focuses on the challenges and perspectives emerging in education in the era of globalization. It identifies the role and work of teachers in a globalized environment and in relation to the most important educational policy decisions of the European Union and international organizations. It also focuses on the factors of the Greek reality that inhibit adaptation, regarding the involvement of teachers in transnational education initiatives and partnerships and highlights the good practices to address all of the aforementioned difficulties.

© 2018 Library and Information Center University of Peloponnese

Keywords: globalization, education, transnational partnerships, educational policy decisions.

¹ Υπεύθυνη Πολιτιστικών Θεμάτων της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Δυτικής Αττικής, Επιστημονική συνεργάτιδα του Πανεπιστημίου Αιγαίου και του ΤΕΙ Κρήτης

² Σύμβουλος Σταδιοδρομίας του Κέντρου Συμβουλευτικής & Προσανατολισμού Ελευσίνας, Επιστημονικός συνεργάτης της ΑΣΠΑΙΤΕ

1. Εισαγωγή

Στη βιβλιογραφία του 21ου αιώνα εμφανίζεται ο όρος «παγκοσμιοποίηση» (globalization), για να περιγράψει το «παγκόσμιο χωριό» (Λεοντίδου 2005: 350), τον ενιαίο κόσμο στον οποίο κυριαρχεί η απίστευτη διεύρυνση του εμπορίου, η ελεύθερη διακίνηση των προσώπων και των κεφαλαίων, η ραγδαία επιτάχυνση της παραγωγής και διαβίβασης των πληροφοριών, η διάδοση της τεχνολογίας και η μεγαλύτερη πρόσβαση στην Πληροφορία και στα γεγονότα. Η σύνθετη αυτή οικονομική, πολιτική, πολιτιστική και γεωγραφική διαδικασία, προκαλεί ριζοσπαστικές αλλαγές στη μαθησιακή διαδικασία και ευρύτερα στην εκπαίδευση (Moghdam 1999, Castells 1996, Rikowski 2002, Μπουζάκης 2005).

Στο πλαίσιο αυτό, από τις προκλήσεις που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι εκπαιδευτικοί είναι η διεύρυνση της ετερογένειας στη σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού (διαφορετικοί ως προς το φύλο, τη φυλή, την εθνικότητα, τη θρησκεία, τη σχολική επίδοση, τις δεξιότητες, τις γνώσεις κ.ά.). Οι κυριότερες πηγές της ετερογένειας των μαθητών/τριών σχετίζονται με το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο και το πολιτισμικό κεφάλαιο της οικογένειας, καθώς και τη διαφορετική στάση απέναντι στο σχολείο (Σφυρόρεα 2004). Οι εκπαιδευτικοί καλούνται να διαχειριστούν αυτή την ετερογένεια και να πετύχουν την αρμονική ένταξη όλων στο σχολείο, υιοθετώντας τη διαφοροποιημένη διδασκαλία στο περιεχόμενο, στη διαδικασία, στο αποτέλεσμα (product), στο μαθησιακό περιβάλλον και στην αξιολόγηση (Tomlinson 2001, Κουτσελίνη 2006) και να εξαλείψουν όλες τις μορφές αποκλεισμού, τις διακρίσεις και την περιθωριοποίηση, πετυχαίνοντας την ισότητα στην πρόσβαση, στη συμμετοχή και στα μαθησιακά αποτελέσματα. Άλλωστε, σύμφωνα με την Ατζέντα 2030 της UNESCO και του δεύτερου τομέα προτεραιότητας της έκθεσης με θέμα: «*Κοινή έκθεση για το 2015 του Συμβουλίου και της Επιτροπής σχετικά με την εφαρμογή του στρατηγικού πλαισίου για την ευρωπαϊκή συνεργασία στον τομέα της εκπαίδευσης και της κατάρτισης (ΕΚ 2020)*», οι χώρες δεσμεύονται στην ένταξη, στην ισότητα και στην ισοτιμία.

Επιπρόσθετα άλλη πρόκληση για τους/τις εκπαιδευτικούς αποτελεί η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητάς τους, η διασφάλιση ποιότητας, η συμμετοχή τους αρχικά στην τάση δημιουργίας διεθνών κριτηρίων αξιολόγησης της επαγγελματικής τους επάρκειας και στη συνέχεια η επικύρωση και αναγνώριση των δεξιοτήτων και των επαγγελματικών προσόντων τους. Η πρόκληση αυτή απορρέει από τις προτεραιότητες της εκπαιδευτικής ευρωπαϊκής πολιτικής, που είναι η διασφάλιση αξιοκρατικών συνθηκών πρόσληψης και η συνεχής επαγγελματική κατάρτισή τους (Osborne & Dillon 2008), ώστε να συμμετέχουν στο εθνικό και ευρωπαϊκό πλαίσιο προσόντων και να διαθέτουν το Ευρωπαϊκό Διαβατήριο Δεξιοτήτων. Απώτερος στόχος είναι η επίτευξη της διαφάνειας και η συγκρισιμότητά τους μεταξύ των εκπαιδευτικών των χωρών μελών, ώστε να διευκολυνθεί η κινητικότητα του εργατικού δυναμικού, που αποτελεί έναν από τους βασικούς πυλώνες της «Διαδικασίας της Μπολόνιας» και συνδέεται με τη βελτίωση της ποιότητας της

μάθησης (Τσαούσης 2007, Κυριαζής 2010, Σταμέλος 2009, 2010). Το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με απόφασή του στις 20/05/2014 προτρέπει την υποστήριξη των κρατών μελών στην ανάπτυξη μηχανισμών διασφάλισης ποιότητας (συμπεράσματα του Συμβουλίου, της 20ής Μαΐου 2014, για τη διασφάλιση της ποιότητας στην εκπαίδευση και κατάρτιση, OJ C 183, 14.6.2014). Στο σκεπτικό της απόφασης επισημαίνεται ότι η αποτελεσματικότητα και η αποδοτικότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης πρέπει να αξιολογείται, να παρακολουθείται και να βελτιώνεται τακτικά με βάση απτά στοιχεία. Για το σκοπό αυτό δημιουργήθηκε με τη Σύσταση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 18ης Ιουνίου 2009, το ευρωπαϊκό δίκτυο διασφάλισης της ποιότητας στην επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση (ENQAVET – European Network on Quality Assurance in Vocational Education and Training).

Ακόμα, οι εκπαιδευτικοί καλούνται να συμμετέχουν σε διεθνείς εκπαιδευτικές έρευνες, αφού σύμφωνα με τους Osborne & Dillon (2008), οι κυβερνήσεις της ΕΕ χρειάζεται να επενδύσουν σημαντικά στην έρευνα. Η υλοποίηση του προγράμματος TALIS του ΟΟΣΑ εστιάζεται στους/στις εκπαιδευτικούς, στη διδασκαλία και στην επίδραση των εκπαιδευτικών στη μάθηση. Ειδικότερα, ερευνά θέματα καθοριστικής σημασίας, όπως η επιμόρφωση, η επαγγελματική ανάπτυξη, η αξιολόγηση, η ανατροφοδότηση, οι διδακτικές αντιλήψεις, οι παιδαγωγικές πρακτικές των εκπαιδευτικών, καθώς και τα ζητήματα σχολικού κλίματος και ηγεσίας που αποτελούν προαπαιτούμενα για την αποτελεσματική μάθηση. Η συμμετοχή τους στη διεθνή αυτή έρευνα θα αναδείξει συγκριτικά αποτελέσματα μεταξύ χωρών, ώστε να διατυπωθούν αποτελεσματικές εισηγήσεις εκπαιδευτικής πολιτικής. Αντίστοιχα θετικά αποτελέσματα προκύπτουν από τη συμμετοχή σε άλλα διεθνή ερευνητικά προγράμματα, που αξιολογούν τη μαθητική επίδοση, όπως τα PISA, PIRLS, TIMSS, TALIS.

Επιπρόσθετα, σημαντική πρόκληση για τους/τις εκπαιδευτικούς αποτελεί η διεθνοποίηση του έργου τους μέσω της συμμετοχής τους σε διακρατικές δράσεις συνεργασίας. Οι δράσεις αυτές γίνονται είτε στο πλαίσιο υλοποίησης του προγράμματος Erasmus+ είτε στο πλαίσιο της «αδελφοποίησης» σχολικών μονάδων είτε με τη συμμετοχή τους στη διαδικτυακή πύλη School Education Gateway, στην ηλεκτρονική πλατφόρμα εκπαίδευσης ενηλίκων EPAL και στο ευρωπαϊκό δίκτυο e-schoolnet για την παιδαγωγική αξιοποίηση των ΤΠΕ, που εξασφαλίζουν πολλαπλά θετικά αποτελέσματα για τη σχολική μονάδα. Ανάμεσα τους είναι η δικτύωση των εκπαιδευτικών περιφερειών, που επιδιώκει την κινητικότητα των μαθητών/τριών, που συμβάλλει στη βελτίωση γλωσσικών δεξιοτήτων, στην απόκτηση διαπολιτιστικής ταυτότητας και στη διεύρυνση προοπτικών σταδιοδρομίας, αλλά και στην κινητικότητα των εκπαιδευτικών, με στόχο την ανταλλαγή καλών πρακτικών και τη μεταφορά τεχνογνωσίας από μια μονάδα (άτομο, κρατικό φορέα ή χώρα) σε μια άλλη, με σκοπό τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας των δραστηριοτήτων του παραλήπτη.

Άλλη πρόκληση για τους/τις εκπαιδευτικούς αποτελεί η εμφάνιση νέων προσδοκιών, δηλαδή η ανάπτυξη στενής και αποτελεσματικής συνεργασίας μεταξύ των σχολείων και της Βιομηχανίας, της αγοράς εργασίας και των παραγωγικών μονάδων. Προβάλλεται η «ανάγκη» για συνεργασία μεταξύ των σχολείων και ευρύτερα των εκπαιδευτικών φορέων και της αγοράς εργασίας, προκειμένου να ενισχυθεί η καινοτομία, γενικότερα, η μεταφορά και η διάδοση της γνώσης, με απώτερο στόχο την εξασφάλιση θέσης εργασίας, και τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων. Η Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση καλείται να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες εκπαίδευσης και κατάρτισης που προκύπτουν με την «Οικονομία» και την «Κοινωνία της Γνώσης». Στις ανάγκες αυτές περιλαμβάνεται η αυξανόμενη απαίτηση για την παροχή αποτελεσματικής τεχνικής εκπαίδευσης, καθώς και ανάπτυξης «οριζοντίων» ικανοτήτων, αλλά και ευκαιριών δια βίου μάθησης από τις εσπερινές σχολικές μονάδες, ανάγκες που με τη σειρά τους απαιτούν μεγαλύτερη επικοινωνία μεταξύ των διαφόρων συστατικών και επιπέδων των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης.

2. Ανασταλτικοί παράγοντες στην ελληνική πραγματικότητα

Υπάρχουν αρκετοί παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στην ελληνική πραγματικότητα, ως προς την εμπλοκή των εκπαιδευτικών σε διακρατικές πρωτοβουλίες και συνεργασίες εκπαίδευσης. Η ελληνική εκπαιδευτική κοινότητα δεν αντιμετωπίζει θετικά τη διεθνοποίηση του έργου του εκπαιδευτικού. Τα ελληνικά σχολεία δεν συμμετέχουν στα διεθνή ερευνητικά προγράμματα TALIS, TIMSS & PIRLS, αφού δεν έχει γίνει καμία σχετική ελληνική δημοσίευση, αλλά ούτε και σχετική ανακοίνωση από δημόσια εκπαιδευτική αρχή. Στο «The Learning Curve: Education and Skills-2014 Report» αναφέρεται ότι η Ελλάδα δεν συμμετείχε συστηματικά στις έρευνες δεξιοτήτων TIMSS και PIRLS, παρά μόνο κάποια έτη. Μόνο το διεθνές πρόγραμμα αξιολόγησης μαθητών (PISA) υλοποιείται στην Ελλάδα. Βέβαια χρειάζεται να επισημανθούν ενστάσεις σχετικές με την εγκυρότητα της εφαρμογής, της μεθοδολογίας και των εργαλείων μέτρησης του συγκεκριμένου προγράμματος, τον τρόπο διεξαγωγής του, αφού γίνεται σε επιλεγμένο και όχι σε τυχαίο δείγμα μαθητών/τριών, ενώ δίνεται περισσότερος χρόνος στους/στις μαθητές/τριες να απαντήσουν και ενδέχεται οι εκπαιδευτικοί να δίνουν κάποιες ορθές απαντήσεις στους/στις μαθητές/τριες κατά την ώρα διεξαγωγής του. Τα αποτελέσματά του ανακοινώνονται και σχολιάζονται από τον εκάστοτε Πρόεδρο του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ).

Ακόμα στην Ελλάδα ισχύει το ευρωπαϊκό αλλά και το Εθνικό Πλαίσιο Προσόντων σύμφωνα με το Νόμο 3879/2010. Δημιουργήθηκε για να διευκολύνει τους/τις εργοδότες/τριες να συγκρίνουν τα επαγγελματικά προσόντα των εκπαιδευτικών από διαφορετικές χώρες και συνδέει τη Γενική Εκπαίδευση, την Εκπαίδευση Ενηλίκων, την Ανώτατη Εκπαίδευση και την Επαγγελματική Εκπαίδευση και Κατάρτιση. Εντούτοις στη Ελλάδα δεν λειτουργήσε κανένας μηχανισμός

πιστοποίησης και επικύρωσης επαγγελματικών προσόντων των εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας ή/και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις των εκπαιδευτικών απορρίπτουν τη διαρκή αναζήτηση «προσόντων» (qualifications) και τις συνεχείς «πιστοποιήσεις» (credentials), όπως προκύπτει από τα σχετικά προγραμματικά τους κείμενα. Εύστοχα στην έκθεση του ΟΟΣΑ με θέμα «Καλύτερες Επιδόσεις & Επιτυχίες Μεταρρυθμίσεις στην Εκπαίδευση: προτάσεις για την εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα», που εκδόθηκε το 2011, επισημαίνεται ότι: *«ιστορικά στην Ελλάδα επικρατεί κλίμα δυσπιστίας ως προς τις εξωτερικές αξιολογήσεις, ειδικότερα όσον αφορά στο επάγγελμα του εκπαιδευτικού»*.

Οι παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά είναι καταστασιακοί (situational) (Καραλής 2013: 35). Πρόκειται για τα εμπόδια που αποδίδονται στην κατάσταση στην οποία βρίσκεται μια συγκεκριμένη περίοδο ο/η ενήλικος και περιλαμβάνουν παράγοντες όπως ο φόρτος εργασίας ή η συμπλήρωση ωραρίου σε διαφορετικές σχολικές μονάδες, που δεν δίνουν τη δυνατότητα στους/στις εκπαιδευτικούς να γνωριστούν με τους εκπαιδευτικούς της ίδιας σχολικής μονάδας και να συνεργαστούν ουσιαστικά. Στα προαναφερθέντα εμπόδια προστίθεται η αρνητική αντίληψη του/της Διευθυντή/ντριας, που αμφισβητεί την αποτελεσματική συνεργασία με εξωτερικούς φορείς (Hopkins et al. 1998: 74-76), αλλά και η εσωστρέφεια που κυριαρχεί στην κουλτούρα του σχολείου και αποθαρρύνει τους/τις εκπαιδευτικούς στη συνεργασία με τους εξωτερικούς φορείς και τη συμμετοχή τους σε διακρατικές συνεργασίες. Η εκπαιδευτική καινοτομία, που προϋποθέτει τη διεθνή συνεργασία, προκαλεί αναστάτωση, εκνευρισμό και αντιστάσεις στο χώρο της παραδοσιακής εκπαίδευσης (Fullan 1986: 75). Ανασταλτικός παράγοντας θεωρείται και η άγνοια ξένων γλωσσών. Αν και δεν υπάρχουν έρευνες για τον ακριβή αριθμό των εκπαιδευτικών που γνωρίζουν επαρκώς ξένη γλώσσα, η γνώση των ξένων γλωσσών δεν αποτελεί απαραίτητο τυπικό προσόν για το διορισμό τους. Παρόλο που μοριοδοτείται σε περίπτωση επιλογής στελεχών εκπαίδευσης, δεν την κατέχουν όλοι/ες οι εκπαιδευτικοί.

Άλλοι ανασταλτικοί παράγοντες είναι οι ιδεολογικοί παράγοντες. Η εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα διαμορφώνεται από το δημοκρατικό σύστημα αξιών, το συγκεντρωτικό σύστημα, που καθορίζει τον τρόπο οργάνωσης, και κυριαρχεί η λειτουργία του κράτους πρόνοιας. Το Κράτος παράγει άμεσα υπηρεσίες σε είδος που είναι διαθέσιμες και δωρεάν σε όλους/ες, όπως η πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ή η εργασιακή μονιμότητα των εκπαιδευτικών, με στόχο να εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις για τη συλλογική κοινωνική ευημερία και για την ουσιαστική κατά τη γνώμη τους ισότητα ευκαιριών και υπέρβαση των ανισοτήτων. Η πολιτική αυτή είναι εκ διαμέτρου αντίθετη με την πολιτική του ΟΟΣΑ και των υπόλοιπων διεθνών φορέων, που υποστηρίζουν την αξιολόγηση, την αύξηση των ωρών διδασκαλίας, την «εργασιακή ευελιξία», την αξιολόγηση της επίδοσης στα σχολεία με βάσει τα μαθησιακά αποτελέσματα. Γι' αυτό δεν γίνεται αποδεκτή από τους/τις εκπαιδευτικούς η διεθνοποίηση του έργου τους.

Επιπρόσθετα, στους ανασταλτικούς ιδεολογικούς παράγοντες είναι και οι πολιτικές συνδικαλιστικές οργανώσεις. Ασκούν καθοριστικό ρόλο στη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος, αφού συμμετέχουν στα συμβούλια επιλογής των στελεχών εκπαίδευσης, ασκούν επιρροή ως ομάδες πίεσης (Βασιλού-Παπαγεωργίου κ.ά. 1994: 44-45), συμμετέχουν σε γνωμοδοτικά συμβούλια και σε συμβούλια μεταθέσεων, τοποθετήσεων εκπαιδευτικών σε διαπολιτισμικά σχολεία, σε πειραματικά σχολεία, σε μουσικά, σε σχολεία Απόδημων Ελληνοπαίδων. Οι διεθνείς συνεργασίες δεν αποτελούν αίτημα τους, άρα δεν υιοθετούνται από τους/τις εκπαιδευτικούς που όχι μόνο είναι μέλη αλλά συμμετέχουν δυναμικά στις συνδικαλιστικές οργανώσεις των εκπαιδευτικών.

3. Καλές πρακτικές υπέρβασης των δυσκολιών

Οι καλές πρακτικές υπέρβασης των δυσκολιών αφορούν κυρίως τη συμμετοχή των εκπαιδευτικών σε διεθνή προγράμματα και δράσεις. Προκειμένου οι εκπαιδευτικοί να ανταποκριθούν αποτελεσματικότερα στις αλλαγές και στις παγκόσμιες προκλήσεις και να επιτευχθεί η οικονομική ανάκαμψη, η ανάπτυξη και κυρίως η ευημερία, προτείνεται η επένδυση στην επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και κυρίως των διευθυντών/ντριών (Ξωχέλλης & Παπαναούμ 2000: 8, Eurydice 2013: 20). Για να ανταπεξέλθουν στο συνεχές μεταβαλλόμενο κοινωνικό γίνεσθαι και στις ανάγκες, που αυξάνονται ραγδαία από την ταχεία εξέλιξη της τεχνολογίας και των ψηφιακών συστημάτων και προγραμμάτων, και την πληρέστερη όσο το δυνατόν κατάρτισή τους, κρίνεται απαραίτητη η υψηλή ειδίκευση ανθρώπινου δυναμικού και η αντιστοιχία προσφοράς και ζήτησης δεξιοτήτων στο ολοένα και πιο ανταγωνιστικό κοινωνικό, οικονομικό και εργασιακό περιβάλλον (Eurydice 2012, Cedefop 2013).

Ακόμα προτείνεται η ανάπτυξη κινήτρων, που αποτελούν το κυρίαρχο αίτιο που ωθεί και ενθαρρύνει συνεχώς τους/τις εκπαιδευτικούς να δραστηριοποιηθούν στην επίτευξη του στόχου της διεθνοποίησης του έργου τους. Άλλωστε σύμφωνα με την πυραμίδα του Maslow (1970: 154), οι ανθρώπινες ανάγκες εξελίσσονται από τις αρχικές υλικές σε συναισθηματικές και πνευματικές. Ο βαθμός ικανοποίησης από την εργασία οδηγεί τους/τις εργαζόμενους/ες σε συμπεριφορές που επηρεάζουν τη λειτουργία του οργανισμού (Δράκου κ.ά. 2004). Οι άυλες απολαβές του εκπαιδευτικού, όπως η κοινωνική αναγνώριση, η αξιοκρατική εξέλιξη, η επικράτηση της δικαιοσύνης, αλλά και η ικανοποίηση του από την εργασία είναι άμεσα συνδεδεμένη με θετικές στάσεις στην εργασία (Balzer et al. 1990), όπως η αποτελεσματικότητα, η παραγωγικότητα (Αποστόλου 1980) και η ποιότητα στην εκπαίδευση.

Σε περίπτωση που διαπιστώνεται ότι ο/η διευθυντής δεν επιδιώκει τις διακρατικές συνεργασίες προτείνονται παρεμβατικές δράσεις για την αλλαγή των αντιλήψεων τόσο του/της ίδιου/ας, αλλά και ευρύτερα της αλλαγής κουλτούρας του σχολείου (Foulidi et al. 2017). Η καθιέρωση συνεργατικής κουλτούρας χρειάζεται να αποτελέσει κύρια φιλοσοφία των εκπαιδευτικών, οι οποίοι μέσω

αυτής αναστοχάζονται και αλλάζουν την πρακτική τους, αναζητώντας συνεχώς πιο αποτελεσματικούς τρόπους, που θα τους οδηγήσουν στη μέγιστη δυνατή μάθηση, στην ολόπλευρη ανάπτυξη των μαθητών/τριών και στη βελτίωση των μαθησιακών αποτελεσμάτων της σχολικής μονάδας τους. Στο/η διευθυντή/ντρια της σχολικής μονάδας χρειάζεται να τεκμηριωθεί η αναγκαιότητα της υιοθέτησης του μετασχηματιστικού και του αναμορφωτικού ρόλου του/της (transforming intellectuals) από το/τη Σχολικό Σύμβουλο Παιδαγωγικής Ευθύνης του σχολείου και από τα υπόλοιπα στελέχη εκπαίδευσης.

Τέλος προτείνεται η εφαρμογή της Διοίκησης Ολικής Ποιότητας στην Εκπαίδευση (Κουτούζης 1999, Πασιαρδής 2001, Πετρίδου 2002). Πρόκειται για φιλοσοφία, η οποία συνδέει την ποιότητα με την τελειότητα, δίνει έμφαση στην ποιότητα τόσο των εκπαιδευτικών όσο και των εκπαιδευτικών διαδικασιών και προϋποθέτει την αποδοχή όλων των εκπαιδευτικών, δηλαδή, την υιοθέτηση της συλλογικής υπευθυνότητας των μελών του εκπαιδευτικού οργανισμού (Deming 1993: 118). Η καθιέρωσή της προϋποθέτει: *«αποδοχή της ιδέας των καινοτομιών και απόρριψη της αντίληψης ότι η υπάρχουσα κατάσταση είναι θετική, υιοθέτηση των αντιλήψεων από το σύνολο των εκπαιδευτικών, μεταβολή του προσανατολισμού της σχολικής μονάδας, παρακίνηση της εκπαίδευσης και κατάρτισης του προσωπικού και προσανατολισμό προς το/τη μαθητή/τρια, ώστε να επιτευχθεί η ικανοποίηση των αναγκών του/της»* (Μπρίνια 2008).

4. Επίλογος

Στην Ελλάδα σε περίοδο οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης, με ιδιαίτερα αυξημένη την ανεργία των νέων και τη διαρκώς μεταβαλλόμενη ζήτηση δεξιοτήτων, οι εκπαιδευτικοί καλούνται, για να καλύψουν τις ανάγκες των μαθητών/τριών τους, να ανταποκριθούν στις προκλήσεις που αναδεικνύει η παγκοσμιοποίηση. Αυτές συνίστανται στην ετερογένεια του μαθητικού πληθυσμού, στην αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου, στη συμμετοχή σε διεθνείς συμπράξεις και στη στενότερη σύνδεση της εκπαίδευσης με την αγορά εργασίας. Τα εμπόδια που παρεμβάλλονται σε διαδικασίες προσαρμογής είναι ποικίλα. Περιλαμβάνουν την αρνητική αντιμετώπιση της διεθνοποίησης του έργου των εκπαιδευτικών, την απόρριψη της εξωτερικής αξιολόγησης του έργου τους, την αμφισβήτηση της αποτελεσματικής συνεργασίας με εξωτερικούς φορείς, την πιθανή άγνοια ξένων γλωσσών και τους κυρίαρχους ιδεολογικούς παράγοντες του εκπαιδευτικού συστήματος αξιών. Οι καλές πρακτικές για την αντιμετώπιση των δυσκολιών περιλαμβάνουν την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, την ανάπτυξη κινήτρων και άυλων απολαβών τους, τις παρεμβατικές δράσεις για την αλλαγή κουλτούρας του σχολείου και την εφαρμογή της Διοίκησης Ολικής Ποιότητας στην Εκπαίδευση. Η υπέρβαση των υπαρχόντων εμποδίων που αφορούν τη συμμετοχή των εκπαιδευτικών σε διεθνή προγράμματα και δράσεις, αν και δεν είναι εύκολη διαδικασία, θα βελτιώσει την ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αποστόλου Ν. (1980). Ψυχολογία της εργασίας. Θεσσαλονίκη: Έκδοση ΚΕΦΚΣ.
- Βασιλού-Παπαγεωργίου Β., Παπακωσταντίνου Π. & Τοπάλη Κ. (1994). Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Αθήνα: Θέματα Πανεπιστημιακών Παραδόσεων.
- Δράκου Α., Καμπίτσης Χ., Χαραχούσου Υ. & Γλυνιά Ε. (2004). Επαγγελματική Ικανοποίηση των Προπονητών - Ανασκόπηση Βιβλιογραφίας. Επιστημονικό Περιοδικό Διοίκηση Αθλητισμού και Αναψυχής, 1(2): 2-24.
- Καραλής Θ. (2013). Κίνητρα και εμπόδια για τη συμμετοχή των ενηλίκων στη διαβίου εκπαίδευση. Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ και ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Κουτούζης Μ. (1999). Γενικές Αρχές Management. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Κουτσελίνη Μ. (2006). Διαφοροποίηση Διδασκαλίας-Μάθησης σε τάξεις μικτής ικανότητας: Φιλοσοφία και έννοια, προσεγγίσεις και εφαρμογές (Τόμος Α΄). Λευκωσία: Παγκύπριο Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου.
- Κυριαζής Α. (2010). Ανώτατη Εκπαίδευση & Διαβίου Μάθηση: Προκλήσεις και Προοπτικές. Στο Ν. Παπαδάκης & Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), Αγορά Εργασίας, Κατάρτιση, Διαβίου Μάθηση & Απασχόληση, σελ. 187-218. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Λεοντίδου Α. (2005). Αγεωγράφητος Χώρα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπουζάκης Σ. (2005). Παγκοσμιοποίηση και εκπαίδευση: η υποταγή της εκπαίδευσης στην οικονομία της αγοράς. Στο Δ. Γράβαρης & Ν. Παπαδάκης (επιμ.), Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική Πολιτική – Μεταξύ Κράτους και Αγοράς, σελ. 135-149. Αθήνα: Σαββάλας.
- Μπρίνια Β. (2008). Η διοίκηση ολικής ποιότητας στη σχολική μονάδα: Μια κριτική προσέγγιση. Νέα Παιδεία, 125: 60-68.
- Ξωχέλλης Π. & Παπαναούμ Ζ. (2000). Η Ενδοσχολική Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών: ελληνικές εμπειρίες 1997-2000. Θεσσαλονίκη: εκδ. συγγρ.
- Πασιαρδής Π. (2001). Μοντέλα διοίκησης της εκπαίδευσης. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Πετρίδου Ε. (2002). Διοίκηση ποιότητας στην Εκπαίδευση. Διοικητική Ενημέρωση, 22 (Ιανουάριος): 55.
- Σταμέλος Γ. (2009). Εκπαιδευτική Πολιτική. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Σταμέλος Γ. (2010). Κοινωνία της Γνώσης και Διαβίου Μάθηση: αντιφάσεις και αδιέξοδα. Ή η πορεία προς την κοινωνική έκρηξη. Στο Ν. Παπαδάκης & Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), Αγορά Εργασίας, Κατάρτιση, Διαβίου Μάθηση & Απασχόληση, σελ. 219-242. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Σφυρόερα Μ. (2004). Διαφοροποιημένη Παιδαγωγική. Στο συλλογικό έργο «Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων» με τίτλο: «Κλειδιά και Αντικλειδιά». Ανάκτηση από το διαδικτυακό τόπο: www.kleidiakaiantikleidia.net (15/10/2010).
- Τσαούσης Δ. (2007). Η Εκπαιδευτική Πολιτική των Διεθνών Οργανισμών. Παγκόσμιες και Ευρωπαϊκές Διαστάσεις. Αθήνα: Gutenberg - Πάντειο Πανεπιστήμιο / ΚΕΚΜΟΚΟΠ.

Ξενόγλωσση

- Balzer W.K., Smith P.C., Kravitch D.A., Lovell S.E., Paul K.B., Reilly B.A. & Reilly C.E. (1990). User's manual for the Job Descriptive Index (JDI) and the Job in General (JIG) scales. Bowling Green, OH: Bowling Green State University.
- Castells M. (1996). The Information Age, Economy, Society and Culture. Vol. I The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell.
- Cedefop (2013). Επιστροφή στη μάθηση, επιστροφή στην εργασία. Ενημερωτικό Σημείωμα -9082 EL, Οκτώβριος 2013.
- Deming W.E. (1993). The New Economies for Industry, Government, Education. Cambridge, MA: MIT Center for Advanced Engineering Study.
- Eurydice (2012). Αναπτύσσοντας βασικές ικανότητες στο σχολείο στην Ευρώπη: Προκλήσεις και ευκαιρίες χάραξης πολιτικής. Λουξεμβούργο: Γραφείο Δημοσιεύσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.
- Eurydice (2013). Αριθμοί Κλειδιά για Εκπαιδευτικούς και Διευθυντές Σχολείων στην Ευρώπη. Έκθεση Ευρυδική (Έκδοση 2013), Λουξεμβούργο: Γραφείο Δημοσιεύσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.
- Foulidi X., Papakitsos E.C. & Vartelatou S. (2017). A case study of interventions that aim at changing the school culture. *European Journal of Education Studies*, 3(7): 1-11.
- Fullan M. (1986). The management of change. In E. Hoyle & A. McMahon (eds.), *The management of schools*, pp. 73-85. London: Kogan Page.
- Hopkins D., Ainscow M. & West M. (Eds.) (1998). *School Improvement in an Era of Change* (3rd ed.). London: Cassell.
- Maslow A. (1970). *Motivation and Personality* (2nd ed.). New York: Harper and Row.
- Moghadam V. (1999). Gender and globalization: Feminale Labor and women's. *Journal of World-Systems Research*, V(2): 367-388.
- Osborne J. & Dillon J. (2008). *Science education in Europe: Critical reflections* (Vol. 13). London: The Nuffield Foundation.
- Rikowski G. (2002). *Globalisation and Education*. Λονδίνο: Αναφορά στη Βουλή των Λόρδων της Μ. Βρετανίας.
- Tomlinson C.A. (2001). *How to differentiate instruction in mixed-ability classrooms* (2nd Ed.). Alexandria, VA: ASCD.

ISSN: 2529-1831 (Online)
<http://library.uop.gr/magazine>

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ψηφιακή **Ελλάδα**
Όλα είναι δυνατό
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
"Ψηφιακή Σύγκλιση"

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης